

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор П.В. Добров доктор історичних наук, професор,
Заслужений працівник освіти України

Заступник головного редактора В.М.Нікольський, доктор історичних наук,
професор

Члени редколегії: Безпалов М.Є., доктор історичних наук, професор, Гедьо
Г.В., доктор історичних наук, професор, Єрхов Г.П., доктор історичних
наук, професор, Крапівін О.В., доктор історичних наук, професор,
Лихолобова З.Г., доктор історичних наук, професор, Пірко В.О., доктор
історичних наук, професор, Примуш М.В., доктор політичних наук,
професор, Стяжкіна О.В., доктор історичних наук, професор, Темірова
Н.Р., доктор історичних наук, професор.

Рекомендовано до друку Вченою Радою Донецького національного
університету. Протокол №6 від 25.05.2012 р.

Включено ВАК України до переліку наукових видань, в яких можуть
публікуватися основні результати дисертаційних та інших науково-
дослідних робіт.

Протокол президії ВАК України №1 – 05/3 від 14 квітня 2010 р.

Зареєстровано Міністерством юстиції України.

Свідоцтво про реєстрацію друкованого засобу масової інформації
№ 16418 – 4890 - ПР від 01.12.2009 р.

ISSN 2079 - 1828

Адреса редакції:

Історичний факультет

Донецький національний університет

вул. Університетська, 24.

83001, Донецьк

Тел. 305-01-52

© Донецький національний університет

ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Видання Донецького національного
університету, історичний факультет

**НАУКОВИЙ
ЖУРНАЛ**

Засновано у 1999 р.

№ 1 (49), 2012
травень

ЗМІСТ

Археологія

Дубинец О.В. О ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ ОСОБЕННОСТЯХ КОЧЕВНИЧЕСКИХ
УДИЛ VIII-XIV ВВ.....6

Полякова О.А. КОЧЕВНИЧЕСКИЕ ПОДВЕСКИ XII – ПЕРВОЙ ТРЕТИ XIII ВЕКА
(ПО МАТЕРИАЛАМ КАМЕННЫХ ИЗВАЯНИЙ И НАХОДОК ИЗ
ПОГРЕБЕНИЙ).....12

Потемкина Т.М. ЗОЛОТООРДЫНСКИЕ КОЧЕВНИЧЕСКИЕ ЗАХОРОНЕНИЯ С
ЗАПАДНОЙ ОРИЕНТИРОВКОЙ: ПРИЗНАКИ МОНГОЛЬСКОГО
ПОГРЕБАЛЬНОГО ОБРЯДА.....16

Історіографія, джерелознавство, методологія

Гіря К.С. ВЗАЄМИНИ ЗАПОРІЗЬКИХ І ДОНСЬКИХ КОЗАКІВ В
ІСТОРИОГРАФІЇ СЕРЕДИНИ – ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.....20

Кравченко В.І. ДЖЕРЕЛА ЯК НЕОБХІДНИЙ ЧИННИК ДОСЛІДЖЕННЯ
ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ УКРАЇНИ
СЕРЕДИН. XX - ПОЧ. XXI СТ.....28

Кривоконь О.Г. ВДОСКОНАЛЕННЯ НАУКОВИХ УЯВЛЕНЬ ПРО
СТАНОВЛЕННЯ ТРАКТОРОБУВАННЯ НА ХАРКІВСЬКОМУ
ПАРОВОЗООБУДІВНОМУ ЗАВОДІ (НА ОСНОВІ АНАЛІЗУ АРХІВНИХ
ДОКУМЕНТІВ).....35

Стяжкіна Е.В., Ревенко В.К. ИЗУЧЕНИЕ ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
Л.Д. ТРОЦКОГО (ЛЬВА БРОНШТЕЙНА) В ЗАРУБЕЖНОЙ
ИСТОРИОГРАФИИ.....45

<i>Стріонова І.В.</i> РАДЯНСЬКА ДЕФАМІЛІЗАЦІЯ VS «КОНСЕРВАТИВНИЙ ВІДСТУП» 1920 – 1930-Х РР.: У ДЗЕРКАЛІ ІСТОРІОГРАФІЇ.....	51
<i>Безпалов М.Є.</i> ПІДСУМКИ ТА УРОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ І ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВОЄН (1939-1945рр.). ІСТОРІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ.....	59
<i>Проценко Є.О.</i> КУЛЬТУРА ДОНБАСУ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ: АНАЛІЗ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ.....	68
<i>Гедьо А.В., Літвінюк О.В.</i> МАТЕРІАЛИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ.....	76
<i>Гедьо А.В. Стебляк С.О.</i> МАТЕРІАЛИ ДЕМОГРАФІЧНОЇ СТАТИСТИКИ ХVІІІ-ХІХ СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ДОНБАСУ.....	84
<i>Васик О.В.</i> ЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ МЕТРИЧНИХ КНИГ.....	91
<i>Ковальська Л.А.</i> ДОКУМЕНТИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ УЧАСНИКІВ ПАРТИЗАНСЬКИХ, ПІДПІЛЬНИХ ТА ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ РОКІВ ВІЙНИ У РЕГІОНАЛЬНИХ ФОНДОСХОВИЩАХ УКРАЇНИ.....	97
<i>Бредіхін А.В.</i> ВІДНОСИНИ США З КРАЇНАМИ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ НА МЕЖІ ХІХ-ХХ СТ. У ЗАРУБІЖНІЙ ТА ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ.....	108
<i>Осипович І.А.</i> ДЖЕРЕЛА ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ В ДОСЛІДЖЕННІ ПРОБЛЕМИ СТВОРЕННЯ «ЄВРЕЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ОСЕРЕДКУ» В ПАЛЕСТИНІ (1897-1923 рр.).....	115
<i>Бочаров С.В.</i> ПРОЦЕС ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ПОЛЬСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРІОРИТЕТИ СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ.....	122
<i>Соболевская О.А.</i> ИСТОРИЯ ПОВСЕДНЕВНОСТИ КАК МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА.....	131

Історія України

<i>Литвинова О.А.</i> ДОРОССИЙСКИЙ ПЕРИОД КАРЬЕРЫ ДЖОНА ХЬЮЗА (ЮЗА)...	142
<i>Новікова С.В.</i> РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В СЕЛАХ МАРІУПОЛЬСЬКОГО ГРЕЦЬКОГО ОКРУГУ У СЕРЕДИНІ ХІХ СТ.....	148
<i>Сараєва О.В.</i> ВЗАЄМОДІЯ СЛОВ'ЯНОСЕРБСЬКОГО ПОВІТОВОГО ЗЕМСТВА І СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОСВІТНИЦЬКИХ ІНІЦІАТИВ (КІНЕЦЬ ХІХ-ПОЧАТОК ХХ СТ.).....	153
<i>Пятницькова І.В.</i> ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КООПЕРАТИВІВ НА ПВДНІ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ-НА ПОЧАТКУ ХХ СТ..	159
<i>Кругляк М. Е.</i> ОДЯГ В ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ СТУДЕНТСТВА	

ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)..	166
<i>Карачевська В.І.</i> ІСТОРІЇ ФАРМАКОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ У ХХ СТОЛІТТІ НА ПРИКЛАДІ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	178
<i>Ізюмов В.І.</i> РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У 20-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ.....	184
<i>Попов В.Ж.</i> ІНДИВІДУАЛЬНА ТРУДОВА ДІЯЛЬНІСТЬ В ПРОМИСЛОВО РОЗВИНЕНИХ РАЙОНАХ УКРАЇНИ У 1918-1920 РР.....	190
<i>Єсін І.М.</i> ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ В КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСАХ ДОНБАСУ В 20-30-Х РР. ХХ СТОЛІТТЯ.....	198
<i>Сучкова О.Ю.</i> КОНЦЕПЦІЯ ВИРШЕННЯ «ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ» В ТВОРАХ БЕРА БОРОХОВА.....	205
<i>Касьянова Н.М.</i> ПРОКУРАТУРА ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ В УМОВАХ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ.....	214
<i>Нікольський В.М.</i> «РЯДОВІ» СЕЛЯНЕ ДОНЕЧЧИНІ – ЖЕРТВИ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ 1937 – 1938 рр.: КІЛЬКІСНИЙ АНАЛІЗ.....	220

Всесвітня історія

<i>Грибанов Д.В.</i> КОЛОНИЗАЦІОННА ПОЛІТИКА РАННИХ СПАРТОКИДОВ....	231
<i>Венцова М.И.</i> ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КЕРАМИЧЕСКИХ СОСУДОВ В ПОГРЕБАЛЬНОЙ ПРАКТИКЕ БОСПОРА.....	239
<i>Стаценко Т.В.</i> ХРИСТИЯНСЬКА КОНЦЕПЦІЯ В ФІЛОСОФСЬКОМУ МИСЛЕННІ ТОМАСА ДЖЕФФЕРСОНА.....	245
<i>Соркина И.В.</i> ПОЛОЖЕНИЕ ЕВРЕЕВ В ЧАСТНОВЛАДЕЛЬЧЕСКИХ МЕСТЕЧКАХ БЕЛАРУСИ (XVIII–XIX ВВ.).....	250
<i>Боярчук Т.Н.</i> ВЛИЯНИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО ПРОШЛОГО НА МЕНТАЛИТЕТ БЕЛОРУСОВ.....	261
<i>Лихачева Л.Б.</i> ПРИЧИНЫ ПОЛЬСКОГО ВОССТАНИЯ 1863-1864 ГОДОВ ГЛАЗАМИ РОССИЙСКОГО ДВОРЯНСТВА: ОПЫТ СРАВНИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА.....	272
<i>Задунайський В.В.</i> ЗАПРОВАДЖЕННЯ ГІМНАСТИКИ В СТАНИЧНИХ ШКОЛАХ КУБАНСЬКОГО КОЗАЦТВА НА ПОЧАТКУ ХХ ст.....	283
<i>Петров С.В.</i> ЄВАНГЕЛЬСЬКІ ЦЕРКВИ В КОНТЕКСТІ КРИЗИ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В СРСР НАПРИКІНЦІ 50-Х - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 60-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ.....	290

Археологія

ББК Т4 (45)

О ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ ОСОБЕННОСТЯХ КОЧЕВНИЧЕСКИХ УДИЛ VIII-XIV ВВ.

О.В.Дубинец

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена функциональным особенностям средневековых кочевнических удил с вытянутыми и кольчатыми псалями, а также вопросам применения так называемых односоставных удил.

Ключевые слова: средневековье, кочевники, печенеги, конское снаряжение, удила.

Простой трензель (классический или обычный трензель, простые удила) — разновидность удил. Удила без рычажного действия, состоящие из грызла и двух колец [1; 2; 3]. Существует несколько видов трензелей, среди них: простой двугрызловый или составной трензель (археологический термин — двусоставные удила, удила с перегибом), простой одногрызловый или цельный трензель (односоставные удила, удила без перегиба). Массовое распространение на территории Евразии с IX-X вв. простого трензеля, заменившего удила с вытянутыми псалями, знаменовало собой новый этап в развитии техники выездки лошади и профессиональной подготовки конного воина. Эта разновидность удил появляется, по мнению А.Н.Кирпичникова, путем “слияния функции псаля и поводного кольца” [4], и как функционально, так и технологически выделяется в отдельную типологическую группу. И если Г.А.Федоров-Давыдов [5] и А.Н.Кирпичников [6] придавали большое значение столь существенному фактору, то другие исследователи не уделяли этому должного внимания. Например, С.А.Плетнева и Е.А.Армарчук изначально разделяют удила по количеству грызел: удила “с перегибом” и удила “без перегиба”, и уже внутри каждой группы рассматривают наличие-отсутствие псаляев [7; 8]. И.Л.Кызласов разработал сложную систему классификации удил по характеру оформления и форме соединения звеньев, при этом “крюковые удила с кольчатыми псалями” выделяются только на уровне нижних таксонов иерархии, хотя, по замечанию самого автора, они становятся господствующей массовой формой позднего этапа аскизской культуры, являясь, таким образом, одним из ее маркеров [9]. Поэтому, на наш взгляд, стоит обратить внимание на некоторые функциональные особенности удил с вытянутыми и кольчатыми псалями.

Ранние псалии часто несли на себе двойную функцию — фиксацию удил и болевое воздействие на рот лошади. Постепенно, в связи с широким применением металлических (особенно железных) грызел, вторая функция, в основном, нивелируется.

Изобретение и совершенствование стремян, седел делают воина-всадника сильнейшей боевой единицей средневековья. Вырабатывается и тактика конных отрядов, важной частью которой является маневр, включающий не только различные виды движения, но и резкие развороты, остановки. Конь в таких случаях должен, безусловно, подчиняться всаднику, а всадник, в свою очередь, быть не только умелым наездником, но и хорошо знать свою лошадь, ее характер, особенности. Отсутствие подобных умений и знаний порождало потерю управления конем с катастрофическими последствиями для всадника. Однако ситуация единого целого — “рыцаря и его боевого

коня” — сколь бы часто ни описывалась в беллетристике, скорее, идеальна. Поэтому, как правило, разрабатывался комплекс средств, рассчитанных как на предупреждение выхода коня из-под контроля, так и на ограничение неверных действий самого наездника. Таким ограничителем предстают вытянутые средневековые псалии. Их длина такова, что даже при очень резком рывке за один повод при повороте, когда конь широко открывает рот, стремясь ослабить давление, грызло не проскочит через рот лошади (рис.1, 1) [10]. Также эта конструкция предусматривала и фиксацию грызла на участке беззубого края нижней челюсти, предупреждая закусывание. А.Н.Кирпичников, в целом, верно описывая эргономику данных удиц, делает акцент на строгость псалиев, ссылаясь на современные методы выездки [11]. Однако в таком случае стоит считать практически всех лошадей раннего средневековья “горячими, пылкими, нервными”, к тому же, упоминаемые автором “приспособления”, скорее всего, являются мундштуками. Болевое воздействие в средневековых удилах оказывало грызло (рис.1, 4), особенно это хорошо видно на экземплярах с витым и ложновитым грызлом (рис.1, 2). Витые удила и сейчас считаются очень строгими [12] поэтому мнение И.Л.Кызласова об их безусловном происхождении от древнейших перевитых ременных удиц [13], нам представляется несколько некорректным.

Несмотря на функциональность описанной выше системы, в конце I тыс. в степи начинается массовое распространение простого трензеля. Следует отметить, что “кольчатые” удила давали гораздо меньше контроля над лошастью, чем удила с вытянутыми псалиями, и требовали большего умения от наездника (рис.1, 1). Происходит резкий переход от длинного псалия к маленьким кольцам. В IX-XI вв. диаметр трензельных колец составлял обычно 3,5-5 см, и сильно увеличился только к XIII веку. А.Н.Кирпичников, рассматривая удила типа IV, отметил сходную тенденцию и на Руси, но дал ей несколько необычное объяснение, проведя зависимость между размером колец и чувствительностью рта лошади [14]. В действительности, как упоминалось выше, функция воздействия лежит на грызле — его форме, сечении и диаметре (рис.1, 3, 4) [15]. Размер сечения грызла у таких удиц различен, как и его форма, что как раз и говорит об индивидуальном подходе. Рельефные грызла в простом трензеле применялись очень редко, то есть в любом случае он не являлся слишком строгим, что, возможно, говорит о возросшем профессионализме всадников, не нуждавшихся в подобных методах воздействия.

Достаточно быстро “кольчатые” удила становятся доминирующей формой, особенно в кочевых сообществах, где использовались передовые приемы выездки. Интересно заметить запаздывание этого процесса на территориях, занятых оседлыми и полuosедлыми народами. Так, в комплексах аскизской культуры кольчатые удила появляются только в конце XII века. На Руси удила с вытянутыми псалиями существуют наряду с кольчатыми вплоть до монгольского нашествия [16].

Одногрызловый трензель (удила без перегиба) с маленькими кольцами представляет собой разновидность простого составного трензеля. Изначально исследователи считали такие удила примитивными и даже жестокими, поскольку они якобы рвали рот лошади при каждом неосторожном натяжении поводьев. С.А.Плетнева, не соглашаясь с этим мнением, приводит не очень удачный пример современного мундштука [17], но в целом исследовательница, безусловно, права. Не было смысла в применении конструкции, часто приводящей к калечению коня. Несмотря на это, А.Н.Кирпичников и в дальнейшем пишет о примитивизме таких удиц, однако замечает, что они давали больший контроль над конем, удобный в лесистой, сильно пересеченной местности [18]. Однако при маленьких кольцах и одном грызле резкие повороты, необходимые в лесу, очень опасны протаскиванием удиц. Кроме того, именно в такой местности — на территории Руси — этих трензелей очень мало, а наибольшее

распространение они получают в степи. Впрочем, и в степи абсолютно преобладающими были составные кольчатые удила с диаметром колец 3,5-5 см [19].

Форма, сечение и толщина гызла у “удил без перегиба” различны. Встречаются удила как с квадратным, так и с округлым, и уплощенным сечением гызла. То же можно сказать и о форме — от прямой до сильно изогнутой. Толщину гызла, к сожалению, часто определить достаточно сложно, но можно говорить о наличии как очень тонких гызел, так и довольно толстых. Интересно, что в современном коневодстве цельный трензель с толстым гызлом, обтянутым кожей или другим мягким материалом, применяется при поврежденном рте и для смягчения управления “тянущими” лошадьми [20]. И, наоборот, удила с тонким неровным (или квадратным в сечении) гызлом будут очень строгими, более строгими, чем составные. Причина этого в самой конструкции: при натяжении одного из поводьев в составных удилах давление на рот лошади идет только с одной стороны (рис.1, 3а), при наличии же единственного гызла оно двигается целиком, оказывая давление с обеих сторон, вызывая дополнительные болевые ощущения у коня и принуждая его к более активному исполнению команды (рис.1, 3б). То же и при команде “остановиться” (натяжение обоих поводьев) — составной трензель оказывает распределенное давление на несколько точек: беззубый край, язык, небо (рис.1, 4). “Односоставные” удила, особенно тонкогызловые, буквально врезаются в рот лошади равномерно, по всей длине гызла, что способствует резкой остановке. Таким образом, “удила без перегиба” дают больший контроль над лошадью, нежели составные, однако и опасность их протаскивания, соответственно, выше.

Исходя из вышеизложенного, можно предположить использование данных удил для выездки лошадей, приучения их к четкому исполнению команд остановки и поворотов. В пользу этой гипотезы говорит и их сравнительно небольшое количество в кочевнических погребениях IX-XI вв., малое количество на Руси, поскольку техника выездки там была, скорей всего, иная. Обычно такие удила прочно связывают с печенегами [21; 22], и наличие у них собственной системы выездки лошадей с соответствующими техническими приспособлениями является вполне естественной.

Можно предположить и иную функцию данного трензеля, а именно, использование его в бою. Как мы говорили выше, он даже лучше составного приспособлен для контроля над конем, особенно это касается конного лучника, основу маневра которого составляют резкие повороты и резкие переходы от быстрого движения к полной остановке. Проблема протаскивания удил в бою вполне могла быть решена при помощи капсуля. Капсуль — приспособление, не позволяющее лошади широко открывать рот, имеет вид недоузка (рис.1, 5), обычно изготавливается из кожаных ремней или веревки [23]. Недоузок как разновидность узды известен с древнейших времен, и поэтому мысль о применении капсуля выглядит естественной и логичной. Конечно, будучи столь радикальным средством управления, одногызловый трензель в руках не очень умелого наездника мог покалечить лошадь и являлся, говоря современным языком, профессиональным приспособлением, поэтому и не встречается повсеместно.

Односоставные удила исчезают из инвентаря кочевнических погребений в половецкое время. Наиболее поздние погребения с удилами без перегиба представлены в Поросских курганах [24]. Процесс этот закономерен, поскольку они были прочно связаны с определенными методами обращения с конем, характерными для печенежских огузов.

Обычный трензель, будучи простым и эффективным, продолжает использоваться в течение всего периода средневековья, однако постепенно он несколько видоизменяется: увеличивается диаметр колец (до 9 см в монгольское время). Таким образом, кольца в

полном объеме берут на себя роль ограничителей, но, в отличие от вытянутых псалиев, не усложняют саму конструкцию. Возможно, это вызвано определенными изменениями методов выездки. Воин-всадник уже не уделял такого пристального внимания нюансам управления конем, а больше сосредоточивался на боевых действиях. Такой подход закономерен для тяжелой конницы, удельный вес которой в XIII-XIV вв. существенно возрастает.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена функціональним особливостям та розбіжностям середньовічних вудил з видовженими та кільчастими псалиями. Перехід у IX-X ст. до кільчастих вудил, які були простішими за конструкцією, але що до використання — більш динамічними, був пов'язаний з покращенням професійної підготовки воїна-вершника. Також розглядується питання вживання так званих односкладних вудил. Конструктивні особливості дозволяють передбачити їх використання як інструмент виїждження коня, або як елемент спорядження елітних вершників печеніго-огузів.

Ключові слова: середньовіччя, кочовики, печеніги, кінське спорядження, вудила.

SUMMARY

The article touches upon the functional differences of the medieval nomadic horse bits with the prolonged and ringed cheek-pieces. The changeover to the ringed cheek-pieces with the simplified construction however more dynamic in usage in the 9th-10th centuries was connected with the improvement of the professional horseman-warrior's training. The question of usage of snaffle-bits with single mouthpieces has also been discussed. Their constructive peculiarities allow the supposition to be done about their usage either as a tackle for the horse dressage or as an element of the combat harness of the elite Pechenegi and Oghuz horsemen.

Key words: Middle Ages, nomads, Pechenegi, horse dressage, horse bits.

ССЫЛКИ И ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Боррис фон А. Снаряжение для лошадей и пони. Седла. Уздечки. Удила. — М.: «Аквариум», 2006. — С. 18
2. Гуревич Д.Я., Роголев Г.Т. Словарь-справочник по коневодству и конному спорту. — М.: Росагропромиздат, 1991. — С. 211.
3. Тренинг и испытание рысаков / Под ред. Г.Г.Карлсена. — М.: Колос, 1978 — С. 180-181.
4. Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв.// САИ, 1973. — Вып.ЕІ-36. — С. 12.
5. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — М.: Изд-во Московского ун-та, 1966. — С. 18-20, рис. 2.
6. Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника... — С. 11-19, рис.4.
7. Плетнева С.А. Печенеги и гузы на Нижнем Дону (по материалам кочевнического могильника у Саркела-Белой Вежи). — М.: Изд-во ИА АН СССР, 1990. — С. 48-49.
8. Армарчук Е.А. Конское снаряжение из могильников Северо-Восточного Причерноморья X-XIII веков. — М.: Изд-во ИА РАН, 2006. — С. 40.
9. Кызласов И.Л. Удила Аскизской культуры X-XIV вв. (типология, происхождение, развитие)// Вопросы археологии Хакасии. — Абакан: Изд-во Хакасского НИИ Языка, литературы и истории, 1980. — С. 161-162.
10. Боррис фон А. Снаряжение для лошадей и пони... — С. 32.
11. Кирпичников А.Н. Указ. соч. — С. 12.

12. Тренинг и испытание рысаков... — С. 182.
13. Кызласов И.Л. Удила Аскизской культуры... — С. 154.
14. Кирпичников А.Н. Указ. соч. — С. 16-17.
15. Флейшер С. Руководство для казачьей езды и выездки строевой казачьей лошади. — Спб.: Изд-во В. Березовского, 1895 — С. 49.
16. Кирпичников А.Н. Указ. соч. — С. 16, 19.
17. Плетнева С.А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях// МИА, 1958. — № 62. — С. 156.
18. Кирпичников А.Н. Указ. соч. — С. 17.
19. Гарустович Н.Г., Иванов В.А. Огузы и печенеги в Евразийских степях. — Уфа: Изд-во «Гилем», 2001. — С. 85.
20. Тренинг и испытание рысаков... — С. 182.
21. Плетнева С.А. Печенеги, торки и половцы... — С. 156.
22. Гарустович Н.Г., Иванов В.А. Огузы и печенеги... — С. 85.
23. Гуревич Д.Я., Рогалев Г.Т. Словарь-справочник... — С. 76.
24. Плетнева С.А., 1990. Печенеги и гузы... — С. 48-49.
25. Кызласов И.Л. Указ. соч. — Рис. 6.
26. Дмитриев А.В. Могильник Дюрсо – эталонный памятник древностей V-IX веков// Археология. Крым, Северо-Западное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV-XIII века. М.: «Наука», 2003. — Таб.91, 9, 30.
27. Боррис фон А. Указ. соч. — С. 19.
28. Гуревич Д.Я., Рогалев Г.Т. Указ. соч. — С. 78.

Надійшла до редакції 20.04.2012 р.

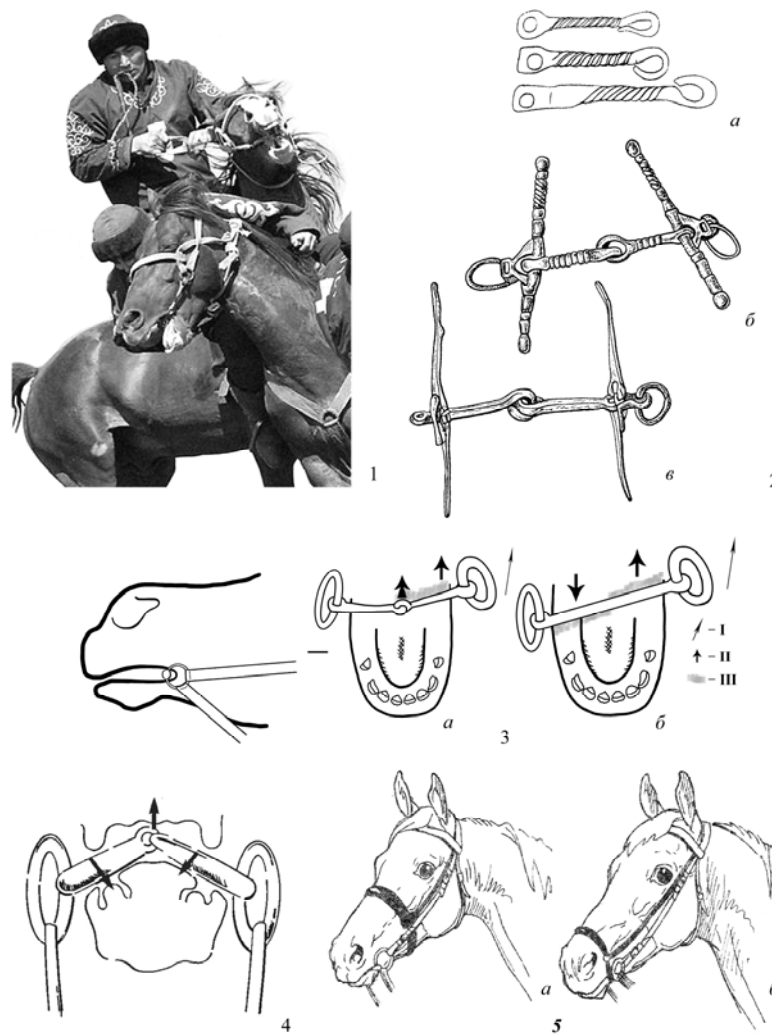

Рис.1. 1 — Пример протаскивания удила через рот лошади. Фото игры “Кокпар”, 2 — Ложновитые и фигурные удила, *а* — гызла удила Аскизской культуры [25]; *б, в* — строгие удила с насечками на гызлах и квадратным в сечении гызлом из могильника Дюрсо. IX в. [26]; 3 — Схема воздействия составного (*а*) и одногызлового, цельного (*б*) трензеля на рот лошади, при натяжении одного повода. I — направление натяжения повода, II — направление давления гызла на рот лошади, III — зоны воздействия гызла; 4 — Схема воздействия составного трензеля на рот лошади (фронтальная проекция) [27]. Стрелки показывают направления давления; 5 — Капсуль (капсуль), *а* — обычный, *б* — ганноверский [28].

ББК Т4 (45)

**КОЧЕВНИЧЕСКИЕ ПОДВЕСКИ XII – ПЕРВОЙ ТРЕТИ XIII ВЕКА
(ПО МАТЕРИАЛАМ КАМЕННЫХ ИЗВАЯНИЙ
И НАХОДОК ИЗ ПОГРЕБЕНИЙ)**

О.А.Полякова

АННОТАЦИЯ

В работе сравниваются ожерелья из подвесок изображенные на каменных изваяниях средневековых кочевников с лазуритовыми подвесками из их погребений. Выделено 8 типов ожерелий. Сравнительный анализ показал, что реально существующие украшения, найденные в захоронениях, были изображены и на скульптуре, хотя в погребальных комплексах сочетание различных форм лазуритовых подвесок более разнообразно. Наличие лазуритовых подвесок в погребениях и изображение их на каменных скульптурах подтверждают значимость этих изделий в жизни половецких женщин.

Ключевые слова: средневековые кочевники, каменные изваяния, лазуритовые подвески.

Самые реалистичные изображения каменных скульптур относятся к концу XII – первой трети XIII века, так как на это время приходится расцвет половецкой скульптуры.

Нами проанализировано 39 женских изваяний XII – первой трети XIII века из степной части Восточной Европы [1] с изображением ожерелий, в состав которых входят подвески преимущественно ромбической, треугольной, каплевидной, подпрямоугольной форм. Они, вероятно, изображают лазуритовые подвески, которые находят в женских кочевнических погребениях. На одних изваяниях эти украшения показаны схематично, на других – более реалистично. Наличие лазуритовых подвесок в погребениях и вероятное их изображение на каменных скульптурах подтверждают значимость этих изделий в жизни половецких женщин.

Взяв за основу типологию ожерелий С.А.Плетневой [2], в состав которой входят лазуритовые украшения, дополнив ее новыми вариантами комбинаций различных подвесок, нами выделено 8 типов ожерелий. Мы сравнили изображения предполагаемых подвесок из лазурита на каменных скульптурах и найденные в погребениях [3]. Типы ожерелий определены по сочетанию различных форм лазуритовых подвесок, в том числе и с другими украшениями (бусинами, кораллами, возможно, подвесками из других минералов).

Тип 1а – ожерелья, состоящие только из ромбических подвесок. Как на каменных изваяниях (из 39 – 18 (46%)), так и в захоронениях это самая многочисленная группа подвесок [4]. В Днепропетровском историческом и Запорожском историко-краеведческом музеях находятся [5] по 2 изваяния, на которых изображены ожерелья этого типа. В Донецком ботаническом саду, Донецком краеведческом музее, Национальном заповеднике Хортица (Запорожской обл.), парке-музее Луганского государственного педагогического института, г.Стаханове (Луганской обл.), Азовском музее-заповеднике (Ростовской обл.), Одесском археологическом музее, Полтавском, Симферопольском, Херсонском историко-краеведческих музеях, заповеднике Аскания-Нова (Херсонская обл.), Новочеркасском музее истории казачества (Ростовской обл.), Воронежском историческом музее, Краснодарском музее – по 1 изваянию.

Тип 1б – ожерелья из несколько видоизмененных ромбических подвесок – верхняя

часть ромба вытянута, подвески имеют своеобразную “ножку”. Такое ожерелье изображено только на 1 каменном изваянии из Заповедника “Дуб” у с.Вел. Хортица (Запорожской обл.).

Тип 2 – ожерелья из ромбических подвесок с бусинами (возможно, из лазурита или других минералов, крепились к нижней части подвесок?). Изображено на 1 каменном изваянии из Днепропетровского исторического музея. В погребениях не найдены подвески с прикрепленными бусинами, хотя рядом с лазуритовыми подвесками могли находиться и различные бусины.

Тип 3 – здесь ромбические подвески чередуются с небольшими треугольными украшениями. Поскольку в погребениях украшений в виде маленьких треугольников нет, возможно, так изображены бусины или другие изделия из лазурита или других минералов. В Днепропетровском историческом музее на 2 изваяниях воспроизведено ожерелье такого типа.

Тип 4 – к этому типу относятся ожерелья, сочетающие ромбовидные подвески с подпрямоугольными. Такие ожерелья отображены на 9 каменных изваяниях. В Днепропетровском историческом музее – 2, в с.Прелестное (Славянского р-на, Донецкой обл.), с.Темрюк (Володарского р-на, Донецкой обл.), Мелитопольском историко-краеведческом музее (Запорожской обл.), Одесском археологическом музее, Херсонском историко-краеведческом музее, заповеднике Аскания-Нова (Херсонской обл.), Краснодарском историко-краеведческом музее – по 1 изваянию.

Тип 5 – ожерелья этого типа сочетают ромбовидные подвески и веточки коралла. Они изображены на 1 скульптуре из Государственного Эрмитажа.

Тип 6 – ожерелья из треугольных подвесок. Такое ожерелье представлено на 1 изваянии из святилища в Ростовской обл. (Потайной-II, к.5).

Тип 7 – ожерелья из каплевидных подвесок. Изображения ожерелий этого типа встречены на 3 каменных изваяниях из Мариупольского краеведческого музея, Донецкой обл., ГИМа, Краснодарского историко-краеведческого музея.

Тип 8 – ожерелья из подпрямоугольных подвесок. Этот тип передан скульптором на 4 каменных изваяниях из Днепропетровского исторического музея, Одесского археологического музея, Азовского музея-заповедника (Ростовской обл.), Таганрога (Ростовской обл.).

Сравнивая подвески, изображенные на каменных скульптурах и обнаруженные в погребениях, можно утверждать, что в большинстве случаев это ромбовидные подвески (тип 1-5). Ожерелья могли состоять как из ромбических подвесок (тип 1а-1б), так и сочетаться с другими формами. На скульптурах ромбические подвески сочетаются только с подпрямоугольными, в погребениях взаимовстречаемость лазуритовых подвесок различных форм более многочисленна (ромбические найдены вместе с каплевидными, треугольными, с каплевидными и треугольными, с подпрямоугольными). На изваяниях, по нашим предположениям, камнерезы изображали ожерелья, состоящие из подвесок и бусин или кораллов. В захоронениях лазуритовые подвески также могли комбинироваться с бусинами из лазурита или других минералов и с кораллами, причем с кораллами могли сочетаться подвески разных форм: ромбические и треугольные, ромбические и подпрямоугольные, каплевидные и треугольные, каплевидные.

Таким образом, сравнительный анализ изображений на изваяниях и находок из погребений показывает, что реально существующие украшения, найденные в захоронениях, были изображены и на скульптуре, но их взаимокорреляция и соответствующее сравнение затрудняется схематичностью изображений подвесок на изваяниях.

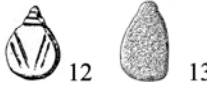

№	Типы подвесок на каменных изваяниях	Примеры изображения подвесок на изваяниях	Примеры подвесок из погребений соответствующих типам на изваяниях
1a		 1	 1
16		 2	 2
2		 3	 3
3		 4	 4
4		 5	 5
4		 5	 6
5		 6	 7, 8, 9
6		 7	 10, 11
7		 8	 12, 13
8		 9	 14

Табл. 1. Сопоставление изображений подвесок на каменных изваяниях и лазуритовых подвесок из погребений по сходству форм. **Изображения подвесок на каменных изваяниях:** 1, 5 – Херсонский историко-краеведческий музей, 2 – заповедник “Дуб” у с. Вел.Хортица (Запорожская обл.), 3-4, 9 – Днепропетровский исторический музей, 6 – ГЭ, 7 – Потайной-II, к.5 (г.Ростов-на-Дону), 8 – ГИМ. **Подвески из погребений:** 1 – Новокаменка 2/1 [6], 2 – Саркел – Белая Вежа 19/1; п.15 [7], 3 – Новопавловск 1/13 [8], 4 – Мокринский I, 31/5 [9], 5 – Зеленки к.317 [10], 6 – Высокая Могила 9/2 [11], 7 – Ромашкино 1/1 [12], 8 – Каменка-II, 1/1 [13], 9 – Высокая Могила 9/2 [14], 10 – Двугорбая Могила [15], 11 – Ново-Троевка [16], 12 – Драчи [17], 13 – Давыдовка 15/1 [18], 14 – Горняк 5/1 [19].

РЕЗЮМЕ

В роботі порівнюються намиста з підвісок, зображені на кам'яних статуях середньовічних кочівників з лазуритовими підвісками з їх поховань. Виділено 8 типів намист. Порівняльний аналіз показав, що реально існуючі прикраси, знайдені в похованнях, були зображені і на скульптурі, хоча в поховальних комплексах поєднання різних форм лазуритових підвісок більш різноманітно.

Ключові слова: тюркські кочівники, кам'яні статуї, лазуритові підвіски.

SUMMARY

The paper compares necklaces of pendants depicted on stone statues of medieval nomads with lapis-lazuli pendants from nomadic interments. Eight kinds of necklaces have been singled out. The comparative analysis has revealed that real jewelry found in interments was depicted on statues too, though in burials the combination of different forms of lapis-lazuli pendants is more diverse.

Keywords: medieval nomads, stone statues, lapis-lazuli pendants.

ССЫЛКИ И ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Автор благодарит А.В.Евглевского за предоставленные материалы из его личного архива.
2. Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния // САИ. – 1974. – Е4-2.
3. В погребениях, кроме подвесок составляющих ожерелья, найдено большое количество единичных подвесок – 40 %.
4. Полякова О.А., Лазуритовые подвески из погребений тюркских кочевников XI-XIII вв. Восточной Европы // Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 10. – Донецк, 2012. В печати.
5. К сожалению, не всегда известно место находок каменных изваяний, поэтому мы указываем место их хранения.
6. Кубышев А.И., Шилов Ю.А., Чекаманова Г.И., Николова А.В., Симоненко А.В., Зубарь В.М., Рябова В.А. Отчет о работах археологической экспедиции в 1974 году (раскопки курганов в зоне строительства Каховской оросительной системы) // НА ИА НАН України, № 1974/8.
7. Плетнева С.А. Кочевнический могильник близ Саркела – Белой Вежи. МИА. – № 109. – Ч.III. Труды Волго-Донской археологической экспедиции. – Л.; М., 1963.
8. Нарожный Е.И., Охонько Н.А. Новопавловский могильник XIV в. В системе Евразийских древностей. Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа. Вып.7. – Армавир-Ставрополь, 2007.

9. Марыксин Д.В. Кем оставлен комплекс Мокринский I? // Вопросы истории и археологии средневековых кочевников и Золотой Орды: сборник научных статей памяти В.П. Костюкова. – Астрахань, 2011.
10. Плетнева С.А. Древности Черных Клобуков // САИ. – 1973. – Вып. ЕІ-19.
11. Плешивенко А.Г. Курганы села Малокатериновка. – Запорожье, 1996.
12. Ольховский В.С. Отчет о работе Крымской степной экспедиции Института археологии АН СССР в 1982 г. // НА ИА НАН Украины, № 1982/73.
13. Косиков В.А., Гриб В.К. Парное кочевническое погребение из кургана у села Каменка в Донецкой области // СА. – 1985. – № 2.
14. Плешивенко А.Г. Указ. соч.
15. Привалова О.Я., Зарайская Н.П., Привалов А.И. Двугорбая Могила // Древности Степной Скифии. – К., 1982.
16. Ключникова Р.М., Сташенков Д.А. Ново-Троицкое погребение (о кыпчакском компоненте в Среднем Поволжье) // Краеведческие записки. Вып. VII. – Самара, 1996.
17. Спицын А.А. Заметки о некоторых киевских древностях // Записки отделения русской и славянской археологии Императорского русского археологического общества. Т. VII. – СПб, 1905.
18. Кубышев А.И., Болтрик Ю.В., Симоненко А.В., Фиалко Е.Е., Куприй С.А., Ковалев Н.В., Лысенко Г.И. Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства Каховской оросительной системы в Херсонской, Запорожской обл. УССР в 1986 г. // НА ИА НАН Украины, № 1986/4.
19. Пиоро И.С., Самойленко Л.Г., Склярский А.Б., Отчет о работе хоздоговорной археологической экспедиции Киевского госуниверситета в Ворошиловградской обл. в 1984 году. Киев // ИА НАН Украины, № 1984/107.

Надійшла до редакції 14.04.2012 р.

ББК Т4 (45)

ЗОЛОТООРДЫНСКИЕ КОЧЕВНИЧЕСКИЕ ЗАХОРОНЕНИЯ С ЗАПАДНОЙ ОРИЕНТИРОВКОЙ: ПРИЗНАКИ МОНГОЛЬСКОГО ПОГРЕБАЛЬНОГО ОБРЯДА

Т.М.Потемкина

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена этнокультурному определению погребальных памятников номадов XIII-XIV вв. с территории Восточной Европы.

Этническая характеристика большинства захоронений кочевников золотоордынского времени, несмотря на неоднократные попытки выделить и закрепить определенную совокупность формально-типологических признаков погребального обряда и инвентаря за различными этническими группами номадов, из-за смешанности признаков до сих пор остается неясной.

В работе анализируются данные 94 золотоордынских кочевнических погребений с западной ориентировкой с целью выявления в них комплекса признаков монгольского погребального обряда.

Ключевые слова: этнокультурные процессы, Золотая Орда, признаки, монгольский погребальный обряд, кочевнические захоронения.

Этнокультурное определение погребальных памятников номадов XIII-XIV вв. в золотоордынской археологии по-прежнему актуально. Неоднократно предпринимались попытки выделить и закрепить определенную совокупность формально-типологических признаков погребального обряда и инвентаря за различными этническими группами кочевников [1, С.31]. Но из-за смешанности признаков этническая характеристика большинства захоронений номадов Восточной Европы золотоордынского времени остается неясной.

Во второй половине XX в. считалось, что монголы не оставили в восточноевропейских степях могильников или погребений с выраженным специфическим комплексом признаков. Такая точка зрения существовала, поскольку источниковая база была крайне незначительной. За последние 40 лет количество исследованных золотоордынских захоронений значительно увеличилось, что дает возможность попытаться выявить специфический комплекс признаков монгольской погребальной традиции среди средневековых захоронений кочевников Восточной Европы.

В последнее время ряд исследователей обращает внимание на сложные этнокультурные процессы, происходившие в Золотой Орде в XIV в. С ними связывают причины распространения в погребальной обрядности потомков монголов и других групп кочевого населения западной ориентировки, которая «во многом сnivelировала прежние и традиционные черты» погребального обряда, привнесенного из глубин Центральной Азии [2, С.95].

Как известно, устойчивыми признаками монгольских погребений, выявленными на территории Забайкалья и Монголии с доимперского времени, являются меридиональная и северо-восточная ориентировка умерших [3, С.119; 4, С.310, 312], могильные ямы специальной конструкции – с подбоем-нишей, каменные выкладки над захоронениями, отсутствие сопогребений коня. Но главным признаком раннемонгольской культуры считается наличие в погребении заgrabной пищи в виде ноги овцы [5, С.86-88; 6, С.71; 7, С.23-48; 4, С.309], лопатки, позвонков, ребер и их сочетаний [8, С.87].

Мы уже рассматривали характерные признаки погребального обряда группы золотоордынских кочевнических захоронений с вышеуказанной заgrabной пищей, ориентированных в северном/южном, северо-восточном и восточном секторах [9, С.112-115; 10, С.163-164]. Нам представляется небезынтересным подобным образом проанализировать золотоордынские кочевнические погребения, соответствующие упомянутому комплексу признаков монгольской погребальной обрядности, ориентированные в западном секторе.

Для анализа изучаемой группы захоронений была использована та же система основных признаков погребальной обрядности монголов Восточной Европы, разработанная нами [11, С.54-58], которая уже успешно применялась [9, С.112-115].

Источниковую базу составляют 94 погребения, в которых зафиксированы останки определенных частей овцы. Памятники расположены, в основном, на территории Среднего и Нижнего Поволжья, Среднего и Нижнего Подонья, Северо-Восточного Приазовья, Калмыкии. Отдельные захоронения обнаружены в Среднем Поднестровье, Среднем и Нижнем Поднепровье и в Прикубанье. Погребения зафиксированы в 44 точках.

Практически все захоронения (кроме 1) подкурганые. Подавляющее большинство погребений (89 – 94,7%) находилось в составе однокультурного могильника и в составе однокультурной курганной группы (87 – 92,6%). Количество захоронений в группах, как правило, небольшое – 2-3. Но есть ряд более крупных

могильников: по 5 интересующих нас погребений зафиксировано в Бахтияровке-II, Каменке и Остроухове, 6 – в Харинке, 7 – в Цареве, 9 – в Ливенцовском-VII. В основном насыпи соорудались только над одной могилой, лишь в 10 (10,6%) случаях в курганах находилось по 2 однокультурных погребения. Парных (женщина и ребенок) захоронений обнаружено 2, тройное (женщина и 2 ребенка) – одно.

Подавляющее большинство (82 – 87,2%) подкурганых погребений основные. Для 70 (из 82) насыпей над основными захоронениями имеются сведения об их размерах (высота, диаметр для круглых, длина и ширина для овальных). Большинство (62 – 88,6%) курганов круглые: диаметром до 10 м включительно – 26 (41,9%), до 20 м – 35 (56,5%), более 20 м – 1 (1,6%). Овальных насыпей 8: до 10 м – 1 (12,5%), до 20 м – 5 (62,5%), более 20 м – 2 (25%). Как видим, основная масса курганов (40 – 57%) имеет размеры 11-20 м. Практически все насыпи (69 – 98,6%) над основными погребениями имеют высоту до 1 м.

В половине насыпей курганов (47 – 50,5%) зафиксированы каменные (19 – 40,4%) и деревянные конструкции, тризна (10 – 21,3%), ровики (13 – 27,7%) и др. Почти все (93 – 98,9%) могильные ямы сооружены в материке. Большинство из них простые прямоугольные (54 – 58,1%), с заплечиками по длинным сторонам – 15 (16,1%), с заплечиками по периметру – 9 (9,7%), со ступенькой и подбоем – 8 (8,6%), со ступенькой – 6 (6,5%), с подбоем без ступеньки – 1 (1,1%).

Длина и ширина известна для 88 (93,6%) могильных ям. Большинство (59 – 67,1%) из них имеет длину до 2,5 м включительно. Длина до 2 м зафиксирована у 12 (13,6%) погребальных сооружений, более 2,5 м – у 17 (19,3%). Ямы, как правило, узкие, шириной до 1 м (76 – 86,4%), до 1,5 м шириной – 6 (6,8%), более 1,5 м – также 6 (6,8%). Глубина известна для 79 основных погребений и для 11 впускных. Большинство основных захоронений (54 – 68,3%) сооружено на глубине до 2 м, неглубоких (до 1 м) ям – 21 (26,6%), глубоких (более 2 м) – 4 (5,1%). Подавляющее большинство (9 – 81,8%) впускных погребений также имеет глубину до 2 м, до 1 м – 2 (18,2%), глубоких ям нет. Перекрытие могильных ям зафиксировано в 58 (69%) случаях, перекрытие подбоя – в 5 (55,6%). В почти половине (44 – 46,8%) погребений обнаружены разные типы гробовищ: колода – 12 (27,3%), дощатое – 11 (25%), решетчатое – 4 (9,1%), тип не ясен – 17 (38,6%). В 27 (28,7%) захоронениях прослежены органическая подстилка или настил над погребенным. Ритуальных остатков зафиксировано немного (18 – 19,1%): уголь, зола, обожженные плахи – 10 (55,6%), меловая посыпка – 6 (33,3%), кусок мела – 2 (11,1%).

Всего в 94 погребениях найдены останки 98 умерших: 93 взрослых, 1 подросток, 4 ребенка. Пол взрослых индивидов определен (в основном по инвентарю) в 83 случаях: мужчин – 42 (50,6%), женщин – 41 (49,4%). Сохранность захоронений достаточно неплохая – всего 16% ограблено и разрушено. Ориентировка погребенных следующая: на запад – 48 (51,1%), на юго-запад-запад – 23 (24,5%), на северо-запад-запад – 14 (14,9%), на юго-запад – 5 (5,3%), на северо-запад – 4 (4,2%).

Достаточно неожиданным оказалось относительно значительное (16 – 17%) количество коней, сопровождавших погребение человека. В 15 (93,8%) случаях целые кони находились в отдельной яме. И только в одном захоронении, которое находилось под одной насыпью со вторым однокультурным погребением, части коня (3 тип по А.Г. Атавину) находились на ступеньке [12]. В подавляющем большинстве случаев (13 – 81,3%) конь ориентирован в одну сторону с человеком.

В 3 погребениях, помимо частей овцы, в состав жертвенной пищи входили части коня. В 89 (94,7%) захоронениях указаны конкретные части овцы, положенные в качестве загробной пищи. Их состав следующий: нога – 39 (43,8%), нога + другие части, кроме лопатки, – 10 (11,2%), сочетание ноги, лопатки и других частей – 1 (1,1%),

лопатка – 1 (1,1%), лопатка + другие части, кроме ноги, – 3 (3,4%), другие части, кроме ноги и лопатки, – 35 (39,3%). Таким образом, нога присутствует в 50 (56,2%) погребениях. Неожиданно достаточно заметное (35 – 39,3%) присутствие других частей овцы, среди которых преобладают позвонки (70,4%).

Располагалась жертвенная пища в разных секторах могильной ямы. В изголовье (за головой, слева и справа) зафиксировано 27 (29,3%) случаев, справа от скелета погребенного – 24 (26,1%), слева – 13 (14,1%), в ногах – 11 (12%), в заполнении – 17 (18,5%). Следует отметить несколько случаев довольно необычного местоположения позвонков овцы – в специальной неглубокой ямке под позвоночником человека. С чем это связано? Явно, что это следы каких-то специфических ритуальных действий. Чтобы определить их направленность, необходимы дополнительные исследования.

Таким образом, можно констатировать, что, несмотря на изменение ориентировки погребенного, традиционные черты монгольской погребальной обрядности, в основном, остались прежними и в позднезолотоордынский период.

РЕЗЮМЕ

В статті аналізуються дані 94 золотоординських кочівницьких поховань з західною орієнтацією з метою виявлення в них комплексу ознак монгольського поховального обряду.

Констатується, що, не дивлячись на зміну орієнтації похованого, традиційні риси монгольської поховальної обрядовості, переважно, залишилися незмінними і в пізньозолотоординський період.

Ключові слова: етнокультурні процеси, Золота Орда, ознаки, монгольський поховальний обряд, кочівницькі поховання.

SUMMARY

The paper analyzes data of 94 Golden Horde nomadic westward oriented burials which peculiarities correspond to the complex of features of the Mongolian funeral ritualism.

It can be stated that in spite of the change of the original Mongolian deceased orientation to the westward one in the Golden Horde time the traditional features of the Mongolian funeral ritualism remained basically the same.

Key words: ethno-cultural processes, the Golden Horde, features, Mongolian funeral ritualism, nomadic burials.

ССЫЛКИ И ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Добролюбский А.О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. – К.: Наукова думка, 1988. – 140 с.
2. Нарожный Е.И., Охонько Н.А. Новопавловский могильник XIV века в системе евразийских древностей// Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа. – 2007. – Вып.7. – Армавир-Ставрополь. – 173 с.
3. Асеев И.В., Кириллов И.И., Ковычев Е.В. Кочевники Забайкалья в эпоху средневековья. – Новосибирск: Наука, 1984. – 201 с.
4. Именохоев Н.В. Древние тюрки и ранние монголы: проблемы этнической атрибуции археологических культур Западного Забайкалья// Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири. Материалы Международной научной конференции 20-23 сентября 2010, Улан-Удэ/ Центральная Азия и Прибайкалье в древности. – Вып.4. – Улан-Удэ, 2010. – С. 309-312.
5. Данилов С.В. Жертвоприношения животных в погребальных обрядах монгольских племен Забайкалья// Древнее Забайкалье и его культурные связи. – Новосибирск:

- Наука, 1985. – С. 86-90.
6. Именохоев Н.В., Коновалов П.Б. К изучению погребальных памятников монголов в Забайкалье// Древнее Забайкалье и его культурные связи. Новосибирск: – Наука, 1985. – С. 69-85.
 7. Именохоев Н.В. Раннемонгольская археологическая культура// Археологические памятники эпохи средневековья в Бурятии и Монголии. – Новосибирск: Наука, 1992. – С. 43-47.
 8. Хоголбоон Л. Средневековые погребения монголов (XII-XIV вв.). Дис. ... канд. ист. наук. – М., 1994.
 9. Потемкина Т.М. Об этнокультурных признаках «монгольских» погребальных памятников Восточной Европы// Диалог городской и степной культур на евразийском пространстве: материалы V Международной конференции (г.Астрахань, 2-6 октября 2011 г.). – Казань, Астрахань, 2011. – С. 112-115.
 10. Потемкина Т.М. Этнодиагностические признаки монгольских погребений золотоордынского времени// Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу, наукових співробітників і аспірантів Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 2009-2010 рр. Т.2. – Донецьк, 2011. – С. 163-164.
 11. Потемкина Т.М., Пилипенко Д.В. К вопросу о монгольской погребальной обрядности (по материалам восточноевропейских золотоордынских погребений)// Літопис Донбасу. – №19. – Донецьк, 2011. – С. 54-62.
 12. Атавин А.Г. Некоторые особенности захоронений чучел коней в кочевнических погребениях X-XIV вв.// Советская археология. – №1. – 1984.

Надійшла до редакції 28.04.2012 р.

Історіографія, джерелознавство, методологія

ББК ТЗ(4УКР)5 – 294 г

ВЗАЄМИНИ ЗАПОРІЗЬКИХ І ДОНСЬКИХ КОЗАКІВ В ІСТОРІОГРАФІЇ СЕРЕДИНИ – ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

К.С.Гіря

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто історіографію взаємин запорізьких та донських козаків середини – другої половини ХІХ ст. Автор здійснила аналіз історіографічних джерел з вказаної проблеми. Простежено історичні умови розвитку історіографії зазначеної проблеми; Показано негативний вплив офіційної політичної думки Росії того часу на її дослідження

Прослідковано історичні та політичні погляди науковців, які торкалися проблеми взаємин запорізьких та донських козаків середини – другої половини ХІХ ст. Висвітлено історію створення окремих історичних праць з проблеми. Досліджено характерні риси історіографічних джерел, їхні сильні та слабкі моменти, виявлено помилковість і тенденційність поглядів окремих авторів з окремих питань. Встановлено головні аспекти дослідження взаємин запорізьких та донських козаків у середині – другій половині ХІХ ст. Розглянуто дискусійні питання з проблеми. Приділено увагу питанню шляхів запорожців на Дон та у Чорне море в історіографії зазначеного періоду. У підсумку встановлено ступінь дослідження конкретними авторами даної проблеми.

Ключові слова: запорізькі та донські козаки, історіографія, історіографічні

джерела.

Незважаючи на очевидну впливовість чинника українсько-донських стосунків на історію України XVI – початку XVIII ст., стосунки України з Доном вказаної доби не належать до аспектів, які ретельно вивчаються історіографами.

Мета даної роботи – здійснити огляд історіографії взаємин запорізьких та донських козаків середини – другої половини XIX ст.

Історіографія зазначеної проблеми залишається майже недослідженою. Тільки сучасний дослідник В. Брехуненко торкається питання, але не подає повної історіографічної картини. Актуальність проблеми підвищується у зв'язку з внутрішніми (відродженням козацтва в сучасних умовах і розвитком козацьких громад в Україні) та зовнішніми (потребою зміцнення добросусідських відносин України з Росією) обставинами. З метою вивчення даної тематики автором було опрацьовано історичні праці і матеріал «Донських Справ» та деяких інших джерел.

Середина та друга половина XIX ст. пов'язані з подальшим утвердженням наукових засад історичної думки, трансформацією її в науку. Створення історичних товариств, археографічних комісій, заснування науково-популярних часописів - усе це позитивно впливало на прирощування і поширення історичних знань й сприяло утвердженню народницького напрямку історіографії. Його прихильники вважали, що рушієм історичного процесу є народ, а тому наука має досліджувати соціальну та побутову історію народу як головного носія національних цінностей, національної культури, мови, звичаїв і традицій.

Друга половина XIX ст. для історіографії характеризується утвердженням у ній документалізму, активізацією археографічної діяльності, виданням документальних збірників.

Історик цього часу Є. Ознобішин приділив велику увагу критиці теорії В. Броневського. Дослідження першого набуває більшого значення, якщо врахувати, що за миколаївських часів, у 1837 р. були не тільки остаточно знищені залишки внутрішнього самоврядування Війська Донського, але й здійснена підробка його історії. З середини XIX ст. в історіографії ствердилась і була розвинута деякими російськими істориками (С. Соловйовим, Д. Іловайським, В. Ключевським, С. Платоновим) так звана “руська” теорія походження донського козацтва, засновником якої вважається В. Броневський. Донських козаків, котрі служили в межах Північно-Східної Русі і частково там жили, вище зазначені історики вважали військом, штучно створеним із збіглого московського (великоруського) населення, переважно селян, внаслідок колонізаторських прагнень останніх та реалізації ними цих прагнень. Жоден з вказаних вище істориків спеціально дослідженням та вивченням історії козацтва не займався, але змушені висловитися про козацтво, як чинник, що відіграв виключну роль в історії, вони писали про нього те, що перебувало в гармонії з основними тенденціями російської політичної думки та відповідало ідеям:

- 1) великодержавності російського народу;
- 2) єдності руського народу (в поняття «руського народу» включалися і українці, і білоруси, і козаки, щоправда, в якості другого гатунку);
- 3) месіанської ролі, призначеної великоруському народу;
- 4) ідеї колонізаторських прагнень великоруського народу та його колонізаторських здібностей (історія Росії - це насамперед, історія її колонізації);
- 5) особливих високих якостей великоруської народності як військового потенціалу.

І хоча російські дослідники не наводили ні прямих, ні опосередкованих свідчень документів на підтвердження своєї теорії, але загально визнаний авторитет їх як

істориків тяжів і в питанні про козацтво. Вивчення історії останнього ускладнювалося і тим, що не збереглося історичних документів держав, котрі існували у степовій смузі - Хозарської імперії, Тмутараканського князівства, Золотої Орди, Кримського та Астраханського царств і турецької фортеці Азову. Історичні документи архіву Посольського Приказу, які включали кримські, ногайські та турецькі справи, не були достатньо досліджені у дореволюційні часи.

Невідповідність, а часто й пряме протиріччя того, що знайшов Є. Ознобішин у донських козаків в їхньому побуті, традиціях, психології та ідеології, з тим, що писали про козаків російські історики і що ствердилося в уяві російського суспільства, й змусило вченого, за його власними словами, зайнятися дослідженням історії козацтва. Є. Ознобішин - заслужений археолог, член Академії художеств - за вищим наказом у 1870 р. був відряджений на Дон для спеціального дослідження церковної старовини. Виконуючи завдання, він жив подовгу в станицях, де і зібрав необхідний матеріал [1]. Є. Ознобішин доводив, що ніякої колонізації Дону у XV-XVI ст. населенням лісової смуги, тобто московським, або великоруським, не було і бути не могло. Ідеї Є. Ознобішина у 30-х рр. XX ст. були розвинуті російським емігрантським істориком І. Бикадоровим.

Князь М. Голіцин, член Військово-Вченого Комітету Головного штабу та Королівської Шведської Академії військових наук, склав „Всеобщую военную историю новых времен” [2]. Обидві частини книги присвячені війнам XVII- першої половини XVIII ст. у Східній Європі та в Азії (1613-1740). М. Голіцин торкнувся деяких аспектів відносин українських та донських козаків XVII ст. Він вказав, що головними джерелами та посібниками з історії запорожців для нього служили Пасторій, Боплан, Шевальє, Енгель, Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич, І. Срезневський, А. Скальковський. Описуючи організацію українського козацького війська, М. Голіцин зазначив, що у XVII ст. воно мало більш вірну й кращу організацію, ніж сучасне історичне донське. „Военные же нравы и обычаи” донських та запорізьких козаків, - писав М. Голіцин, - “в сущности имели много сходства” [3]. Автор згадав і те, що в 1647 р. Б. Хмельницький, готуючись до відчайдушної боротьби з поляками, склав союз з кримських ханом і за вимогою останнього просив донських козаків не воювати на морі проти татар і турок. Але козаки відповіли, що вони не можуть бути в мирі з ворогами християн, і почали готуватися до оборони і проти татар та турків, і проти запорожців. Таким чином, М. Голіцин продовжив спроби В. Сухорукова та С. Соловйова розглянути військово- політичні суперечності між Військом Запорізьким та донськими козаками.

Видатний український історик-романтик М. Костомаров згадав про зв'язки Д. Вишневецького з Доном, а також зробив висновок, що донські козаки були споріднені з українськими „узами віри, племені і способу життя” [4]. Це плідне для подальшої розробки узагальнення М. Костомарова пізніше, однак, безпідставно, радикалізували П. Куліш та В. Смірнов. Вони повністю ототожнювали станові особливості козацтва, вважаючи, що донці та запорожці склали ледве не „одне суспільство” [5]. Щоправда, В. Смірнов хронологічно обмежував такий стан речей початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. [6]. Утім, як у В. Смірнова, так і у П. Куліша відсутня будь-яка конкретизація власних тез.

П. Куліш у зібраних ним “ Материалах для истории воссоединения Руси” вказав на свідчення запорізького полковника Олексія Шафрана (1622 р.), що “ живет де он, Олешка, на Дону 18 лет, а иные его товарищи живут лет по 5-ти и по 6-ти, а всех де их на Дону есть с 1000 человек. А в Запорогах де донских казаков также много, мало не в полы того, сколько их” [7].

М. Костомаров справедливо помітив, що „малоросійська народність” брала участь у створенні та „вихованні” донського козацтва, і це може довести мова донських козаків

- „среднее наречие между малороссийским и великорусским языками” [8].

М. Костомаров доклав плідних зусиль для відтворення внеску донських та українських козаків у розгортання і перебіг Смути. Він зазначив, що історична традиція допомоги самозванцям з боку козацтва склалася ще в XVI ст., коли в Молдавії самозванці „искали пристанища и поддержки в Украине, и с толпами украинской вольницы ходили добывать себе призрание господство” [9]. М. Костомаров так писав про передумови участі українського козацтва у діях самозванців в Московському царстві: „Наступил удобный случай перенести на Московскую землю сцену казацкого своеволия под тем знаменем, под которым оно уже привыкло разгуливать по Молдавской земле... Не могли же не узнать в Украине, что в Московии думают, что Димитрий жив; много было перебежчиков из Московской державы в Украине, многие из них служили в казацких рядах” [10].

У монографії „Богдан Хмельницький” історик на основі ряду джерел, у тому числі невикористаних раніше, детально розповів про морські експедиції першої половини 20-х рр. XVII ст. до Кафи та околиць Константинополя, до Трапезунда й Синопа [11]. М. Костомаров зазначив схожість суспільного поділу козаків на Дону і в Україні. Якщо в Україні, за визначенням М. Костомарова, були дві групи козаків - “значні” чи “кармазинники”, а також “прости” чи “голота”, то на Дону - „домовиті”, „старі”, або „справжні” козаки та „голутвенні люди”, як їх називають акти, або „голитьба”, як вони прославлені у народних піснях [12]. М. Костомаров торкнувся питань про розповсюдження „прелестных” листів в Україні, про участь острогозького полковника І. Дзиньковського у заколоті С. Разіна [13].

Ф. Брун, а пізніше О. Баїов зробили деякі важливі зауваження до проблеми шляхів запорожців на Дон та у Чорне море. Перший на основі аналізу широкого кола вітчизняних (Никоновський літопис, праці В. Татищева, М. Карамзіна, С. Соловйова та ін.) й іноземних (твори Геродота, Страбона, П. Карпіні, Г. Боплана та ін.) джерел зробив спробу прослідкувати стародавню історію річного шляху з Дніпра до Азовського моря, починаючи з часів Геродота. У підсумку Ф. Брун зазначив, що “казаки намного раньше времен Боплана отправлялись на поиски не только с Черного моря, но также с Азовского” [14]. Про це свідчить подвиг, здійснений донським отаманом М. Черкашенином в 1556 р. Останній, у той час, коли загони дяка Ржевського перебували біля замку Іслам-Кермень, на Дніпрі, проплив Міусом та Азовським морем, зруйнував Керч та повернувся назад [15]. До речі, український історик В. Антонович вважав, що Боплан сплутав ріку Міус з рікою Кальміус, яка впадає в Азовське море. Таким чином, запорожці, на думку В. Антоновича, поверталися з морських походів на Січ запасним шляхом - через Азовське море, перепливаючи протоку між Таманню і Керчу і заходячи в річку Кальміус [16].

Деякі сюжети з історії українсько-донських взаємин знаходимо в узагальнюючій багатотомній науково-дослідницькій праці „История России с древнейших времен” С. Соловйова [17] - найвидатнішого представника російської буржуазної історіографії періоду її розквіту (середини XIX ст.). Він належав до державницької школи російської історіографії. С. Соловйов звернув увагу на значну роль запорізьких та донських козаків у подіях Смути, на проведення козаками спільних акцій проти турок і татар, зазначив стабілізацію контактів Запоріжжя з Доном у першій половині XVII ст. Ще попередник С. Соловйова В. Сухоруков підкреслював наміри Іслам-Гірея організувати спільно з запорожцями похід на Дон, вказував на дипломатичні контакти Б. Хмельницького з Військом Донським, на появу у серпні 1650 р. поблизу Дону українського загону на чолі з Д. Лисовцем [18].

Слід зазначити, що суперечності між зовнішньополітичною лінією Б. Хмельницького та Військом Донським проігнорували М. Костомаров та П. Куліш,

хоча були безпосередньо причетні до археографічної публікації низки джерел, оприлюднених у третьому томі „Актов относящихся к истории Южной и Западной России” [19], які торкаються цієї теми і на яких ґрунтуються спостереження С. Соловйова.

Один із помічників козацького історика В. Сухорукова з підготовки „Исторического описания...” М. Пудавов спромігся на власну студію, що охоплювала історію донських козаків до кінця XVI ст. При цьому формуванню донського козацтва приділялась особлива увага. Дослідник відмовився від статичного підходу і намагався прослідкувати процес створення донської вольниці у його еволюції. Він досить ретельно проаналізував джерельні згадки про ординських та азовських козаків, виходячи на Дон козаків з українського та московсько-рязанського прикордоння. М. Пудавов першим відзначив появу українських козаків на Дону вже на початку XVI ст. та слушно акцентував увагу на українському походженні відомої з середини XVI ст. донської топоніміки (містечко Черкаськ, Монастирський острів, Черкаські гори) [20]. Його версія генези донського козацтва пластична і позбавлена таких відвертих недоліків, як, наприклад, схеми В. Броневського чи А. Скальковського. Первісне ядро донського козацтва, за М. Пудавовим, як і за М. Карамзіним, склали азовські козаки. До них опісля прийшли на Дон "черкаси" і „козаки московської Руси" [21]. При цьому українське козацтво колонізувало переважно низові терени впритул до Азова. Наприкінці 30-х рр. XVI ст., на думку дослідника, "стани и зимовники черкасов на Дону уже закрепились твердо" [22]. М. Пудавов, таким чином, доходить відправного висновку про радикально важливу роль українського елемента на етапі зародження донської козащини. Натомість вплив російського струменя зводився ним до допоміжного: "Черкасы, киевляне, севрюки составляли большинство в зародыше товарищества и стояли во главе его" [23].

М. Пудавов висунув необґрунтовані тези про виключно важливу роль азовців у процесі формування донського козацтва, виникнення у середині XVI ст. духовної єдності "козацтва Дніпра, Дону і Волги" на базі переконання про необхідність служіння московському цареві, а також висновок щодо виконання Доном у 1555-1565 рр. функції об'єднувачого центру для всього козацтва [24].

М. Пудавов писав, що у XVI ст. всі степи, котрі розкинулися між Сіверським Дінцем та Доном, особливо воронезькі, перебували у "своевольном разгуле" черкасів. Вони були розбиті на окремі коші (стани), кожний кіш діяв, як хотів, бо центральне управління було відсутнє [25]. М. Пудавов, як свого часу В. Броневський, згадав про спалення 600 козаками Воронежа та вбивство ними воеводи І. Шабанського-Долгорукого в 1590 р. Того ж року донці разом з запорожцями пограбували декілька турецьких купецьких кораблів, пристали до берегів малої Азії, спустошили й спалили Трапезунд і Синоп. М. Пудавов торкнувся і питання про бойовий союз черкасів з донськими козаками. Навесні 1589 р. значна частина черкасів прискакала на конях й спустилася на стругах по Сіверському Дінцю до нижніх донських юрт. Тут, об'єднавшись з донськими козаками, вони разом вирушили до Азова [26]. 5 травня 1589 р. козаки вдарили по Азову, зруйнували посади, котрі оточували фортецю та забрали в полон 300 чоловік. Здобич віддали на відкуп чи розмінювали на полонених - козаків та російських поселенців, забраних азовцями на «українах» [27]. У працях В. Броневського і М. Пудавова знаходимо згадку і про царську грамоту на Дон від 20 березня 1593 р., у котрій донцям наказувалося здійснювати разом з запорожцями особливі військові заходи проти кримців [28]. Цей факт свідчить про наміри царської влади використати чинник добросусідських стосунків запорожців і донських козаків у державних інтересах.

Загалом, пудавівську концепцію формування донського козацтва можна вважати найвищим досягненням історіографії XVIII-XX ст., чого не можна приписувати ані

екскурсам у початки донського козацтва Д. Іловайського, ані спробам дослідників донської історії К. Абази, В. Бикадорова, А. Савельєва, П. Сахарова [29]. Крім усього, перелічені дослідники перебільшували роль російського етнічного елементу. Фактично тільки П. Сахаров визнав суттєвість впливу української хвилі [30] та ще з неназваних постатей М. Костомаров, висунувши непрокометовану тезу про те, що малоросійська людність брала участь у його закладці і вихованні [31]. Були й помилкові твердження, зокрема, про несамобутність організаційних клітин українського козацтва: "украинские казаки шли протореным историческим путем по следам старшей донской ветки" [32].

Важливий внесок у дослідження проблеми міжкозацьких взаємин зробив М. Драгоманов. Декілька важливих зауважень М. Драгоманова, спадкоємця позитивізму О. Конта, стосуються обставин функціонування українсько-донських відносин і зроблені у притаманному цьому визначному українському мислителі стилі - без розлогого обґрунтування власних тез, але на підставі блискучого знання історіографічної ситуації і введених до наукового вжитку джерел. Наголошуючи на існуванні поміж українськими та донськими козаками спільних і відмінних рис, М. Драгоманов першим відмітив різницю інтелектуальних горизонтів та історичних місій козаччин, яка вилася, з одного боку, у те, що боротьба українських козаків з Польщею "не була тільки протестом інстинктів як боротьба, донських і уральських козаків проти Московської держави, але боротьбою принципів", а з іншого - українські козаки, на відміну від донських, розв'язували з часом у стосунках з турками і татарами далеко складніший, аніж примітивне здобичництво та оборонні заходи, комплекс тісно пов'язаних між собою завдань - станових і загальноукраїнських [33]. Одночасно викликає ряд заперечень теза, запропонована М. Драгомановим та В. Антоновичем у коментарях до першого тому "Исторических песен малорусского народа", що відносини між донськими та українськими козаками були настільки близькими, наскільки дозволяли відстань і залежність одних від Московської держави, інших - від Литовсько-Польської. [34]. Спостереження М. Драгоманова тим важливіші, що у подальшій історіографії справа порівняльного аналізу українського та донського козацтва фактично не дістала продовження. Домінувало перерахування найпомітніших споріднених рис.

Книга В. Смирнова [35] була першим фундаментальним дослідженням з історії Кримського ханства. Блискучий сходознавець, В. Смірнов побудував свою роботу на турецьких та кримських джерелах. Російські джерела ним майже не використовувалися. Тому російсько-кримські відносини та взаємини Криму з Україною залишилися у нього малодослідженими, а ті факти, що наведені в його роботі, потребували корекції на матеріалі російських архівів. Так, В. Смірнов хибно, як пізніше довів О. Новосельський, вважав, що у травні 1629 р., під час походу на Карасу-Базар, Магмет і Шагін Гіреї увійшли до Криму разом з донськими козаками [36].

Таким чином, у середині-другій половині ХІХ ст. до українсько-донських взаємин зверталися Є. Ознобішин, М. Голіцин, М. Костомаров, Ф. Брун, С. Соловійов, П. Куліш, М. Пудавов, М. Драгоманов, В. Смірнов. Було зроблено ряд важливих висновків. Зокрема, Є. Ознобішин довів необґрунтованість теорії про «великоруське» походження донського козацтва; М. Костомаров, П. Куліш, В. Смірнов зазначили спільність історичної долі запорожців та донців; Ф. Брун торкнувся питання про шляхи українських козаків у Чорне та Азовське моря; М. Драгоманов започаткував справу порівняльного аналізу обох козацтв тощо. Позитивний вплив на дослідження проблеми чинили ствердження в історичній науці цього часу документалізму, активізація археографічної діяльності у Росії та Україні.

РЕЗЮМЕ

В данной статье автор, используя историографические источники, осуществила

анализ историографии взаимоотношений запорожских и донских казаков середины – второй половины XIX ст. В данный период к проблеме украинско-донских отношений обращались Е. Ознобишин, Н. Голицын, Н. Костомаров, Ф. Брун, С. Соловьев, П. Кулиш, М. Пудавов, М. Драгоманов, В. Смирнов. Был сделан ряд важных выводов. Так, Е. Ознобишин доказал необоснованность теории «великорусского» происхождения донского казачества, Н. Костомаров, П. Кулиш, В. Смирнов отметили общность исторической судьбы запорожцев и донцов, Ф. Брун коснулся вопроса о путях украинских казаков в Черное и Азовское моря, М. Драгоманов впервые осуществил попытку сравнительного анализа запорожского и донского казачеств. Позитивное влияние на исследование проблемы оказали утверждение в исторической науке данного периода документализма, активизация археографической деятельности в России и Украине.

Ключевые слова: запорожские и донские казаки, историография, историографические источники.

РЕЗЮМЕ

У цій статті автор, використавши історіографічні джерела, здійснила аналіз історіографії українсько-донських взаємин середини-другої половини XIX ст. В цей період до проблеми українсько-донських взаємин зверталися Є. Ознобішин, М. Голіцин, М. Костомаров, Ф. Брун, С. Соловійов, П. Куліш, М. Пудавов, М. Драгоманов, В. Смірнов. Було зроблено ряд важливих висновків. Зокрема, Є. Ознобішин довів необґрунтованість теорії про «великоруське» походження донського козацтва; М. Костомаров, П. Куліш, В. Смірнов зазначили спільність історичної долі запорожців та донців; Ф. Брун торкнувся питання про шляхи українських козаків у Чорне та Азовське моря; М. Драгоманов започаткував справу порівняльного аналізу обох козацтв тощо. Позитивний вплив на дослідження проблеми чинили ствердження в історичній науці цього часу документалізму, активізація археографічної діяльності у Росії та Україні.

Ключові слова: запорізькі та донські козаки, історіографія, історіографічні джерела.

SUMMARY

In the given article the author using material of historiographic sources views the development of historiography of Ukrainian-Don correlations in the middle – second part of XIX c. In this time E. Oznobishin, N. Golicin, N. Kostomarov, F. Brun, S. Solovjov, P. Kulish, M. Pudavov, M. Dragomanov, V. Smirnov researched the problem of Ukrainian-Don correlations. These authors have done important conclusions. E. Oznobishin has proved that theory of “Great-Russian” origin of Don Cossacks was groundless. N. Kostomarov, P. Kulish, V. Smirnov have noted commonality of historical destiny of Zaporozh and Don Cossacks. F. Brun has analyzed the problem of ways of Zaporozh Cossacks to Black and Azov seas. M. Dragomanov was the first, who compared Zaporozh and Don Cossacks. Positivism was the factor, which promoted to investigations of this problem.

Key words: Zaporozh and Don Cossacks, the historiography, historiographic sources.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Быкадоров И.Ф. Донское войско в борьбе за выход в море (1546-1646) / И.Ф. Быкадоров. - Париж, 1957. - С. 115.
2. Всеобщая военная история новых времен. Части первая и вторая. Войны XVII и первой половины XVIII веков в Восточной Европе и в Азии (1613-1740) / [Сост. Н.С. Голицын]. - СПб., 1878. - 279 с.
3. 3.Там само. – С.178.
4. Костомаров Н.И. Бунт Стеньки Разина / Н.И. Костомаров. - СПб., 1859. - С. 348.
5. Кулиш П.А. История воссоединения Руси / П.А. Кулиш - М., 1877. - Т.1. - С. 287; Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты / В.Д. Смирнов. - СПб., 1887. - С. 542.
6. 6.Смирнов В.Д. Вказ. праця. – С. 542.
7. 7.Кулиш П.А. Материалы, относящиеся к истории воссоединения Руси / П.А. Кулиш. - М., 1877. - Т. 1. - С. 290.
8. Костомаров Н.И. Бунт ... - С. 203.
9. Костомаров Н.И. Смутное время Московского государства в начале XVII ст. 1604-1613 / Н.И. Костомаров. - М., 1994. - С. 50-52.
10. Там само.
11. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий: В 3-х т. / Н.И. Костомаров. - К., 1859. - Т. 1-3. - С.56.
12. Костомаров Н.И. Смутное время... – С. 50-52.
13. Костомаров Н.И. Бунт ... - С. 253.
14. Брун Ф. Следы древнего речного пути из Днепра в Азовское море / Ф. Брун // Записки Одесского общества исторических древностей. - Одесса, 1863. - С. 121.
15. Там само.
16. Д'Асколи Эмиддио Дортелли. Описание Черного моря и Татарии / Д'Асколи Эмиддио Дортелли. - Одесса, 1902. - Т.ХХIV. - С. 86.
17. Соловьев С.М. История России с древнейших времен / Соловьев С.М. - М., 1959. - Кн.1. - Т.1-2. - 809 с.; Він же. История России с древнейших времен. - М., 1960. - Кн. IV. - Т. 7-8. - 426 с.; Він же. История России с древнейших времен. - М., 1961. - Кн. V. - Т.9-10. - 448 с.
18. Він же. История России с древнейших времен. - М., 1960. - Кн. IV. - Т. 7-8. - С. 203-205.
19. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. - СПб., 1861. - Т. 3. - 604 с.
20. Пудавов М.В. История войска Донского и старобытность начал казачества / М.В. Пудавов. - Новочеркасск, 1890. - С. 204-205.
21. Там само. – С. 221.
22. Там само. – С. 243-244.
23. Там само. – С. 263.
24. 24.Там само. – С. 264.
25. Там само. – С. 272.
26. Там само. – С. 276.
27. 27.Там само. – С. 289.
28. Там само. – С. 292.
29. Абаза К. Казаки. Донцы, уральцы, кубанцы, терки / К. Абаза. - СПб., 1894. - 368 с.; Быкадоров В. Былое Дона / В. Быкадоров. - СПб., 1908. - 284 с.; Савельев А. Трехсотлетие Войска Донского. Очерки из истории донских казаков / А. Савельев.- СПб., 1870. - 367 с.; Сахаров П.П. Происхождение донского казачества / П.П.

- Сахаров // Записки Ростовского-на-Дону общества истории, древностей и природы. - Ростов-на-Дону, 1914. - С. 28-54.
30. Сахаров П.П. Вказ. праця. – С.28-54.
31. Костомаров Н.И. Бунт Стеньки Разина / Н.И. Костомаров. - СПб., 1859. - С. 96.
32. Там само. – С. 99.
33. Драгоманов Н.П. Малороссия в ее словесности / Н.П. Драгоманов // Драгоманов М.П. Вибране. - К., 1991. - С. 28-29.
34. Исторические песни малорусского народа с объяснением Вл. Антоновича и М. Драгоманова. - К., 1874. – С. 229.
35. Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты / В.Д. Смирнов. - СПб., 1887. - 772 с.
36. Там само. – С.121.

Надійшла до редакції 29.04.2012 р.

ББК ТЗ(4УКР)6-536,01

ДЖЕРЕЛА ЯК НЕОБХІДНИЙ ЧИННИК ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ УКРАЇНИ СЕРЕДИН. ХХ - ПОЧ. ХХІ СТ.

В.І.Кравченко

АНОТАЦІЯ

У статті висвітлюються основні групи джерельної бази дослідження історії місцевих рад України, проблеми становлення місцевого самоврядування, охарактеризовано роль джерел, їх потенційні інформативні можливості, що у комплексі дозволяє дослідникам сформулювати об'єктивну, наукову оцінку з досліджуваного питання. Серед різноманітних за дослідженням документів виокремлено наступні джерела :праці державних та партійних діячів, рішення партійних з'їздів та пленумів, законодавчі акти, документи та матеріали вищих органів державної влади. У масиві джерел найвагоміші архівні документи, статистичні збірки, матеріали засідань Верховної Ради, періодичні видання.

Ключові слова: міське самоврядування, джерельна база, архіви, місцеві ради, законодавчі акти/

За розглядуваний період Україна подолала складний шлях від сталінізму, з його геноцидом проти української нації, до початку розбудови правового громадянського демократичного суспільства. Трансформаційні процеси в українському соціумі певним чином позначилися на організації та діяльності місцевих рад України, які поступово перетворюються з виключно продекларованих владних інституцій на місцях в органи справжнього місцевого самоврядування. Дослідження цієї проблематики неможливе без всебічного вивчення широкого кола джерел, ґрунтовного аналізу документальної бази. Постановка питання в даній площині, вивчення, узагальнення та переосмислення практичного досвіду роботи місцевих рад дозволить певним чином уникнути помилок та прорахунків у подальшому процесі державного будівництва, державотворення, організації місцевого самоврядування в Україні на сучасному етапі – все це і визначає актуальність зазначеної наукової розробки.

Детальне вивчення, всебічний аналіз становлення та розвитку історичного опрацювання з вказаної теми показав, що узагальнюючі історіографічні роботи в

Україні відсутні. Однак, різним аспектам з цієї проблематики присвячені окремі праці, зокрема, істориків. Спеціально питання вивчення джерельної бази з проблеми організації та діяльності місцевих рад України у зазначений період не розглядалося [1].

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі новітніх методологічних підходів дослідити джерельну базу з проблеми становлення місцевого самоврядування, організації та функціонування місцевих рад України середини ХХ – початку ХХІ століть.

Наукова новизна роботи визначається насамперед тим, що у вітчизняній історіографії це є перша спроба комплексного розгляду першоджерел, їх ролі у процесі вивчення та узагальнення практичного досвіду діяльності місцевих рад України на зламі століть.

Серед різноманітних за походженням, видовими ознаками і змістом друківаних та неопублікованих джерел, окремий вид серед усієї сукупності документальних матеріалів, джерел становлять праці й опубліковані виступи основоположників марксизму, лідерів більшовизму, партійних та радянських функціонерів різного рівня. Специфікою цих документів полягає в тому, що згідно з встановленою в СРСР традицією програмні виступи й статті офіційних представників компартійної верхівки, особливо В. Леніна, набували чинності директив на десятки років, в тому числі й щодо досліджень з історії державного радянського будівництва в Україні у 50 – 80-і роки ХХ ст. На сучасному етапі використання праць класиків марксизму та різних компартійних функціонерів можливе тільки за умови їх залучення не в якості апокрифічних джерел, а як документальних свідчень, що проаналізовані об'єктивно, неупереджено та розкривають у контексті історичних обставин, перипетій внутрішньо-партійної боротьби декларовані постулати державного радянського будівництва, його справжнє спрямування і прихований зміст [2].

Вагому групу джерел складають рішення, постанови компартійних з'їздів, конференцій, пленумів ЦК ВКП(б), ЦК КПРС, КП(б)У, КПУ, регіональних партконференцій, пленумів обкомів, райкомів та міськкомів компартії України. Вони в умовах більшовицької диктатури, тоталітарного режиму з монополією компартії на владу, в дійсності, визначали напрямки та компетенцію діяльності органів державної влади різних рівнів, зокрема на місцях. Практично компартія перебирала на себе усю законодавчу та виконавчу владу в Україні, утримуючи ради в якості „ширми” для прикриття свого панівного становища. Ці компартійні матеріали друкувалися в періодиці, спеціальних зведеннях партійних документів та тематичних збірках з партійного, радянського і господарського будівництва.

Наступна група джерел охоплює законодавчі акти, документи та матеріали вищих органів державної влади. Серед цього блоку джерел чітко окреслюються дві підгрупи. До першої відносяться закони та підзаконні акти колишньої радянської держави, ухвалені Верховною Радою СРСР та УРСР, їх Президіями, Урядами СРСР та УРСР. До другої підгрупи належать нормативні законодавчо-розпорядчі акти, що були ухвалені та затверджені Верховною Радою, Урядом України, її Президентом вже в умовах незалежності. У комплексі перераховані документи визначали та визначають правові засади функціонування місцевих рад, їх компетенцію і коло повноважень у галузі державного, господарського та соціально-культурного будівництва, регулюють питання взаємовідносин між інститутами державної влади та місцевого самоврядування.

Найважливіше місце у масиві джерел щодо досліджуваної вищезазначеної проблеми займають архівні документи, що зберігаються у багаточисленних фондах центральних і місцевих державних та поточних відомчих архівах: у Центральному державному архіві вищих органів влади й органів державного управління України

(ЦДАВО України), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), а також державних архівах практично усіх областей України та автономної республіки Крим.

Робота з архівними матеріалами засвідчує, що є спеціальні фонди, які містять документи з історії органів державної влади та місцевого самоврядування. Так, у ЦДАВО України, наприклад, це фонд протоколів сесій обласних рад і протоколів засідань виконавчих комітетів обласних рад (ф. 4553). У Державному архіві Дніпропетровської області (ДАДО) цікаву, важливу інформацію для дослідження можна знайти серед документів ф. 3383, у Державному архіві Донецької області (ДАДО) - ф. 2794; Державному архіві Запорізької області (ДАЗО) - ф. 102, ф. 1335; Державному архіві Івано-Франківської області (ДАІФО) - ф. 295; Державному архіві Луганської області (ДАЛО) - ф. 1779; Державному архіві Миколаївської області (ДАМО) - ф. 992; Державному архіві Одеської області (ДАОО) - ф. 2000; Державному архіві Харківської області (ДАХО) - ф. 3858 та ін. За походженням, формою та змістом документи, що знаходяться у вищезгаданих фондах, представлені досить широко і є доволі різноманітними. За важливістю та ємністю архівні документи доцільно розподіляти у такий спосіб: матеріали сесій обласних рад; матеріали засідань їх виконавчих комітетів і постійних комісій; інформації, звіти, довідки, листування облвиконкомів з центральними та місцевими компартійними, радянськими і господарчими органами. Виокремлюємо стенограми та протоколи сесій обласних рад, а також виконкомів, що зосереджують звіти постійних комісій, їх доповіді та співдоповіді, тексти промов депутатів, їхні пропозиції. Таким чином, стенограми та протоколи теж висвітлюють роботу виконкомів, управлінь, відділів, постійних комісій.

Корисною для дослідників є інформація про стан організаційно-масової роботи місцевих рад та їх виконкомів. У щорічних інформаційних матеріалах, що готувалися оргінструкторськими відділами облвиконкомів для Президії Верховної Ради УРСР (відділ з питань роботи Рад) і Ради Міністрів УРСР (організаційно-інструкторська група), відображено такі суттєві питання, як організація та робота сесій, постійних комісій, звітність виконкомів, їх відділів та управлінь перед радами, а також безпосередньо перед населенням. Проте така практика щодо видання подібних інформаційних матеріалів, на жаль, тривала лише до початку 90-х рр. ХХ ст.

Заслужують на особливу увагу щорічні статистичні звіти про склад депутатів, чисельність постійних комісій, регулярність скликань сесій місцевих рад, кількісний склад виконавчих комітетів та постійних комісій місцевих рад кожного скликання. Та все ж у статистичних звітах не знайшли відображення важливі параметри, що мали б допоїти дослідникам скласти більш об'єктивну та повну картину з розглядуваної проблеми. Не знайшли відображення у цьому масиві документальних джерел, наприклад, питання щодо участі позаштатних відділів виконкомів, інших громадських формувань у діяльності місцевих рад. Більш конкретними і ґрунтовними повинні б бути, на нашу думку, й висновки стосовно депутатської практики, характеристики депутатських груп та постів.

Багатий фактичний матеріал містять довідки інструкторів облвиконкомів, що допоможуть дослідникам поглиблювати уявлення щодо стану культурно-побутового, торговельного та медичного обслуговування населення областей, діяльності сільських та селищних рад, практики самодіяльних організацій, які не вели своєї власної звітної документації. Це певною мірою заповнює прогалини у статистичній звітності виконкомів місцевих рад.

Важливі відомості щодо компартійного керівництва діяльністю місцевих рад, особливо з кадрових питань, у цілому по республіці та в окремих її регіонах знаходяться у фондах ЦДАГО України, зокрема ф.1, де зберігаються робочі матеріали з

підготовки до з'їздів, стенограми конференцій і пленумів ЦК, протоколи засідань бюро обкомів, райкомів та міськкомів КПУ, довідки, зведення, доповідні записки, звіти про роботу обласних, районних та міських комітетів партії. Вони досить предметно розкривають закономірності, специфіку та особливості компартійної політики щодо радянського будівництва в УРСР. Архівні справи партійних комітетів зберігають результати перевірок стану роботи місцевих рад та їх виконкомів, звіти про діяльність партійних груп місцевих органів влади. Вони, до речі, містять і критичний матеріал про участь місцевих комуністів у роботі обласних, районних, міських, селищних та сільських рад, про зловживання, протиправні дії окремих депутатів-комуністів. До цих свідчень треба додати й документи особистого походження – листи, заяви, доповідні записки, телеграми до партійно-радянських інституцій. Ці звернення значно поглиблюють уявлення сучасних дослідників щодо реалій громадсько-політичного, господарського та соціально-культурного життя регіонів.

Необхідно вказати, що значна частина цих матеріалів, на наше переконання, має чітко виражену тенденцію – прикрасити різні аспекти організації радянського будівництва. Висвітлення в них подій та фактів поверхове, без серйозної критичної оцінки. Зокрема, це повною мірою стосується питань, що безпосередньо пов'язані з виборами депутатів місцевих рад, з реалізацією наказів виборців, з участю громадян у діяльності рад. Крім того, документальні свідчення цих держархівів відображають процеси формування та функціонування місцевих рад України лише до початку 90-х рр. ХХ ст. У зазначені архіви документи надходять не раніше десятирічного їх перебування у поточних архівах різних державних та відомчих організацій. Тому для дослідження проблем державотворення, становлення місцевого самоврядування України в умовах незалежності вкрай важливими є матеріали поточних архівів: Верховної Ради України [3], Верховної Ради Автономної республіки Крим, обласних та інших місцевих рад.

Вказаний корпус архівних джерел значною мірою адекватний документальним свідченням, що знаходяться у вищезазначених державних центральних та місцевих архівах. Окремо треба вказати на цілу низку особливостей, пов'язаних з обробкою та вивченням матеріалів. Практично, майже всі документи, які зосереджені у поточних архівах місцевих рад України, – нефондовані й перебувають у несистематизованому та неузагальненому вигляді. У поточних архівах, здебільшого, відсутня ділова документація та пагінація аркушів у справах. Документи зазначених архівів не завжди об'єктивно та повно відображають процеси суспільного та соціально-культурного життя держави і в умовах незалежності, що, у свою чергу, суттєво ускладнює роботу дослідників, змушує їх звертатися до інших джерел.

Необхідні для дослідників квантитативні й квалітативні характеристики, важливі показники щодо результатів виборів до місцевих органів влади, структури та складу обраного депутатського корпусу, динаміки економічного, соціального і культурного розвитку України містять статистичні збірники [4]. Вони, головним чином, надають можливість уточнити різні показники відносно розвитку народного господарства, виконання соціальних програм у республіці. Проте, треба зауважити, що й наведені у статистичних збірках дані потребують перевірки, зіставлення з іншими джерелами. Саме такий порівняльний аналіз дозволить дослідникам дати більш вичерпну та об'єктивну оцінку щодо стану справ у різних галузях економічного та соціально-культурного будівництва в Україні.

Поряд з цими параметрами статистичні збірники [5] розкривають питання формування, структуризації, організаційної роботи місцевих рад та їх підрозділів. Зокрема, у них можна знайти відомості щодо складу депутатського корпусу та його оновлення. Розкриті у збірках також окремі аспекти виборчих кампаній, формування

місцевих рад різних рівнів, наводяться відомості, що характеризують певні напрямки організаційної діяльності місцевих органів влади. Крім того, у статистичних збірках зосереджується інформація щодо сесій і розглядуваних на них питаннях: про депутатські запити, про звіти виконкомів, їх відділів та управлінь перед радами і населенням, про участь постійних комісій у роботі місцевих рад, про звіти депутатів та хід виконання наказів виборців, а також відомості щодо керівників виконкомів місцевих рад. На жаль, далеко не всі чинники, що характеризують процес організації та діяльності місцевих рад України, знайшли адекватне відображення у вказаних документах. Не висвітлена у статзбірниках питання про участь у сесійній роботі окремих депутатів, представників громадськості. Наприклад, невідомо, скільки виступило народних обранців і з яких саме питань. Недостатньо повною в них, на думку автора, є інформація щодо діяльності постійних комісій, характеру розглядуваних питань. Прикро, що у 90-і рр. практично припинені, що, звісно, ускладнює науково-дослідницьку роботу.

Органічною частиною джерельної бази з вказаної проблеми є періодичні видання. Це - журнали [6], газети [7], стенографічні видання сесій Верховної Ради УРСР (II – XII скликань)[8], а також матеріали засідань Верховної Ради України (XII(1) – XV(4) скликань) [9]. Останні, містять цікаву інформацію і з практики місцевих рад України, незважаючи на те, що загалом вони присвячені діяльності Верховної Ради. У цілому цей комплекс джерел містить конкретний фактичний матеріал про роботу місцевих рад у найрізноманітніших ділянках господарського і соціально-культурного будівництва. Важливо підкреслити, що цінну, корисну для дослідників інформацію надає, як центральна республіканська, так і місцева періодика. Ця інформація друкується, зазвичай, під окремими спеціальними рубриками, що присвячені практиці місцевих рад, узагальненню досвіду, набутого місцевими органами влади окремих регіонів України. Та треба погодитися з тими авторами, на думку яких преса належить до масових джерел, що уможливорює застосування таких сучасних квантитативних методів наукового дослідження, як контент-аналіз та кореляційний, які істотно розширюють інформаційні можливості преси як джерела і запобігають її ілюстративному, фрагментарному використанню у джерелознавчій практиці. Вони дозволяють визначити коефіцієнт кореляції у періодиці різновидів друкованих матеріалів – офіційних повідомлень, статей, заміток, що відрізняються специфікою жанру та інформаційною насиченістю [10].

В умовах повного панування компартійного режиму, до 90-х рр. XX ст., інформаційні матеріали періодики щодо формування та функціонування місцевих органів влади в Україні мали відверто заідеологізований характер, що відповідав офіційним загальноновизнаним схемам, імперативам та стереотипам у висвітленні державного будівництва. Ці обставини вимагають від дослідників ретельної перевірки фактів та оцінок, що подавалися у періодичних публікаціях цього періоду. Водночас кожен вид цієї групи джерельної бази (мається на увазі періодика) виявляє свої особливості та специфіку. Зокрема, центральна та республіканська періодика друкувала більш критичний матеріал щодо помилок, вад та негараздів у роботі органів влади на відміну від місцевої преси.

Таким чином, аналіз та вивчення масиву джерел з історії рад переконує, що у всій сукупності названі документи надають дослідникам важливу й корисну інформацію, допомагають простежити процеси державотворення, становлення місцевого самоврядування в Україні. Більш ефективному вирішенню цього завдання та об'єктивності сприяла б, на думку автора, підготовка та видання документальних тематичних збірок з досліджуваної проблематики, з обов'язковим залученням матеріалів з альтернативною інформацією.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його основні положення, багатий фактичний матеріал і висновки можуть бути використані при підготовці колективних та монографічних праць з української історії, історії держави та права України, при розробці та читанні загальних і спеціальних лекційних курсів для студентів вищих навчальних закладів освіти. Результати роботи можуть стати у нагоді при формуванні архівних фондів з історії українського державотворення.

РЕЗЮМЕ

В статті освещаются основные группы источниковой базы исследования истории местных советов Украины, проблемы становления местного самоуправления, охарактеризована роль источников, их потенциальные информативные возможности, которые в комплексе позволяют исследователям сформировать объективную, научную оценку данного процесса.

Ключевые слова: местное самоуправление, источниковая база, архивы, местные советы, законодательные акты.

SUMMARY

The article deals with the main sources of investigation of local soviets history in Ukraine, the problems of self-governing development, as well as the role of sources, their potential possibilities that will help the scientists to give true scientific estimation of the certain process.

Keywords: history in Ukraine, investigation, local soviets, self-governing, sources.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Березовський В. П. Місцеве самоврядування – сучасна ситуація та перспективи розвитку.//Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Випуск VIII. – Запоріжжя, 1999. – С. 227-230; Гом'юк Д. І. Про організаційно-масову діяльність місцевих Рад депутатів трудящих Західних областей Української РСР у 1966-1970 рр.//Укр. істор. журн. – 1977. - № 5. – С. 95-100; Кравченко В.І. Документи фонду виконкому Донецької обласної Ради депутатів трудящих за 1959-1970 рр.//Архіви України. - 1980. - №1. – С. 59-62; Діяльність місцевих Рад Донбасу щодо покращення житлово-побутових умов трудящих у 1960-1970 рр.// Укр. істор. журн. – 1981. - № 11. – С. 117-122; Деятельность местных Советов Донбасса. 1960-1970 гг. (На материалах Донецкой и Ворошиловградской областей)//Дисс. канд. ист. наук. – К., 1981; Советы народных депутатов Украины в 80-е годы: Опыт. Проблемы. Уроки//Дисс. докт. ист. наук. – К., 1991; Місцеве самоврядування України в умовах незалежності. Досвід. Проблеми. Перспективи. – Запоріжжя, 1993; Становлення місцевого самоврядування України у 90-і рр. ХХ ст.//Вісник Донецького університету. Серія Б: гуманітарні науки. – Донецьк, 2000. – № 2. – С. 278-282; Кравченко В. І., Діденко В. О. Місцеве самоврядування України у контексті європейського досвіду//Схід. – 2000. - №2. – С. – 55-60; Кравченко В. І., Падалка С. С., Панченко П. П. Україна. Державотворення. ХХ століття. – Київ-Донецьк, 1997; Кравченко В.И., Панченко П. П. Повышение активности трудящихся в деятельности Советов (по материалам УССР). – К., 1988; Кравченко В. І. Титаренко Ю. Л. Державотворення в Україні. Історія та сучасність. – Донецьк, 1998; Ковпак Л.В. Соціальні питання діяльності Рад народних депутатів УРСР (80-ті роки)//Укр. істор. журн. – 1989.- №2.- С. 75-83; Деятельность Советов народных депутатов Украинской ССР по решению жилищной проблемы в 80-е годы: Дисс. канд. ист. наук. – К., 1990; Крутова Л.А. Деятельность местных советов Донбасса на

завершающем етапе строительства развитого социализма (1951-1958гг.)//Автореферат дисс. канд. ист. наук. – Харьков, 1979; Лісничий А. Вплив виборів 2006 р. на владно-партійну взаємодію системи місцевого самоврядування в Україні // Віче .- 2010. - №10. – С.12 – 15; Лихачева Л.Б. Деятельность Советов Донбасса по социальному розвитку села в 70-е годы//Автореферат дисс. канд. ист. наук. – Харьков, 1989; Матвеева О.М. Удосконалення діяльності Рад народних депутатів УРСР по здійсненню планів житлового будівництва(1971-1980 рр.)//Укр. істор. журн. – 1986. - №3. – С. 132-137; Місцеве самоврядування: пошуки та здобутки: Збірник матеріалів та документів / За заг. ред. М.О.Пухтинського, О.В.Власенко. – К.: Атіка, 2007. -895 с.; Соломко Е.Т. Зростання соціальної активності трудівників села. – Львів, 1982 та ін.

2. Журба М. А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30 рр. ХХ ст.). – К., 2002. – С. 44.
3. Поточний архів Верховної Ради України, ф. 1.
4. Народное хозяйство СССР. 1922-1972 гг. Юбилейный статистический ежегодник. – М., 1972; Народне господарство Української РСР. Ювілейний статистичний щорічник. – К., 1977; Народное хозяйство Украинской ССР: Юбилейный статистический ежегодник. – К., 1987 та ін.
5. Итоги выборов и состав депутатов местных Советов депутатов трудящихся 1969 г. Статистический сборник. – М., 1969; Итоги выборов и состав депутатов местных Советов народных депутатов 1980 г. Статистический сборник. – М., 1980; Итоги выборов и состав депутатов местных Советов народных депутатов 1982 г. Статистический сборник. – М., 1982; Итоги выборов и состав депутатов местных Советов народных депутатов 1985 г. Статистический сборник. – М., 1985; Некоторые вопросы организационной работы местных Советов народных депутатов. Выпуск 1981 года. Статистический сборник. – М., 1982; Некоторые вопросы организационной работы местных Советов народных депутатов в 1983 году. Статистический сборник. – М., 1984; Некоторые вопросы организационной работы местных Советов народных депутатов в 1985 году. Статистический сборник. – М., 1986; Підсумки виборів та склад депутатів Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад депутатів трудящих 1967р. Статистичний збірник. – К., 1968; Состав депутатов Верховных Советов союзных, автономных республик и местных Советов депутатов трудящихся 1959 г. Статистический сборник. – М., 1959; Состав депутатов, исполнительных комитетов, постоянных комиссий и резервных депутатов местных Советов народных депутатов 1987 г. Статистический сборник. – М., 1987 та ін.
6. Агитатор; Народный депутат; Партийная жизнь; Право України; Радянське право, Віче та ін.
7. Аргументы и факты; Вечерний Киев; Голос України; Известия; Индустриальное Запорожье; Правда України; Робітнича газета; Радянська Донеччина; Радянська Україна; Сільські вісті та ін.
8. Засідання Верховної Ради Української РСР 10-е скликання. Сесія I-X: Стенографічний звіт. – К., 1980-1985; Засідання Верховної Ради Української РСР. Скликання 11-е. Сесія I – II. Стенографічний звіт. – К., 1985-1990; Засідання Верховної Ради Української РСР. Скликання 12. Сесія I-III. Стенографічний звіт. –

К., 1990-1991 та ін.

9. Сьома сесія Верховної Ради України. Скликання 2-е. Стенографічний звіт. – Бюлетень № 32. – Видання Верховної Ради України, 1997; Восьма сесія Верховної Ради України. Скликання 2-е. Стенографічний звіт. – Бюлетень № 33. – Видання Верховної Ради України, 1997 та ін.
10. Коцур В. П. Преса як джерело вивчення непу (на матеріалах України, 1921-1925 рр.) // Наукові праці з питань політичної історії. Респуб. Міжвідомч. збірник. Уроки непу і сучасна економічна політика. – К., 1991. – Вип. – 170. – С. 82 та ін.

Надійшла до редакції 10.03.2012 р.

ББК Т 3 (4УКР 55)6-231

ВДОСКОНАЛЕННЯ НАУКОВИХ УЯВЛЕНЬ ПРО СТАНОВЛЕННЯ ТРАКТОРОБУВАННЯ НА ХАРКІВСЬКОМУ ПАРОВОЗОБУДІВНОМУ ЗАВОДІ (НА ОСНОВІ АНАЛІЗУ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ)

О.Г.Кривоконь

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена проблемам історії зародження тракторобудування на Харківському паровозобудівному заводі. У ній висвітлюються проблеми зародження галузі на основі порівняльного аналізу архівних даних із матеріалами, представленими в роботах інших науковців. Зокрема, зосереджується увага на невідповідності офіційної інформації, доступної за часів СРСР, з даними, що сьогодні містяться в архівах Харківської області.

Ключові слова: тракторобудування, тракторна техніка, еволюція трактора.

Постановка проблеми. У незалежній Україні спостерігається цілком обґрунтований сплеск інтересу до вивчення сторінок своєї історії, особливо тих, які в радянський час по тим і або інших причинах були вивчені недостатньо, або просто ігнорувалися як несуттєві або небажані.

У роки існування радянської влади історики були змушені зважати на пануючу ідеологію, чітко розуміючи, що держава прийме й підтримає тільки ті дослідження, які підтверджують офіційно прийняту й точку зору, що нав'язує наполегливо. Тому перед істориками неминуче виникала дилема: або займатися такими темами, які гранично нейтральні й не зачіпають інтереси влади, або вести дослідження «у стіл» з надією на тимчасові відлиги або зміни ситуації в країні зі зміною лідерів ВКП(б)-КПРС, або підбудувати свої висновки до існуючих ідеологічних кліше. Безумовна вимога Вчених Рад тієї пори: при всіх дослідженнях дотримуватися єдино вірного марксистсько-ленінського вчення й рухатися в руслі «єдино вірного» діалектичного матеріалізму, усіяко підкреслюючи видатну роль комуністичної партії. Різні історики вирішували для себе виникаючі проблеми залежно від своїх внутрішніх переконань, але, на жаль, було чимало й таких, які заради наукового звання й кар'єри були готові не тільки «відредагувати» історичні факти, але видумати міфи, уводячи їх у ужиток на довгі роки.

Так як займатися вивченням історії розвитку суспільства, історіями партій і держав було вкрай небезпечно, то багато істориків «мігрували» в область вивчення історії науки й техніки, помилково думаючи, що вона менш небезпечна для розроблювачів. Результат практично завжди був жалюгідним: якщо Ви не

підтверджували державну точку зору, то шансів реалізувати себе Ви не мали. Все зазначене доповнювалося неприступністю (таємністю) більшості архівів для гнітючого числа дослідників; наявністю не вигаданого, а реально існуючого «залізної завіси» між СРСР і переважною більшістю країн; обмеженістю можливості вільного виїзду із країни й спілкування з іноземцями; неможливістю виписувати періодичні професійні видання, крім украї вузького переліку; неприступність книг, включав підручники; відрив від переважної більшості іноземних наукових центрів і фондів, музеїв і виставок.

Аналіз актуальних досліджень. Історія ХПЗ розглядалася до цього часу вченими досить коротко, ставилися акценти на двигунобудуванні, загальній хронології подій та трансформації ХПЗ у танковий завод. Дослідженням цієї конкретної тематики займалися відомі науковці технічної галузі А.С. Епштейн, В.Н. Соболев. Що стосується зародження тракторобудування на ХПЗ, то це питання найкраще розкрив у своїй дисертації Г.В.Лупаренко. Дана публікація базується, у першу чергу, на інформації з архівних матеріалів Державного Архіву Харківської області, що дозволило доповнити наявні наукові історичні доробки невідомими раніше фактами.

Метою даної публікації є поглиблення наукових уявлень про зародження тракторобудування на Харківському паровозобудівному заводі у 20-х роках ХХ століття на основі даних з архівних документів.

Радянська історіографія постійно зв'язувала розвиток тракторобудування з будівництвом спеціалізованих заводів у Сталінграді, Харкові й Челябінську, зазначаючи, що були окремі спроби будувати трактори й в 20-х роках на ряді заводів країни, які не дали істотних результатів.

Однієї із вдалих спроб дослідження тракторобудування України в 20-х роках минулого століття варто визнати роботу Г.В. Лупаренка [1].

Автор дослідження зовсім справедливо відзначає, що «вивчення історичних тенденцій розвитку техніки необхідне для правдивого відтворення минулого з метою визначення напрямку удосконалення технічних засобів на майбутнє».

Якщо вдалося об'єднати в одному, ретельно вибудуваному, дослідженні ряд яскравих і добре аргументованих робіт попередників, які в останній третині ХХ століття опублікували ряд книг й окремих газетних публікацій [2-6].

Дисертант не обмежився зазначеними джерелами, але й попрацював у державних архівах України. Він ввів у науковий обіг деякі матеріали «фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, архіву Харківської області та Запорізької області».

Можна сказати чимало теплих слів про роботу Г.В.Лупаренка, але важливо, відштовхуючись від його досліджень й опираючись на власні поглиблені пошуки, показати, що й чому не помітив (або не захотів помітити) дисертант.

По-перше, в архівах України, на щастя, збереглася безліч документів по історії тракторобудування в 20-х роках минулого століття, які за обмежений час дуже складно вивчити. Ще Кузьма Прутков влучно помітив: «Не можна досягнути неосяжне». Тільки по історії тракторобудування на Харківському паровозобудівному заводі ім. Комінтерну в Державному архіві Харківської області зберігаються сотні папок, у більшості з яких не менше 200-250 документів.

Крім цих папок, багато цікавого й важливого по історії тракторобудування в тому ж архіві зберігається в документах ПМТ (Південного Машинобудівного Тресту), до складу якого входив ХПЗ ім. Комінтерну; у матеріалах ВРНГ (Всесоюзна рада народного господарства) і Держплана України й УРСР, а також РРФСР і СРСР; у переписці із заводами-суміжниками й постачальниками матеріалів і комплектуючих, у папках наказів і розпоряджень по ХПЗ, у Протоколах Технічних нарад, в особистих справах працівників заводу, у документах місцевих органів влади, а також різних

Наркоматів, синдикатів, трестів й ін.

По-друге, судячи з роботи «Історія становлення тракторобудування на території України в першій третині ХХ століття»[1], Г.В. Лупаренко - професійний історик, але не фахівець в області тракторобудування. Тому його висновки, що стосуються технічних й економічних питань далеко не безперечні, більше того, вони мають потребу в уточненні.

По-третє, Г.В. Лупаренко безумовно правий, коли в «Висновках» вказав: «З'ясовано, що вивчення процесу становлення вітчизняного тракторобудування є фрагментарним і вимагає додаткових досліджень. Наявна джерельна база, представлена першоджерелам, є достатньою для здійснення комплексного дослідження поставленої наукової проблеми».

Саме з метою більш глибокого й повного вивчення історії тракторобудування України було проведено наше дослідження з максимально можливим вивченням першоджерел, що дозволило по-новому й більш глибоко глянути на багато питань історії тракторобудування України й уточнити висновки, до яких прийшов Г.В. Лупаренко.

Зрозуміло, що дана публікація в жодному разі не зменшує заслуг Г.В. Лупаренка, а є подальшим розвитком його роботи.

У зв'язку з обмеженими обсягами статті, нижче наведені тільки висновки по історії тракторобудування на ХПЗ ім. Комінтерну, м. Харків .

1. «У Підрозділі 4.1 «Підготовка до виробництва на Харківському паровозобудівному заводі» висвітлені події, які сприяли розміщенню виробництва тракторів на ХПЗ. Основні з їх: наявність вільних потужностей на заводі, високий рівень організації виробництва на заводі при наявності досить нового обладнання, розміщення заводу у великому місті з технічними навчальними закладами, що вирішувало питання з робітничими кадрами» - цитується по автореферату дисертації Г.В. Лупаренка.

У фонді №Р1354, ст. 3, папка 253 є документ 110 «Організаційні досягнення по тракторобудуванню до 01.10.25», зареєстрований 06.10.25 за №4332 у нормувальному відділі ХПЗ ім. Комінтерну.

По суті - це план майбутньої доповіді заводу для надання в ПМТ й інші вищі органи.

У плані докладно розглянутий (відредагований текст):

1. Перший період з 01.10.22 по 01.10.23 включає (операційний рік):

- попереднє проектування виробництва тракторів при відсутності прототипу й креслень;
- вибір будинку (для розміщення тракторного цеху);
- підбір верстатів;
- поява трактора-прототипу, випробування його, зйомка креслень і рішення на проектування трактора для заводського виробництва;
- моменти, що характеризують даний період.

2. Другий період з 01.10.23 по 01.10.24 включає (операційний рік):

- будування двигуна;
- початок планування цеху;
- складання калькуляції витрат на трактор і розробку фінансового плану;
- випуск першого трактора (реально - до кінця квітня 1924р.);
- хаотичність виробництва через відсутність:
 - а) плану виробництва й принципу його організації;
 - б) відпрацьованої конструкції;
 - в) досвідченого персоналу робітників та службовців;

- г) обліку й приймання в тракторному цеху;
- д) матеріалу, інструмента й устаткування.

3. Третій період з 01.10.24 по 01.10.25 включає (операційний рік):

- розвиток планування;
- організацію розподільного бюро тракторного цеху;
- організацію обліку;
- інвентаризацію верстатів, устаткування, пристроїв та інструменту;
- організацію приймання.

Організаційна робота в 1924-25 операційному році (викладена найдетальнішим чином у сімох основних напрямках із вказівкою на кожному етапі роботи).

Для нашого дослідження важливі наступні висновки:

1. Роботи із тракторобудування почалися фактично із введенням у країні нової економічної політики (Непу);

2. Роботи в цьому напрямку велися в тісному співробітництві з ПМТ, що на засіданні Правління 07.04.23 прийняв оформлене Протоколом рішення «Про організацію виробництва тракторів на ХПЗ». До речі, у даному Протоколі записано: «Инж(енера) (К.І.) Мар'їна з метою концентрації робіт із тракторобудування на ХПЗ відрядити на зазначений завод. Доручити ХПЗ разом з технічним відділом ПМТ скласти організаційний кошторис. При складанні плану необхідно врахувати можливості одержання заготовок із інших заводів ПМТ».

3. Керівники, що приймали настільки доленосне рішення: від ПМТ - голова Правління В.В. Поляков, зам. Голови Кельмансов, члени Правління М.О. Золотарьов (Московська контора), Георжевский, головний інженер В.С. Яньков, завідувач технічним відділом П.П. Литвинов, провідний інженер по тракторобудуванню К.П. Лепешев; від ХПЗ - керуючі заводом С.В. Файер (1922-1923рр.) і А.І. Руденко (1923-1925р.), головні інженери заводу В.Н. Матросов (1917-1923р.), Е.Г. Куршель (1923-1925р.) і І.Е. Анпак (1925-1926р.), зам. керуючого Г.М. Гордієнко й інженери заводу М.М. Анурманов (один з начальників виробництва), А.Д. Брускін (механік тракторного цеху, з 07.03.27 - начальник тракторного цеху), Б.Н. Воронкін (один із провідних інженерів Технічної Контори, переведений у тракторний цех для рішення конструкторських питань), Л.І. Зайчик (тракторний цех), Н.П. Захар'їн (начальник технічного розподільного бюро тракторного цеху), Н.Г. Зубарев (один із провідних керівників виробництва), І.А. Ковальський (завідувач відділом устаткування), З.Я. Ковальов (начальник технічної контори), С.П. Лизогуб (помічник головного інженера), К.И. Мар'їн (завідувач тракторним підвідділом Технічної контори), В.В. Наркін (перший начальник Тракторного цеху), С.Н. Проппер (помічник головного інженера, а потім завідувач гарячими цехами), П.С. Розамлон-Сошальський (другий начальник тракторного цеху), І.А. Слободников (помічник головного інженера), І.П. Смыслов (головний механік), О.О. Таучон (заступник головного інженера) і інших.

4. Вибір тракторобудування в якості одного з нових напрямків діяльності ХПЗ найменше диктувався прагненням завантажити завод деякою затребуваною продукцією.

У фонді №Р1354, оп.3, папка 104 наведений документ 47а «Виробничий план ХПЗ ім. Комінтерну на 1924-25 операційний рік», з якого чітко видно, що на заводі практично всі цехи є значно завантаженими, крім паровозозбирального цеху. Там же в документі 48 уточнено, що завантаження Ковальського, Мідно-Ливарного й Чавунно-Ливарного цехів досягає 100%, що обробляють цехів - близько 90% і по паровозозбиральному цеху - близько 50%.

Таким чином, з точки зору завантаження виробництва тракторобудування в жодному разі не було для заводу панацеєю. Більш того, як виявилось надалі, розвиток тракторобудування був істотно стриманий пропускнуою здатністю заготівельних цехів,

які на існуючому встаткуванні не могли навіть при напруженій роботі забезпечити видачу більше 12 тракторокомплектів на місяць (дивися фонд №P1354, оп.3, папка 300, документ 83-86 й інші).

До точки зору моментальної вигоди необхідно було інтенсивно розвивати виробництво паровозів як магістральних, так і маневрових, потреба в яких в країні, розореною війнами, була величезною. Маючи славні традиції паровозобудування з моменту організації в 1895 році й вільні потужності паровозобудівного цеху, можна було без значних капітальних вкладень, без перебудови цехів, без освоєння нових видів продукції, без переучування робітників, службовців й інженерів у короткий строк забезпечити різкий ріст випуску паровозів зі стійким і постійно зростаючим попитом на них. Це дозволило б істотно поліпшити економічні показники роботи підприємства, а, виходить, можливості самофінансування й поетапної модернізації виробництва.

Але від такого лобового рішення завод був змушений відмовитися, тому що країна гостро мала потребу в новій галузі машинобудування - тракторобудуванні як для вирішення питань сільського господарства й зміцнення обороноздатності (використання тракторів як механічної тяги артилерії), а також в освоєнні випуску потужних промислових тракторів для роботи на будівництвах, у нафтохімічній промисловості, на лісорозробках й ін.

Саме тому державна політика диктувала примусове розміщення виробництва тракторів на ряді потужних (потенційно) машинобудівних заводів, будь це Путилівський (потім Кіровський) завод, що освоїв випуск трактора «Фордзон-Путиловець», Обухівський (потім завод «Більшовик») у Ленінграді, де випускалися 5-тонні гусеничні трактори типу «Холт» (або «Хольт» по інших джерелах), які використалися в РСЧА (Робочо-селянська червона армія) як тягачі легкої артилерії.

Працівники ХПЗ у роки Першої Світової війни, а потім Громадянської війни нагромадили певний досвід ремонту трофейних танків і тракторів, саме тому заводу було запропоновано освоїти випуск самого потужного радянського трактора, що був би багатocільовим і дозволяв використати його як механізований засіб тяги Артилерії особливого призначення - важкої артилерії.

Заводчани, як і працівники ПМТ, були ознайомлені з результатами випробувань у СРСР багатьох моделей іноземних тракторів, у тому числі великого й малого гусеничного трактора WD-50 й WD-35 німецької фірми «Hannomag» («Ганомог»).

Вони мали також можливість знайомити з результатами експлуатації таких тракторів на перших радянських будівництвах (див. фонд №1354, оп.3, папка 72, документ 10). 14.01.24 за №315 на заводі було зареєстроване прислане з Москви лист у заводоуправління інженером К.І. Мар'їним, яким він підносить на завод відгук про німецькі трактори типу WD, які в кількості декількох десятків штук були закуплені й працювали на Муганському меліоративному будівництві, де вони себе добре зарекомендували.

5. Є не обгрунтованим погляд Г.В. Лупаренка на те, що на ХПЗ ім. Комінтерну був високий рівень організації виробництва.

Досить познайомитися із щомісячними звітами тракторного цеху в 1924/25 операційному році, щоб зрозуміти, на якому примітивному рівні в дійсності перебувала організація виробництва (наприклад, фонд №1354, оп. 3, папка 300, документ 1-2 (стан виробництва на 01.06.25); документ 15 (роботи з організації тракторобудування, виконані в червні 1925р.); документ 16 (стан тракторобудування на 01.07.25); документ 36 (те ж, на 01.08.25); документ 52 (випуск тракторів тракторним цехом у серпні 1925 р.); документ 53-58 (стан тракторобудування на 01.09.25 р.); документ 83-86 (те ж, на 01.10.25); документ 104 (те ж, на 01.11.25) і документ 113-116(звіт тракторного цеху за листопад 1925 р.), щоб установити численні діри в обліку, у завантаженні обладнання, у

недостачі основних і допоміжних матеріалів, пристроїв й інструмента; несвоєчасну подачу виливків й кувань, відсутність приймального контролю їхньої якості; різні непогодженості в діях у дії заводських служб, приймальників і спостерігачів у цехах; поступове налагодження зборки тракторів на десятки візках кабестана; наявність у цеху некомплектних тракторів ; повільне впровадження відрядної оплати праці основних робітників; гостру недостачу висококваліфікованих робітників всіх основних спеціальностей; поступове впровадження карткової системи обліку заготівель, матеріалів і комплектуючих, причини браку, щоб зрозуміти, як непросто давалася організація виробництва тракторів на заводі, що звикли до постової системи зборки паровозів та (або) вагонів.

6. Зовсім не відповідає дійсності твердження про наявність на заводі досить нового обладнання.

Якщо ознайомитися із щомісячними звітами начальника тракторного цеху П.С. Розаліона-Сошальського і його молодого механіка А.Д. Брускіна, легко зрозуміти , що верстатний парк був сильно зношений, верстати були старі ; без індивідуальних електромоторів; вони часто виходили з ладу й не забезпечували необхідної точності обробки.

Розглянемо деякі цифри з документів вищезгаданої папки 300.

У документі 41 «звіт з ремонту верстатів й обладнання на 01.08.25 по тракторному цеху., показано, що в липні 1925 р. у цеху працювало 230 верстатів, з яких 66(28.7%) зажадали проведення 76 поточних ремонтів, з ладу виходили 41 токарський, 17 револьверних , 7 фрезерних, 5 свердлильних, 2 стругальних і по 1 розточувальних, точильних верстатів, молотів і пресів. І це при відносно низькому завантаженню - усього 15 робочих днів, або по 116 станко-годин. Тільки чистого часу на ремонти знадобилося 1211 станко-годин, або 4,54%. Шість верстатів вимагали капітального ремонту, у тому числі 4 токарських, 1 фрезерний зуборізний й 1 приводний прес. Два розточувальні верстати зажадали перевірки на точність.

Таке становище повторювалося з місяця на місяць. Обладнання буквально розвалювалося на ходу. Втрати чистого часу на поточний ремонт досягали часом 6%, а кількість ремонтів при завантаженні протягом всіх робочих днів місяця перевищувало ста.

Розглянемо документ 64-65, поданий через місяць.

З 236 верстатів, що відробили по 184 станко-годин ,у ремонт потрапило 100 (42.37%), а кількість ремонтів бути 109. Чисті втрати на ремонт склали 1980 станко-годин. Треба було провести 12 капітальних ремонтів. Ще через місяць (документ 90) з 236 верстатів у поточний ремонт надійшло 116,а загальна кількість ремонтів досяглася 135. Одночасно 13 верстатів зажадали капітальних ремонтів.

Таким чином, робітники, службовці й інженери повинні були проявляти чудеса винахідливості , щоб працювати на такому морально застарілому й фізично зношеному обладнанні. Через півтора року після випуску першого трактора не надійшов жоден спеціальний верстат, замовлений для тракторного виробництва за кордоном.

7. Украй важким був для заводу добір і прийом робітників, особливо вищої кваліфікації.

Кожного місяця начальник тракторного цеху доповідав у заводоуправління й відділ кадрів про гостру недостачу висококваліфікованих робітників. У тій же папці 330 є документ 113-116, у якому показано, що в листопаді 1925 р. цеху не вистачало 43 фахівця на початок місяця й 46- на кінець, тому що звільнилося 10, а прийшло всього 13, причому, аж ніяк невисоких розрядів. Недостача робітників була хронічною хворобою.

2. «Для виробництва обрано прототип-трактор «WD», будується окремий цех.

Уточнення вимог замовниками призвело до повного переконаструювання трактора, після чого він отримав назву «Комунар». Розробка конструкції машини була ускладнена нечіткими вимогами.....».

Автору цього запису, мабуть, не повезло: він не виявив серед документів зовсім чіткі, детально розроблені й досить повні вимоги основного замовника - Головного Артилерійського Управління Наркомату по Військових і Морських Справах РСЧА, а також численні звернення основного замовника на завод з питань потужності трактора, його транспортної швидкості, можливості транспортування на причепі важких знарядь і причіпних ящиків з боєприпасами для них.

Так, у фонді №1354, оп. 3, папка 72, документ 86 наведений копія «Технічних умов для гусеничних тракторів, замовлених закордоном для потреб АОП (артилерії особливого призначення)», що надійшла на завод ще у вересні 1922 р.

Наприклад, в 1-м з 42 докладних пунктів описане призначення трактора : для тракції (транспортування) 11” гаубиць «Шнейдера»; 8” гаубиць «Шидвалл»; 6” гармат «Шнейдера» зразка 1877 року й 6” гаубиць «Віккерса» (символ після цифри тут означає калібр знаряддя в дюймах, наприклад, 11”= 280 мм знаряддя-гаубиця).

У п.5 розділу II «Умови роботи» чітко обмовляються вимоги до особливостей експлуатації: «При зазначеному навантаженні (9 тонн за собою) у будь-яку пору року по всяких дорогах із твердим покриттям , з полотном брудним , розпушеним, розбитим, свіженасипаним, з ямами, канавами, коліями, і іншими несправностями ,без доріг по трав'янистому ґрунті, по ґрунті купинястому й болотистому , по поораному полю, по пересіченій місцевості й по сипучим піскам . Повинен переборювати перешкоди у вигляді ям /до 1.5 м діаметром), до 30 см висотою, зрубані дерева, снарядні вирвивід 12” бомб, і т.п....»

У ті роки забезпечити такі вимоги міг тільки гусеничний трактор, тому що ще не були розроблені багатоосьові тягачі з усіма ведучими колісьми, із шинами аркового типу нижнього тиску.

Замовник розумів зазначене, тому в розділі III він однозначно виклав у пп.11-37 вимоги саме до гусеничного трактора.

Для нього особливо важливою була властивість гусеничного трактора розвертатися практично на місці, з мінімальним радіусом, що підтвердилося в листопаді-грудні 1924 р. на спеціальних військових випробуваннях. Саме виходячи з розуміння комплексу вимог основного замовника почали роботу фахівці заводу.

Необхідно акцентувати увагу на відношенні інженерів і керівників у радянській державі до питання захисту авторських прав у промисловій сфері.

Країна була бідною й не могла виділити вільні кошти для вибудовування нормальних відносин з іноземними виробниками. З іншого боку, вважали, що немає необхідності платити за загальні досягнення людства, щоб не збагачувати «проклятих буржуїв» , винних у руйнуванні Росії. Ця позиція виявилася неймовірно живучою й, головне, зручною. Вона прожила в плинні всього періоду існування СРСР.

В області тракторобудування можна привести численні приклади «запозичення». Навіть випуску тракторів «Фордзон-Путиловець» був, по суті, піратським й є однією з істотних причин розриву відносин з Генрі Фордом, що спочатку охоче підживляв свої трактори за пільговими цінами в молоді республіку.

Розповідають, що, коли американські представники потрапили зрештою на Путиловський завод у Ленінграді й побачили, як і з яким низьким рівнем якості виготовляються без згоди фірми Генрі Форда колісні трактори в СРСР, то вони були вражені й відверто висловили своє обурення.

Може бути, якоюсь мірою така реакція вплинула на наступні дії уряду , що вирішив, зрештою, будувати спеціалізовані тракторні заводи в Сталінграді, Харкові, і

Челябінську із залученням іноземного досвіду, інструкцій, технології, устаткування й, насамперед, будівництва.

Рецидиви зневажливого відношення до іноземної інтелектуальної власності можна простежити й надалі. Так, наприклад, перше вітчизняне самохідне шасі класу 0.6 т тяги було парафразом самохідного шасі німецької фірми «Ланцальдог».

Що ж реально було зроблено на ХПЗ ім. Комінтерну після випробування отриманого зразка трактора WD-50?

У фонді №1354, оп. 3, папка 12, документ 2 зберігся лист заводу від 04.01.24 у відповідь на запит від 31.12.23 №154/15199 міжсекторної тракторної комісії Держплану СРСР, у якому в стислому вигляді (далеко не повністю), повідомляється, що змінено в гусеничному тракторі ХПЗ ім. Комінтерну в порівнянні з німецьким зразком:

1. Розміри циліндрів двигуна збільшені з діаметра 130 до 150мм і хід поршня з 155 до 180 мм (а потім і до 200), тобто робочий об'єм одноразово підвищений в 1.546 рази, а потім, після збільшення ходу - в 1,718 рази. Зазначене дозволило гарантоване забезпечити потужність на валу двигуна при роботі на гасі не менш 50 к.с. Справа в тому, що двигун «КІН» німецького трактора був призначений для роботи на бензині, а при роботі на гасі він давав тільки 35-39 к.с. Вимога забезпечити роботу на гасі - вимога основного замовника.

Змінений двигун на бензині забезпечив 70.7 к.с., а в майбутньому прийом підвищення обов'язку колінчатого вала потужність при роботі на гасі виросла з 50 к.с./при 900 про/хв/до 75 к.с.(при 1110 про/хв.) і до 90 к.с. (при 1250 про/хв.). Але й це виявилось не боковим віварем: в 30-х роках удалося довести потужність до 130 к.с.

2 Системи радіатора, карбюратора й вентилятора залишилися того ж конструктивного виконання, але їхні розміри збільшені пропорційно збільшенню потужності двигуна.

Потім, у ході виробництва конструкції радіатора, карбюратора й вентилятора були істотно перероблені з урахуванням прогресивних на той час конструктивних рішень.

3 Радіатор був переконструйований так, щоб його трубки було легко чистити від накипу.

4. Вентилятор не всмоктував повітря для охолодження двигуна, а висмоктував тепле (гаряче) повітря з порожнин двигуна.

5. Переконструйована коробка швидкостей так, щоб прямою швидкістю була не третя, а друга, а робочі швидкості залишені тими ж, що й у німецького прототипу (I-2км/год й III-6 км/год).

У майбутньому транспортна швидкість на вимогу основного заказчика послідовно збільшувалася й досягла 15 км/годину.

6. Переглянуті розміри ширини вінців зубів, розміри підшипників, ущільнень, вилок перемикачів передач у зв'язку з ростом обертового моменту.

7. У зв'язку зі зміною габаритів двигуна, коробки швидкостей і механізму заднього моста збільшилася довжина рами трактора. Із цієї причини кількість роликів на кожній стороні трактора виросло з 6 до 7.

8. Число пружин ресор довелось збільшити з 8 до 12, тому що число опорних роликів візків виросло з 4 до 6.

У листі заводу підтверджено, що всі перераховані вище зміни обговорені разом з Головним Артилерійським Управлінням і визнані їм доцільними й бажаними.

Слід зазначити, що вага (або маса, як прийнято говорити зараз) трактора зросла до 486 пудів проти 401 у прототипу. Тому що пуд у Росії був дорівнює 40 фунтам, або 16,380496 кг, то у звичні нам кілограмах вага склала 7961 кг проти 6569 в «WD-50», тому трактор часто називали 8-тонним трактором у порівнянні з 5-тонним (по вазі) гусеничним трактором типу «Холт» ленінградського заводу «Більшовик».(колишній

«Обухівський»).

Ріст маси при одночасному збільшенні потужності забезпечив кращі показники металоємності на одиницю потужності (з 187.557 кг/к.с. до 159.218 кг/к.с. ,тобто на 15% менше). Трактор набув кращу поздовжню поперечну стійкість, покращилася його прохідність, різко зросли тягово-зчіпні якості.

3. «Виробництво мало дрібносерійний характер і високий відсоток шлюбу внаслідок відсутності якісних матеріалів, низької культури виробництва, новизни конструкції і її частих змін (особливо на перших порах виробництва)...»

Подібний висновок не зовсім точний, тим більше, що об'єднано в одному висловленні зовсім різні поняття: дрібносерійний характер виробництва й високий відсоток браку.

Так, дійсно, виробництво було дрібносерійним, але зазначення була результатом дії численних об'єктивних факторів. Хоча в різний час радянські й господарські органи неодноразово ставили завдання збільшення випуску тракторів на ХПЗ ім. Комінтерну до 1200 тракторів у рік й, навіть, до 10000 у рік, але в країні не було матеріально-технічної бази для такого виробництва, а також реально не було в ці роки достатньої кількості платоспроможних споживачів.

Завод відчував потребу буквально у всіх основних і допоміжних матеріалах, у комплектуючих, у стандартизованому інструменті. Не була налагоджена експлуатуюча й ремонтна мережа, не створені регіональні склади запчастин.

Випуск тракторів подібної потужності ніяк не узгоджувався з політикою правлячої партії по механізації сільського господарства, тому що навіть для колективних господарств він був надто потужним, а, виходить, економічно не вигідним.

Природно, що в умовах радянської влади не могло бути й мови про продаж такого трактора приватникові, тому що проводилася політика спочатку витиснення, а потім - знищення куркульства як класу.

Трактор міг би успішно орати на цілих і залітних землях з 8-корпусним причіпним плугом на великих (до 1 км) гонах, але в той час у такій роботі не було гострої необхідності. Трактор був найбільш перспективний як промисловий, але необмеженість будівництва в 20-х роках перекривала й цей сектор використання.

Проте, освоєння виробництва тракторів «Комунар» на ХПЗ ім. Комінтерну не пропало даремно. Воно створило науково-технічну школу створення гусеничних машин, що дозволило заводу надалі перейти до машинобудування, підготувало кадри фахівців, нагромадило досвід раціональної організації виробництва.

Висновки. Сьогодні зріс інтерес до вивчення історії України, її маловідомих сторінок. Є необхідність поглиблювати й розширювати зазначені дослідження, використовуючи можливості нові у тому числі:

- доступність багатьох, раніше закритих фондів, або фондів обмеженого допуску;
- можливості залучення до досліджень праць іноземних авторів;
- установленню прямих контактів і відвідування іноземних архівів і музеїв.

В області тракторобудування з'явилися цікаві дослідження перших зусиль України по створенню власного тракторобудування [1-6]. Однієї з найцікавіших робіт є дисертація Г.В. Лупаренка [1].

Оскільки можливості одного дослідника по вивченню збережених архівних документів явно обмежені, з'явилася необхідність у більш глибокому й широкому підході до роботи зі збереженими першоджерелами.

Для правильного розуміння історичних свідчень розвитку науки й техніки недостатньо бути сумлінним істориком, а важливо, по можливості, освоїти досліджувану галузь промисловості, бути фахівцем, здатним глибоко й правильно розбиратися в технічній й економічній сторонах питання.

Ряд серйозних висновків, зроблених Г.В. Лупаренком, мають потребу в коректуванні й переосмислюванні, що в жодному разі не кидає тінь на пророблену роботу, а є природним результатом більш поглибленого вивчення.

Історія тракторобудування в Україні з 20-х років минулого століття багата, різноманітна й насичена. Її вивчення дозволить і надалі розкривати нові сторінки, розповідати про людей, що у неймовірно важких і несприятливих умовах створили принципово нову галузь - машинобудування гусеничних тягачів універсального типу, що заклала основи сучасної організації праці й, що забезпечили зміцнення індустріальної основи держави.

Дослідження накопиченого історичного досвіду може вказати на проблеми нинішнього стану тракторобудування України, а також спонукати до пошуку і формулювання шляхів виходу його з сучасного катастрофічного становища. Розвиток власного тракторобудування для України - не тільки питання престижу, але й гостра необхідність для реорганізації її сільського господарства на сучасних початках виробництва із застосуванням сучасних технічних засобів механізації й автоматизації сільського господарства.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена проблемам дослідження особливостей розвитку та становлення засад тракторобудування на Харківському паровозобудівному заводі. В ній висвітлюються проблеми зародження галузі на основі порівняльного аналізу архівних даних із матеріалами, представленими в роботах інших науковців.

Зокрема, зосереджується увага на невідповідності офіційної інформації, доступної за часів СРСР, з даними, що сьогодні можна знайти в архівах Харківської області. Передусім це стосується матеріалів дисертації Г.В. Лупаренка, де, внаслідок неможливості доступу до достовірної інформації, наведені не зовсім точні дані щодо перших кроків по створенню тракторів у 20-х рр минулого сторіччя.

Робиться висновок, що історія тракторобудування в Україні початку 20 сторіччя багата, різноманітна і насичена. Її вивчення дозволить і надалі розкривати нові сторінки історії створення принципово нової галузі.

Ключові слова: тракторобудування, тракторна техніка, еволюція трактора.

SUMMARY

The article is devoted to the problems of the development and establishment studying of tractorbuilding on the Kharkov Locomotive Plant. It is highlighted the problem of industry's origin based on comparative analysis of archival data with the works of scientists.

In particular, it is focused on non official information available in the USSR, with data available now in the archives of the Kharkiv region. Firstly it concerns the materials in G.V. Luparenko's thesis where, due to inability to access to the reliable information, data are not quite accurate about the first steps in tractors creation at the 20-ies of the last century.

It is concluded that the history of tractorbuilding in the early 20th century in Ukraine is varied and rich. Studying it will help us to open new pages of history a new industry creation.

Keywords: tractor, tractor equipment, tractor evolution.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Лупаренко Г.В. «Історія становлення тракторобудування на території України в першій третинні ХХ століття», дис. канд. іст. наук : 14.01.07 / Г.В.Лупаренко; Київський університет економіки й технології транспорту - Київ, 2007.
2. Сосна Н.П. Так зароджувалися традиції. Короткий нарис історії Дизелебудівного

- заводу ім. С.М. Кірова – Дніпропетровськ: «Промінь», 1977. – 111с.
3. Коваленко В. Первісток. Як втілювалися в життя ленінська мрія про вітчизняне тракторобудування // Комуніст. - 2006. - №34. - с.3-4.
 4. ХПЗ - завод ім. Малишева 1895-1995 / А.В. Быстриченко, Е.И. Добровольский, А.П. Дроботенко [та ін.]. - Харків: Прапор, 1995. - 792 с.
 5. Історія двигунобудування на ХПЗ - заводі ім. Малишева 1911-2001 / А.В. Быстриченко, А.П. Дроботенко. - Харків, 2001 - 480с
 6. Білоконь Я.Ю. Еволюція трактора. - Київ: «Урожай»; 1990 - 152с.
 7. ДАХО. – Ф.Р-1354. – Оп.3. – Дела по Харьковскому паровозостроительному заводу им. Коминтерна.

Надійшла до редакції 10.05.2012 р.

ББК ТЗ(2)622-72

ИЗУЧЕНИЕ ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ Л.Д. ТРОЦКОГО (ЛЬВА БРОНШТЕЙНА) В ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Е.В. Стяжкина, В.К. Ревенко

АННОТАЦИЯ

В этой статье содержится историографический анализ работ зарубежных историков англоязычных стран, изучающих биографию Л.Д. Троцкого или отдельные её этапы: пребывание в эмиграции в Испании, США, Мексике, работе над подготовкой октябрьского переворота в России, вклад в развитие СССР, политическое противостояние со Сталиным и другие. Авторами статьи уделяется внимание проблеме оценки личности в истории. Авторы относятся к анализируемым трудам критически вне зависимости от позитивной либо негативной оценки личности Троцкого. Авторы подчеркивают, что одни и те же достижения Троцкого могут по-разному расцениваться учёными. Особенностью статьи мы считаем анализ нескольких работ, ранее не переведенных на русский язык.

Эта статья будет полезной для углублённого изучения истории СССР, личности Троцкого и его видения развития Советского Союза. В статье авторами был сделан вывод о том, что мнения историков, оценивавших личность Троцкого, как позитивно так и негативно имеет место быть, так как учёными приводятся убедительные, аргументированные доводы. В целом, авторы статьи стараются придерживаться нейтральной позиции относительно Троцкого и его идей.

Ключевые слова: Л.Д. Троцкий, И. Дойчер, Э. Саттон, Р. Спенс, Р. Сервис, роль личности в истории.

В СССР имя Троцкого было представлено преимущественно как врага народа и предателя революции, иностранного шпиона, а его роль в октябрьском перевороте 1917 г., создании РККА была вычеркнута и забыта, его убийце присуждено звание героя Советского Союза и орден Ленина. Однако всё больше современных западных историков видят в нём расчетливого политика, талантливого организатора и военачальника. К примеру, Д. Грэй считает Л. Троцкого типичным интеллигентом, высокообразованным человеком, борцом с репрессивной машиной, талантливым писателем, человеком дела. По мнению исследователя, работы Л. Троцкого были похожи на общение правды с властью [1].

Учитывая диаметрально противоположные оценки личности Троцкого,

имеющиеся стереотипы в ее восприятии, неизвестные ранее факты биографии, необходимо вновь обратиться к изучению политического портрета одного из главных организаторов большевистского переворота в России. Анализ российской историографии свидетельствует о том, что оценка роли и значения личности Л. Троцкого напрямую была связана с особенностями политического режима, в рамках которого приходилось работать историкам. Что касается зарубежных авторов, то для них характерна более широкая проблематика в исследовании личности Л. Троцкого. Отсутствие доступа к официальным документам иностранные авторы компенсировали тем, что использовали широкий круг источников, который позволил выяснить малоизвестные и «скрытые» от официального взгляда факты биографии политика. Это дало возможность зарубежным исследователям рассуждать об альтернативных путях развития России, противопоставляя политическую фигуру Л. Троцкого сталинскому курсу развития страны.

Целью данной статьи является анализ зарубежной историографии, основываясь на материале работ западноевропейских и американских историков, по проблемам политической биографии Л. Троцкого.

Одним из первых предпринял попытку исследовать жизненный путь Троцкого последователь его идей – британский учёный, историк-публицист Исаак Дойчер в 50-х годах XX века. Предметом особого внимания И. Дойчера были проблемы развития СССР и коммунистического движения. Автор попытался проанализировать явление сталинизма. Однако его основным трудом стало исследование, посвященное Льву Троцкому. Оно состоит из трех томов — «Вооруженный пророк» (1954), «Разоруженный пророк» (1959) и «Изгнанный пророк» (1963). Трилогия, изданная в Лондоне в 1954—1963 годах, основана на детальном изучении архива Троцкого при Гарвардском университете, в том числе «закрытой секции» архива, к которой Дойчер был допущен с разрешения вдовы Троцкого Н. И. Седовой. При этом далеко не все материалы он мог использовать в своей работе, так как официально эта часть архива была рассекречена лишь в 1980 году.

И. Дойчер в своей трилогии пытался оправдать политика, представить его биографию отличной от интерпретаций тогдашнего советского режима. И. Дойчер видел в нем хорошего дипломата, умело сочетающего как революционные призывы, так и тонкую, гибкую дипломатическую игру на высших уровнях. Ведь Л. Троцкий старался отстоять равноправие советской России с остальными европейскими странами в Брест-Литовском мирном договоре. Таков был беспрецедентный стиль Троцкого, который он ввел в дипломатию. Как подчеркивал И. Дойчер, «будучи народным комиссаром иностранных дел, он оставался главным пропагандистом революции. Он делал ставку на возможный или фактический антагонизм между властью и народом и обращался к первой, чтобы его услышал второй. Но поскольку он не отказывался от попыток достичь взаимопонимания с существующими правительствами, то сочетал свои революционные призывы с чрезвычайно гибкой и тонкой дипломатической игрой. Непримируемый, язвительный и воинственный, когда сталкивался с враждебностью, он отвечал на любой жест примирения с тактом и вежливостью... С твердостью и достоинством, пожалуй, невиданными у прежних русских правителей, Троцкий настаивал на равенстве России с другими державами и отвечал оскорблениями на оскорбления, хотя даже оскорбления у него принимали форму продуманных и убедительных доводов» [2].

И. Дойчер действительно видел в жизни Л. Троцкого пророческий и сакральный смысл, верил в то, что в советском союзе вскоре произойдет реабилитация его имени, общество вернется к первичным, ленинским идеалам социализма, но случится это только после окончательного «отрезвления» сознания советских людей от сталинской

тоталитарной политики. «Открытая реабилитация обязательно должна произойти, хотя, не исключено, лишь после того, как стареющие в зимней спячке подражатели сойдут со сцены. Когда это произойдет, это станет более чем запоздалым актом справедливости по отношению к памяти великого человека. Этим актом государство трудящихся объявит, что наконец-то достигло зрелости, сломало свои бюрократические оковы и вновь избрало классический марксизм, который был изгнан вместе с Троцким» [3].

Несколько идеализированному подходу И. Дойчера противопоставлен взгляд историков, которые видят в Л. Троцком шпиона и, скорее, двуличного политического игрока, чем искреннего революционера, представлявшего интересы германских и американских политиков, устроивших революцию с целью свержения неугодного для их капиталов царского режима.

Энтони Сирил Саттон (1925—2002) — американский экономист британского происхождения, автор ряда книг конспирологического характера. В 1974 году он написал книгу «Уолл Стрит и большевицкая революция» (Wall Street and the Bolshevik Revolution), основанную на документах из архивов США, Канады, Великобритании. Цель книги — показать, что без финансовой и дипломатической помощи Запада большевикам российская революция 1917 года не осуществилась бы. Саттон в главе «Троцкий покидает Нью-Йорк» задаётся вопросами: «На какие средства жил Троцкий в Нью-Йорке? Кто был его спонсором? Откуда у него появился американский паспорт, британская транзитная виза?»

Л. Троцкий пробыл в Нью-Йорке в 1917 году три месяца, с января по март, так что его доход от «Нового мира» составил 144 доллара и, допустим, было еще 100 долларов гонораров за лекции — итого 244 доллара. Из них Троцкий смог отдать 310 долларов друзьям, платить за нью-йоркскую квартиру, обеспечивать семью — и отложить 10.000 долларов, которые забрали у него канадские власти в апреле 1917 года в Галифаксе. Троцкий заявляет, что те, кто говорит о наличии у него других источников дохода — «клеветники», распространяющие «глупые измышления» и «ложь»; но таких расходов Троцкий не мог делать, разве что он играл на ипподроме на Ямайке. Троцкий явно имел скрытый источник дохода. Что это был за источник? Артур Уиллерт в своей книге «Дорога к безопасности» сообщает, что Троцкий зарабатывал на жизнь электриком в студии «Фокс фильм». Ряд писателей упоминает другие места работы, но нет доказательств, что Троцкий получал деньги за иную работу, кроме написания статей и выступлений [4].

Стоит отметить, что на этот вопрос Саттону ответить определенно так и не удалось. Зато на вопрос об американском паспорте и британской визе исследователь сообщает, что паспорт Троцкому передал сам Вудро Вильсон. [4]. Однако Саттон не объясняет, зачем это нужно было президенту США и не приводит никаких данных о личной встрече революционера с Вильсоном либо его посредниками. Кроме одной истории: среди пассажиров корабля, следующего в Россию, был некто Линкольн Стеффенс, якобы направленный по приглашению друга Вильсона, Чарльза Ричарда Крейна, сторонника и бывшего председателя финансового комитета Демократической партии для помощи большевикам в проведении революции. [4].

Следующий вопрос, на который пытался найти ответ Саттон: кто передал Троцкому 10 тысяч долларов, обнаруженных у него в Галифаксе? Опираясь на данные отчета Британского управления разведки, Саттон утверждает, что Григорий Вайнштейн, который в 1919 году стал видным деятелем Советского бюро в Нью-Йорке, собирал деньги для Троцкого. Эти деньги поступали из Германии через германскую ежедневную газету «Фольксцайтунг», издававшуюся в Нью-Йорке, и направлялись германским правительством [4]. Также в подтверждение этих слов он указывает на причину задержания Л. Троцкого в Галифаксе дежурными морскими офицерами: «Это —

русские социалисты, направляющиеся с целью начать революцию против существующего российского правительства, для чего Троцкий, по сообщениям, имеет 10 000 долларов, собранных социалистами и немцами» [4].

Делая выводы о личности, политике и целях Л. Троцкого, Саттон называет его мастером двойной игры, видит за его действиями германский капитал, связь с американскими, канадскими и британскими политическими кругами, и непосредственное участие и заинтересованность президента США Вильсона в возвращении Троцкого в Россию. И еще множество политических интриг, которые профессор пока не смог доказать. Также Саттон выдвигает предположение, что Троцкий и его союзники имели более высокие общие цели, чем те, о которых они заявляли.

Можно ли сплести международную паутину из этих фактов? Во-первых, есть Л. Троцкий, российский революционер-интернационалист с германскими связями, который ожидает помощи от двух предполагаемых сторонников правительства князя Львова в России (Алейников и Вольф, россияне, проживающие в Нью-Йорке). Эти двое воздействуют на либерального заместителя министра канадской почты, который, в свою очередь, ходатайствует перед видным генерал-майором британской армии в военном штабе Канады. Все это — достоверные звенья цепи [4].

Подводя итоги деятельности Троцкого, автор хочет сказать, что Троцкий, Алейников, Вольф, Култер и Гуаткин были сообщниками и действовали ради общей конкретной цели, более высокой, чем государственная лояльность или политическая окраска. Возможно, здесь он видит шпионаж. Стоит подчеркнуть, что абсолютных доказательств этого нет. В данный момент есть только логическое предположение, основанное на фактах. Саттон не даёт также внятного объяснения общим мотивам их поступков [4].

Проливает свет на обстоятельства пребывания Л. Троцкого в Нью-Йорке в 1917 году Ричард Спенс – профессор истории из университета штата Айдахо. В своей статье «Скрытые повестки дня: Шпионы, ложь и интриги. Американский визит Троцкого, в январе-апреле 1917 года» он указывает, что Троцкий в эмиграции жил на деньги спонсоров, причем, весьма неплохо: не шиковал, но и не бедствовал: «Таким образом, с момента, когда он был выслан из Франции в Испанию, до прибытия в Нью-Йорк кто-то оказывал ему существенную финансовую помощь. Он сам не платил ни за что.... Одним из тех, с кем он, как представляется, имел контакты в Испании, был русский эмигрант по имени Барк. Интересно, что он был родственником Петра Львовича Барка, бывшего министра финансов царского правительства.... Итак, Троцкий приезжает в Нью-Йорк с деньгами в кармане, живет в прекрасном отеле, а затем снимает квартиру в Бронксе. Он сам отмечает, что это была хорошая, вполне современная квартира с лифтом и всеми другими удобствами, которые были возможны в 1917 году. Он также упоминает, что его жена и дети время от времени пользовались частным автомобилем с водителем, предоставленным неким другом. Троцкий называет его «доктор М». Такое загадочное упоминание («доктор М») вызвало интерес к установлению личности этого человека. Решено было обратиться к работам историка Бронкса. Оказалось, что «доктор М» – довольно известная фигура в кругу нью-йоркских политических радикалов. Это врач Джулиус Хаммер. Всякий, кто слышал о нем, знает, что он был не только одним из основателей американской коммунистической партии, но и отцом Арманда Хаммера» [5]. Спенс связывает доходы Троцкого не только с помощью Хаммера, но и Джекоба Шиффа, американского банкира с немецко-еврейскими корнями. Шифф в то время возглавлял один из самых крупных инвестиционных банков Соединенных Штатов – «Кюн, Лоб энд компани» [5]. Но Спенс всё же не придаёт этим связям решающей роли в жизни Троцкого.

Роберт Джон Сервис (родился 29 октября 1947 г.) – британский историк, академик

и автор многочисленных статей по истории советской России, особенно в эпоху от Октябрьской революции до смерти Сталина. В настоящее время он является профессором русской истории в Оксфордском университете, научным сотрудником колледжа Св. Антония в Оксфорде, старшим научным сотрудником Стэнфордского университета. Как автор, Сервис известен написанными биографиями Владимира Ленина, Иосифа Сталина и Льва Троцкого.

Сервис считает Троцкого человеком эпохи, который оказался в нужном месте в нужное время и умело использовал все свои навыки, чтобы добиться успеха в карьере и продвинуть свои идеи. «Он обладал всем необходимым: внешний вид и стиль – голубые глаза, копна волос, круглые очки, и что прекрасно подходит для революционера – волшебное красноречие и яркие письма. Он был выдумщик, и партия обязана ему многими удачными предложениями» [6].

Нет сомнений, что Л. Троцкий был величайшим оратором революции. Но его присутствие в политическом поле большевистской России сохранялось около пяти лет. «Как народный комиссар по военным делам, как военачальник – создатель Красной армии он был незаменимым, несмотря на отсутствие военной подготовки», – указывает Сервис. Он был безжалостным в уничтожении классовых врагов, так же как Ленин или Сталин, но в политике Сталин переиграл его. Выстраивая разные черты Троцкого в один состоявшийся характер, Сервис объясняет его политическое поражение тем, что он уклонился от попытки Ленина играть с ним против Сталина. Ленин обратился к его амбициям, но каким-то образом Троцкому не хватало инстинкта убийцы. Он не стремился к власти, потому что ожидал, что она и так будет предоставлена его гению. И потому он не искал поддержки. Его высокомерие, интеллект, яркость и, конечно, еврейство, обижали обычных большевиков. Как личность, Троцкий явно не приятен автору, и его книга скорее ставит цель разоблачить «миф» борца со Сталиным, икону для людей на Западе, которые хотели другой жизни, чем им предлагал капитализм или даже парламентская демократия. Сервис считает, что эти люди не относились критично к работам Троцкого, не углублялись в его биографию, а просто принимали от него эту сахарную таблетку – убеждение, что коммунизм улучшит жизнь людей [6].

Сервис видит в Троцком интеллектуала, оратора, руководителя большевистского переворота и архитектора гражданской войны. Но наряду с его победами должны запомниться лживость его мемуаров, уродливый и неприятный эгоизм, высокомерие и самонадеянность, вера и энтузиазм, практика убийств в колоссальных масштабах, политическая глупость, предельные амбиции. Сервис в своих выводах говорит практически то же самое, что и Э. Голдман в своей статье «Троцкий слишком много протестовал» (Trotsky protests too much). По её мнению, не существует различий между Троцким и Сталиным – двумя диктаторами, один из которых остался у власти, а другой нет. [7]

По мнению Сервиса, помимо знаменитых строк о «социализме в одной стране» Сталина и «перманентной революцией» Троцкого между ними мало политических различий. Это была особенность, которая разделяла их, но как личности оба были весьма непривлекательными. Сервис даёт понять, что если бы Троцкий стал диктатором, то Россия бы избежала сталинского террора, но те же миллионы людей были бы принесены в жертву осуществления идей Троцкого. [6]

Таким образом, из трио Ленин-Троцкий-Сталин именно Троцкий, безусловно, является фигурой самой загадочной, таинственной и противоречивой. Биография Л. Троцкого окутана домыслами, предположениями историков и биографов разных стран. Но если в СССР личность Троцкого можно было рассматривать только как врага народа и предателя идеалов октябрьской революции, то в изданных на Западе работах возникла дискуссия по поводу оценок этой личности. Она стимулировала научный поиск и

стремление добаться до истины. В исторической науке образовалось два лагеря исследователей: одни считают Троцкого шпионом, эгоистичным политическим игроком, тираном, равным Сталину, но проигравшему ему в политической борьбе. Другой же лагерь видит в Троцком революционера, искренне верившего в социализм, много сделавшего для его построения и видевшего иной курс развития, нежели Сталин. С появлением новых публикаций и рассекречиванием архивных документов дискуссия между представителями разных «лагерей» будет продолжаться, а значит, фигура Л. Троцкого будет волновать ещё ни одно поколение историков.

РЕЗЮМЕ

У цій статті наданий історіографічний аналіз робіт І. Дойчера, Е. Саттона, Р. Спенса, Р. Сервіса. Їх вивчення, бачення й оцінки особи Л.Д. Троцького на різних етапах, використовуючи та аналізуючи різноманітні джерела.

Ключові слова: Л.Д. Троцький, І. Дойчер, Е. Саттон, Р. Спенс, Р. Сервіс, роль особистості в історії.

SUMMARY

In the article it's concluded the historiography analysis of works I. Doycher, A. Satton, R. Spense and R. Service. Their researches show us Trotsky personality in some parts of his life by using and analyzing different sources.

Key words: L.D. Troskiy, I. Doycher, A. Satton, R. Spens, R. Service, role of personality in history.

ССЫЛКИ И ПРИМЕЧАНИЯ:

1. John Gray Behind the myth / John Gray . – Режим доступа: http://www.literaryreview.co.uk/gray_10_09.html
2. Дойчер И. Троцкий. Безоружный пророк. 1921-1929/ Пер. с англ. А. С. Цыпленкова. – М.: «Центрполиграф», 2006 — 495 с.
3. Дойчер И. Троцкий. Изгнанный пророк. 1929-1940/ Пер. с англ. Л. А. Игоревского. – М.: Центрполиграф, 2006. - 526 с.
4. Э. Саттон. Уолл-стрит и большевицкая революция/ Э. Саттон. – Режим доступа: <http://www.velesova-sloboda.org/geo/revolution.html#02/>
5. Спенс Р. // Скрытых повесток дня: Шпионы, ложь и интриги Ближайшие американский визит Троцкого, в январе-апреле 1917 года" Революционная Россия, Vol. 21, № 1 (2008)./ Р. Спенс. - Режим доступа: <http://pravaya.ru/idea/169/15072>
6. Robert Service. Trotsky: a biography. Macmillan, 2010/ Robert Service. – Режим доступа: <http://www.socialistworld.net/eng/2009/10/1401.html>
7. Emma Goldman Trotsky protests too much./Emma Goldman. - Режим доступа: <http://archive.org/details/TrotskyProtestsTooMuch/>

Надійшла до редакції 2.04.2012 р.

ББК ТЗ (4УКР)62-28 г

РАДЯНСЬКА ДЕФАМІЛІЗАЦІЯ VS «КОНСЕРВАТИВНИЙ ВІДСТУП» 1920 – 1930-Х РР.: У ДЗЕРКАЛІ ІСТОРІОГРАФІЇ

І.В. Стріонова

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню підходів висвітлення радянської сімейної політики у 1920 – 1930-ті рр., що мають місце в історіографії. Автором зосереджується увага на аналізі праць із зазначеного питання у радянській, зарубіжній ХХ ст. (до 1990-х рр.), у сучасній історіографічній науці.

Ключові слова: сім'я, радянська сімейна політика, дефамілізація, «відступ», історіографія, наукові підходи.

В умовах демократизації політичних режимів у країнах пострадянського простору соціальна історія отримала певний поштовх для подальшого розвитку. При цьому особливо цінним є досвід радянських сімейних політик у перші десятиріччя після Жовтневої революції, оскільки саме у ці роки були впроваджені норми інституту сім'ї, практики котрих мають місце у повсякденній реальності.

Обрана автором статті тема дослідження не представлена в українській історіографії та недостатньо розроблена в історичній науці в цілому. Проте над визначенням історіографічних підходів до висвітлення проблеми післяреволюційної радянської сімейної політики працювали американський історик Е.Вуд, приділяючи увагу власне 1920-м рр. Російської республіки [29]; а також британський соціолог С.Ешвін, яка підійшла до історіографічного огляду як 1920-х, так і 1930-х рр. [21]. Однак вони у своїй працях зосереджують основну увагу на західних дослідженнях з питання, незважаючи, що у країнах пострадянського простору, головним чином у Росії, також мають місце певні досягнення у вивченні історії сім'ї у 1920 – 1930-ті рр. Але за вказаною в назві статті проблеми фундаментального дослідження немає.

Метою статті є вивчення підходів в історіографії до висвітлення проблеми радянської сімейної політики у 1920 – 1930-ті роки.

Джерельну базу дослідження складають праці, нотатки, доповіді представників радянського державного апарату, зокрема – В.І.Леніна, І.В.Сталіна, О.М.Коллонтай, А.В.Луначарського, Н.К.Крупської, Л.Д.Троцького [6; 7; 8; 9; 13; 2; 3; 10; 4; 5; 14; 15]. Але у цій роботі акцент зроблений на працях істориків.

Історіографічну базу статті складають радянські, пострадянські, зокрема російські, а також – американські, британські й німецькі дослідження. Матеріал статті був відібраний автором за принципом його значущості при вивченні питання.

Радянська історіографія

У радянській історіографії проблема владних заходів у сімейній сфері у перші десятиріччя після Жовтневої революції (1920 – 1930-ті рр.) висвітлюється в цілому в рамках емансипаторського дискурсу, спрямованого на розкріпачення жінки. Радянська сімейна політика характеризується як спрямована на створення нового соціалістичного типу родини й на руйнацію її традиційних складових, патріархальних дореволюційних ознак.

Цьому питанню приділялася безпосередня увага представниками державного апарату того часу. Зокрема, воно представлено у нотатках, доповідях, працях В.І.Леніна, І.В.Сталіна, О.М.Коллонтай, А.В.Луначарського, Н.К.Крупської, Л.Д.Троцького та ін.

Слід відзначити, що у їх роботах основний акцент був зроблений на перебудові сімейного побуту на нових засадах у відповідності з побудовою соціалістичного

суспільства, а не на відмову від інституту родини в цілому після 1917 р. Незважаючи на спільну ціль, точки зору на хід цієї перебудови коливалися від найрадикальніших, представлених автором декрету про громадянський шлюб 1917 р., співавтором Кодексу законів про акти громадянського стану, шлюбне, сімейне, опікунське право (далі – КЗАГС) 1918 р., першим народним комісаром державного нагляду, ініціатором створення Жінвідділів РКП(б) О.М.Коллонтай, до найконсервативніших – на чолі з наркомом освіти РСФРР А.В.Луначарським [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 13; 14;15].

Серія нотаток щодо реформи 1936 р. зроблена Н.К.Крупською. Згідно з її поглядами, сімейні політики 1930-х рр. були спрямовані на боротьбу з розпущеністю, випадковою вагітністю, з неповагою до жінки, кохання, материнства, родини [28].

З наявних праць радянських державних службовців 1920 – 1930-х рр. щодо питання інституту родини оцінюванням сімейних політик влади відрізняються та є в певному сенсі суперечливими роботи Л.Д.Троцького. Наприклад, у статті «От старой семьи – к новой», розміщеній у «Правді» від 13 червня 1923 р. Л.Троцький, тодішній нарком із воєнних та морських справ, лідер лівої внутріпартійної опозиції, звернув увагу, що наряду з кризисною еволюцією самої пролетарської сім'ї відбувалися не лише процеси руйнації традиційних засад родини, а й зароджувалися та впроваджувалися елементи нової сім'ї. Він писав: «Путь к новой семье - двойной: а) культурное воспитание класса и личности в классе и б) материальное обогащение класса, организованного в государство. Оба эти процесса тесно связаны друг с другом» [14].

Однак у книзі «Преданная революция: Что такое СССР и куда он идет?» (1937 р.) Л.Троцьким політика більшовицького керівництва у сімейній сфері в 1920-ті рр. оцінюється як спрямована в цілому на ліквідацію інституту родини. Він стверджував: «Революция сделала героическую попытку разрушить так называемый "семейный очаг" Место семьи, как замкнутого мелкого предприятия, должна была, по замыслу, занять законченная система общественного ухода и обслуживания» [15]. Власне реформування сімейного законодавства у 1936 р., зокрема заборону абортів та обмеження свободи розлучень, він оцінив як термідоріанський наступ на революційні досягнення у приватній сфері, назвавши процесом реабілітації родини [15], незважаючи, що легалізація абортів ще у 1920 р. була визнана вимушеним, тимчасовим заходом, який сприймався як «соціальне зло», а в інших складових закону ЦВК та РНК СРСР від 27 червня 1936 р., за винятком питання розлучення, законопроект спирався на основні принципи сімейної політики радянської влади першого повоєнного десятиріччя. Але слід відзначити, що ця праця була написана Л.Троцьким, коли він був відсторонений від влади та висланий за кордон, що, вірогідно, вплинуло на його погляди на процеси в сімейній сфері в Союзі.

Можна погодитися з російським соціологом О.Исуповою, що характеристика Троцьким сімейної політики І.В.Сталіна як «сімейного термідору» значним чином вплинула на вивчення та сприйняття владних практик 1930-х рр. як реакційних в історіографії [21, с. 33-34].

Вперше ж в рамках історичного дослідження до вказаної проблеми у радянську добу звернувся радянський історик П.М.Чирков у праці «Решение женского вопроса в СССР (1917 – 1937 гг.)» (1978 р.). Він акцентував увагу, що зміни у сімейній сфері у післяреволюційні роки були пов'язані з розв'язанням жіночого питання в цілому. Незважаючи, що ця наукова робота відповідала вимогам державного замовлення з питання, цінним було зауваження автора, що владою «некоторые разделы морали были даже недостаточно разработаны теоретически» [20, с.197], як наслідок чого мали місце викривлення владної політики на місцях. П.М.Чирков охарактеризував радянські сімейні політики 1920 – 1930-х рр. як відповідні ідеалам революції, позитивно оцінивши прийняття Кодексу законів про шлюб, сім'ю, опіку РСФРР 1926 р. та сімейні

кодекси республік Закавказзя і Середньої Азії й реформи 1930-х рр. Автор зазначив, що у перші післяреволюційні десятиріччя політика ВКП(б) передбачала становлення та укріплення радянської сім'ї, спростувавши при цьому «буржуазну» пропаганду про «націоналізацію жінок» та відмову влади створюваного радянського простору від інституту родини [20].

Радянський соціолог А.Г.Харчев у праці «Брак и семья в СССР» (1979 р.) також спростовував точку зору, що мала місце у зарубіжній історіографії, згідно котрої після 1917 р. відбувалося «...волюнтаристское „экспериментирование“ коммунистов, которые, ненавидя семью, решили ее уничтожить и заменить ...» [18, с. 127]. Він звернув увагу, що власне вождь Жовтневої революції В.І.Ленін протиставляв «существующему при капитализме мещански-интеллигентски-крестьянскому пошлому браку без любви» ні «мимолетную страсть», а «пролетарский гражданский брак с любовью» [18, с. 130]. З легалізацією фактичних шлюбів у 1926 р. у РСФРР соціолог пов'язував надання жінкам державного захисту у таких [18, с. 148]. Однак спірним є твердження А.Г.Харчева, що у післяреволюційне десятиріччя мав місце саме закономірний розвиток родини. Він відзначив, що владні заходи у сімейній сфері можна назвати комуністичним експериментом лише у випадку, що подібне «преобразование осуществлялось впервые в истории» [18, с. 132]. Але можна погодитися з дослідником, що радянська сімейна політика 1920 – 1930-х рр. була спрямована на становлення соціалістичної сім'ї [18, с. 135]. А.Харчев переконливо доводить, що зміни та доповнення сімейного законодавства СРСР 1930-х рр. не протирічили загалом сутності пожовтневих радянських нововведень у сімейній сфері, а закріплювали пореволюційну тенденцію владного захисту жінок і дітей у родині [18, с. 135].

Зарубіжна історіографія ХХ ст. (до 1990-х рр.)

Однією з перших зарубіжних значущих робіт із проблеми стала праця австрійсько-німецького психолога В.Райха «Сексуальна революція» (1936 р.). Дослідник критично оцінив радянські інновації в приватній сфері після Жовтневої революції. Цінним є його зауваження, що ліберальні та «демократичні» закони, які регулюють статеві відносини, в принципі, нічим не відрізняються від царських законів. Він охарактеризував пожовтневу добу таким чином: недвозначне проголошення відміни патріархальної влади в сім'ї було очевидним. З відстороненням попереднього пануючого класу від влади, з ліквідацією його державного апарату примусу, мала відійти й батьківська влада над членами родини, необхідно було зруйнувати представництво держави – Російської імперії у сім'ї як основної ланки класової соціальної організації [12, с. 220-221]. Проте спірним являється його твердження, що родина була ліквідована, хоча й лише юридично, а не фактично, незважаючи на проведений ним аналіз революційного сімейного законодавства [12, с. 222]. На його думку, у зв'язку зі зворотнім рухом в СРСР у напрямку до авторитарних принципів суспільного устрою відбувалася ліквідація досягнень сексуальної революції [12]. Однак період реакції він не пов'язував власне з 1930-ми рр. В.Райх вважав, що десь у 1923 р. у Радянському Союзі вже явною ставала тенденція, спрямована проти корінних змін у культурному й приватному житті [12, с. 237].

В історіографії післяреволюційна більшовицька політика у сімейній сфері подається також і як антисімейний владний курс. Так, американський соціолог К.Кіркпатрик писав, що комуністи намагалися у 1920-х ліквідувати та замінити сім'ю «вільним позашлюбним статевим зв'язком» [18, с. 127]. Німецький політолог, соціолог К.Менерт вказав, що радянський уряд «зразу ж після революції розгорнув боротьбу з родиною» [18, с. 128], для комуністів «сім'я – це більмо на очах, і не лише з-за її консервативності. Їх дратує вже саме існування цього єдиного у країні не контролюваного ними інституту, самобутньої та замкненої в собі ланці ... у державі,

яка у всіх інших відсіках контролюється зверху донизу» [18, с. 128].

Аналогічних поглядів при висвітленні проблеми дотримувалися й американські дослідники у добу протистояння Заходу і Сходу у ХХ ст. М.С.Тімашев, Д.Р.Блітстен [24].

Слід підкреслити, що значний внесок у висвітлення проблеми зробив американський історик Р.Стайтс у 1970-х рр. У 1978 р. вийшла його наукова праця «The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism and Bolshevism, 1860–1930», одна глава котрої була присвячена сексуальній революції в Росії у перші повоєнні десятиріччя. Дослідником реформування сімейної сфери у радянському просторі після 1917 р. висвітлюється в рамках емансипаторського підходу влади до проблеми інституту родини у 1920-ті рр. Значущим є його зауваження, що сімейний кодекс РСФРР 1918 р. загалом являв собою раціональний та прогресивний синтез старих законів й ідеалів, був «майже повністю позбавлений чоловічого егоїзму» [28]. За його словами, реформа партії у 1920-ті рр. передбачала перегляд КЗАГСу 1918 р. та була пов'язана із законним визнанням фактичних шлюбів. На думку Р.Стайтса, сімейні законодавчі заходи 1920-х рр. були спрямовані на те, щоб «працюючий чоловік не зміг піти від залежної від нього дружини, залишивши її ні з чим» [28]. Інтерес з наукової точки зору являло його сприйняття владної політики у добу «великого перелому». Р.Стайтс, характеризувачи державні заходи у цю добу, назвав їх «сексуальним термідором». Але він обґрунтовано довів, що прояви термідору мали місце в радянській практиці ще на початку 1920-х років та ставали більш масовими з другої половини 1920-х рр. Він не розглядав реформу сімейного законодавства в СРСР власне як консервативний відступ від радянської сімейної політики 1920-х рр. Однак Р.Стайтс доцільно підкреслив, що у новій офіційній концепції сім'ї акцент було більше зроблено на стабільність та народжуваність, ніж на свободу, рівноправ'я та незалежність [28].

Американський політолог Г.Лапідус у науковій роботі «Women in Soviet Society: Equality, Development and Social Change» (1978 р.) розглянула сутність післяреволюційного розкріпачення жінки у родині у рамках інструменталістського підходу влади до проблеми. Вона зробила акцент, що владні практики вирішувалися у межах парадигми модернізації, враховуючи при цьому інструментальну цінність жіночої праці на виробництві [26].

Британський доктор політичних наук М.Бакли, незважаючи, що у своїх працях («Soviet interpretations of the woman question» 1985 р., «Women and Ideology in the Soviet Union» 1989 р.) показала теоретичні розробки більшовицького керівництва як спрямовані власне на розкріпачення, визволення жінок, зазначила, що радянське сімейне законодавство повоєнного десятиріччя було дійсно революційним, дотримувалася десь проміжної позиції між Р.Стайтсом та Г.Лапідус в оцінці державної політики, що мала місце в реальності [22; 23].

На думку американського історика В.Лакера, який займався також вивченням сталінської доби, політика 1930-х, в сутності, була продовженням владних заходів першого післяреволюційного десятиріччя, що простежується у праці «Stalin: The Glasnost Revelations» (1990 р.) [27].

Сучасна історіографія

На думку автора цієї статті, найбільший внесок в історичну науку щодо вивчення проблеми сім'ї у 1920 – 1930-ті рр. зробила американський історик В.Голдман. Особливої уваги заслугове її фундаментальна праця «Women, the State and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917–1936» (1993 р.). Вона оцінила владні сімейні практики 1920-х у рамках емансипаторського підходу влади до реформи в сімейній сфері. Історик зробила акцент на їх прогресивності та демократичності. В.Голдман підкреслила, що більшовицьким керівництвом були відкинуті привілеї чоловіка у

родині. Згідно з її поглядами, післяреволюційні сімейні заходи держави, зокрема сімейні кодекси РСФРР 1918 та 1926 рр., були розроблені у відповідності з матеріальними умовами, локальними інтересами, волевиявленням робітниць та селянок. Водночас вона вірно відмітила, що більшовицькі сімейні практики суперечили економічному укладу та соціальним традиціям села [25].

В.Голдман охарактеризувала політику влади у сімейній сфері у сталінську добу як консервативний «відступ» від революційних завоювань 1920-х рр. Вона вважає, що прогресивний потенціал 1920-х рр. «був обмежений у 1930-ті роки рішенням ... припинити відкриті дискусії про жіноче визволення, та воскресити родину» [25].

Значущими при вивченні є роботи американського історика Е.Буд «The Baba and the Comrade: Gender and Politics in Revolutionary Russia» (1997) та британського соціолога С.Ешвін «Gender, State and Society in Soviet and Post-Soviet Russia» (2001). Вони визнають емансипаторський характер владного реформування інституту родини. Але, на їх думку, радянські інновації, зокрема легалізація абортів у 1920 р. та сімейні кодекси, прийняті після революції, поперед усього використовувалися владою для отримання доступу безпосередньо у сімейні відносини, підриваючи таким чином практики сімейного побуту, що склалися до революції, традиційні суспільні стереотипи [29; 21].

З наукової точки зору інтерес являє оцінювання С.Ешвін змін у сімейній політиці у період «великого перелому». На її думку, так зване «воскресіння» родини у сталінську добу слід розглядати не як консервативний відступ від революційних досягнень, а як спробу укріплення власне радянської родини, яка мала стати функціональною ланкою нового державного устрою, а не бути опорою старого режиму [21, с. 9].

Можна погодитися з С.Ешвін, що власне таке бачення сімейної політики І.В.Сталіна цілком пояснює її суперечливість, зокрема відзначену американським істориком Р.Серстоном у 1991 р. у статті «The Soviet family during the great terror, 1935–1941» [21, с. 9]. Він підкреслив, що сімейна політика в СРСР у 1930-ті рр. характеризувалася, з одного боку, як владним курсом на руйнацію сімейних традицій з метою «атомізації», тоді як, з другого боку, обмеження свободи розлучень, абортів у 1935 – 1936 рр. сприяли зміцненню інституту родини [21, с. 9].

Американський історик Ш.Фіцпатрик, яка в основному займається дослідженням 1930-х рр., оцінила період дефамілізації 1920-х рр. як спрямований на руйнацію родини старого (буржуазного) типу. На її думку, вірогідно, соціальний радикалізм 1920-х гг. є дещо перебільшеним. Історик переконливо зазначила, що аборти ніколи не заохочувалися. Окрім того, вона підкреслила, що післяреволюційними радянськими законами передбачалася взаємна відповідальність членів родини за матеріальне становище один одного, а сім'я залишалася для громадян основою соціального благополуччя. Не заперечивши наявні в історіографії погляди на сімейну політику 1930-х рр. як на реакційний «відступ» від політики першого повоєнного десятиріччя, водночас американський дослідник доцільно зробила акцент, що для пропаганди родини у добу «великого перелому» був характерним більше античоловічий, ніж антиреволюційний курс. Однак аналіз поглядів Ш.Фіцпатрик на радянську сімейну політику у сталінську добу, що є представленими у наукових працях «Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization» (1994), «Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s» (1999), дає можливість констатувати, що вона розцінює політику 1930-х р. скоріше як «відступ» від 1920-х рр., оперуючи при цьому фактами, що у Союзі розпочалося переслідування безвідповідальних чоловіків, встановлення авторитету батьків наряду з авторитетом школи й комсомолом та ін. [16; 17].

У сучасній російській історіографії головним чином вчені (Н.Л.Пушкарьова та

О.С.Казьміна, М.В.Рабжаєва, О.А.Хасбулатова, О.А.Здравомислова, А.А.Темкіна) дотримуються точки зору, якщо сімейні політики радянської влади у 1920-ті рр. були дійсно прогресивними та навіть демократичними, передбачали руйнацію традиційних патріархальних ознак родини, то період 1930-х рр. загалом трактується як консервативний «відступ» від революційних завоювань [1; 11; 19].

Так, російські історики Н.Л.Пушкарьова та О.С.Казьміна вважають, що з 1917 по 1926 рр. у РСФРР мав місце період дефамілізації, що передбачав руйнацію традиційних установок у сімейній сфері. Можна підтримати їх, що більшовицька шлюбно-сімейна політика мала ідеологічну опору у тих положеннях класиків марксизму та соціал-демократії, котрі стверджували «неминучість» встановлення у новому створюваному соціалістичному суспільстві емансипованих форм відносин між жінками й чоловіками. Вони переконливо стверджують, що в умовах 1920-х рр. мова йшла про зміцнення та санкціонування системи моногамних шлюбних союзів (пролетарського громадянського шлюбу з любов'ю). Історики відзначили, що відокремивши церкву від держави, радянські владні структури встановили власний контроль за шлюбністю індивідів та стали диктувати нові норми регулювання приватного життя. Н.Пушкарьовою та О.Казьміною розділяється точка зору російських соціологів О.А.Здравомислової, А.А.Темкіної, що у роки «великого перелому» відбувалося складання етакратичного шлюбного ладу. На їх думку, у сталінську добу влада рішуче відмовилася від ідей захисту приватноправових основ та посилила втручання у регулювання сімейних відносин. Дослідники підкреслили: «Возврат к патриархальным нормам православной морали был очевидным, став основой двоемыслия и двойных поведенческих стандартов» [1].

Таким чином, в історіографії дослідниками дещо по-різному висвітлюється період дефамілізації 1920-х рр. та реакції 1930-х рр. у сімейній сфері в радянській державі. В історіографічній науці радянські практики першого повоєнного десятиріччя висвітлюються, як правило, у рамках трьох підходів: радянський владний досвід реформування інституту родини аналізується або як власне післяреволюційний емансипаторський, прожіночий курс, або як інструменталістський курс, важливою складовою котрого було розкріпачення жінки в сім'ї, а також як антисімейний комуністичний курс. Слід зауважити, що остання точка зору є менш популярною в історіографії, вона мала місце у період протистояння Заходу та Сходу, при характеристиці їх нравів, звісно, не на користь СРСР. Не дотримуються єдиної думки вчені і при оцінюванні радянської сімейної політики у сталінську добу. Зокрема, провідними є полярні точки зору: одними дослідниками реформа 1930-х рр. сприймається як консервативний «відступ» від революційних завоювань 1920-х рр., при цьому їх погляди є суперечливими щодо початку термідоріанської реакції в сімейній сфері; інший табір вчених дотримується поглядів, що радянські сімейні практики у добу «великого перелому» являли собою, по суті, продовження повоєнної політики, необхідність внесення змін у яку була обумовлена повсякденними реаліями та зміцненням тоталітарного апарату в цілому. Перспективи дослідження проблеми полягають у тому, що здійснений автором статті аналіз історіографії з теми є, в сутності, одним із кроків щодо її подальшого вивчення шляхом залучення в науковий обіг з питання інших матеріалів. Відзначені дослідником підходи до висвітлення проблеми не являють абсолютну істину, а потребують осмислення та нових доводів з боку вчених.

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются работы по проблеме «Советская дефамелизация vs «консервативный отступ» 1920 – 1930-х гг.». В ходе исследования выделены такие

научные подходы к теме: советская семейная политика 1920-х гг. анализируется либо как эмансипаторский семейный курс власти, либо инструменталистский семейный властный курс, а также как антисемейный коммунистический курс; 1930-е гг. в семейной сфере рассматриваются или как «консервативный отступ» власти от революционных завоеваний 1920-х гг., или как продолжение послеоктябрьских семейных политик, направленных на защиту матерей и детей, реакционные черты которого связаны с укреплением тоталитарного режима.

Ключевые слова: семья, советская семейная политика, дефамилизация, «отступ», историография, научные подходы.

SUMMARY

Works about the problem «Soviet defamilization vs „conservative retreat” in 1920 – 1930-s» are examined in the article. As a result of investigation such scientific approaches to the theme are marked: Soviet family policy of 1920-s is analysed either as emancipatory family policy, or instrumental family policy and as anti-family communistic course; 1930-s in family sphere are examined either as „conservative retreat” from revolutionary achievements of 1920-s, or as continuation of October family politics, foreseeing the protection of mothers and children, reaction features of which is connected with a strengthening of the totalitarian regime.

Key words: family, Soviet family policy, defamilization, „retreat”, historiography, scientific approaches.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Казьмина О., Пушкарёва Н. Брак в России XX века: традиционные установки и инновационные эксперименты / О. Казьмина, Н. Пушкарёва // Семейные узы. Модели для сборки: Сб. статей. Т. 1 / сост. и ред. С. Ушакин. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – Режим доступа: <http://yafanat.ru/product/5-86793-283-4/>
2. Коллонтай А.М. Революция быта / А. М. Коллонтай // Марксистский феминизм. Коллекция текстов А. М. Коллонтай. - Тверь: Феминист-Пресс-Россия, 2003.
3. Коллонтай А.М. Семья в коммунистическом обществе / А.М. Коллонтай. – Одесса, 1919.
4. Крупская Н. К. Брачное семейное право в Советской республике / Н.К.Крупская // Коммунистка. – 1920. - № 3 – 4.
5. Крупская Н. К. О коммунистическом воспитании / Н.К.Крупская. – М., 1956.
6. Ленин В. И. О карикатуре на марксизм и об «империалистическом экономизме» / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. Т. 30. – 5-е издание. – М.: Изд-во политической литературы, 1973. — С. 78 - 130.
7. Ленин В. И. Речь на I Всероссийском съезде работниц 19 ноября 1918 г. / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. Т. 37. – 5-е издание. – М.: Изд-во политической литературы, 1969. — С. 185 - 187.
8. Ленин В. И. О задачах женского рабочего движения в Советской республике / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. Т. 39. – 5-е издание. – М.: Изд-во политической литературы, 1970. — С. 198-205.
9. Ленин В. И. Письмо И. Ф. Арманд (17 января 1915 г.) / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. Т. 49. – М.: Изд-во политической литературы, 1970. — С. 50 - 52 (та ін.)
10. Луначарский А. О быте / А. Луначарский. - М. – Л., 1927.
11. Рабжаева М. В. Семейная политика в России XX в.: историко-социальный аспект

- [Электронный ресурс] / М. В. Рабжаева // Общественные науки и современность. – 2004.– № 2. – С. 166 – 176.– Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/2011/01/11/1214866953/Rabzhaeva.pdf>
12. Райх В. Сексуальная революция / В.Райх; [перев. с нем. В.А. Брун – Цехового]. – СПб. –М.: «Универсальная книга», АСТ, 1997. – 352 с.
 13. Сталин И. В. Речь на приеме колхозниц-ударниц свекловичных полей 10 ноября 1935 года / И. В. Сталин // Сочинения. Т. 14 / под ред. Р.И.Косолапова. – М.: Писатель, 1997. – С. 76 – 77 (та ін.).
 14. Троцкий Л.Д. Культура переходного периода // Правда. 13 июня 1923 г.
 15. Троцкий Л. Д. Преданная революция: Что такое СССР и куда он идет? / Л. Д. Троцкий. – М.: НИИ культуры Министерства культуры РСФСР, 1991. - 256 с. – Режим доступа: <http://www.magister.msk.ru/library/trotsky/trotl001.htm>
 16. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город [Электронный ресурс] / Ш. Фицпатрик; [пер. с англ. Л.Ю. Пантина]. – 2-е изд. – М.: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2008. – 336 с. – Режим доступа: http://krotov.info/libr_min/21_f/iz/patrik_0.htm
 17. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня [Электронный ресурс] / Ш. Фицпатрик; [пер. с англ. Л.Ю. Пантина]. – М.: РОССПЭН, 2001. – 422 с. – Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/123758/read>
 18. Харчев А. Г. Брак и семья в СССР / А. Г. Харчев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Мысль, 1979. – 367 с.
 19. Хасбулатова О.А. Российская гендерная политика в XX столетии: мифы и реальность / О. А. Хасбулатова. – Иваново: Иван. гос. ун-т, 2005. – 372 с.
 20. Чирков П. М. Решение женского вопроса в СССР (1917 – 1937 гг.) / П. М. Чирков. – М.: Мысль, 1978. – 255 с.
 21. Ashwin S. Gender, State and Society in Soviet and Post-Soviet Russia / S. Ashwin. – London, New York, 2001. – 176 p.
 22. Buckley M. Soviet interpretations of the woman question // Soviet Sisterhood: British Feminists on Women in the USSR/ M. Buckley; in B. Holland (ed.). – London, 1985. – P. 24 – 53.
 23. Buckley M. Women and Ideology in the Soviet Union / M. Buckley. – Hemel Hempstead: Harvester, 1989.
 24. Glass B. L. Stolee M. K. Family Law in Soviet Russia, 1917-1945 [Electron resource]/ B. L. Glass, M. K. Stolee // Journal of Marriage and Family. – 1987. – Vol. 49, No. 4. – P. 893 - 902. – Regime of access: <http://www.jstor.org/discover/10.2307/351982?uid=2&uid=4&sid=55974458633>
 25. Goldman W. Women, the State and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917–1936 / W. Goldman. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
 26. Lapidus G. Women in Soviet Society: Equality, Development and Social Change / G. Lapidus. – Berkeley, Los Angeles and London: Berkeley University Press, 1978.
 27. Laqueur W. Stalin: The Glasnost Revelations / W. Laqueur. – London: Unwin Hyman, 1990.
 28. Stites R. The Women’s Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism and Bolshevism, 1860–1930 / R. Stites. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1978.
 29. Wood E. The Baba and the Comrade: Gender and Politics in Revolutionary Russia / E. Wood; gen. editors A. Rabinowitch and W. G. Rosenberg. – Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1997.

Надійшла до редакції 28.04.2012 р.

ББК ТЗ (4 УКР) 624 г.

**ПІДСУМКИ ТА УРОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ
І ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВОЄН (1939-1945рр.).
ІСТОРІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ**

М.С.Безпалов

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається історіографія історії України періоду Другої світової війни. Особливу увагу приділено аналізу розкриття дослідниками такої науково актуальної і політично гострої теми, як підсумки та уроки Великої Вітчизняної і всієї Другої світової війни. Висвітлено чинники, які впливали та тлумачення цієї проблеми протягом 1945-2010 років. Подано історіографічний аспект таких ключових питань, як сутність і характер війни, місія Радянської Армії в 1943-1944 роках та території України, визнання героїв, значення Перемоги радянського народу та його Збройних сил у Великій Вітчизняній війні, відношення до святкування Дня Перемоги. Обґрунтовано висновок про те, що в сучасній українській історіографії існують дві діаметрально протилежні концепції історії України періоду Другої світової війни, її підсумків та уроків. Носіями однієї з них є учасники Української повстанської армії, лідери націоналістичних партій і груп та деякі історики. Виразниками другої концепції є ветерани Великої Вітчизняної війни, політичні і громадські організації, що поділяють їх погляди, а також деякі науковці.

Ключові слова: історіографія, Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна, Радянська Армія, ОУН, УПА, героїзація, дегероїзація, підсумки війни, уроки війни, Перемога.

Історія Другої світової і Великої Вітчизняної воєн завжди привертала підвищену увагу дослідників. Надзвичайної актуальності і політичної гостроти ця тема набула в останні роки. Серед політиків і науковців особливо гострі суперечки, дискусії ведуться навколо питань щодо підсумків та уроків цих воєн.

Суспільно-політичні і наукові кола націоналістичного напрямку здійснюють спроби переглянути підсумки Другої світової і Великої вітчизняної воєн, знищити нашу Перемогу, викреслити і забути імена Героїв Радянського Союзу. Так, Львівська облрада у 2010 р. прийняла рішення «Про святкування Дней пам'яті жертв Другої світової війни». Терміни «Велика Вітчизняна війна», «День Перемоги», на думку депутатів, не відповідає українській історичній реальності. Львівська обласна прокуратура опротестувала це рішення в суді. Проте Львівський окружний адміністративний суд виніс вердикт – залишити іск прокуратури без розгляду [1].

Актуальність даної проблеми обумовлена також станом її висвітлення в підручниках і навчальних посібниках з історії України для загально-освітньої та вищої школи. Як зазначив академік НАН України П.П.Толочко, «аморально виглядає в новітніх підручниках відношення до Великої Вітчизняної війни, а також до подій, які йшли попереду і за нею сталися. Відбулася тотальна їх переоцінка. Зрівняні у відповідальності жертва й її кат. Війна оголошена не нашою. Герої-визволителі, які отримали визнання і пошану усієї врятованої ними від фашистської чуми Європи, принижені реабілітацією і героїзацією західноукраїнських націоналістів, які співпрацювали з німцями» [2]. Тому рівень знань учнів з історії України періоду Другої світової війни дуже низький. Про це свідчать опитування, які проводились в СЗШ №286

м. Києва серед учнів 6,7,10,11 класів. Анкетування показало, що 67% учнів 6-х класів, 39% - 7-х класів, 38% - 10 класів не змогли пригадати жодного героя Великої Вітчизняної війни. Слабкими виявилися й знання учнями вирішальних подій війни [3]. Проте події пов'язані з Великою Вітчизняною війною, участю України в розгромі фашистської Німеччини, здатні активно впливати на формування патріотичних почуттів у молоді.

До окремих аспектів цієї теми вже звертались історіографи [4]. Однак спеціально історіографія підсумків та уроків Другої світової і Великої Вітчизняної воєн ніким з українських істориків не розглядалася. Тому є нагальна потреба проведення такого дослідження.

Мета даної статті полягає в тому, щоб простежити процес розвитку історіографії означеної проблеми, виявити чинники, які впливали на її висвітлення, проаналізувати найбільш гострі й суперечливі питання теми. Джерелом для її написання став комплекс різноманітної літератури, створеної українськими та російськими істориками.

Аналіз підсумків та уроків Другої світової війни дав Міжнародний воєнний трибунал в Нюрнберзі, створений у 1945 році. Він чітко визначив головних злочинців, відповідальних за розв'язання Другої світової війни і за варварські методи її ведення. Численні документи і показання свідків, що розглянув Трибунал, розкривали жахливі злочини гітлерівців як в Німеччині, так і на території, яка ними була окупована. Як наслідок фашистські режими було ліквідовано, партії заборонено, фашистські ватажки зазнали заслуженої кари. Усі есесівські формування були визнані злочинними.

В повоєнний період в радянській історіографії доволі повно висвітлювалися підсумки Другої світової війни. Історики підкреслювали, що основний підсумок війни полягає у всесвітньо-історичній перемозі над фашизмом. Міць головних претендентів на світове панування була розтрощена спільними зусиллями антигітлерівської коаліції, усіх волелюбних народів. Однак тяготи світової антифашистської війни і внесок в досягнення перемоги не були однаковими для всіх її учасників. В розгромі блоку фашистських держав вирішальну роль відіграв Радянський Союз та його Збройні Сили. Радянсько-німецький фронт був головним фронтом Другої світової війни. Саме тут відбувалися основні битви, які визначали результат війни. Тому головним творцем перемоги над фашизмом, стверджували дослідники, був радянський народ, який зумів не тільки відстояти свою свободу і незалежність, але й зробив вирішальний внесок у справу врятування європейської і світової цивілізації від знищення фашистськими варварами. Весь світ визнав великий подвиг і вирішальну роль радянського народу в розгромі німецького фашизму.

Українські історики аналізували підсумки війни, що торкалися України. Одним з найважливіших таких підсумків стало завершення возз'єднання українських земель. УРСР відновила свої територіальні права, порушені в різний час творцями Версальської системи. Українські етнічні землі після закінчення війни були зібрані у межах однієї держави.

Враховуючи значний внесок українського народу в перемогу над фашизмом, а також величезні матеріальні втрати республіки, за одностайним рішенням 49 держав УРСР була запрошена на міжнародну конференцію (квітень 1945 р.) в Сан-Франціско як один із членів-фундаторів Організації Об'єднаних Націй [5].

Створенням ООН було закладено основи мирного повоєнного співіснування країн. Однак незабаром розгорнулося протиборство двох наддержав – США і СРСР і двох систем. Це призвело до виникнення політики «холодної війни». Історія, як відомо, тісно пов'язана з політикою. Історичні концепції віддзеркалюють пануючі в кожному даному суспільстві політичні погляди. Природно, що в умовах «холодної війни» в капіталістичних країнах заходу події Другої світової війни почали висвітлюватися

однобічно або свідомо перекручуватися. Аналізуючи західну історіографію, авторитетний фахівець з даної проблеми академік АН СРСР А.М.Самсонов зазначив, що в ній обіляються головні натхненники агресії та воєнні злочинці, не розкриваються глибинні процеси світового конфлікту, перекручено тлумачиться передвоєнна політика Радянського Союзу та його стратегія в роки війни, фальсифікується питання, яке стосується вирішальної ролі СРСР у досягненні перемоги над фашистською Німеччиною [6].

Однією із операцій «холодної війни» проти СРСР була спроба зруйнування образу Великої Вітчизняної війни. Вирішенню цього завдання були присвячені зокрема книги перебіжчика В.Б.Резуна («Суворова»), якого історик О.Усовський точно визначив як «генія брехні» [7]. Хоча проведені експертизи (комп'ютерний лінгвістичний аналіз) засвідчили, що у книг В.Суворова «різні групи авторів» [8], але основне призначення цих видань – перекласти відповідальність за гітлерівську агресію в червні 1941 року на Радянський Союз і впровадити у свідомість молоді винуватість СРСР в розв'язанні війни, яка забрала життя 27 мільйонів наших співвітчизників. У своєму зверненні до читача В.Суворов в книзі «Криголам» писав: «Друга світова війна- це термін, який комуністи привчили писати з малої літери. А я пишу цей термін з великої літери і доказую, що радянський Союз – головний її провинець і головний призвідник. Радянський Союз – учасник Другої світової війни з 1939 року, з самого її першого дня. Комуністи склали легенду про те, що на нас напали і з того самого моменту почалася велика вітчизняна війна» [9]. Книги В.Суворова з його наклепницькими твердженнями стали активно розповсюджуватися в СРСР і особливо в Україні, коли вона отримала незалежність.

Значну роль в руйнуванні символів Великої Вітчизняної війни відіграли дисиденти, а також деякі представники творчої інтелігенції. С.Г.Кара-Мурза в книзі «Радянська цивілізація. Від початку до Великої «Перемоги», аналізуючи твори письменників, наводить такі їх твердження: «бездарно вигранна війна» (О.І.Солженіцин), війна була «столкновением двух мусорных ветров» (Є.Євтушенко), «наше дело было неправое» (В.Гросман) [10]. Дехто із відомих письменників почали у своїх художніх творах з явною симпатією змальовувати гітлерівських генералів і з явною антисимпатією – радянських (роман Г.Владимова «Генерал та його армія»).

Складовою частиною програми витиснення із нашої колективної історичної пам'яті образу Вітчизняної війни стала кампанія щодо дегероїзації воїнів Радянської Армії. Аналізуючи цей аспект проблеми, відомий фахівець з воєнної тематики П.В.Добров зазначає: «Навряд чи усі автори статей, фейлетонів, нарисів, і врешті решт анекдотів, що принижували той чи інший подвиг, розуміли, до якої глобальної кампанії вони втягнуті... У результаті майже усі імена – символи Великої Вітчизняної війни були або осміяні або спотворені» [11]. Маються на увазі такі імена: З.Космодем'янська, О.Матросов, М.Гастелло, молодогвардійці, герої-панфіловці та інші.

Після здобуття Україною незалежності в українській історіографії розгорнулася боротьба між двома концепціями історії нашої країни періоду Другої світової війни. Носіями однієї з них стали ветерани УПА, політичні і громадські організації, які вважають себе правонаступниками ОУН, науковці, що поділяють їх погляди. Виразниками другої концепції є ветерани Великої Вітчизняної війни, які захистили й зберегли свою Батьківщину, європейську і світову цивілізацію від поневолення фашистськими варварами, а також професіональні історики, що стоять на їх позиціях.

Прибічники першої концепції намагаються переглянути підсумки Другої світової війни, стверджуючи, що вона мала для України лише негативні наслідки. Вони побачили в сучасних умовах можливість взяти політичний реванш, реабілітувати і героїзувати діяльність ОУН і УПА. Проти цього рішуче виступають представники

другої концепції історії війни, які прагнуть об'єктивно висвітлити її підсумки, вказуючи як на позитивні, так й негативні моменти. Як підкреслив В.М.Литвин, «одним потрібна історична правда, другим – історичний реванш» [12].

Учасники оунівського руху добре розуміють, що реабілітувати діяльність ОУН і УПА неможливо без перегляду характеру, ходу і підсумків війни. Тому їх зусилля спрямовані на те, щоб нав'язати суспільству визначення характеру війни як «чужої» для українського народу, бо вона нібито велася між двома тоталітарними режимами, в якій Україні відводилася роль об'єкта і жертви [13]. З цією метою вони ототожнюють фігури А.Гітлера і Й.Сталіна як диктаторів, конструкторів тоталітарних режимів, твердять, що СРСР був таким же агресором у Другій світовій війні, як і фашистська Німеччина, що в основу радянської воєнної доктрини було покладено не оборону, а наступ. А. Гітлер і Й.Сталін, підкреслює В.Ф.Остафійчук у книзі «Історія України: сучасне бачення», готуючи воєнно-промисловий комплекс та армію до наступальної війни, розраховували щонайменше на світове панування і встановлення своєї диктатури над усіма народами світу. «З цією метою вони уклали червоно-коричневий союз, безпосереднім наслідком якого стала друга світова війна» [14]. Саме Й.Сталін, стверджується в багатьох сучасних публікаціях, готував напад на Німеччину і що А.Гітлер починаючи війну, всього-навсього упереджував його на 1-2 місяці.

Звідси науковці націоналістичного напрямку намагаються замінити термін «Велика Вітчизняна війна» поняттям «радянсько-німецька війна», переглянути місію Радянської Армії, стверджуючи, що вона носила не визвольний, а загарбницький характер. «На початку німецько-радянської війни, - говорить у фундаментальній праці «Політична історія України ХХ ст.», - Гітлер забрав Україну у Сталіна, під кінець Сталін відбив її у Гітлера і поновив над Україною московське панування»[15].

Рішуче заперечуючи таке тлумачення характеру війни, науковці об'єктивного вектора в історіографії переконливо доводять, що для українського народу, який боровся проти поневолення України нацистськими загарбниками, вона «була справді Великою Вітчизняною» [16]. У цій війні «мільйони українців захищали від іноземного поневолення не сталінський режим, а передусім власне життя, свої родини, домівки, культуру, спосіб життя, одне слово – Батьківщину» [17]. Перемога А.Гітлера, встановлення його диктатури на довгі роки «привели б до повного винищення українського народу» [18].

Історики розкрили повну безпідставність версії щодо того, що головним винуватцем розв'язання Другої світової війни є Й.Сталін, а не Гітлер. Вони показали, що ця версія не нова. Її намагався сформулювати ще сам фюрер, аргументуючи свій напад на СРСР. Потім її активно розвивав у своїх книгах В.Суворов. Однак, як переконливо доведено в багатьох працях, Й.Сталін не готував напад на Німеччину. «Плану упереджуючого удару СРСР по Німеччині, - підкреслює В.Я.Білоцерковський, - не розробляли. До того ж відомо, як Й.Сталін намагався не допустити війну з А.Гітлером якось випадково, не спровокувати її» [19].

Не відповідає історичним реаліям й твердження деяких істориків і політиків «про окупацію в 1943-1944 рр. території України Червоною Армією». Відомо, що на фронтах війни воювали біля 6 млн. вихідців з України. Чотири фронти, які визволяли республіку, були українськими не лише за назвою. По мірі просування Радянської Армії на захід, вона стрімко українізувалася. У другій половині 1944 р. цілий ряд загальновійськових армій наполовину чи більше вже склалися з українців. Значного розмаху набув партизанський рух як П'ятий Український фронт на теренах України. За відвагу і мужність, виявлені у боях із німецько-фашистськими загарбниками, українці та мешканці України у складі всіх радянських фронтів удостоєні 2,5 млн. орденів та медалей із 7 млн.нагород, що були вручені воїнам радянських Збройних Сил загалом.

2072 українця удостоєні звання Героя Радянського Союзу – вищої відзнаки СРСР. Із 115 двічі Героїв Радянського Союзу – 32 українці та уродженці України, а прославлений льотчик І.Кожедуб – тричі Герой Радянського Союзу. Значне місце посідали уродженці України серед командного та начальницького складу Червоної армії. Поміж командуючими фронтами, маршалами та генералами українцями за походженням були: Й.Р.Апанасенко, А.І. Єременко, Ф.Я.Костенко, М.П.Кирпонос, Р.Я.Малиновський, С.К.Тимошенко, Я.Т.Черевиченко, І.Д.Черняхівський. Тому, зазначає відомий український історик С.В.Кульчицький, «ствердження про окупаційний характер такої армії є не чим іншим, як блюзнірством» [19].

Продовжуючи далі розвивати так званий «новий концептуальний погляд» на проблему історії України періоду Другої світової війни, історики і політики націоналістичного напрямку пропонують відмовитись від Перемоги у Великій Вітчизняній війні та її святкування 9 травня. Так, Ю.Рубан пише, що невже новим поколінням необхідно милуватися святкуванням Дня Перемоги, «знову і знову марширувати Красною площею, щоб Сталін з могили приймав парад? Невже відмова від цього поклоніння може трактуватися як «перегляд підсумків Другої світової війни»? [20]

Що можна сказати з цього приводу? Українські націоналісти і вояки УПА ніколи не визнавали 9 травня Днем Перемоги. Це ще раз підкреслив Головнокомандувач УПА В.Кук в інтерв'ю газеті «Комсомольська правда» у квітні 2005 р.: «Я добре пам'ятаю 9 травня 1945 року. Для членів Української повстанської армії він ніколи не був святом» [21]. Сьогодні точку зору УПА науковці націоналістичного напрямку прагнуть нав'язати всьому суспільству. Однак для ветеранів Великої Вітчизняної війни – творців Перемоги – 9 травня саме велике свято, бо саме вони відстояли спільну Вітчизну – СРСР, врятували український народ від повного винищення фашистськими загарбниками.

Націоналістична концепція історії України періоду Другої світової війни обусловлює й висвітлення її підсумків. Для прибічників цієї концепції війна лише величезна трагедія. Вони не хочуть бачити всесвітньо-історичного подвигу радянського народу, який врятував світову цивілізацію від знищення фашистськими варварами. Адже ж загально визнано, що жодна держава світу не витримала б удару такої сили, який обрушився на СРСР. Тому народи Європи і всього світу вдячні радянському солдату за те, що він врятував їх від фашистського рабства. І радянські люди відчували не тільки важку біль втрат, але й радісне почуття Перемоги, бо вони розуміли, що було б з Росією, Україною, Белорусією, з усіма республіками СРСР, з Європою, зі всім світом, якби радянський солдат не бився б до останнього дихання з німецько-фашистськими загарбниками, а порахував би своє життя занадто високою ціною за життя мільйонів своїх співвітчизників. Адже фашистський режим поставив на карту саме існування завойованих народів, існування світової цивілізації.

Слід зауважити, що деякі автори, характеризуючи втрати України, користуються невірними фактами, а іноді просто вигадками. Так, історик В.В.Гудзь стверджує: «Всього населення республіки за роки війни скоротилося на 14,5 млн.чел., у чому вина не лише націонал-соціалістів з їх планом «Ост», а й комуністичної верхівки, яка планувала депортацію всіх українців до Сибіру» [22]. В дійсності такого плану ніколи не існувало і автор не може навести жодного документу, який би підтверджував такі задуми комуністичних лідерів.

Навіть при висвітленні явно позитивних підсумків минулої війни окремі автори прагнуть представити їх як результат злого наміру керівництва СРСР і особливо Й.Сталіна. Показовим в цьому відношенні є четвертий, «воєнний», том шеститомної «Політичної історії ХХ століття». Керівник тому В.І.Кучер, він же разом з

В.А.Гриневичем і В.С.Ковалем є його авторами. Характеризуючи такий важливий підсумок війни, як завершення возз'єднання українських земель, дослідники стверджують: «Територіальна соборність України була загалом реалізована червоною імперією у власних інтересах, не в останню чергу задля того, щоб узяти під свій контроль усі українські землі й тим самим ліквідувати саму можливість виникнення будь-де нового вогнища української державної незалежності»[23]. Ще більше на цьому тезисі акцентують увагу автори книги «Україна в роки Другої світової війни» І.К.Патриляк і М.А.Боровик: «Одразу ж підкреслимо, що Й.Сталін зовсім не прагнув забезпечити «українську соборність», у питанні формування кордонів УРСР він виходив зі стратегічних міркувань радянської політики». І далі дослідники роблять такий висновок: «Отже, цілком очевидно, що «куца» сталінська «соборність» України, формальне місце в ООН, фіктивні Наркомати Закордонних справ і Оборони, створені в Києві наприкінці війни, не були здобутками адекватними тим колосальним жертвам, які понесли українці в роки Другої світової» [24].

В дійсності соборність України та її участь в ООН мали аж ніяк не формальний характер. Як підкреслюють історики П.Панченко і В.Горелов, «об'єднання українських територій у єдиний державний і суспільний організм, а також діяльність УРСР у складі ООН об'єктивно готувало умови для відродження у 1991 р. незалежної національної державності»[25].

Представники національного вектора в українській історіографії ніяк не хочуть бачити органічний зв'язок здобуття незалежності України в 1991 р. з Перемогою у Великій Вітчизняній війні. Між тим такий зв'язок переконливо доведений у багатьох працях вітчизняних дослідників. Він знайшов відбивання й в Доповіді Президента України Леоніда Кучми на урочистому засіданні, присвяченому 50-річчю визволення України від фашистських загарбників 7 жовтня 1994 року, де чітко було сказано: «Без визволення України у 1944-му, без великої Перемоги у травні 45-го не постала б держава, ім'я якій – Україна» [26]. На жаль, цей глибоко науковий висновок не береться до уваги істориками націоналістичного напрямку.

Зауважимо, що навіть науковці країн Заходу більш об'єктивно і повно висвітлюють підсумки війн ніж деякі автори в Україні. Так, відомий канадський історик О.Субтельний у своїй книзі «Україна: історія» зазначає, що «Україна як складова Радянського Союзу стала однією з переможниць у війні», що у серцях багатьох радянських українців була «радість перемоги». Далі дослідник визначає такі позитивні для України підсумки війни: «Значно розширилися її кордони, зросла політична й економічна вага в СРСР, докорінно змінився склад населення і, що найважливіше, вперше за багато століть усі українці опинилися в межах однієї держави». В результаті війни «дихотомія «Східна/Західна Україна» нарешті перестала існувати. Найпомітнішим наслідком війни, підкреслює канадський вчений, стала «поява України на міжнародній арені». З 1945 р. при ООН діє українська місія. УРСР до 1950 р. стала також членом 20 міжнародних організацій і самостійно уклала 65 угод. До позитивних підсумків війни він також відносить те, що «нарешті було розв'язано українсько-польський конфлікт, що довго вичерпував сили обох суспільств». Крім того, радянська влада започаткувала давно запізнілу суспільну та індустріальну модернізацію Західної України. «І як би там не було, але саме вона нарешті об'єднала всіх українців у єдиній державі» [27].

Різні підходи в історичній літературі спостерігаються й щодо висвітлення уроків Другої світової війни. Українські націоналісти з війною пов'язували створення незалежної української держави. Після визволення України Червоною Армією і перемоги над фашизмом керівництво ОУН і УПА свої надії покладало на радянсько-американський конфлікт, який дозволив би відродити державність України. Вони свято

вірили в таку мету, як самостійна соборна Держава Україна і боролись за її втілення, керуючись гаслом «хай би крові по коліна, аби вільна Україна». Тому оунівців і істориків, що поділяють їх погляди, проблема уроків Другої світової війни цікавить тільки з точки зору боротьби за незалежність України. «Ми хочемо мати українську державу, що сповідує цінність людського життя, повагу до прав і свобод людини. Це і є наша спільна демократична ідентичність. Якщо ми не відмовимося від неї, - зазначає Ю.Рубан, - це засвідчить, що ми засвоїли уроки Другої світової війни» [28]. А в багатьох монографіях і навчальних посібниках представників націоналістичної концепції війни цей аспект зовсім не висвітлюється. Так, в книзі І.К.Патриляка і М.А.Боровика «Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду», обсягом 590 с., не використовується навіть термін «уроки війни».

Зовсім по-іншому до осмислення уроків Другої світової і Великої Вітчизняної воєн підходять ветерани Радянської Армії, які винесли на собі основний тягар тих важких років і здобули Перемогу. Солдати у своїх спогадах і професійні історики звертають увагу на такі важливі уроки минулої війни:

- високо цінувати мир. Не допустити нову війну, тому що в ній не буде переможців, залишаться лише руїни людської цивілізації;

- необхідність згуртування всіх миролюбних сил перед спільною загрозою. Саме антигітлерівська коаліція країн, які належали до різних суспільно-політичних систем, у найбільш вирішальний для людства період відіграла доленосну роль;

- небезпечно, злочинно попускати агресору. Досвід війни показує, що політика Мюнхена, тобто «умиротворення» агресора ні до чого доброго не приводить. Навпаки – створює умови для виникнення війни;

- необхідність утворення міжнародної організації, яка сприяла б підтриманню миру та безпеки, розвитку співробітництва між державами. В 1945 році була створена така організація – Організація об'єднаних Націй;

- важливість патріотичного виховання. Патріотизм був найвищою відповідальністю – загальною, колективною і особистою – за всю державу, її сьогодення та історичні перспективи. І саме такий патріотизм може слугувати неоціненним зразком для нас, для наступних поколінь українського народу [29,30,31,32].

Таким чином, політичні і громадські організації, які вважають себе правонаступниками ОУН, а також деякі історики, що поділяють їх погляди, ведуть широкий наступ з метою перегляду основних подій і підсумків Другої світової війни. Свідком цього є:

- перегляд самого характеру війни, заперечення, що вона була «Великою» і «Вітчизняною» війною, спроба нав'язати поняття «німецько-радянська» війна;

- заперечення визвольної місії Червоної Армії, твердження про нібито окупацію нею в 1943-1944 рр. території України, зображення ветеранів Великої Вітчизняної війни окупантами, дегероїзація воїнів Радянської Армії;

- прагнення стерти з пам'яті негативний образ ОУН-УПА, як фашистських прислужників і посібників, виправдати діяльність цих організацій, реабілітувати і героїзувати їх, зобразити керівників ОУН і УПА легендарними постатями, борцями-героями, а УПА, як армію, яка нібито відіграла вирішальну роль у розгортанні спротиву нацистам на західноукраїнському терені, звеличити дивізію СС «Галичина»;

- ревізія значення Перемоги в житті українського і всіх народів СРСР, намагання представити 9 травня не як День Перемоги, а як День трагедії, заклики відмовитися від святкування Дня Перемоги, прагнення відволікти увагу від головного підсумку Другої світової війни – перемоги над фашизмом і врятуванням цивілізації;

- формування негативного образу СРСР на основі відбору негативних історичних фактів, спроба представити нашу загальну Вітчизну як імперію зла і насильства.

Звичайно, що цей «новий концептуальний погляд» на історію війни та її підсумки не має нічого спільного з наукою. Це вкрай ідеологізована концепція, яка переслідує суцільно політичні цілі. Тому історія України періоду Другої світової війни, наша Перемога як велике надбання потребує сьогодні захисту. На це звертають увагу і ветерани Радянської Армії, і політичні організації, і професійні історики. Важливо не втратити, відстояти вірний образ своєї війни, правдиву її історію.

РЕЗЮМЕ

В статті розглядається історіографія історії України періоду Другої світової війни. Особливу увагу приділено аналізу історичних досліджень і висновкам істориків такої науково актуальної і політично гострої теми, як результати і уроки Великої Вітчизняної війни та всієї Другої світової війни. Розглянуто фактори, які впливали на трактування цієї проблеми протягом 1945-2010 років.

Ключові слова: історіографія, Друга світова війна, Вітчизняна війна, Радянська Армія, ОУН, УПА, героїзація, дегероїзація, результати війни, уроки війни, Перемога.

SUMMARY

Historiography of the history of Ukraine during the period of the Second World War is viewed in the article. The central place is dedicated to the analysis and enlightening by the historians of such scientific, actual and politically sharp topic as a sums and lessons of the Great Patriotic War and the all Second World War.

Key words: historiography, Great Patriotic War, Second World War, Red Army OUN, UPA, heroization, deheroization, war results, war lessons, Victory.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Бзикадзе М. Во Львові заборонили Велику Вітчизняну війну і День Перемоги / М.Бзикадзе // Комсомольська правда в Україні. – 2011. – 15 березня.
2. Толочко П. Історія в українських школах і вузах / П.Толочко // 2000. – 2008. – 31 жовтня.
3. Березовенко Т. День Перемоги і формування історичної свідомості школярів / Т.Березовенко // Освіта. – 2008. – 14 березня.
4. Іваненко В.В., Якунін В.К. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології: Монографія / В.В.Іваненко, В.К.Якунін. – Д., 2006. – 424 с.; Безпалов М.Є. Сучасна історіографія України періоду Другої світової війни / М.Є.Безпалов // Історичні і політологічні дослідження. – 2008. - №1-2. – С.24-32; Добров П. Історична пам'ять і уроки минулого/ П.Добров // Історичні і політологічні дослідження. – 2009. - №1. – С.12-16; Олейник Н.Н. Современные историографические концепции и подходы в изучении событий Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) / Н.Н.Олейник // Історичні і політологічні дослідження. – 2009. - №1. – С.159-164.
5. Історія Української РСР. В двох томах. Т.2. – К., 1957. – С.616-628.
6. Самсонов А.М.Вторая мировая война. 1939-1945./ А.М.Самсонов// М., 1985. – С.10.
7. Усовский А. Что произошло 22 июня 1941 года? / А.Усовский //М., 200. – С.6.
8. Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация. От начала до Великой Победы / С.Г.Кара-Мурза // Харьков, 2007. – С.614.
9. Суворов В. Ледокол. Кто начал Вторую мировую войну? Нефантастическая повесть – документ / В.Суворов // К., 1993. – С.5.
10. Кара-Мурза С.Г. Вказ.твір. – С.612,613.

11. Добров П. Вказ. Твір. – С.12.
12. Голос України. – 2005. – 11 травня. – С.5.
13. Лук'яненко Л. Засліплені догмами / Л.Лук'яненко // Персонал Плюс. – 2007. – 5-12 грудня.
14. Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення/ В.Ф.Остафійчук // К., 2002. – С.246.
15. Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. /Редкол. І.Ф.Курас (голова) та ін. – К., 2002. – 2003. – Т.4. – С.560.
16. Калініченко В.В., Рибалка І.К. Історія України: підручник / В.В.Калініченко, І.К.Рибалка // Х., 2004. – ч.Ш. – С.321.
17. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) / М.В.Коваль // К., 1999. – С.84.
18. Білоцерківський В.Я. Історія України: Навчальний посібник. – Вид. 2-е, випр. і доп. / В.Я.Білоцерківський // Х., 2007. – С.445.
19. Там само.
20. Кульчицкий С. Битва за Украину / С.Кульчицкий // Вечерний Донецк. – 1999. – 29 октября.
21. Рубан Ю. Міф проти пам'яті /Ю.Рубан // Персонал Плюс. – 2009. – 25 листопада – 1 грудня – С.8.
22. Гудзь В.В. Історія України. Підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів / В.В.Гудзь // К., 2003. – С.392.
23. Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. – Т.4. – С.561.
24. Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К.Патриляк, М.А.Боровик // Ніжін, 2010. - .558,559-560.
25. Панченко П., Горелов В. Українські фронти Другої світової / П.Панченко, В.Горелов // Персонал Плюс. – 2011. – 19-25 січня. – С.7.
26. Велич подвигу народного: Доповідь Президента України Леоніда Кучми на урочистому засіданні, присвяченому 50-річчю визволення України від фашистських загарбників 7 жовтня 1994 року // Урядовий кур'єр. – 1994. – 11 жовтня.
27. Субтельний О. Україна і історія. – К., 1992. – С.418, 419, 423, 424, 430.
28. Рубан Ю. Вказ. Твір. – С.8.
29. Память: воспоминания участников Великой Отечественной войны / Ред. Кол. В.П.Шевченко и др. – Донецк, 2005. – 153 с.
30. Історія України: Навчально-методичний посібник для семінарських занять / За ред.. В.М.Литвина. – К., 2006. – С.414-415.
31. Історія сучасного світу: соціально-політична історія ХУ-ХХ століть: Навч.посіб. /За ред.. Ю.А.Горбань. – К., 2003. – С.300-301.
32. Добров П.В., Єсіп І.М. Історія України: курс лекцій і структурно-логічні схеми: навч.посібник для студентів усіх форм навчання та всіх спеціальностей / П.В.Добров, І.М.Єсіп // Донецьк, 2009. – С.284-288.

Надійшла до редакції 25.04.2012 р.

ББК ТЗ(4УКР55)624-7г

**КУЛЬТУРА ДОНБАСУ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ:
АНАЛІЗ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ***Є.О. Проценко***АНОТАЦІЯ**

У статті подається аналіз та систематизація сучасної української історіографії присвяченій культурі Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни. Обґрунтовується необхідність дослідження теми, її перспективність, визначається коло питань, які не знайшли висвітлення в дослідженнях та потребують додаткового наукового опрацювання.

Ключові слова: українська історіографія, культура, Велика Вітчизняна війна, Донбас.

Сьогодні українська історична наука зазнає суттєвих змін, відбувається переосмислення головних питань, тем, проблем вітчизняної історії. Одним з актуальних напрямів є дослідження особливостей та відмінностей втілення культурної політики на регіонально-територіальному вимірі, особливо у період значних потрясінь, змін для населення, якими були роки Великої Вітчизняної війни. Проте у сучасній українській історіографії досі переважають дослідження, що стосуються воєнно-політичних та економічних аспектів, розробка ж питань з історії культурної сфери, особливо на регіональному рівні, значно відстає.

У зв'язку з цим науковий інтерес становить дослідження культурних процесів у Донбасі, які відбувалися в умовах Великої Вітчизняної війни і через суперечливий характер не піддаються однозначній оцінці. Вивчення культурного життя на регіональному рівні дозволить виявити його територіальні особливості і зрештою відтворити цілісну картину в масштабах всієї України.

Мета – аналіз та систематизація історіографічного доробку сучасних українських науковців присвяченого культурі Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни. Даний аналіз дозволить обґрунтувати необхідність дослідження теми, її перспективність, визначити коло питань, які потребують додаткового наукового опрацювання.

Перші спроби осмислення життя суспільства у воєнний час і, зокрема, питань, що стосуються культури, були зроблені ще в роки Великої Вітчизняної війни. Публікації, що належали науковцям, публіцистам, громадським та державним діячам, висвітлювали такі аспекти війни, як злочини німецьких загарбників щодо місцевого населення, збитки завдані закладам культури, хід відновлення культурних установ на визволених територіях УРСР. Дані розробки були невеликими за обсягом, часто не мали достатньої джерельної бази, носили здебільшого публіцистичний характер і переслідували пропагандистські цілі. Проте, вони забезпечували оперативне стимулювання і відповідне опрацювання важливої інформації, завдяки їх синхронності досліджуваним подіям.

У повоєнні роки радянськими дослідниками робилися спроби узагальнення явищ, подій та процесів Великої Вітчизняної війни, виділялись основні напрями та підходи у вивченні зазначеного періоду, було активізовано збирання фактичного матеріалу, звернено увагу на важливість краєзнавчої роботи. Однак, дослідження були зорієнтовані на вкрай обмежене коло проблем: кількісні показники, втрати цінностей в роки війни, однобічне висвітлення культури в умовах окупації тощо; були витримані у рамках комуністичної ідеології та класового підходу.

Водночас не можна заперечувати наукову цінність радянської історіографії, яка заклала підвалину сучасної української історіографії, у тому числі з ключових питань Великої Вітчизняної війни.

Із здобуттям Україною незалежності відбулись значні зміни, які створили передумови науковцям для відтворення правдивої і повної картини Великої Вітчизняної війни: зняття табу на критичне осмислення багатьох подій, більш широкий доступ до архівних джерел, у тому числі до раніше засекречених документів, ліквідація цензури. Сучасні українські історики переглядають більшість положень радянської історіографії, звертаються до раніше замовчуваних або заборонених проблем, що дає можливість вийти на якісно новий рівень дослідження. В останні роки робиться спроба створення нової наукової концепції Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, у рамках якої значне місце починають посідати проблеми історії культури.

Серед здобутків сучасної вітчизняної історіографії виділяються праці М.В. Ковалю, дослідження якого присвячені подіям Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. [1]. Особливий інтерес становлять розвідки М.В. Ковалю, присвячені культурному життю України у воєнні роки. Однак, вчений приділяє увагу території, що входила до Рейхскомісаріату Україна, а територія Донбасу, який був частиною військової зони, залишилася поза увагою дослідника [2].

Останнім часом, під впливом західної історіографії в українській історичній науці набуває популярності історія повсякденності. Серед праць, що висвітлюють повсякденне життя на окупованій території, слід виділити доробки таких дослідників як Т.В. Вронська, М.С. Герасимова, О.Д. Ісайкіна [3]. Вказані дослідження ґрунтуються не лише на архівних документах, а й на матеріалах усної історії, в роботах запропоновані нові підходи до вивчення історії повсякденності, увага авторів зосереджена на людині, її думках, сподіваннях, почуттях. Оскільки культура завжди посідає вагомe місце в повсякденному житті людей, деякі питання культури в умовах окупації знайшли висвітлення в цих працях. Цінними для розгляду є роботи присвячені долі інтелігенції в роки війни, яка була носієм культури [4]. Серед них заслуговує уваги дослідження В.О. Шайкан [5], в якому розглядається питання колабораціонізму, витоки цього явища, його особливості та різновиди, співпраця місцевого населення, у тому числі інтелігенції, з окупантами на території Рейхскомісаріату та військової зони.

Дослідження з історії культури повинні включати світоглядно-змістовний, національний та соціальний аспекти. Саме тому заслуговують на увагу праці, які торкаються соціально-культурної та інших сфер на окупованій території та дозволяють розглядати розвиток культури в роки війни під різними кутами [6].

Незважаючи на наукову цінність зазначених робіт, поза увагою дослідників залишилася ціла низка питань, пов'язаних з розвитком культури в регіоні, оскільки вищезазначені науковці не ставили перед собою завдання спеціального дослідження питання стану культури у Донбасі в роки війни.

Значним, проте мало вивченим, через свою особливість, є питання ідеологічного впливу на населення СРСР у роки Великої Вітчизняної війни, як з боку нацистської, так і з боку радянської систем. Цей аспект є важливим, оскільки, культура була одним із засобів маніпуляції людьми в зазначений період.

В радянські часи ця тема розглядалась лише з офіційної точки зору, до того ж дослідження зумовлювались обмеженим доступом до архівів. З прийняттям Україною незалежності, почали з'являться статті та дослідження присвячені питанням ідеології в роки війни [7]. Важливим є науковий доробок О.О. Салати, автор на основі російських, українських, німецьких документів розкрив інформаційну політику Німеччини та основні положення нацистської пропаганди, проаналізував інформаційне протистояння

між нацистською Німеччиною та Радянським Союзом і прослідкував зміни в настроях населення Рехскомісаріату та військової зони [8]. Слід зазначити, що військова зона у дослідженні розглянута опосередковано, основна увага приділена території Рейхскомісаріату, деякі питання висвітлено неповно. Але це дослідження є чи не найпершим на українському історіографічному просторі, в якому зроблена спроба підняти питання ідеології Другої світової війни, і заслуговує на увагу.

Сучасна українська історіографія звернулася до вивчення релігії у часи Другої світової війни. Особлива увага науковців звернена до відносин різних конфесій з нацистським та радянським режимами, місця віруючої людини в умовах війни. Це зокрема дослідження науковців Ю.В. Волошина, В.В. Гордієнка, І.М. Грідіної, О.Є. Лисенка, П.П. Панченка, Н.Г. Стоколоса [9], в яких знайшли відображення й деякі аспекти релігійного життя Донбасу.

Значний доробок в сучасній українській історіографії становлять дослідження присвячені втратам Україною культурних цінностей, зокрема музейних, архівних, бібліотечних фондів [10]. Серед загалу праць слід виділити наукове дослідження В.Є. Калашникової. Автор розглядає механізми вилучення історико-культурних цінностей у Східній Україні в роки Великої Вітчизняної війни, зокрема й на території Донбасу [11]. Головна увага дослідників сьогодні приділяється методам, засобам, механізмам вилучення цінностей, підрахуванню втрат, поверненню культурного надбання на Україну. Поза увагою залишаються такі аспекти, як співпраця архівних, музейних та бібліотечних робітників з окупантами, робота читалень та бібліотек в окупаційній зоні, доступ місцевого населення до діючих установ тощо.

В роки незалежності, увагу науковців привернула історія театрального мистецтва України, зокрема в роки війни. Інтерес становлять загальні праці, присвячені цьому питанню, авторів В.М. Гайдабури, Г.О. Дутчак, О.В. Красильникової, Г.М. Лужницького, Ю.М. Станішевського [12]. На особливу увагу заслуговує доробок В.М. Гайдабури, дослідження оснований на значній кількості архівних матеріалів, спогадів, і містять інформацію по кожній з окупованих територій України, і Донбасу зокрема. Театри в окупації розглядаються не лише як колабораціоністські установи, висунуті концептуально нові погляди на театральних митців [13].

В незалежній Україні з'явилися статті та узагальнюючі праці присвячені історії кіномистецтва СРСР [14], які висвітлюють також кінематограф періоду війни. Однак, у цих розвідках, поза увагою залишились низка принципових питань, зокрема особливості показу кінострічок в окупації, вплив кінокартин на населення тощо.

Значний внесок у розробку культурних питань на території Донбасу в роки війни складає науковий доробок Д.М. Титаренко, однак дослідник зосереджується лише на окремих аспектах культури в окупаційний період. Окремі питання культурного життя знайшли висвітлення в праці І.С. Тарнавського присвяченій німецькому окупаційному режимі в Донбасі, але джерелознавчий характер дослідження та більш широка його проблематика не дозволили науковцеві вичерпно висвітлити політику окупантів в культурі на території Донбасу в окупаційний період [15].

Цікавими є науково-публіцистичні розвідки краєзнавця В.П. Стьопкіна [16], у яких зібрано фактографічний матеріал з досліджуваної проблеми, проте культура розглянута побіжно, оскільки автор не ставив перед собою задачі висвітлити культурні аспекти життя регіону. Увага в основному приділена повсякденному життю населення та місцю Донбасу в подіях Великої Вітчизняної війни.

Останнім часом в Україні було написано ряд дисертаційних праць, монографій у яких на нових методологічних засадах із широким використанням архівних джерел висвітлено окремі аспекти історії культури в Україні. За науковою значущістю слід виділити дослідження О.В. Замлинської [17], у якому головна увага приділяється

культурному розвитку України в післявоєнні роки. Однак, автор побіжно торкається питань освіти, науки, бібліотечної, архівної та музейної справи.

Особливості освіти в роки війни у сучасній вітчизняній історіографії знайшли висвітлення в працях Л. Задорожної, В.В. Ленської, С.В. Майбороди. Важливими є дослідження О.В. Потильчак присвячені вирішенню мовного питання за часів окупації та аналізу професійно–освітньої політики окупантів. На основі аналізу всього комплексу джерел автором зроблено спробу оцінити ступінь ефективності діяльності нацистів у напрямку відновлення мережі фахового навчання та професійної підготовки молоді в Україні за часів окупації. Усі заходи окупантів щодо відкриття мережі професійних закладів були спрямовані на створення ринку кваліфікованої робочої сили, не мали бажаних для нацистів результатів, тому що були непослідовними та носили обмежений характер[18]. Заслугове на увагу монографія М.О. Бистрої, присвячена системі освіти в Донбасі в період Великої Вітчизняної війни [19], в якій розглядаються особливості освітнього процесу в регіоні, зроблено порівняльний аналіз політики радянського і нацистського тоталітарних режимів у галузі освіти.

Видавнича справа на території УРСР в роки війни, в сучасній українській історіографії представлена низкою робіт, серед яких слід відокреми праці К.М. Курилишина та В.М. Яременко присвячені ключовим питанням у цьому напрямі[20], однак, дослідники зосередились на територіях Західної України та Рейхскомісаріату відповідно. Преса Донбасу в роки окупації знайшла відображення в працях Д.М. Титаренко [21], проте газети науковець розглядає в контексті історичного джерела, тому відповідно поза увагою дослідника залишається співпраця місцевих видань з окупаційною владою, особливість ідеологічного впливу преси на населення тощо.

В останній час з'явилися дослідження, які розглядають специфіку окупаційної політики, у тому числі в культурі, на регіональному рівні. Найбільш вагомими з них є праці А.В. Скоробогатова та В.М. Удовика, в яких автори зосереджуються на регіональних особливостях окупаційного режиму [22]. Особливу увагу привертає дослідження Н.В. Антонюк [23], у якому автор, спираючись на матеріали періодичної преси, що виходила в Генеральній Губернії в період німецької окупації, визначив етапи і особливості культурного процесу на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни шляхом аналізу стану його основних складових: освіти і науки, літератури і мистецтва, релігійного життя та видавничої діяльності. Звертання до праць, що висвітлюють різноманітні питання культурного життя на регіональному рівні, надасть можливість застосувати порівняльний метод у роботі, і акцентувати увагу на культурних особливостях Донбасу в роки війни.

Отже, із здобуттям Україною незалежності, здійснено спробу розширити проблематику історичних досліджень, зокрема охарактеризувати культурні процеси в роки Великої Вітчизняної війни. Дослідниками проведено значну роботу по накопиченню матеріалу, окремі аспекти зазначеної проблеми тою чи іншою мірою досліджувалися науковцями, проте часто висвітлення є побіжним, фрагментарним або стосується певного напрямку. Недоліком останніх доробок є також те, що до сьогодні поза належною увагою дослідників залишаються здобутки західної історіографії та іноземні джерела. Це, безумовно, стоїть на перешкоді концептуальному переосмисленню основних засад, сприяє збереженню усталених, але не завжди вірних стереотипів.

Дотепер не здійснено системного дослідження проблеми стану культури в умовах Великої Вітчизняної війни в Україні, у тому числі в Донбасі, маловивченими залишаються такі аспекти, як література, радіомовлення, кінематограф та образотворче мистецтво. З огляду на це, тема потребує комплексного наукового дослідження з

позицій сучасної методології.

РЕЗЮМЕ

В статті дан аналіз сучасної української історіографії, яка освітлює культуру Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни. Розглядаються аспекти проблеми, які не були освітлені в поданих історичних дослідженнях і потребують подальшого вивчення. Звертається увага на перспективи дослідження даної теми.

Ключевые слова: українська історіографія, культура, Велика Вітчизняна війна, Донбас.

SUMMARY

In the article the analysis of modern Ukrainian historiography is given on questions of the culture of Donbass region during the Great Patriotic War. Aspects are examined problems that were not lighted up in the given historical researches and require a further study. Paid attention to the prospects of research of this theme.

Key words: Ukrainian historiography, culture, the Great Patriotic War, Donbass.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М.В. Коваль. – К.: Вища школа, 1995. – 194 с.; Коваль М.В. Україна крізь віки: У 15 т. Т. 12: Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945) / М.В. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.; Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війні 1939-1945 рр.: Спроба сучасного концептуального бачення / М.В. Коваль – К.: Без вид., 1994. – 58 с.
2. Коваль М.В. Доля української культури за «нового порядку» (1941-1944 рр.) / М.В. Коваль // Укр. іст. журн. – 1993. – № 11 –12. – С. 15-38.; Коваль М. Доля цінностей української культури, або залишковий принцип евакуації 1941-1942 рр. / М. Коваль // Українська культура. – 1994. – № 9-10. – С. 30-31.; Коваль М.В. Друга світова війна та історична пам'ять / М.В. Коваль // Укр. іст. журн. – 2000. – № 3. – С. 3-21.; Коваль М.В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів / М.В. Коваль // Укр. іст. журн. – 1993. – № 9. – С. 13-28.
3. Вронська Т.В. В умовах війни. Життя та побут населення України (1943-1945) / Т.В. Вронська. – К.: Без вид., 1995. – 83 с.; Герасимова М.С. Повсякденне життя Донбасу в 1945-1953 рр.: дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук (07.00.01.) / М.С. Герасимова –Донецьк, 2007. – 263 с.; Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945-1955 рр.): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.01 / О.Д. Ісайкіна. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – 20 с.
4. Іванов О.Ф., Романько В. Науковці України під німецькою окупацією у світлі документів «фонду Розенберга» / О.Ф. Іванов, В. Романько // Вісник Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка. Історія. – Вип. 65–66. – К.: ВПЦ Київський університет, 2003. – С. 31 – 34.; Король В.Ю., Мошик І.В. Фашистський окупаційний режим на Україні та становище інтелігенції / В.Ю. Король, І.В. Мошик // Трибуна. – 1997. – № 9-10. – С. 34-35.; Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст): У 3-х кн. – Кн. 3. Білокінь С.І., Бойко О.Д., Брега Г.С. та ін. – К.: Ін-т історії України, 1994. – 153 с.; Прохоренко О.А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій

- половині 40-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст.: дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.01 / О.А. Прохоренко. – Київ, 2008. – 264 с.
5. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки Другої світової війни / В.О. Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2003. – 451 с.
 6. Бобровський А.С., Нікольський В.М. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі у 1943 – середині 1960-х років / А.С. Бобровський, В.М. Нікольський. – Донецьк: Норд-Прес, 2008. – 245 с.; Добров П.В., Есип І.М. Трудовая деятельность женщин Донбасса в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) / П.В. Добров, И.М. Есип. – Донецк, 2000. – 240 с.; Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941-1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.01 / В.А. Нестеренко. – К., 2005. – 21 с.; Спудка І.М. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті «Україна» (1941-1944 рр.): дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.01 / І.М. Спудка. – Запоріжжя, 2007. – 240 с.; Фомін А.В. Вплив нацистської окупації на соціальну сферу України (1941-1943 рр. За матеріалами Донецької, Луганської і Харківської областей): дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.01 / Наук. ке р. Литвиненко А.В. Фомін. – Луганськ, 2007. – 220 с.
 7. Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція / Г. Касьянов, В. Даниленко. – К., 1991. – 96 с.; Коваль М.В. Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки / М.В. Коваль // Укр. іст. журн. – 2002. – № 1. – С. 3-26.; Шевченко Л.А. Культурно-ідеологічні процеси в Україні у 40 – 50-х рр. / Л.А. Шевченко // Укр. іст. журн. – 1992. – № 7 – 8. – С. 39 – 49.
 8. Салата О.О. Формування німецького інформаційного простору в рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941 – 1944 рр.) / О.О. Салата. – Донецьк: Норд-Прес, 2010. – 363 с.
 9. Волошин Ю.В. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941 – 1944 рр.) / Ю.В. Волошин. – Полтава, 1997. – 127 с.; Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні / В.В. Гордієнко // Укр. іст. журн. – 1998. – № 3. – С. 107-119; Грідіна І.М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.): дис. на здоб. наук. ступ. д-ра іст. наук: 07.00.01 / І.М. Грідіна. – Донецьк, 2010. – 516 с.; Грідіна І.М. Православні віруючі України у роки Другої світової війни / І.М. Грідіна. – Донецьк: Норд – Прес, 2006. – 222 с.; Грідіна І.М., Добров П.В. Церковне життя Донецька в роки війни (1941 - 1945) / І.М. Грідіна, П.В. Добров // Історія очима молодих дослідників: Збірник наукових праць. – Донецьк. – Т. 1. – 1999. – С. 163-166; Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943-1946 рр. / О.Є. Лисенко. – К.: Основа, 1998. – 391 с.; Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні / П.П. Панченко. – К., 1993. – 245 с.; Петровская А.А. Православная церковь в Донбассе в 1941–1981 гг. / А.А. Петровская // Літопис Донбасу. Випуск ІХ. – Донецьк, 2001. – С. 42– 46.; Стоколос Н.Г. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату «Україна» в 1941-1942 рр. / Н.Г. Стоколос // Українській історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 91-109. Татарінов С.Й., Тутова Н.О. Історія православ'я Донеччини / С.Й. Татарінов, Н.О. Тутова. – Артемівськ, 2010. – 179 с.
 10. Бібліотеки Донеччини: сторінки історії. Вип. 2. – Донецьк, 2003. – 28 с.; Буценко Н.Д. Архивная система Донецкой области: путь в 75 лет / Н.Д. Буценко // Архивная Летопись Донбасса. – 2007. – № 4. – С.9. Дацків І.Б. Втрати Україною історико-культурних цінностей під час Другої світової війни: автореф. дис. на здоб. наук.

- ступ. канд. іст. наук: 07.00.01 / І.Б. Дацків. – Чернівці, 2001. – 17 с.; Дубровіна Л.А. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті / Л.А. Дубровіна. – К., 2009. – 530 с.; Кот С. Відбудова пам'яток архітектури на Україні в 1943-1945 рр. / С. Кот // Укр. іст. журн. – 1990. – № 4. – С. 100-107.; Кот С. Евакуація українських музеїв 1941 року: загублені реліквії / С. Кот // Київ. – 1993. – № 6. – С. 152-155.; Максакова Л.В. Спасение культурных ценностей в годы Великой Отечественной войны / Л.В. Максакова. – М.: Просвещение. – 1990. – 130 с.; Малолетова Н., Дубровіна Л. Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941-1943) / Н. Малолетова, Л. Дубровіна // Бібліотечний вісник. – 2001. – №3. – С. 13.; Себта Т.М. Архівні джерела про українські культурні цінності вивезені нацистами в роки Другої світової війни: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.06 / Т.М. Себта. – К., 2000. – 17 с.; Ткаченко М.І. Музеї України під час Другої світової війни (1939-1945 рр.): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.01 / М.І. Ткаченко. – К., 1996. – 23 с.; Церковникова Т.Г. Судьба архивных фондов Донецкой области в годы ВОВ / Т.Г. Церковникова // Архивная Летопись Донбасса. – 2007. № 4. – С.53–54.
11. Калашнікова В.Є. Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / В.Є. Калашнікова. – Донецьк, 2009. – 19 с.
 12. Зеленская Л.И. Театр – любовь моя... Из истории любительского театра Краматорська / Л.И. Зеленская. – Краматорськ, 2004. – 1147 с.; Гайдабура В.М. Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941-1944 рр.): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д-ра мистецтвознав.: 17.00.01 / В.М. Гайдабура. – К., 1999. – 36 с.; Дутчак Г.О. Державна політика в Україні у галузі театрального мистецтва (1917-2000 рр.): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.01 / Г.О. Дутчак. – Черкаси, 2004. – 20 с.; Красильникова О.В. Історія українського театру ХХ сторіччя / О.В. Красильникові. – К.: Либідь, 1999. – 208 с.; Лужницький Г.М. Український театр: В 2 т. Т.1.: Наукові праці / Г.М. Лужницький. – Л., 2004. – 343 с.; Лужницький Г.М. Український театр: В 2 т. Т.2.: Статті, рецензії / Г.М. Лужницький. – Л., 2004. – 359 с.; Станішевський Ю.О. Балетний театр України. 225 років історії національного професійного хореографічного мистецтва. 1778-2003 рр. / Ю.О. Станішевський. – К.: Муз. Україна, 2003. – 440 с.
 13. Гайдабура В.М. Театр, захований в архівах / В.М. Гайдабура. – К., 1998. – 224 с.; Гайдабура В.М. Театр між Гітлером і Сталіним / В.М. Гайдабура. – К., 2004. – 317 с.; Гайдабура В.М. Війна всередині війни / В.М. Гайдабура // Голос України. – 1999. – 9 жовтня. – С.4 – 5.; Гайдабура В.М. Театральний пир во время фашистской чумы / В.М. Гайдабура // Город. – 1993. – 27 мая. – С.10.; Гайдабура В. Учні мельпомени в часи пітьми / В.М. Гайдабура // Український театр. – 2001. – №4-5. – С. 6.
 14. Маргус М. Как Уолт Дисней повлиял на советские мультики / М. Маргус // Аргументы и факты. – 2008. – 4 июля. – С.3.; Симонов А. Бесноватая действительность / А. Симонов // Искусство кино. – 1997. – № 10. – С.131-135.; Ясенов Е. Донецкий глоток «эликсира блаженства» / Е. Ясенов // Город. – 1993. – № 27. – С. 10.; Мусский И.А. Сто великих отечественных кинофильмов / И.А. Мусский. – М., 2006. – 476 с.
 15. Тарнавський І.С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941-1943 рр.): дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук (07.00.01.) / І.С. Тарнавський. – Донецьк, 1999. – 223 с.; Титаренко Д.М. Діяльність «Просвіти» на Донеччині в період німецько-фашистської окупації / Д.М. Титаренко // Вісник Донецького

- університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 2000. – № 1. – С. 224 – 230; Титаренко Д.М. Образование и культура Донетчины в 1941-1943 гг. (по материалам оккупационной прессы) / Д.М. Титаренко // Межэтнические культурные связи в Донбассе: история, этнография, культура / Отв. ред. Г.П. Ерхов. – Донецк: 2000. – С. 165-169; Титаренко Д.М. Політика нацистської окупаційної влади щодо церкви у зоні військової адміністрації / Д.М. Титаренко // Історичні і політологічні дослідження. – 2009. – № 1. – С. 131–137; Титаренко Д.М. Театральне життя в Донбасі в період нацистської окупації / Д.М. Титаренко // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2005. – № 1(23). – С. 100 –107.
16. Степкин В.П. Жизнь при немцах: на Родине и на чужбине (Донбасс 1941- 1943 гг.): историко-краеведческий очерк / В.П. Степкин. – Донецк, 2003. – 52 с.; Степкин В.П. История Донецка / В.П. Степкин. – Донецк, 2004. – 234 с.
 17. Андросова С.Л. Культурні процеси в Донбасі в 20–30–ті р р. ХХ ст.: дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.01 / С.Л. Андросова. – Донецьк, 2010. – 296 с.; Замлинська О.В. Культурне життя в Україні у 1943-1953 р р.: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Замлинська. – Київ, 1995. – 21 с.
 18. Задорожна Л. Стан шкільної освіти в період німецької окупації 1941-1943 р р. (на прикладі м. Дніпропетровська) / Л. Задорожна // Історія в школі. – 2001. – № 11-12. – С. 23-29.; Ленська В.В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України / В.В. Ленська // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 81 – 86.; Майборода В. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985) / В. Майборода. – К.: Либідь, 1992. – 196 с.; Майборода С. Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917-1959 р р.) / С. Майборода. – К.: Либідь, 2000.– 308 с.; Потильчак О.В. Мовне питання в політиці нацистської окупаційної влади в Україні / О.В. Потильчак // Історія в школі. – 1998. – № 12. – С. 10-13.; Потильчак О.В. Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941-1944): політика і практика терора / О.В. Потильчак. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 36 с.
 19. Бистра М.О., Добров П.В. Система освіти в Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни / М.О. Бистра, П.В. Добров. – Донецьк.: Норд-Прес, 2006. – 273 с.
 20. Курилишин К.М. Україномовна легальна періодика часів нацистської окупації 1939-1944 р р.: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.01 / К.М. Курилишин. – Львів, 2008. – 18 с.; Яременко В.М. Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в рейхскомісаріаті «Україна» (1941-1944 р р.): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.02 / В.М. Яременко. – К., 2008. – 17 с.
 21. Титаренко Д.М. Окупаційна преса Донбасу як джерело з історії культури регіону / Д.М. Титаренко // Вісник Харківської державної академії культури: Зб. наук. праць. Вип.4. – Х.: ХДАК, 2001. – С.191-198; Титаренко Д.М. Окупаційна преса як джерело до вивчення соціально-економічного та культурного стану Юзівки (Сталіно) в 1941-1943 р р. / Д.М. Титаренко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Випуск 18. – Київ-Донецьк: Рідний край, 2001. – С. 118-123; Титаренко Д.М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941-1943 р р.): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.06 / Д.М. Титаренко. – Донецьк, 2002. – 20 с.
 22. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). – Х.: Прапор, 2004. – 368 с.; Удовик В.М. Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944 р р.) на території генеральної області «Київ» (Київська та Полтавська області):

дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук (07.00.01.) / В.М. Удовик. – Київ, 2005. – 280 с.

23. Антонюк Н.В. Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939-1941 рр.): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д-ра. іст. наук: 07.00.01 / Н.В. Антонюк. – Львів, 1999. – 33 с.

Надійшла до редакції 24.03.2012 р.

ББК ТЗ(4УКР55)624-75,01

МАТЕРІАЛИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ

А.В. Гедьо, О.В. Літвінюк

АНОТАЦІЯ

В статті аналізуються матеріали особового походження часів Великої Вітчизняної війни, які представлені матеріалами листування, щоденниками, спогадами, фольклор. Визначені особливості даного виду джерел та основні проблеми виокремлення в них інформації про повсякденне життя. Дається аналіз комплексу та характеристика його інформативних можливостей.

Ключові слова: повсякденне життя, історія повсякденності, джерела повсякденності, Велика Вітчизняна війна, Донбас.

Яким би не був інтерес до офіційних документів, навряд чи можна розкрити повсякденні практики у повному обсязі тільки за ними. Побудований з цих цеглин «будинок повсякденності» у самому кращому разі буде позбавлений щонайменше інтер'єру, щонайбільше – атмосфери щоденності, яка створюється конкретним, не приписаним буттям людини.

Відтворити і зрозуміти його надають можливість інші свідчення – документи особового походження: листи, щоденники, спогади, фольклор тощо. Вони мають виразний відбиток індивідуальності автора, його особистісного розуміння і бачення світу, його ставлення до описуваних подій. Вони суб'єктивні, у них реалії повсякдення виринають вибірково, суголосно настрою автора, відповідно до його оптики бачення подій [1].

Властива особовим документам суб'єктивність у вивченні даної теми є скоріш не недоліком, а перевагою. Викладений в них матеріал є не безсторонньою фіксацією фактів, а їх осмисленням, олюдненням, наповненням духовним змістом, а головне – на сторінках щоденників і мемуарів зафіксовані думки, оцінки, переживання людей - суб'єктів духовного життя.

Висвітлення зазначеного питання представлене окремими статтями в збірнику «Історія повсякденності: теорія та практика» [2] та розвідками О. Коляструк [3].

Метою даної розвідки є аналіз інформативного потенціалу матеріалів особового походження як джерел з історії повсякденного життя населення Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни.

На відміну від офіційних документів, матеріали особового походження можуть бути надміру балакучими, відхилятися від теми, можуть бути «пліткарями або скандалістами» (Р. Колінгвуд) [4], з іншого боку, їх автори могли щось не розгледіти, забути, чи пропустити якісь факти, могли через власне невігластво або примху перекрутити їх. Проблема вимагає вміння зіставляти свідчення «голосів з хору» (Н.

Козлова) [5], що іноді не звучать в унісон, нерідко й суперечать одне одному.

Першу групу джерел особового походження складають мемуари, спомини, щоденники. Вивчаючи мемуари та спомини, необхідно постійно мати на увазі, що вони відображають особистість людини та історичну свідомість суспільства в момент їх написання, а не під час подій, що описуються. Тому, наприклад, споминам, опублікованим у радянський період, притаманні ідеологічна заданість та витриманість, недомовки і недомовленості, так звані «фігури умовчання».

Найбільша кількість мемуарів була написана у 1960-1970-х рр. Колишні фронтовики і партизани писали спогади про Велику Вітчизняну війну по велінню душі або прагнучи залишити свою працю для підростаючого покоління, а також за ініціативою істориків, за закликом Комуністичної партії, до чергових роковин Великої Перемоги і ювілейних дат. Ці спогади були більш проникнуті героїчними сторінками воєнного часу.

Мемуари проливають світло на буденне, духовне життя. Прикладом цього може бути праця А. Васильєва «Раздумья о времени и о себе» [6]. В них життя самого автора відкривається на фоні життя країни, в його розповіді можна знайти свідчення про рівень освіти, культури, матеріальний рівень життя. Також автор всупереч радянській історіографії висловлює дуже багато позитивних свідчень щодо німецьких органів влади та солдатів німецької армії [7].

Спогади – унікальний людський документ, свідчення про час і про людину в ньому. Масив спогадів, які стосуються життя на окупованій території Донбасу дуже великий, але ці спогади більше пов'язані з героїчними подвигами, бойовими діями, перемогою. Тому виокремити з них саме те, що стосується повсякденного життя і порівняти ці відомості між собою дуже нелегко.

Для висвітлення повсякденного життя населення Донбасу в роки окупації велике значення представляють спогади інтелігенції, студентства. Зокрема це збірка «Память. Воспоминания работников Донецкого Национального университета о Великой Отечественной войне» [8], мемуари радянського письменника В.С. Гроссмана [9].

Інформативними є спогади вчителя сільської школи с. Серебрянка: «Мы, учителя, жили в то время в условиях сложнейшего быта. Зарплату свою отдавали на военные нужды. Довольствовались же мы тем, что имели с огорода и домашнего хозяйства. Многие работы в этой области для меня были сносными. Но буквально удручала необходимость толочь просо, чтобы получить пшено. Сам по себе процесс физически не трудный, но длинный и нудный» [10].

Значний інтерес для вивчення повсякденності в роки війни на території Донбасу представляють опубліковані вже у пострадянський період спогади звичайних людей, які на собі відчували що таке війна, окупація, голод. Таких свідчень набагато більше, ніж тих, які були написані як кажуть «по гарячим следам». Це насамперед збірки: «Поклонимся великим тем годам» 2002 р., «Навечно в памяти потомков» 2008 р., «Поклонимся великим тем годам. Воспоминания» 2005 р., «Неизвестный Дзержинск» 2010 р.[11] та ін.

В одній із цих збірок містяться відомості про агітаційно-пропагандистську політику окупаційної влади. Доцент історичного факультету ДонДУ Є.М. Стуканов згадує: «Помнится, попалась как-то брошюрка в зеленоватой обложке, на которой был изображен сатирически-шаржированный силуэт Сталина, а содержание брошюры – выдержки из документов НКВД, в которых рассказывалось о репрессиях 37-38 гг.» [12]. Є. Стуканов наголошує на тому, що такі моменти дуже впливали на суспільно-політичні погляди.

Багато по збору таких свідчень проводять музеї нашої країни. Як приклад, можна навести роботу Н. Волошиної (Краматорський історичний музей), в якій зібрані спогади

ветеранів Великої Вітчизняної війни, що визволяли м. Краматорськ у 1943 р. [13]. І, хоча в спогадах і важко простежити якусь загальну структуру, що утруднює їх використання у дослідженнях, інформація, котру вони дають яскраво контрастує з офіційними публікаціями.

Дуже багато розвідок було зроблено єврейськими закладами [14]. Найбільший інтерес становлять свідчення Лаури Шовкуненко: «Грабили все. Но, конечно, в основном, свои. Немцы, те отбирали драгоценности, которые находились у людей, когда уже их забирали окончательно... Они хранили их в платочках и в мешочках. А грабили, в основном, местные. Ну, и мы тоже иногда туда ходили... Брали книги. Тетрадей не было. На чем-то ж нужно было нам писать...» [15].

Особливу увагу привертає видання «Не стынет памяти след: воспоминания» [16]. У цій книзі, присвяченій 60-річчю визволення Донбасу від німецько-фашистських загарбників, вміщено розповіді ветеранів війни. Ці розповіді цікаві саме своєю тематикою, в них не має фактів про героїчні подвиги, бойові дії, проте дуже глибоко описане побутове життя, суспільні настрої, духовні переживання. Є спогади і про культурне життя в регіоні: «Однажды прошел слух, что в школе выступает молодая девушка, которая под гитару поет песни, написанные уже в период войны... Так, мы впервые в период оккупационного периода услышали две песни военных лет «Давай закурим», «В землянке». Были и другие моменты культурной жизни. Артисты оперного театра, которые остались в годы оккупации, в целях заработка выезжали по несколько человек в районные области. Как-то небольшая группа посетила и наше село... Один из артистов карандашом на своих зубах, как на ксилофоне, исполнял неаполитанские песни» [17].

Багато спогадів вміщено на сторінках журналів та газет післявоєнного часу [18]. Разом ці свідчення являють собою величезний комплекс та містять дуже цінну інформацію про матеріальне життя населення в роки окупації. Також вони є відгуками на болючі проблеми суспільства або приурочені до ювілейних дат, що потрібно враховувати при їх аналізі.

Поряд з опублікованими джерелами особового походження великий інтерес становлять спомини учасників та очевидців, які зберігаються в архівних фондах. У 1944 р. при Академії наук УРСР була створена Комісія з історії Великої Вітчизняної війни. Її співробітники, виїжджаючи до різних міст та регіонів України, у вигляді стенограм бесід зібрали значну кількість спогадів про війну. Вони зберігаються у ЦДАГО України. Аналогічні документи зберігаються і в Держархіві Донецької області [19].

Особливу категорію споминів складають свідчення дітей. Не тільки «дітей війни», які скрізь призму років згадують про своє дитинство у вирі війни, але відчуття, враження маленької людини у буквальному сенсі цього слова. Дитина щиро передає своє відчуття, несвідомо транслює настрої, моральний стан дорослих. В держархівах Донецької та Луганської областей у відповідних фондах зберігаються твори учнів на тему «Що я пережив під час окупації» [20], проникнуті духом того часу, почуттями і переживаннями маленьких авторів та їх родин. Вони репрезентують образ війни від її трагічного початку до переможного завершення. Ось що пише учень 7-го класу Маріупольської загальноосвітньої школи № 1: «Ужасное творилось в городе. Население не выходило из домов, и все старались, как бы закупориться где-нибудь. Люди не шли на работу к немцу. Немцы часто делали облавы на население и забирали под стражу. Питались кто чем мог. Мне приходилось ездить в села за десятки километров и там выменивать вещи на хлеб. Оккупированные мы не жили – отживали...». [21]. Досить своєрідним є те, що майже всі твори написані за одним шаблоном.

У 2011 р. у Донецьку вийшла збірка спогадів «Мы дети войны» [35]. Назва

говорить сама за себе. В збірці вміщені розповіді «останніх живих свідків» Великої Вітчизняної війни, які пережили тяжкі випробування: окупацію, холод та голод. Діти війни – покоління, яке виростало в суворі роки Великої Вітчизняної війни. На кожному кроці їх підстерігала біда. Харчувалися травою і гнилою картоплею. Багато хто з них не перенесли важких випробувань окупації і передчасно померли, доведені до виснаження.

Також серед спогадів такого роду особливе місце посідають юнацькі враження від першого кохання, щирої дружби: «В 1942 году я познакомилась с Борисом в клубе поселка ш. № 8 «Чулковка» на танцах, молодежь собиралась там каждый вечер. Борис пригласил меня танцевать и так завязалась у нас дружба. Однажды он попросил меня чаще встречаться в моей квартире, покрутить пластинки на патефоне, потанцевать» (Спогади дружини Б. Орлова (учасника підпільної організації) Н.Ф. Купетас) [22].

Ще одна публікація присвячена спогадам дітей війни вийшла у 2011 р. в Артемівську. «Восемнадцатилетние навеки» [23]. Це збірка розповідей про дитинство, підпільну діяльність, бойові дії уродженців міста Часів Яр. На її сторінках можна знайти відомості про голодне дитинство, тяжку працю, скрутні умови життя: «Мы приехали в Коптевку и жили все в кукурузе. Воды не было, мы умывались арбузами: рядом с кукурузой была бахча... Ранней весной ходили на поле собирать гнилую мерзлую картошку и делали из нее крахмал. Когда сильно хотелось есть, то ели подснежники, они сладковаты на вкус. Помню, что мальчишки вылавливали на полях сусликов» (Спогади О.І. Марусова) [24].

В збірці спогадів «Разорванная гармонь или опаленные судьбы» [25] мова йде про юнаків та дівчат, які випробували на собі всі лихоліття воєнних років. Саме про повсякденне життя дуже детально розповідає журналіст Б.С. Моспан: «Порой нашему семейству перепадала вкусная еда с кухни. Причем подкармливали немалую семью и наши, и немцы. Помню, что безошибочно различал ту или другую кашу. Наша была попроще, но наваристей. Из самого дорогого маминого приданого была ручная машинка «Зингер». Немцы положили на нее глаз, но машинка в итоге осталась у нас» [26].

Особливе місце серед документів особового походження у вивченні повсякденного життя населення Донбасу становлять погляди «інших» - свідків подій, які не були включені до радянської ідеолого-герменевтичної реальності. Вельми цікавим в цьому плані є уявлення про радянських людей їх безпосередніх ворогів – німецьких, генералів, офіцерів, солдатів [27]. Таких свідчень дуже мало, але ті, що є представляють собою дуже цікаві уявлення про повсякденне життя населення Донбасу.

До документів, безпосередньо занурених у повсякденність, відносять листи. У них, зазвичай, йдеться про суто особисте, але також «проговорюється» епоха, її специфіка, атмосфера. Читаючи листи, можна відчутти дух епохи, її стиль, специфіку поведінки людей у конкретних обставинах. «Хоча вони проливають світло на фрагменти життя їхніх авторів, – пише Є.Маланюк, – разом вони становлять мозаїку, яка змальовує всі суспільні турботи й досягнення» [28].

Листи радянських людей часів Великої Вітчизняної війни являють собою окрему, досить своєрідну групу джерел з історії повсякденності. Це перш за все джерело для вивчення питань людських стосунків у важких умовах війни.

Архівна колекція епістолярію цього періоду, що зберігається в ДАДО налічує понад 1000 справ. Значна частина листів надійшла до архіву за останні 10 років.

За роки незалежності було опубліковано багато збірок листів. Одна з таких збірок «О времени, о событиях, о себе...» [29] присвячена реаліям фронтового життя двох братів уродженців Донбасу. Весь масив матеріалів листування можна розподілити на декілька груп:

- Листи з фронту батькам, дружинам, друзям, та листування на фронті;

- Листи з тилу на фронт;
- Листи партизан, підпільників, написані на окупованій ворогом території;
- Листи вивезених до Німеччини;
- Листи військових частин, організацій та установ громадянам;
- Листування громадян в тилу країни.

Найчисельнішими є листи з фронту [30]. Вони написані уродженцями або мешканцями Донбасу, що воювали на різних фронтах, та учасниками оборони чи визволення області. Автори листів різні люди: кадрові офіцери і рядові червоноармійці, робітники і колгоспники, представники інтелігенції; це люди вже літнього віку і юнаки.

Показовими є листи П.Я. Губенка батькам [31]. Вони надзвичайно хвилюючі, ласкаві і ніжні. У пеклі війни він не забув про день народження матері, вітає її листівкою і дуже перепрошує, що не може привітати її так, як робив раніше. Він турбується, що не може вислати якогось подарунка любимому племіннику, але за нього він посилає у ворога кулеметні черги.

Листи коханим неможливо зрівняти ні з чим. Написані під розриви артилерійських снарядів і авіаційних бомб, у заметіль і спеку, вони сповнені великим почуттям кохання і турботи до наречених, дружин. Кохання надихало на героїзм, дарувало мужність і сили, терпіння перенести тягар війни [32].

Це перш за все листи учасника форсування Дніпра біля села Військове Михайла Величая дружині Ніні Павлівні [33]. В найтяжчі хвилини смертельної небезпеки він пам'ятав про свою кохану. І про це яскраво свідчать його листи, які з першого і до останнього рядка сповнені ніжної пристрасті, щирої любові до дорогої людини, до рідної землі, впевненості у близьку перемогу: «... Спасибо Нинусик, моя обаятельная, за милые, теплые твои письма, которые согревают мое сердце... Твои ласковые слова воодушевляют на ещё большие подвиги в борьбе с немецкими варварами... Скоро два года, как я не вижу тебя, моя ты любимая. Если бы ты знала, как мое сердце бьётся о тебе. Нет той минуты и часа, чтобы я не видел тебя перед собой. ... Я вспоминаю нашу милую и хорошую жизнь. В самые трудные минуты думаю о тебе и сыночке. Ты одна для меня радость, любовь и жизнь. Любимые мои ты и сыночек!» [34]

Друга група – листи на фронт. Майже в кожній родині були фронтовики, за яких уболівали, і в листах висловлювали добрі побажання, надихали на подвиги, і в той же час благали берегти себе і скоріше повертатися з перемогою, а про тилове життя писали побіжно.

Відносно третьої групи листів яка, на жаль, є нечисельною - це листи членів підпільної комсомольської організації м. Донецьк [35], зокрема С. Г. Матьокіна дружині та дітям: «Шура, я хотел бы рассказать тебе о многом таком, что не является личным делом. У меня мало надежд увидеть вас, потому что понимаю, что вы не можете навещать меня. В воскресенье передай для меня табак, но только через окно, иначе — не надо. Завтра дам тебе расписание и адреса, по которым надо идти и собирать зерно. Привет всем, будьте здоровы. Поцелуй детей. ... Мои дорогие Шура и детишки! Я буду счастлив, если вам удастся услышать в этих строках слова страсти и любви и, может быть, последнее «прощай». Лучшим воспоминанием обо мне пусть будет моя любимая песня «Раскинулось море широко». Я имею основания не сомневаться в худшем исходе дела. Оставь все заботы обо мне. Займись устройством своей жизни. Я человек уже обреченный. Передач не носи. Не отрывай крохи от себя. Я для расстрела и так хорош...!» [36].

Листи С. Г. Матьокіна написані на клаптиках паперу, в який його дружина загортали пляшку з квасом; пляшку вона приносила до в'язниці і потім забирала її. Іншу частину своїх передсмертних записок засуджений на смерть викинув на узбіччя дороги в момент, коли його вели на роботу. Його дружина йшла за ним на деякій відстані і

підбрала записки.

Четверта група – листи, листівки вивезених на каторжні роботи до Німеччини [37]. Радянським громадянам дозволялося писати рідним, але головним чином на поштових листівках. Всі вони є дуже схожими. Писати правду не ризикували, бо листи проходили жорстоку цензуру. Тому писали, що живуть добре, що їм обіцяють через декілька місяців відпустити додому. Кожний з таких листів має хоч яку-небудь інформацію про умови життя і праці, певні подробиці про побут наших людей та взаємовідносини між ними і господарями [38].

В окрему групу можна виділити листи німецьких солдатів, які були направлені на службу в м. Сталіно. За допомогою цих листів ми можемо порівняти повсякденне життя місцевого населення з умовами проживання окупантів. Так, наприклад, збереглися листи Вальтера Міхеля, німецького солдата, який в період драматичних подій операції «Скачек», був направлений до м. Сталіно, де працював по ремонту літаків Хенкель-111 [39]. Перебував у місті до кінця червня 1943 р. Відступав з німецькою армією, поки не пропав безвісти під Кенігсбергом в березні 1945 р. Його листи містять дуже багато інформації про повсякденне життя в окупованому Сталіно: «...Можно сходить в ресторан, но очень дорого. Еще для солдат есть три кинотеатра, кабаре, театр и опера. Кроме того хорошо обустроенный цент города. В первый день я был с приятелями в Солдатском клубе, там выступали хор и балет. Вечером мы были в варьете «Пестрая сцена», где выступала группа К.Д.Ф. Было очень замечательно. Играли «Цыганскую любовь» Франца Лехара. Следующим вечером я посетил оперу, давали "Цыганского барона" Иоганна Штрауса. Я поражен чудесному оформлению сцены и роскошным костюмам. Все здание театра внутри и снаружи красиво оформлено. Сцена большая и вращается. Театр может принять 2000–2500 посетителей. В целом исполнители, певцы и музыканты играли очень хорошо. Жалко только, что почти все говорят и поют на украинском языке. Театр, включая обстановку и актеров, безусловно можно сравниться с наилучшими театрами Германии...» [40].

Отже, листи – це своєрідні джерела історичної пам'яті, що відкривають нові виміри минулих трагедій. Листування допомагає досліднику відчувати людину «зсередини». Наявність повторень в описуванні щоденного буття різними людьми, їх схожа оцінка однакових подій може говорити про певну закономірність досліджуваних процесів.

Таким чином, історія повсякденного життя може бути реконструйована на основі широкого кола джерел особового походження. Цей напрям вносить нові імпульси в історичну науку, спонукає по-новому бачити і розуміти історію. Незважаючи на той факт, що ці джерела постійно піддаються критиці через міру їх репрезентативності, оскільки вони персоніфіковані, подають виражене індивідуальне бачення й розуміння повсякденності. Але, не дивлячись на суб'єктивність цього виду джерел, такі свідчення представляють великий інтерес для дослідника історії повсякденності.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена характеристике возможностей источников личного происхождения для воспроизведения реалий повседневной жизни советских людей в годы войны. В ней показана значимость нарративных источников для целостной реконструкции прошлого. Дается характеристика основных принципов изучения подобных документов, возможность их использования наряду с документами официального характера.

Ключевые слова: повседневная жизнь, история повседневности, источники повседневности, Великая Отечественная война, Донбасс.

SUMMARY

The article is dedicated to revealing of possibilities of personal origin sources for recreating of everyday life reality of Soviet people. The author shows their uniqueness for the full reconstruction of the past. The main cautions and principles of using of such documents, lawfulness of their attraction alongside with official sources are characterized.

Key words: everyday life, history of everyday life, sources on everyday life, the Great Patriotic War, Donbass.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Коляструк О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності / О.А. Коляструк // Укр. іст. журн. – 2008. – № 2. – С. 146.
2. Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук, конф. (Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р.) / Упоряд.: О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 246 с.
3. Коляструк О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності / О. А. Коляструк // Укр. іст. журн. – 2008. – № 2. – С. 145 – 153.
4. Коллінгвуд Р. Дж. Ідея історії. Автобіографія / Р. Дж. Коллінгвуд. – М., 1980. – 415 с.
5. Козлова Н. Н. Советские люди : сцены из истории / Н. Н. Козлова. – М., 2005. – С. 234; Козлова Н. Н. Горизонты повседневности: Голоса из хора / Н. Н. Козлова. – М., 1996. – С. 69.
6. Васильев А. Раздумья о времени и о себе: Повесть. Рассказы. Стихи / А. Васильев. – Донецк, 2010. – 520 с.
7. Там само. – С. 179.
8. Память. Воспоминания работников Донецкого национального университета о Великой Отечественной войне 1941-1945 годы: избранное / Редкол.: В. И. Подмарков. и др.; сост.: А. Н. Бут, В. И. Подмарков, В. И. Шабельников. – Донецк, 2011. – 317 с.
9. Гроссман В. С. Жизнь и судьба: Роман / В. С. Гроссман. – М., 1989. – 672 с.; Гроссман В. С. За правое дело: Роман / В. С. Гроссман. – М., 1989. – 688 с.
10. Память. Воспоминания работников Донецкого национального университета о Великой Отечественной войне 1941-1945 годы: избранное. – С. 215.
11. Поклонимся великим тем годам / Ред.-сост. С.И. Татаринев. - Артемовск, 2002. – 80 с.; Повік в пам'яті нащадків. Оповідання, спогади, нариси про Велику Вітчизняну війну / Упоряд. Л. М. Винокуров, Г. В. Тепляков. – Донецьк, 2005. – 284 с.; Поклонимся великим тем годам. Воспоминания. Исторические очерки. – Мариуполь, 2005. – 100 с.; Гринев Н. Г. Неизвестный Дзержинск: документально-художественные рассказы / Н.Г. Гринев. Книга первая. – Донецк, 2010. – 268 с.
12. Повік в пам'яті нащадків. Оповідання, спогади, нариси про Велику Вітчизняну війну / Упоряд. Л. М. Винокуров, Г. В. Тепляков. – Донецьк, 2005. – С. 167.
13. Волошина Н. Золотая осень победы / Н. Волошина. – Краматорск, 2003. – 188 с.
14. Отзовитесь, спасенные! Агентство еврейских новостей. [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.aen.ru/index.php?page=article&article_id=494&category=sketches.
15. Жизнь в оккупированном Сталино по воспоминаниям Лауры Шовкуненко. Агентство еврейских новостей. – [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.aen.ru/index.php?page=article&article_id=494&category=sketches.
16. Кичик А. Г. Не стынет памяти след: воспоминания / А. Г. Кичик. – Донецк: Регион, 2002. – 266 с.
17. Там само. – С. 121.

18. Горчакова Е. Война глазами артистки / Е. Горчакова // Вечерний Донецк. – 1991. – 3 июля; Гурова С. То детство, опаленное войной / С. Гурова // Вечерний Донецк. – 1985. – 30 марта.
19. ДАДО. – Ф.Р. 1857; 2258; 3265; 6901.
20. Там само. – Ф.Р. – 2258. – Оп. 1. – Спр. 1. – 314 арк.
21. Даньков А. К. Мы – дети военного времени. Воспоминания / А. К. Даньков, З. И. Запрощенко. – Донецк, 2011. – 336 с.
22. Там само. – С. 315.
23. Восемнадцатилетние навеки: Сборник воспоминаний / науч. ред.-сост. С.И. Татаринов. – Артемовск, 2001. – 80 с.
24. Там само. – С. 44.
25. Зиновьев Л. М. Разорванная гармонь или опаленные судьбы / Л. М. Зиновьев. – Донецк, 2008. – 127 с.
26. Там само. – С. 31.
27. Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера / Пер. с нем. И. В. Розанова. – Смоленск, 1998. – 496 с.; Откровения и признания. Нацистская верхушка о войне «третьего рейха» против СССР. Секретные речи. Дневники. Воспоминания. / Пер. с нем., предисл., коммент. Г. Я. Рудого. – Смоленск, 2000. – 640 с.; Немцы о русских: Сборник / Сост. В. Дробышев. – М.: Столица, 1995. – 192 с.
28. Джерела з новітньої історії України. – Т. 3. Листування з американських архівів. 1857–1933. – Нью-Йорк, 1992. – С. 217.
29. Правдиченко Г. А. О времени, о событиях, о себе / Г. А. Правдиченко. – Донецк, 2011. – Ч. 1: Письма военных лет (1941-1945). – 236 с.
30. ДАДО. – Ф.Р. 3962. – Оп. 9. – Спр. 1362.
31. Там само.
32. Тажидинова И. «А писать им надо обязательно о любви» / И. Тажидинова // Родина. – 2012. – № 3. – С. 85.
33. Письма с фронтов Великой Отечественной в Сталино. [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://infodon.org.ua/stalino/602>.
34. Там само.
35. Письма членов подпольной комсомольской организации города Донецка. [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://molodguard.ru/heroes57-19.htm>.
36. Письма М.Г. Матекина жене и детям. [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://molodguard.ru/heroes57-19.htm>.
37. ДАДО. – Ф.Р. 1988.
38. Там само. – Ф.Р. 1988. – Оп. 1. – Спр. 11511, 7900, 3211, 11062.
39. Письма немецкого солдата о Сталино. – [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://infodon.org.ua/stalino/585>.
40. Там само.

Надійшла до редакції 16.03.2012 р.

ББК ТЗ(4УКР55)5-1, 01

МАТЕРІАЛИ ДЕМОГРАФІЧНОЇ СТАТИСТИКИ XVIII-XIX СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ДОНБАСУ

А.В. Гедьо, С.О. Стебляк

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена джерелознавчому аналізу ревізьких «сказок», метричних книг, які зберігаються в фондах Державного архіву Донецької області та матеріалам Першого Всеросійського перепису населення 1897 р. У роботі розкриті функції, які виконували ревізькі «сказки» у суспільстві, проаналізовані зміни, що відбувалися у формулярі ревізьких «сказок», охарактеризовано інформативний потенціал метричних книг та зазначені особливості формуляру Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. і проведено їх текстологічний аналіз. Зазначено, що ці джерела дозволяють не тільки дати оцінку загальної чисельності населення, визначити його соціальну (станову) структуру, але й дають можливість оцінити характер і інтенсивність основних демографічних процесів в окремих регіонах.

Ключові слова: демографія, ревізькі «сказки», метричні книги, перепис населення, формуляр.

Відтворення та вивчення історії окремих регіонів шляхом запровадження до наукового обігу нових документів і матеріалів, а також вивчення їх інформативного потенціалу залишається одним із перспективних напрямів розвитку вітчизняної історичної науки.

Історіографічна база дослідження є доволі широкою. В вивченні кожної з зазначених груп варто виділити три періоди — історіографію XIX – початку XX ст., радянську та сучасну історіографію.

Головним здобутком історіографії, можна вважати наявність узагальнюючих праць по кожному з комплексів історичних джерел. Це в першу чергу роботи: П. Кеппен «О народных переписях в России», Брук С.И., Кабузан В.М. «Динамика численности населения России в XVIII – начале XX вв.: источники и историография», Пландовский В.А. «Народная перепись». В їх працях аналізуються теоретичні та практичні питання, що полегшують роботу дослідника з ревізькими „сказками”, метричними книгами та матеріалами Першого Всеросійського перепису населення 1897 р.

Сьогодні наукове вивчення ревізьких „сказок”, метричних книг та матеріалів Першого Всеросійського перепису населення 1897 р. не припиняється, а, навпаки, розвивається за різними напрямками. До цих видів історичних джерел звертається дедалі більше дослідників: а саме, Васик О.В., Гедьо А.В., Ликова В.В., Іванюк О.Л.

Науковий інтерес до обраної теми зумовлюється тим, що ґрунтовне дослідження її дозволить розкрити складний процес вирішення демографічного питання в Російській імперії та безпосередньо і в Україні, котра тоді входила до її складу. Дане дослідження висвітлює як загальні риси стану населення всієї імперії, так і регіональні аспекти тогочасної демографічної ситуації. Останнє є актуальним, оскільки узагальнені пересічні показники по Російській імперії відносно демографічного стану суспільства не відображають повною мірою специфіку цих процесів в регіонах.

Чисельність населення імперії постійно контролювалася царською владою у різні історичні періоди. Саме з метою збору статистичних відомостей стосовно стану населення в Російській імперії на загальнодержавному рівні використовувалися дані ревізьких „сказок”, метричних книг та перепису населення 1897 р.

Виникнення ревізських „сказок”, як особливого виду історичних джерел, безпосередньо пов’язане з реформою оподаткування, розпочатою у 1718 р., коли подвірне оподаткування було замінене подушним, тобто податки „стали взиматися с души мужеского пола” [1, с.561].

Загалом по всій імперії було проведено 10 ревізій: перша – 1718-1727 рр., друга – 1743-1747 рр., третя – 1761-1767рр., четверта – 1781-1782 рр., п’ята – 1794-1795 рр., шоста – 1811 р., сьома – 1815 р., восьма – 1833 р., дев’ята – 1850 р., десята – 1857-1858 роки. Результатом їх проведення став значний комплекс документів, які містять багату інформацію щодо складу та чисельності населення як Російської імперії, так і Донбасу, зокрема.

Матеріали ревізій складаються не лише з ревізських «сказок». Окрім них, до цього комплексу документів входили: 1) відомості, які склалися на основі «сказок» по повітах; 2) перечневі відомості; 3) окладні книги; 4) генеральні табелі.

Недоречно ототожнювати ревізії з існуючими зараз повними переписами населення, що легітимізувалися як основна система обліку саме у XIX ст. Жодна російська ревізія не відповідала принципам загальності, одночасності та індивідуальності, визначальними для переписів. Відсоток облікованих відомостей щодо наявної людності не перевищував 95 %, а терміни проведення заходу розтягувалися на роки.

Загалом можна говорити про те, що формуляр ревізських „сказок” зазнавав змін протягом усього часу проведення ревізій, тобто з 1718 по 1858 рр. Зміни зберігали тенденцію до уніфікації форми „сказок” та чіткості й спрощення отримуваної інформації.

Особливу увагу слід приділити питанню про достовірність відомостей, що містяться в ревізських „сказках” та інших матеріалах ревізського обліку населення.

Називаючи ревізський облік найбільш повним та найточнішим джерелом обліку народонаселення Російської імперії XVIII – першої половини XIX ст., В.М. Кабузан зазначав, що для всіх ревізій характерні наступні недоліки: вони не враховують своєчасно переселення, фіксуючи його тільки під час проведення наступної ревізії; дають занижені відомості про чисельність населення, оскільки люди намагаються втекти від сплати податків; важко визначити час проведення ревізії через тривалість термінів; аналіз даних ускладнюється частими адміністративно-територіальними змінами [2, с.156].

Цілком природно, що держава прагнула максимально збільшити кількість оподатковуваних „душ”. Як правило, серйозні спотворення можуть міститися в інформації про чисельність населення, що враховується тільки для обліку (наприклад, жіночого населення) і не зобов’язаного сплачувати податки.

Ревізії населення Донбасу зберігаються у фондах Маріупольського повітового казначейства Держархіву Донецької області, Олександрівського повітового казначейства Держархіву Запорізької області та Словоносеського. повітового казначейства Держархіву Луганської області. Це можна пояснити тим, що казначейства, які були створені у 1779 р., знаходилися у підпорядкуванні губернських казенних палат.

В фонді Маріупольського повітового казначейства Держархіву Донецької області (Ф. 131) в 73 справах зберігаються ревізські „сказки” п’яти ревізій (1811, 1816, 1835, 1850, 1857 рр.) для визначення платників подушної податі. В них вказані: поіменний перепис наявного в селищах населення за статями, його загальна чисельність, соціальний склад та кількість родин. Завдяки цим даним можна простежити зміни в чисельності та складі населення регіону, які відбувались у першій половині XIX ст.

Слід зазначити, що дані шостої ревізії (1811 р.) збереглися в дуже поганому стані. За 1811-1812 рр. відсутні навіть зведені відомості по населених пунктах.

Багато документів VII ревізії, яка складалася через п'ять років після попередньої через значні демографічні втрати, спричинені Вітчизняною війною 1812 р., збереглися лише частково. Так, наприклад, від формулярів населених пунктів Стила, Миколаївка, Булатовка збереглися лише окремі формуляри і відсутні зведені відомості, де вказана загальна кількість душ жіночої статі. Загалом в 15 справах, представлених документами VII ревізії містяться окремі відомості або загальні дані про 32 населені пункти Донбасу.

В Державному архіві Донецької області, зберігається «Ревизская сказка о купцах г. Мариуполя 10-й народной переписи». Розпочато її було 27 серпня 1858 року. Згідно з матеріалами даної ревізії в місті Маріуполі мешкало 189 купців, з яких – 100 чоловіки, та 89 жінки. Що стосується етнічного складу купецтва, то ревізія фіксує наступне – греків чоловіків – 68, жінок – 57; росіян чоловіків – 32, жінок – 32.[3, арк. 1] Отже, згідно з X ревізією кількість купців в м. Маріуполі дещо скоротилася у порівнянні з IX ревізією.

Не менш інформативним джерелом з історії демографії Донбасу виступають метричні книги. Метричні книги – сукупність актів культової реєстрації, підтверджуючої події хрещення (народження), вінчання (шлюбу) та поховання (смерті) конкретних осіб, у вигляді хронологічних записів в книжній формі.

Першим світським узаконенням ведення метричних книг вважається указ Петра I від 14 квітня 1702 р. «О подаче в патриарший духовный приказ приходским священникам недельных ведомостей о родившихся и умерших», який засвідчував необхідність реєстрації народжень та смертей у Росії. [4, с. 192].

Синодським указом від 20 лютого 1724 р. «О содержании священникам метрических книг для записи рождающихся, браком сочетавшихся и умирающих, и о присылке из оных ежегодно экстрактов к архиереям» було розроблено докладний формуляр метричних книг. Вони мали складатися з трьох частин – про народжених, одружених і померлих. Для кожного з трьох видів записів запроваджувалася єдина форма запису. У першій частині необхідно було зазначити дату народження дитини, батьків новонародженого, дату хрещення й «восприемників» (хрещених батька та матір). Даний формуляр метричних книг окремо не виділяв графи для запису імені народженого – ім'я дитини записувалося до графи «У кого родилась». У другій частині фіксувалися імена осіб, котрі брали шлюб, і поручителів (свідків). У третій частині зазначалися імена померлих, дата, вік і причина смерті, ким висповіданий, причащений і де похований. Указ вимагав обов'язкового підпису священників, які проводили обряди: «По вписании, у кого и кто родился, и кто были восприемники, в то самое время показывать и имена священников моливовавших и крестивших; По учинение, по силе указов обыска и по вписании бракосочетавшихся и поручителей или поезжан, в то самое время показывать имена священников, венчавших браки» [5, с. 313-315].

В ході даного дослідження було проаналізовано формуляри метричних книг населення православного, католицького та іудейського віросповідань. Метричні книги, вище зазначених віросповідань, мають однакові структурні частини, в яких є відомості про народжених, одружених та померлих.

Формуляр метричної книги православного населення про народжених мав такий вигляд: «Счет родившихся (мужеского/женского пола); месяц и день рождения/крещения; имена родившихся; звание, имя, отчество и фамилия родителей, и какого вероисповедания; звание, имя, отчество и фамилия восприемников; кто совершал таинство крещения; рукоприкладство свидетелей записи по желанию». Наприклад: «№ 1 женского пола; рождение – 1 января, крещение – 3 января; Марья; старокрымский поселянин Георгий Акритов и законная жена его Настасья, оба

православные; восприемники: Бахмутского уезда дворянин Владимир Часловский и старокрымская псаломческая дочь девица Ангия Левтерова; священник Андрей Чентуков, псаломщик» [6].

Аналіз формулярів метричних книг католиків (народження, шлюб, смерть) виявив певні відмінності щодо ведення книг для запису актів громадянського стану у порівнянні з метриками православної частини населення Російської імперії.

Формуляр «книги актових записів» представників римо-католицького віросповідання у частині першій «Про хрещених» мав наступні графи: «Прозвания крещаемых; номер по порядку; число рождения и крещения; когда, где, кто и кем, одною ли водою или со всеми обрядами таинства окрещен; каких родителей и к какому сословию или обществу они принадлежат; когда и где, т.е. в каком приходе родился крещаемый; кто были по имени, прозванию восприемниками при св. крещении и кто присутствовал; рукоприкладство свидетелей записки по желанию» [7, арк. 1].

Формуляр списків народжених та хрещених євангельсько-лютеранського населення, які зберігаються у держархіві Донецької області, передбачав поділ на такі колонки: «День и час рождения; день и час крещения; номер, имя младенца, имя и фамилия и вероисповедание родителей, звание, чин или ремесло отца и матери, или представившего младенца к крещению, прозвание проповедника, совершавшего св. крещение и где оно совершено, имена, фамилии и звания, чины или ремесла восприемников (данная графа разделялась на 4 части: № и имя младенца, родители, восприемники, где и кем совершено св. крещение), законнорожденные, незаконнорожденные и мертворожденные».

Метричні книги православного населення про одружених містили таку інформацію: номер шлюбу; місяць та день вінчання; звання, ім'я, по батькові, прізвище та віросповідання нареченого і яким шлюбом (першим, другим,...) поєднується; вік нареченого; звання, ім'я, по батькові, прізвище та віросповідання нареченої і яким шлюбом поєднується; вік нареченої; хто здійснив обряд; хто були поручителі; підписи свідків (записи за бажанням): «№ 1; 9.01.1885 г.; жених – Калужской губернии Мещовского уезда Мамонской волости деревни Верхнее Самого крестьянин Иван Иванов Алехин, православного вероисповедания, первым браком, холост; 39 лет; невеста – Мариупольского уезда греческого села Старого Керменчика умершего поселянина Феофана Иванова Ольянзова жена Анастасия Димитриева, православного вероисповедания, вдова после первого брака; 38 лет; поручители: по жениху – Калужской губернии Мещовского уезда, села Хромки, крестьянин Кондрат Иванович Демич и оной же губернии Жиздринского уезда, запасной канонир Семен Яковлевич Яковлев, по невесте – мариупольские мещане Иван Анкестратов сын Бабич и Степан Святодух» [8, арк. 197].

Подібна частина метричної книги представників іудейського віросповідання містила відомості щодо осіб, котрі брали шлюб. Вона складалася з п'яти колонок, куди вносилися інформація про вік тих, хто укладав шлюб, зазначалося число і місяць (християнський і єврейський), указувалася особа, яка проводила обряд, також головні акти між тими, хто укладає шлюб (клуба) (клубо/клубба), хто з ким укладає шлюб, імена та стани їхніх батьків. Перед одруженням євреї при свідках укладали шлюбний договір. Шлюб був тим родинним обрядом, в якому участь рабинів не була обов'язковою умовою його законності. Шлюбне свято тривало сім днів, після закінчення якого наречену з вінцем на голові, з факелами та музикою рідні та друзі проводжали до будинку чоловіка.

Метричні книги євреїв примітні окремою частиною, яка у семи колонках містила відомості щодо розлучень: порядковий номер, вік жінки і чоловіка, ким проведений обряд розлучення і хто був свідком при цьому, число і місяць (християнський та

еврейський), з яких причин, за чийм рішенням і хто саме розлучений. При розірванні шлюбів між євреями як із поверненням посагу, так і без цього, необхідний був дозвіл рабина або його помічника.

Третя частина метричних книг містила відомості про померлих. Досить цікаву та корисну інформацію містять метричні книги про померлих православного населення. Формуляр цієї частини метрики був наступним: «Счет умерших (разделение по полу); месяц и день смерти/погребения; звание, имя, отчество и фамилия умершего; лета умершего (разделение по полу); от чего умер; кто исповедовал и приобшал; кто совершил погребение и где погребен». «№ 1 женского пола; умерла 7 января, погребена 7 января 1895 г.; старокрымского поселянина Михаила Арабаджи дочь Таисия; 2 лет; от младенчества; священник А. Чентуков; на местном кладбище» [9, арк. 8]. Як видно із запису, якщо помирала дитина, у колонці щодо відомостей про мерця зазначалися лише дані батька.

9 лютого (28 січня) 1897 р. було проведено перший і єдиний Загальний перепис населення Російської імперії. Під час проведення перепису було наголошено, що цей захід «не будет служить поводом ни для каких новых налогов или повинностей», а мета його «познакомиться с населением и изучать его», а також «составить точные понятия о самых различных условиях народной жизни» [10].

Формуляром для первинних записів було обрано господарську відомість, що отримала назву – переписний аркуш. Господарській відомості було віддано перевагу перед особовими аркушами, по-перше тому, що вона потребує менше праці для свого заповнення, і, по-друге тому, що зведення статистичного матеріалу вирішено було провести не за допомогою розрахункових карток, а за допомогою електричних машин Голлерита.

Для проведення перепису було підготовлено переписні аркуші трьох форм: А - для селянських господарств і сільських общин, Б - для поміщицьких та приватних господарств, приватних будинків й дворів усередині общини, В - для міських жителів. Так як найчисельнішою верствою населення імперії було селянство, то найбільше виготовили переписних аркушів форми А. Вони представляли собою звичайний аркуш паперу, складений навпіл, що утворював таким чином чотири сторінки.

Окрім переписних аркушів форми А, Б та В застосовувалися ще й інші трохи видозмінені, пристосовані до особливостей різних міст. Так наприклад, аркуш форми Г, було розроблено для перепису «инородческого бродячего населения».

У сільськогосподарській місцевості переписні аркуші склалися на кожне господарство, у містах одиницею спостереження вважалася окрема квартира.

Одиницею спостереження було господарство. Саме на нього і складався переписний аркуш форми А, до якого входило 14 пунктів. У бланках повинно було вказуватися місцезнаходження господарства - губернія (область), місто (передмістя або село), ділянка (квартал), вулиця, № будинку (для міст). Також визначалося з якого матеріалу збудоване житло, дах, скільки у будинку приміщень. Враховувалася кількість зайнятих і вільних квартир або кімнат (для міських помешкань). У формулярах зазначалося, що всі ці відомості належать до цілого дворового місця або будинку [11].

Програма перепису, а отже й структура переписного аркуша, мала суттєві недоліки. Був відсутній пункт про національність, хоча під час підрахунку результатів вона визначалася. Питання про національність було замінено питанням про рідну мову, що призвело у результаті до статистичного збільшення основних народів імперії, оскільки рідною мовою часто вважали ту, якою користувалися у повсякденному житті. У переписному аркуші кожна мова позначалася певними літерами: російська - "Р.", малоросійська (українська) - "М.Р.".

На жаль, погана збереженість переписних аркушів суттєво перешкоджає проведенню наукового дослідження. Це пояснюється тим, що за наказом імператора Миколи II, всі переписні аркуші підлягали негайному знищенню після їх опрацювання. Окремі переписні аркуші Першого Всеросійського перепису населення 1897 р. розпорошені по різних фондах архівних установ України.

На момент проведення перепису населення 1897 р., Катеринославська губернія складалася з восьми повітів – Катеринославського, Олександрівського, Бахмутського, Верхньодніпровського, Маріупольського, Новомосковського, Павлоградського та Слов'яносербського. За даними перепису 1897 року загальна кількість населення Катеринославської губернії становила 2 113 674 особи.

Що стосується щільності населення, то на першому місці слід поставити Катеринославський (54,03 особи на 1 кв. версту) та Новомосковський повіти (45,37 осіб на 1 кв. версту), а на останньому – Олександрівський (30,3 осіб на 1 кв. версту). В Бахмутському повіті на 1 кв. версту припадало 41,02 особи, в Маріупольському повіті – 32,16 осіб [12]

У розподілі населення за статевою ознакою Катеринославська губернія представляла собою виключення з губерній Європейської Росії, бо тут спостерігалася чисельна перевага чоловіків над жінками. Так наприклад, в Бахмутському повіті на 1000 чоловіків припадало 858 жінок, в Маріупольському повіті – 952, а у Слов'яносербському повіті – 882 жінки [12].

Аналізуючи населення Донбасу за національною ознакою, бачимо, що більшу частину населення складали малороси (українці) - (68,90 %), за ними, але в значно меншій кількості, великороси (росіяни), питома вага яких складала тільки 17,27 % всього населення губернії, а далі в наступному порядку – євреї (4,69 %), німці (3,83 %) та греки (2,31 %).

По кількості іноземних підданих Катеринославська губернія займала одне з перших місць серед інших губерній Європейської Росії. Загальне число іноземців губернії становило – 13 617 осіб, переважну більшість з яких становили піддані Німеччини.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, обліково-статистичні матеріали — ревізькі „сказки”, які фіксували інформацію мікро-історичного масштабу, виступають цінним джерелом для багатьох галузей історичної науки: історичної демографії, соціальної історії тощо. Навіть при первинному знайомстві з матеріалами ревізького обліку виявляється суворе дотримання переписувачами всіх інструкцій, відладжений механізм проведення переписів (суворий контроль даних при свідках, проведення додаткових ревізій), як наслідок цього - точний облік податного населення. Необхідно враховувати, що при загальній неписьменності населення і низькому рівні адміністративного апарату найбільш грамотними людьми на місцях були писарі, дяки, що служили у повітових казначействах, тобто безпосередні укладачі ревізьких „сказок”. Таким чином, ми бачимо, що надійність механізму проведення ревізій зробила можливим отримати доволі достовірне джерело.

Метричні книги охоплювали все населення Російської імперії, їх ведення здійснювали всі національні меншини. Аналіз метрик виявив певні особливості, характерні для різних віросповідань. Метричні книги містять важливу інформацію для науковців, які займаються демографічною історією регіону. Записи щодо народжених, тих, які уклали шлюб та померлих можуть бути використані як статистичні показники окремих населених пунктів.

Матеріали Першого Всеросійського перепису населення 1897 р. є доволі достовірним джерелом з цілого комплексу питань пов'язаних з населенням регіону, які допомагають відтворити картину сучасної території Донбасу у XIX ст.

РЕЗЮМЕ

В статье указано, что ревизские сказки, метрические книги и материалы Первой Всероссийской переписи населения 1897 г., имеют огромный информационный потенциал. Изучение ревизских сказок помогают исследователю изучить демографическую ситуацию в регионе. Результаты исследования метрических книг свидетельствуют об их значительных информативных возможностях. Материалы Первой Всероссийской переписи населения являются достоверным и полным источником по целому комплексу вопросов, связанных с населением Екатеринославской губернии, которые помогают воссоздать демографическую картину в Донбассе в XIX в.

Ключевые слова: демография, ревизские сказки, метрические книги, перепись населения, формуляр.

SUMMARY

In the article, the author pointed out that, registers, and materials of the First All-Russian Population Census (1897) had great informational potential. Census researching helps to analyse demographic situation in the region. The results of census researching shows their great informative resources. The materials of the First All-Russian Population Census are authentic and complete sources for broad range of problems related to the population of Yekaterinoslav Province, and help to reconstruct demographic situation in Donbass in the 19th century.

Key words: demography, census records, parish register, population census, form.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1 (далі ПСЗ-1). – Т.5. - № 3245. – С. 562.
2. Кабузан В.М. Народонаселение России в XVIII - первой половине XIX в. / В.М. Кабузан – М., 1963. – 230 с.
3. Держархів Донецької області. - Ф. 131. – Оп. 1. - Спр. 116.
4. ПСЗ-1. – Т.4. – № 1908. – С. 192.
5. ПСЗ-1. – Т.16. - № 11880. – С. 313-315
6. Держархів Донецької області. - Ф. 217. – Оп. 1. - Спр.9.
7. Там само. - Ф.472.- Оп. 1. Спр.1.
8. Там само. - Ф.214. – Оп. 1. Спр.6.
9. Там само. - Ф.217. – Оп. 1. Спр.9.
10. Кеппен П. О народных переписях в России / П. Кеппен // Записки Русского географического общества. По отделению статистики. – Т. VI. – СПб., 1889. – С 49-52.
11. Котельников А. История производства и разработки всеобщей переписи населения 28-го января 1897 г. / А. Котельников - СПб. – 1909. – 124 с.
12. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. – Т.ХІІІ: Екатеринославская губерния. – СПб., 1904. – 894 с.

Надійшла до редакції 18.04.2012 р.

ББК ТЗ(4УКР55)5-1, 01

ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ МЕТРИЧНИХ КНИГ

О. В. Васик

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена розгляду інформаційного потенціалу метричних книг. У розвідці аналізуються джерела, які дають можливість розкрити інформаційний потенціал метричних книг. Законодавчі акти, актові матеріали та діловодна документація, що стосуються церковних актів реєстрації, дозволяють простежити механізм виконання законодавчих актів влади на місцях. Окрема увага приділяється відомостям, які містяться поряд із метричними записами, які також значно розширюють інформаційні властивості зазначених джерел. Інформація метричних книг використовувалася для перевірки ревізій, на основі метричних записів священниками робилися метричні свідоцтва для бажаючих та при укладанні шлюбних обрядів. Також, відомості метричних книг використовувалися і при складанні посімейних списків. Зазначено, що інформаційний потенціал метричних книг значно збільшується, якщо вивчати церковні акти у поєднанні з даними різноманітних джерел.

Ключові слова: метрична книга, метричні записи, інформаційний потенціал, джерельна база, церковне діловодство.

Сучасний стан розвитку історичної науки характеризується підвищенням уваги до вивчення та залучення до наукового обігу нових джерел, зокрема, метричних книг, матеріалів церковної реєстрації актів стану. Особлива увага до вивчення метричних книг обумовлена достатньою збереженістю даних джерел. Належна міра збереженості метричних книг дозволяє оцінити достовірність та інформативність цих джерел. Метрики відрізняються від інших джерел тим, що зберігають великий обсяг інформації з історії населення.

Метричні книги виконували функцію не лише духовного, але й громадянського, а також юридичного документа. Сьогодні інформація, наявна в метричних книгах, використовується для соціально-правового захисту громадян (підтвердження фактів народження, смерті, як непрямий доказ при встановленні національності тощо), генеалогічних, історико-статистичних досліджень, при вивченні ментальності етносу (дотримання посту, залежність імен у новонароджених від релігійних свят, динаміка народжуваності тощо).

Практика дослідження метричних книг показала, що в державних архівах України, зокрема, Державному архіві Донецької області та Державному архіві Луганської області, зберігається значний масив документів, за допомогою яких стає можливим вивчення церковних актів реєстрації громадянського стану на території Донбасу.

Метою даної розвідки є аналіз інформативного потенціалу метричних книг та джерел, які дають змогу розкрити інформативні властивості церковних актів реєстрації стану.

Використання репрезентативної джерельної бази, завдяки якій розкриваються основні інформативні властивості масиву джерел є важливою умовою створення повноцінного історичного дослідження. Джерельна база дослідження метричних книг складається з опублікованих (законодавчі акти, збірки документів, матеріали діловодного характеру та церковного управління, розпорядчі документи (накази, інструкції), періодична преса) та архівних (доповідні документи (рапорти, записки),

листування центральних і місцевих органів влади, документи церковного діловодства, метричні книги) матеріалів. З огляду на те, що тема метричних книг Донбасу належить до практично недосліджених проблем вітчизняної історії, ми прагнули використати велику кількість неопублікованих джерел.

Значна частина джерел щодо законодавчої регламентації метричних книг міститься у першому та другому зібраннях «Полного собрания законов Российской империи». Урядові законодавчі акти дають змогу простежити процес становлення системи метрикації, її розвиток та вдосконалення. Головні нормативні акти, які також стосувалися питання метрикації Російської імперії, зібрані в «Уставе духовных дел иностранных исповеданий», де чітко визначено правила та норми здійснення церковних обрядів для представників іноземних віросповідань (хрещення, шлюб, поховання), а також «Полном собрании постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи». Маючи високий ступінь достовірності, зазначені документи розкривають принципи організації церковного діловодства. Долю метричних книг після 1917 р. розкривають декрети радянської влади, за якими ведення актів громадянського стану з відання церкви передавалося до відділів РАГСів. Законодавчі акти стосовно питань становлення та розвитку метричних книг дають змогу простежити еволюцію ставлення до церковних актів структурних органів державної влади.

Для виявлення інформативного потенціалу метричних книг нами було використано актові матеріали, які переважно зберігаються у фонді 69 «Благочинный 3 округа церковей Бахмутского уезда» Державного архіву Донецької області. У фонді наявні різноманітні документи, які стосувалися ведення метричних книг, надання відомостей про народжених та одружених, правил видачі метричних виписів про народження, заборону укладати шлюби неповнолітнім, копії паспортів, метричних свідоцтв, які видавалися для укладання шлюбу, правила для виправлення метричних книг, правила складання рекрутських списків із метричних книг та ін.

Також була залучена діловодна документація, що дозволяє простежити механізм виконання законодавчих актів влади на місцях. Нами в першу чергу використано рапорти церковнослужителів та матеріали листування місцевих церковних організацій із Катеринославською духовною консисторією. Значний інформаційний потенціал метричних книг розкривається завдяки використанню інформації, що міститься поряд з метричними записами або наявна у метричних книгах у вигляді додаткових записів.

Метричні книги слугували значним інформаційним джерелом в усі часи їх існування. Про значущість та роль метричних книг у житті суспільства свідчить синодський наказ «О исправном содержании метрических книг во всех приходских церквах» [1, с. 883-884]. Наказом встановлювалася норма ведення метричних книг у двох екземплярах, їх обов'язкової наявності як у приході, який наближений до безпосереднього користувача, так і в Консисторії, де вони використовувались для потреб держави та надійніше зберігалися від пошкоджень і втрати. Інформація метричних книг використовувалася для перевірки ревізій. На основі метричних записів священиками робилися метричні свідоцтва для бажаючих. До 1824 р. видача метричних свідоцтв практикувалася лише у суто державних інтересах та здійснювалася Консисторіями лише за вимогою «присутственных мест». З 1824 р. метричні свідоцтва було дозволено видавати і приватним особам, які належали до вільних станів, але лише як виняток, у небагатьох окремих випадках та з позначенням у свідоцтві мети його видачі [2, с. 270]. За наказом «О ведении метрических книг по новым формам» зазначалося, що метричні свідоцтва повинні бути «не что иное что, как выпись слово в слово известной статьи метрической книги без всякой перемены и упущения» [3, с. 91-92]. Ці свідоцтва мали бути підписані всіма членами причту та затверджені

церковною печаткою. Метричні свідоцтва, які були копіями записів у метричних книгах, слугували ґрунтом для отримання спадщини, усиновлення позашлюбних дітей тощо.

Інформація метричних книг також використовувалася для складання свідоцтв, які надавалися громадянами при укладанні шлюбних обрядів. Наприклад, «Свідоцтво. 1834 года Октября 31 дня. Дано сие Бахмутскому казенному поселянину Иосифу Антонову сыну Безмину в том, что по справке при Бахмутской Приходской Рождество-Богородичной церкви по метрической книге записанным оказано тако: 1818 года октября 28 дня Клиновых хуторов у поселянина Антония Безмина родился сын Иосиф; по ошибке же переписчика записан Иоанном, по исповедной росписи за настоящий 1837 год значится 18 лет, и принадлежит к первому браку. – в чем подписями нашими свидетелствуем» [4, арк. 1]. Це свідоцтво підписане дияконом та протиєреєм церкви.

При укладанні шлюбних обрядів наявність метричних витягів була необхідною. Священикам не дозволялося вінчати молодят, які не досягли відповідного віку, або були з іншого повіту. Про дотримання цієї постанови свідчить рапорт диякона Миколаївської церкви с. Григор'ївки Григорія Белановського. У рапорті диякон пояснює відсутність свого підпису при вінчанні у двох випадках. У першому – наречений та наречена були з іншого приходу, до того ж, за метричним витягом нареченій не виповнилося шістнадцяти років. У другому випадку – у метричному витязі нареченої містилося три виправлення її року народження. З цього ж рапорту видно, що не всі священнослужителі додержувалися встановлених норм, були такі, що вінчали за паспортом [5, арк. 11].

Як бачимо, витяги та свідоцтва, які робилися при залученні даних метричних книг, містять однакову інформацію. Але, якщо витяги робилися на встановленому законодавством бланку, який мав вигляд формуляру метричної книги, то у свідоцтвах інформація записувалася простим текстом.

Крім того, священики повинні були видавати метричні витяги молодим людям, яким виповнювалося 20 років. Підтвердженням цього є рапорт Благодичному 3-го Округу Бахмутського повіту від Бахмутського повітового правника. Рапорт було надіслано з приводу того, що священик Миколаївської церкви при селищі Селидівка Іоанн Данников, на прохання Сонцівського Волосного Правління не надав метричних виписів парубкам, яким на 1 січня 1874 року виповнилося 20 років. Відсутність витягів може призвести до невчасного складання призивних списків [6, арк. 32].

Метричні книги використовувалися і при складанні посімейних списків. Для цього надсилалася відповідна форма, до якої вносилися інформація з метричних книг. Наприклад, нами знайдено лист священику Митрофану Лашкевичу, настоятелю Архангело-Михайлівської церкви с. Залізного за 1874 р. Петровське Волосне Правління просить скласти метричні виписи про народжених, з поміткою померлих з 1819 до 1874 рр., за селян, які записані за метричними книгами церкви наступних сільських товариств: Петровського та Калиновського, Мар'їно-Новоселовського та Веденського для складання посімейних списків [7, арк. 33].

Наказом Синоду від 23 грудня 1889 р. підкреслювалося світське, загальнодержавне значення метричних книг «со введением закона о всесословной воинской повинности», оскільки «призыв к исполнению оной совершается на основании так называемых посемейных списков, составляемых и проверяемых по метрическим книгам» [8, арк. 269].

За даними метричних книг склалися також статистичні дані щодо народжених, тих, які уклали шлюб та померлих за окремих рік. Деякі метричні книги у кінці року містили подібні відомості, у деяких вони були відсутні. Наявність таких статистичних таблиць (зведених відомостей) становить чималий інтерес. У зведеній відомості

відмічалось, скільки людей народилося, уклало шлюб, померло, у якому віці та від якої хвороби помирали. Якщо в родині народжувалася двійня або близнюки, ця подія обов'язково відмічалася у зведеній відомості. Факт народження дитини поза шлюбом або незаконно також відображався у відомості.

З даної відомості дуже чітко простежується смертність серед малюків, дітей у віці до одного року. Зведена відомість містила примітки, де зазначалися хвороби, від яких найбільше померло людей за рік. Позначалися дані щодо людей, які померли неприродною смертю. Така відомість обов'язково підтверджувалася підписами священика та помічника, а в кінці вся справа скріплялася печаткою. Велике значення цих відомостей у тому, що завдяки цим даним зникає потреба гортати сторінки метричної книги у пошуках кількості народжених, тих, які укладають шлюб, померлих, адже кількісні дані містить зведена відомість [9, арк. 36]. Окрім зведених відомостей, священики рапортували щодо кількості народжених та померлих за окремий місяць або рік [10, арк. 36].

Значний інформаційний потенціал метричних книг розкривається при використанні даних, які містяться безпосередньо на сторінках метрик. Примітки, які священики робили поряд із метричним записом, дають змогу отримати більшу інформації про конкретну особу.

Наприклад, у колонці «Имена родившихся» формуляра метричної книги православного населення про народжених, поряд з іменем, яке давалося немовляті при хрещенні, містилися відомості стосовно народження дитини. Саме у цій графі священики зазначали законність народження, відомості на честь якого святого називали дитину, також у цій графі зазначалися мертвонароджені діти, яких у метричних книгах записували двічі: у першій і третій частинах метрик. Саме тут зазначалося про народження близнят та двійні.

Іноді до цієї графі заносилися відомості щодо всиновлення немовлят. Із цього приводу нами знайдено запис про народження 2 травня 1918 р. (хрещення 12 травня) дівчинки Євгенії, батьками якої зазначені міщани м. Маріуполь Іаков (закреслено і написано Іванівна) Салма та Пелагея Васильєва, православні. Поряд зроблено запис про удочеріння дитини на підставі постанови опікунської ради при міському соцзабезі м. Маріуполь від 25 травня 1934 р. [11, арк. 86 зв. 01]. Примітно, що довідка про удочеріння вклеєна до метричної книги безпосередньо на сторінці, де зроблено відповідний запис. За довідкою видно, що дитині були присвоєні прізвище – Салма, ім'я – Євгенія, по батькові – Іванівна.

Саме тут також зазначався факт переходу з православної віри до іншого віросповідання. Наприклад, народжена 21 квітня 1885 р. Пелагея зреклася православної віри у віці 27 років, про що благочинним протоієреєм зроблено такий запис: «Пелагея Диамидовна Кривич, урожденная Гламозда перешла из православия в секту христиан-адвентистов седьмого дня. Указ Екатеринославской духовной консистории от 30 октября 1912 г. за № 28694» [12, арк. 163]. Або такий запис, про народження 27 лютого 1914 р. хлопчика Костянтина, селянки Єлизавети Бехтольд, лютеранського віросповідання. Поряд із записом зазначено: «я, Елизавета Бехтольд лютеранского вероисповедания, изъявляю свое согласие окрестить новорожденного моего младенца мужского пола по православному» [13, арк. 214].

Вивчаючи метричні книги представників римо-католицького віросповідання, нами знайдено «подписку» стосовно хрещення дітей за католицьким обрядом. У документі зазначалося наступне: «поселянин собственник Екатеринославской губернии, Мариупольского уезда, Александровской волости, селения Луганского Теодор Иоганнов Ом... к крещению по обряду Римско-Католической церкви прижитых моею нынешнею супругою Екатериною четырех незаконнорожденных детей препятствий никаких не

именю и обязуюсь также и законнорожденных детей моих крестить по Римско-Католическому обряду... » [14, арк. 125 а].

Нами також було знайдено запис про народження дівчинки Анісії (28 грудня; хрещення 1 січня 1909 р.), яку до церкви принесли не батьки, і відповідно дані про дитину записані зі слів тих, хто приніс дитину. Із листа священика до поліцейського наглядача від 6 січня 1909 р.: «28 декабря 1909 г. крестьяне с. Байрак Корений Михайлов Ракита и Ольга Иванова Тунелина принесли ко мне младенца женского пола, при крещении которому дано имя Анисия, Ракита и Тунелина показали, что новорожденная Анисия дочь девицы Феклы Герасимовой Бубликовой, состоящей сиделкою при главной больнице; а посему покорнейше прошу навести справку какой губернии, уезда, волости и села или деревни Бубликова и прислать сие для занесения акта в метрическую книгу». У відповіді, яка надійшла від поліцейського наглядача 23 січня 1909 р., ідеться: «Сообщаю причту Вознесенской церкви с. Байрак, что сиделка больницы Фекла Антонова Бобыленкова (а не Герасимова Бубликова) происходит из крестьян Могилевской губернии, Мстиславского уезда, Сопинской волости, деревни Высокой Буды» [15, арк. 1а, 2]. Відповідно й було виправлено запис щодо батьків дитини.

На відміну від метрик неправославного (іудейського) населення, акти реєстрації громадянського стану православних не містять окремої частини про розлучених. Але припинення шлюбу не було винятком. Природне припинення шлюбного союзу відбувалося внаслідок смерті одного з подружжя, що відкривало іншому можливість укласти новий шлюб. В інших випадках шлюб міг бути або розірваним унаслідок невизнання його законним і дійсним, або за вимогою одного з членів подружжя, що була заснована на законних підставах.

Право просити про розірвання шлюбу надавалося одному з подружжя у випадку засудження другого до каторжних робіт і висилка у Сибір із позбавленням усіх станових прав. Якщо один із подружжя не поїхав за засудженим до Сибіру, покараний міг вимагати розлучення після двох років із дня судового вироку. Серед актів реєстрації шлюбів Маріупольської Різдово-Богородицької церкви міститься запис про шлюб від 6 червня 1886 р. між нареченим – маріупольським міщанським сином Василем Ільїним сином Каплан (Хімітчі-Дульгеров*), православного віросповідання, першим шлюбом, холостий, 20 років та нареченою – Курської губернії, Новооскольського повіту, Ольшанської волості, слободи Ольшанки селянки власниці Марфи Григорієвої дочки Козичанської, православного віросповідання, першим шлюбом, дівиця, 28 років. Навпроти прізвища нареченого зроблено примітку: «Химитчи-Дульгеров на основании указа Екатеринославской духовной консистории от 4 декабря 1900 г. за № 20521, благочинный протоиерей», а далі міститься запис про визначення катеринославським єпархіальним начальством від 16/25 січня 1901 р. першого шлюбу міщанина м. Маріуполя Василя Ільїна Хімітчі-Дульгерова з Марфою Григорієвою Хімітчі-Дульгеровою розірваним із приводу заслання Василя Хімітчі-Дульгерова на поселення до Сибіру з позбавленням усіх прав стану, а також, згідно з наказом Катеринославської духовної консисторії від 7 лютого 1901 р. за № 2692 (за підписом благочинного протоієрея), із дозволом Марфі Хімітчі-Дульгерівій взяти другий шлюб із вільною особою [16, арк. 46].

Причиною розірвання шлюбу була також відсутність чоловіка/жінки протягом п'яти років, або невстановлене місце перебування після розшуків. Так, у зв'язку з відсутністю понад п'ять років дружини Христини, Катеринославська духовна консисторія дозволила селянину с. Скотоватого Бахмутського повіту Косьмі Чорному розірвати укладений із нею шлюб та взяти новий, а дружині, навіть якщо вона з'явиться, належало залишатися довічно «безбратною» [17, арк. 96-97].

Причиною розірвання шлюбу могла бути й нездатність одного з подружжя до співжиття, коли ця нездатність не виявилася після укладеного шлюбу, а була вродженою; коли один із подружжя образить святість шлюбу перелюбом. Цей злочин слід було довести перед духовним судом. Наприклад, метричні записи про одружених Георгіївської церкви с. Великий Янісоль Маріупольського повіту містять запис № 41 від 11 жовтня 1887 р. про укладання шлюбу селянина с. Пречистовка Леонтія Тимофєєва Височина, православного віросповідання, 21 року, першим шлюбом із селянкою с. Врем'євки Параскевою Антоною Шамраєнковою, православної віри, 19 років, першим шлюбом. Поряд з актом благочинним священиком Кирилом Темировим зроблено запис від 18 квітня 1915 р.: «Брак, записаний под № 41, определением епархиального начальства от 17–23 марта 1914 г., утвержденным указом Святейшего Синода от 25 августа 1914 г. за № 14141 расторгнуть по прелюбодеянию Леонтия Височина» [18, арк. 180]. Із цього ж приводу («прелюбодеяния жены») у 1909 р. було розірвано шлюб Михея та Анни Титарових зі встановленням для Анни Павлової Титарової церковної єпитимії [19, арк. 16].

Були й випадки, коли подружжя змінювало своє бажання розлучитися, що також знаходило відображення на сторінках метричних книг. Наприклад, «Под № 3 мариупольским духовным раввином совершен обряд разводный (свидетели не записаны), от 5 августа 1885 года, по нелюбви и раздорам между супругами и по решению раввина Грунина, слонимской мещанин Гермон Лейб Абрамов Медуховский (в возрасте 25 лет) развелся с женою своею Миней Нохумовой (в возрасте 24 лет)». У метричній книзі цей акт громадянського стану закреслено, а нижче запис: «Оговорка: Статья под № 3 о разводе Медуховского следует считать недействительной, так как сейчас по внесении акта о разводе в книгу супруги Медуховские отказались от своего намерения развестись. Что это вполне верно, в том удостоверяем. Раввин, староста, казначей» [20, арк. 61-62].

Таким чином, бачимо, що інформаційний потенціал метричних книг значно збільшується, якщо вивчати церковні акти у поєднанні з даними різноманітних джерел. При цьому, дослідникові у нагоді стають не лише офіційні матеріали, але й відомості, що знаходяться поряд із метричними записами. Саме такі записи або примітки дають можливість виявити більше даних стосовно осіб, інформація про яких зазначена в метриках.

Отже, результати дослідження метричних книг свідчать про великі інформативні можливості зазначеного джерела. Загалом, можна зробити висновок, що проаналізована джерельна база є цілком достатньою для вивчення метричних книг і дозволяє розглядати питання про передумови запровадження метричних книг, дослідити та охарактеризувати головні напрямки діяльності уряду щодо вдосконалення системи метрикації, визначити місце та роль актів громадянського стану у суспільному житті. Крім того, слід наголосити на необхідності дальшого студювання й розкриття інформативного потенціалу метричних книг. У наш час існує нагальна потреба в актуалізації наявної в метриках інформації, а також у ретельному збереженні цих пам'яток як передумові їх наукового вивчення.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена рассмотрению информационного потенциала метрических книг. В статье проанализированы источники, которые дают возможность раскрыть информационный потенциал метрических книг. Отдельное внимание уделено данным, которые содержатся на страницах метрических книг, что также значительно расширяет информационные свойства источника. Отмечено, что информационный потенциал метрических книг значительно увеличивается, если изучать церковные акты в

сочетании с данными различных источников.

Ключевые слова: метрическая книга, информационный потенциал, источник.

SUMMARY

The article deals with the information capacity of parish registers. The sources that can reveal the information potential of parish registers are analyzed. Special attention is paid to the facts from parish registers that considerably enlarge the information properties of the source. The information potential of parish registers is noted to increase greatly, if we study the church acts coupled with facts from different sources.

Key words: parish register, information potential, source.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗ). – Т. XX. - № 14.948.
2. Григоровский С. О браке и разводе, о детях внебрачных, узаконении и усыновлении и о метрических документах. СПб., 1910. – 314 с.
3. ПСЗ. – Т. XIII. - № 10956.
4. Держархів Донецької області. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 1.
5. Там само. – Спр. 321. – Арк. 11.
6. Там само. – Спр. 252. – Арк. 32.
7. Там само. – Арк. 33.
8. Григоровский С. О браке и разводе, о детях внебрачных, узаконении и усыновлении и о метрических документах. СПб., 1910. – 314 с.
9. Держархів Донецької області. – Ф. 364. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 36.
10. Там само. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 229. – Арк. 36.
11. Там само. – Ф. 215. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 86 зв. 01.
12. Там само. – Ф. 214. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 163.
13. Там само. – Ф. 209. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 214.
14. Там само. - Ф. 472. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 125 а.
15. Там само. - Ф. 189. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк 1а, 2.
16. Там само. – Ф. 214. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 46.
17. Там само. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 96-97.
18. Там само. – Ф. 422. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 180.
19. Там само. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 321. – Арк. 16.
20. Там само. – Ф. 211. – Оп. 1. – Спр.5. – Арк. 61-62.

Надійшла до редакції 26.05.2012 р.

ББК ТЗ(4УКР)624.5,01

ДОКУМЕНТИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ УЧАСНИКІВ ПАРТИЗАНСЬКИХ, ПІДПІЛЬНИХ ТА ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ РОКІВ ВІЙНИ У РЕГІОНАЛЬНИХ ФОНДОСХОВИЩАХ УКРАЇНИ

Л.А.Ковальська

АНОТАЦІЯ

У статті висвітлено історичне значення документів особового походження учасників Великої Вітчизняної війни, що зберігаються у фондах регіональних архівів України. З'ясовано інформативність та місце даної групи у джерельному масиві з історії

діяльності радянського Руху Опору в роки Великої Вітчизняної війни. Систематизовано документальну базу архівних фондів, що формувалася у різний час.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, партизанський та підпільний рух, джерела особового походження, документи, архівні фонди.

Радянський Рух Опору становить важливу частину загальної історії Великої Вітчизняної війни. Народний спротив, що розгорнувся по всій окупованій території України відрізнявся розмаїттям форм і результативністю діяльності. Важливе місце у джерельному масиві з вивчення історії радянського партизансько-підпільного руху посідають документи особового походження безпосередніх учасників тих подій. До цієї групи відносяться переписка, щоденники й спогади командирів і бійців партизанських загонів. У цих документах автори детально розповідали про свою участь у боротьбі в тилу ворога, приділяючи головну увагу військовому аспекту. Вони не обмежувалися викладом пережитого, а використовували документальні джерела, аналізуючи їх і роблячи свої висновки. Проте, ця група джерел характеризується тенденційністю та суб'єктивністю викладення матеріалу. Її історична вагомість полягає в особистісних свідченнях та осмисленні пережитого учасників подій тих років. Інформацію про партизанський рух містять також спогади радянських і німецьких воєначальників. Публіцистичні матеріали військових років розповідають про бойові подвиги й життя партизан. Але, такий вид джерел як газетні публікації підлягав політичному цензуруванню, що часто перекручувало реальну ситуацію. До окремого виду джерел відноситься партизанський фольклор (прислів'я, приказки, пісні), які створювалися у побуті й відображали буденні думки, настрої й почуття учасників боротьби, особливості їх повсякденної діяльності. Документальний масив особового походження з історії радянського Руху Опору в роки Великої Вітчизняної війни достатньо репрезентативний, він охоплює різні сторони повсякденного життя партизан, включає групи документів, які традиційно використовують у дослідженні партизанського руху.

Метою статті є висвітлення інформативності та систематика документів особового походження учасників партизанських, підпільних та військових формувань в роки Великої Вітчизняної війни, що зберігаються у фондах обласних архівів України. Використання для історичних розвідок та дослідження запропонованого виду історичних джерел стикається з необхідністю пошуку ефективної методологічної парадигми для всебічного та об'єктивного їх розгляду. Джерелознавчому аналізу даної групи джерел присвячені роботи В. Стрельського, Н. Мандральської, В. Романовського, І. Данилевського, В. Кабанова, О. Медушевської, М. Румянцевої та інших істориків у різні періоди [1-4].

Процес емансипації людської індивідуальності та реальності багато в чому визначає становлення міжособистісних відносин. Це породило нову сферу творення історичних джерел – джерел особового походження, які найбільш послідовно втілюють ці тенденції. Джерела особового походження є групою історичних джерел, функцією яких є встановлення міжособистісної комунікації в еволюційному та екзистенціальному цілому і автокомунікації. Вони найбільш послідовно реалізують самоусвідомлення особистості й становлення міжособистісних відносин у процесі історичного розвитку [4, С. 466].

Головним критерієм класифікації джерел особового походження є спрямованість встановлених ними комунікаційних зв'язків. Вони розглядаються у двох аспектах – джерела особового походження можна розділити на автокомунікативні (щоденники) й міжособистісної комунікації. Другу групу можна поділити на джерела з фіксованим адресатом (епістолярні джерела, мемуари-автобіографії, адресовані своїм нащадкам мемуариста) і джерела з невизначеним адресатом (мемуари – «сучасні історії»,

есеїстика, сповіді). По-друге, джерела особового походження можуть бути спрямовані на встановлення зв'язків у екзистенціальному цілому [4, С. 467]. До джерел, спрямованих на комунікацію в екзистенціальному цілому, відносяться щоденники й особисте листування. Але основна функція джерел особистого походження – встановлення другорядних соціальних зв'язків індивіда в еволюційному цілому.

Наведена класифікація джерел принципово важлива не лише тому, що обумовлює відмінності методики вивчення різних видів історичних джерел. Наприклад, цілком очевидні відмінності в ступені впливу адресата на автора при фіксованому чи нефіксованому адресаті. Але важливо відмітити, що різна адресність і спрямованість комунікації на екзистенціальне ціле позначається на ступені збереження історичних джерел, їх зосередженості в архівних фондах, можливості їх пошуку. Все це визначає ступінь адекватності уявлень про певний вид історичних джерел.

Документи особового походження посідають важливе місце у базі Національного архівного фонду і є найважливішим історичним джерелом, яке знайомить з «живими» подіями Великої Вітчизняної війни. На відміну від документів офіційного характеру, які формуються за чіткими правилами, документи особового походження більш яскравіше відображають індивідуальні риси характеру їх автора, сприйняття ним навколишньої дійсності, а також часто містять такі дані про факти і події, які практично неможливо знайти в офіційній діловій та службовій документації. Всі особові фонди учасників Великої Вітчизняної війни, що зберігаються в архівному фонді України, можна умовно розділити на групи: документи безпосередніх учасників бойових дій на фронтах; документи учасників партизанського руху; до третьої групи відносяться документи працівників тилу, які під час війни працювали на підприємствах, у навчальних закладах, виїжджали на фронт у складі концертних бригад та інші. Сьогодні на передній план виходить справа поповнення Національного архівного фонду України документами учасників Великої Вітчизняної війни. Для цього необхідно організувати пошук потенційних фондоутворювачів. Тут ефективною може бути співпраця з ветеранськими організаціями України. Швидкоплинність часу може спричинити зменшення особистих колекцій документів. Тому потрібно зібрати і передати на державне зберігання документи такого складного та суперечливого періоду української історії як події 1941-1945 рр.

Документи фондів особового походження, як правило, поділяються на декілька тематичних груп: документи до біографії, документи службової, наукової, творчої та громадської діяльності, листування та література про фондоутворювача. Крім того, особливу цінність для дослідника складають фотодокументи з родинних та військових альбомів, на яких представлений сам фондоутворювач, так і люди його оточення, міста, будівлі та багато іншого. Приміром, Державний архів Харківської області (далі ДАХО) активно формує та зберігає 51 фонд особового походження, з яких 15 фондів учасників Великої Вітчизняної війни та працівників тилу, переважно робітників тилу, науковців, письменників й артистів. Їх активна громадська діяльність, що відображена у документах архівних фондів, становить значний інтерес для дослідників [5].

До першої групи зазначених джерел відноситься фонд ДАХО учасника Великої Вітчизняної війни, народного артиста УРСР П. Антонова-Дружиніна, який працював актором у Московському обласному драматичному театрі ім. М. Островського, а на початку війни був мобілізований до лав Червоної Армії (ф. Р-6425) [10]. Він закінчив курси молодших лейтенантів і як командир взводу мінерів брав участь у боях проти німецько-фашистських загарбників на 1-му та 4-му Українських фронтах. За бойові заслуги нагороджений медалями та орденами, серед яких «За перемогу над Німеччиною» та «За бойові заслуги». Також фонд І. Багмута радянського письменника, учасника війни (ф. Р-5758). Він воював на фронтах Великої Вітчизняної війни, був

нагороджений двома медалями «За відвагу». Серед документів – матеріали службової, наукової, творчої, педагогічної, громадської діяльності, зберігається багато рукописів творів, нарисів та п'єс, зокрема твори, присвячені подіям Великої Вітчизняної війни. Не менш цікавим є фонд професора, доктора технічних наук, заслуженого діяча науки та техніки УРСР О. Бирулі (ф. Р-6413). У роки Великої Вітчизняної війни він працював заступником начальника головного інженера, а потім у 6-му військово-шляховому управлінні Головшляхупра Червоної Армії, забезпечував низку воєнно-технічних операцій на гірських театрах війни Північного Кавказу та Закавказзя. Фонд налічує 63 одиниці зберігання, в яких свідчення-документи періоду війни, і великий інтерес становлять нагородні листи та фотодокументи цього періоду. Фонд краєзнавця та учасника Великої Вітчизняної війни Г. Бондаренка, який закінчив війну у Чехословаччині в чині молодшого лейтенанта (ф. Р-6166). У 1945 р. нагороджений грамотою з подякою від Воєнної ради Червоної Армії за відмінну службу. За його ініціативою при Пісочинській школі створено музей бойової та трудової слави «З чого починається Батьківщина». Інформативним є особистий фонд В. Медведєва, який закінчив війну командиром 50-го Гвардійського стрілецького Ченстоковського полку 15-ої гвардійської стрілецької дивізії (ф. Р-5872). Брав участь на фронтах: Південно-Західному, Південному, Сталінградському, Донському, Воронежському, Степному, й також на 1-му, 2-му, 3-му Українських, і 23 серпня 1943 р. визволяв Харків. Тричі нагороджений орденом Червоного Прапора, орденами Вітчизняної війни 1-го та 2-го ступеня, Червоної Зірки, Суворова 3-го ступеня, медаллю «За оборону», американським орденом «Легіону офіцерської честі».

У дослідженні визначеної тематики важливе місце займає друга група особових фондів – учасників партизанського руху і підпілля. Так, в архіві Харківської області зберігається фонд секретаря Харківського підпільного обкому КП(б)У, Героя Радянського Союзу І. Бакуліна (ф. П-11278). Наприкінці липня 1941 р. він очолив Харківський підпільний обком КП(б)У. Харківське підпілля має трагічну історію – уже до середини 1942 р. його було викрито окупаційними військами. Проте, за два роки існування партизани знищили більш ніж 20 тисяч окупантів, підірвали десятки потягів, сотні вагонів та автомашин. У вересні 1942 р. І. Бакуліна схопили, після катувань він помер у тюремній лікарні. Нагороджений орденом Леніна, медаллю «Партизану Великої Вітчизняної війни» першого ступеня, у 1965 р. йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Фонд цікавий спогадами про І. Бакуліна та фотодокументами учасників Харківського підпілля.

Помітним є фонд Л. Пашкової, майстра спорту, багаторазової чемпіонки України з лижного спорту, майора запасу (ф. Р-5873). Під час війни 1941-1945 рр. вона перебувала у партизанському загоні, а згодом була направлена до штабу Південно-Західного фронту, де організувала лижні загони. Бойові заслуги відзначено урядовими нагородами: орденом Червоної Зірки, медалями «Партизану Великої Вітчизняної війни» 2-го ступеня, «За оборону Сталінграда», «За перемогу над Німеччиною». Серед документів, що представлені у фонді у розділі «Листування» містяться листи військових частин та організацій до фондоутворювача з проханням взяти участь в організації музеїв бойової слави, запрошувальні листи на зібрання та секції партизан і підпільників – учасників Великої Вітчизняної війни.

В архіві зберігається фонд Д. Якушенкова командира диверсійного відділення Особового партизанського з'єднання «Тринадцять», яке діяло у роки війни в Могильовській області Білорусі (ф. Р-6544). З 25 травня 1943 р. Д. Якушенков вступив до лав Особового партизанського з'єднання «Тринадцять», яке брало активну участь у рейковій війні. Д. Якушенков був командиром диверсійного відділення, з вересня 1944 р. по листопад 1945 р. служив старшиною 392 стрілецького полку

73 стрілецької дивізії на території 2-го Білоруського фронту. Учасник визволення Польщі, Східної Пруссії. У його фонді особисті документи: почесні грамоти за активну участь в громадсько-політичному житті, шкільні та бойові характеристики фондоутворювача, а також газетні підбірки зі статтями Д. Якушенкова про воєнні дії в роки Великої Вітчизняної війни, рукописи статей, опублікованих в газеті «Слово ветерана», фотосвітлини та ін.

До третьої групи відносимо документи працівників тилу, які є не менш цікавими та інформативними для дослідників-істориків. Один із таких фондів – особовий фонд академіка АН УРСР, доктора технічних наук, професора, Заслуженого діяча науки УРСР В. Атрощенко (ф. Р-5868). Його науково-дослідна робота внесла відчутну практичну допомогу в оборону країни під час війни, була відзначена премією ім. Д. Менделєєва. Документів періоду війни у фонді зберігається небагато, серед них: почесні грамоти, похвальні листи різних товариств. Серед фондів цієї групи джерел також представлені особисті фонди ветерана Харківського тракторного заводу ім. С. Орджонікідзе В. Бабешка; доктора медичних наук, професора, академіка медичних наук СРСР, заслуженого діяча науки УРСР, професора Л. Малої; заслуженої артистки УРСР Н. Тамарової (ф. Р-5874; ф. Р-6210; ф. Р-5801).

Не менш цікавими за своєю регіональною інформативністю є фонди Державного архіву Одеської області (далі ДАОО) [11]. Окрім фондів управлінської документації міста Одеси в період окупації, що розповідають про втрати народного господарства, злочини німецько-румунських військ, окремим своєрідним комплексом документів є особові фонди учасників Великої Вітчизняної війни. Вони об'єднують матеріали, які наводять конкретні факти, цікаві події в інтерпретації діячами того періоду [6]. Архів зберігає п'ятнадцять особових фондів. Фонди мають багаті біографічні матеріали, серед яких: особисті документи, посвідчення учасників війни, картки ветеранів, автобіографії, відомості про трудову діяльність і нагородження, спогади, вирізки з газет і статті присвячені радянським воїнам. Особливу значущість складають колекції фотодокументів з сімейних і військових альбомів. Деякі з фондів учасників війни мають велику цінність для дослідників-краєзнавців, оскільки в них зосереджено багато документації про життя та діяльність конкретної особистості.

Серед матеріалів фондів ДАОО для дослідження партизансько-підпільної та військової тематики цікавий фонд генерал-майора А. Куварзіна, почесного співробітника органів держбезпеки СРСР, який у роки війни брав участь в обороні «Советского Заполярья». Нагороджений орденами Червоного Прапора, Червоної Зірки, «Знак Пошани», Почесними грамотами Президії Верховної Ради УРСР, пам'ятними та почесними знаками Радянського комітету ветеранів війни, медалями, іменною бойовою зброєю (ф. Р-7902). Деякі матеріали містять відомості про роботу чекістів у роки Громадянської і Вітчизняної воєн, зведення про учасників бойових дій та їх спогади.

Важливими є матеріали фонду М. Шаповаленка, який у липні 1941 р. був направлений ув робітничий батальйон, а у вересні через хворобу – до окупованої Одеси (ф. Р-7973). У лютому 1942 р. вступив у підпільну антифашистську групу Уточкіна, яка діяла до квітня 1944 р. Автор багатьох архітектурних проектів в Одесі, Миколаєві, Донецьку, нагороджений почесними грамотами і преміями на конкурсах за кращі будівлі УРСР, а також орденом Трудового Червоного Прапора. Найцікавішими документами у фонді є довідка про участь в антифашистській підпільній групі 1941-1944 рр., медалі та посвідчення до медалей «За бойові заслуги» та «40 лет Победы в Великой Отечественной войне».

Фонд Петряєва Костянтина Дмитровича – доктора історичних наук, який у 1941 р. добровільно вступив до лав Червоної Армії, брав участь в обороні Ленінграда, воював на Волхівському фронті (ф. Р-7970). За бойові заслуги нагороджений орденом Червоної

Зірки та вісьмома медалями. У післявоєнні роки викладав та займався науковою роботою. Серед документів – матеріали наукової діяльності: рукописи, монографії, статті, листування з родиною, велика кількість книг з історії.

Особистий фонд Ю. Трусова – члена Спілки письменників України, який з 1941 р. воював на Південно-західному і Сталінградському фронтах (ф. Р-8000). Через поранення був демобілізований. Все ж не полишав творчу працю – у роки війни виступав зі статтями і віршами у фронтовій пресі, обласних і республіканських газетах та на радіо. Після війни працював в одеських газетах «Моряк» і «Раздельнянский колхозник». Нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня, медалями «За победу над Германией», «Двадцать лет Победы» та іншими. Опис особистого фонду включає 181 одиницю збереження. Особливістю фонду є значна кількість романів, віршів, вирізок з газет та журналів, неопубліковані рукописи та інші матеріали з теми війни.

Фонд М. Дихана – доктора історичних наук, професора, який у липні 1941 р. вступив до лав Ольшанського винищувального батальйону, у складі якого воював під Первомайськом (ф. Р-8237). У 1942 р. брав участь в обороні Кавказу, потім у звільненні України, а в липні 1945 р. демобілізований з армії як інвалід Вітчизняної війни. За участь у війні був нагороджений п'ятьма орденами і шістьнадцятьма медалями.

Цікавим є фонд М. Рузанкіна, який з 23 червня 1941 р. перебував в армії на посаді командира взводу 273-го батальйону зв'язку 21-ої Приволзької армії (ф. Р-8015). У вересні 1941 р. потрапив у полон і німецький концтабір. За спробу втечі перебував у німецькій в'язниці, був засуджений до страти. В квітні 1945 р. звільнений Радянською армією. Після війни неодноразово проходив фільтраційні комісії та перевірки в органах МДБ-КДБ. Кавалер ордена Вітчизняної війни II ступеня. Його мемуари є джерелом для істориків, у них охарактеризована довоєнна Одеса, цінними є рукописи статей про перебування у фашистському полоні; збереглася записна книжка з нотатками про перебування в полоні з адресами інших радянських військовополонених – в'язнів концтаборів та листи до колишніх в'язнів концтаборів і остарбайтерів. Доповнюють фонд листування і фотографії М. Рузанкіна з дружиною, учнями і колегами.

Фонд І. Боринського, кавалера 4-х орденів і 13-ти радянських і болгарських медалей, який пройшов шлях від командира взводу до начальника штабу 46-ї гвардійської артилерійської бригади (ф. Р-8046). У фонді зберігаються особисті документи: спогади про події Другої Світової війни, листування з болгарськими друзями та школярами, вирізки з газет, присвячені радянським воїнам і особисто І. Боринському, а також його статті. Низка документів відображають суспільно-політичне життя Болгарії післявоєнної доби. У колекції зібрань велика кількість унікальних книг, альбомів, буклетів і листівок, які свідчать про розвиток російсько-болгарських стосунків. Особливу цінність мають численні фотографії періоду вступу радянської армії до Болгарії.

Унікальна колекція документів полковника запасу, відомого одеського краєзнавця, спеціаліста у галузі пошукової роботи з питань встановлення місць поховань учасників Другої світової війни, подій військової історії у кількості 152 справ була передана сином до архіву на зберігання. Брав участь в обороні Одеси як командир взводу зв'язку 287-го стрілецького полку 25-ої стрілецької дивізії. У вересні 1941 р. був поранений і евакуйований до Краснодарського госпітала. З листопада 1941 р. знову повернувся на фронт в діючу армію. Воював у складі 13-ї окремої стрілецької бригади на Південному фронті, а у 1942 р. – 161-ї стрілецької дивізії на Воронежському і IV Українському фронтах. Згодом став начальником зв'язку дивізії. Нагороджений двома орденами Вітчизняної війни I ст., орденами Червоної Зірки, Богдана Хмельницького, медалями «За відвагу», «За оборону Одеси», а також ювілейними медалями. Він залишив дослідникам величезну кількість унікальних матеріалів. Серед них: «Покажчик місць

поховання воїнів, загиблих в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.), прах яких покоїться в землі міста Одеси»; карти-плани кладовищ, де були поховані радянські воїни, а також німецькі, італійські та румунські військовополонені; замітки, фотографії, переліки місць масового знищення єврейського населення Одеської області; витяги з документів Державного архіву Одеської області, статей з періодичних видань про встановлення прізвищ і місць поховань військовослужбовців Одеської області в роки першої і другої світових війн; мемуари (рукописні замітки) «Спогади про бойовий шлях у складі 161-ї стрілецької дивізії». Інформативно насиченими є список Героїв Радянського Союзу – уродженців Одеської області (уточнення до «Книги пам'яті»), матеріали про льотчиків 69-го винищувального авіаційного полку, який брав участь в обороні та звільненні Одеси, матеріали про встановлення місць поховань загиблих партизан, підпільників (ф. Р-8187).

Не менш інформативно насиченими з історії Великої Вітчизняної війни є фонди Державного архіву Миколаївської області (далі ДАМО) наповнені документами з історії Великої Вітчизняної війни [12]. Покоління, що пережило війну вже практично відійшло в історію, і лише архіви та музеї зберігають у своїх анналах первинну інформацію і пам'ять про війну. На зберіганні в архіві знаходяться документи Миколаївської обласної редакційної колегії «Книга пам'яті України» та документи, зібрані краєзнавцем В. Цигановим, який усе своє життя присвятив дослідженню бойового шляху 384-го Окремого Червонопрапорного Миколаївського батальйону морської піхоти Чорноморського флоту [7]. «Книга Пам'яті» документально фіксує величезні жертви тих трагічних років. До неї занесені імена солдатів і офіцерів Червоної Армії, партизан і підпільників. 90 уродженців Миколаївської області отримали звання Героя Радянського Союзу, 15 осіб відзначені орденом Слави усіх трьох ступенів, орденами і медалями нагороджені десятки тисяч миколаївчан. Звання Героя Радянського Союзу посмертно присвоєно керівнику підпільної організації «Миколаївський центр» В. Лягіну, керівнику і учасникам комсомольської підпільної організації «Партизанська іскра» В. Моргуненку та П. Дяченку.

Серед зібраних джерел до «Книги Пам'яті» – довідки та копії документів Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМОРФ м. Подольськ), Центрального Військово-морського архіву (ЦВМАРФ м. Гатчина), архіву Військово-медичної документації (ВМДРФ м. Санкт-Петербург), Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ м. Москва), Російського державного воєнного архіву (РДВАРФ м. Москва), Центрального архіву прикордонних військ Федеральної служби безпеки Російської Федерації (ЦАПВФСБРФ м. Пушкіно Московської обл.), військових комісаріатів областей України та СНД, державних архівів областей України та країн СНД, довідки, інформації і відомості, надані селищними та сільськими радами, підприємствами, установами, організаціями, навчальними закладами, державними і народними музеями, місцевими організаціями Українського товариства охорони пам'яток, спогади ветеранів Великої Вітчизняної війни, однополчан, членів родин загиблих тощо. Усі зібрані документи і матеріали стали основою формування архівного фонду «Робоча група Миколаївської обласної редакційної колегії «Книга пам'яті України» (ф. Р-6122).

Велике інформаційне значення має прийнятий на зберігання особового фонду В. Циганова (ф. Р-6120). У фонді зосереджені рукописи книг, статей, нарисів В. Циганова, документи про бойові дії загону під командуванням К. Ольшанського, десантні операції 384-го Окремого Червонопрапорного Миколаївського батальйону морської піхоти Чорноморського флоту у 1943-1944 рр., списки особового складу батальйону, спогади ветеранів, копії листів про нагородження учасників боїв, вирізки з газет, листування з учасниками війни, архівами, музеями, фотографії тощо. До фонду

також включені передані В. Цигановим копії листів Ф. Котанова, а також документи про десантну операцію у районі Ялта-Мангуш-Маріуполь та визволення міста Бердянськ.

На базі архівних документів організовано виставки присвячені подіям війни «До 65-річчя звільнення Миколаївщини від фашистських окупантів», «З історії діяльності партизанських загонів та підпільних організацій, які діяли на території Миколаївщини у 1941-1944 рр.» та інші [12]. Документи виставки, присвяченої партизанським загонам та підпільним організаціям, розповідають про їхню діяльність. Велика Вітчизняна війна 1941-1945 рр. стала суворим випробуванням для народу. З перших днів війни жителі Миколаївщини проводили мітинги та зібрання, на яких висловлювали своє прагнення боротися з окупантами. Вже на 21 липня 1941 р. в народне ополчення записалось 70 464 жителі області. На виконання постанови ЦК ВКП(б) від 4 липня 1941 р. «Про організацію боротьби в тилу ворожих військ» у Миколаївській області було сформовано підпільний обком партії, в районах та містах – райкоми та міськкоми партії, підпільні організації, партизанські загони, диверсійні та розвідувальні групи.

Після відступу військ Червоної Армії, тридцять два місяці, з 1 серпня 1941 р. по 4 квітня 1944 р., Миколаївщина була окупована німецько-румунськими військами, розгорнулася партизанська і підпільна боротьба. На території області розташувалася велика кількість окупаційних військових частин, штабів, аеродромів, баз. У Миколаєві був штаб спеціальних військових з'єднань, спеціальних частин СС, поліції. Незважаючи на це, у Миколаєві, Первомайську, Казанківському, Баштанському, Березнегуватському, Кривоозерському, Доманівському районах були організовані і діяли партизанські загони і підпільні організації. В Арбузинському, Владіївському, Жовтневому, Новоодеському, Миколаївському, Братському, Вознесенському діяли підпільно-патріотичні групи. Більшість підпільних груп і партизанських загонів організували військовослужбовці Червоної Армії, які опинилися в оточенні або, потрапивши в полон, змогли вирватися з фашистських таборів, а також місцеві активісти комуністи, комсомольці [7].

Найбільш відомими підпільними організаціями на Миколаївщині були: «Миколаївський центр» у Миколаєві на чолі з В. Лягіним, куди входили групи А. Палагнюка (Андрєєва), В. Бондаренка, П. Зашука, М. Комкова та ін., підпільна молодіжна організація «Партизанська іскра» у с. Кримка Первомайського району на чолі з В. Моргуненком, підпільні групи на території Жовтневого району на чолі з Т. Морозовим, підпільні загони у селах Богданівка і Доманівка, очолювані А. Мазепою, партизанський загін, створений на території Казанківського району під командуванням Г. Седнева.

Партизани і підпільники застосовували різноманітні форми боротьби: випускали листівки та звернення з закликами до боротьби з окупантами, здійснювали диверсії, організували масовий саботаж населення області військових, економічних і політичних заходів окупантів. Важливе місце в діяльності підпільних організацій і груп посідали бойові операції зі знищення пального, продовольства, винищення особового складу гітлерівських військ, а також здійснення диверсійних актів на транспорті, псування телеграфно-телефонного зв'язку, проводили роботу зі звільнення з таборів військовополонених. За мужність і героїзм у боротьбі з німецько-румунськими загарбниками звання Героя Радянського Союзу посмертно були удостоєні чотири підпільники: В. Лягін, В. Моргуненко, П. Гречаний, Д. Дяченко, більше тисячі підпільників і партизан області нагороджені орденами і медалями [7]. Про них нагадують сьогодні меморіальні дошки, пам'ятники, вулиці, названі іменами героїв, обеліски і кургани слави.

На згаданій виставці представлені накази, оголошення та повідомлення окупаційної влади про покарання за підпільну та партизанську діяльність, документи, які розповідають про підпільні групи та партизанські загони, експонувалася мапа

Миколаївської області з позначенням місць діяльності цих груп та загонів, фотографії підпільників і керівників партизанських загонів, світлини з місць диверсій, документи про нагородження патріотів [12].

Інформаційно насиченими для вивчення подій Великої Вітчизняної війни та партизансько-підпільного руху є матеріали фондів Державного архіву Полтавської області (далі ДАПО) [13]. Вагомий внесок у розгром фашистської Німеччини зробили також полтавчани, які воювали на різних фронтах, у місцевих військових формуваннях (ополчення), партизанських загонах та антифашистському підпіллі. 5 серпня 1941 р. на 45-й день від початку війни, на підступах до Крюкова почалися перші бої німецьких частин з Кременчуцькою дивізією народного ополчення, двома полками 297-ї стрілецької дивізії та невеликими силами місцевого гарнізону. А 13 жовтня 1941 р. фашистські війська вже повністю окупували територію Полтавської області [8].

Інформація про військові події серпня-жовтня 1941 р., у тому числі тих, що відбувалися на теренах Полтавщини, зберігається у фондах державних архівних установ України. Зібрання джерел ДАПО, що відображають події перших місяців війни 1941 р., включає різні за походженням, обсягом та змістом документи фондів. Проте, майже усі фонди зберігають історичні джерела особового походження. Зокрема, ф. П.-105 «Колекція документів діяльності партійного та комсомольського підпілля, партизанського руху, інших форм антифашистського спротиву, що діяли на території Полтавської області у період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.», 360 справ; ф. Р.-9075 «Колекція документів полтавчан – учасників Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.», 22 справи; ф. Р.-8910 «Колекція документів ветеранів Полтавського танко-технічного училища (ПТУ) і Зведеного полку училища», зібраний А. Ульяновом за 1939-1991 рр., 146 справ; ф. Р.-8676 «Колекція періодичних видань, наказів, розпоряджень, листівок, плакатів, брошур та ін. періоду тимчасової німецько-фашистської окупації України 1941-1944 рр.» 395 справ; ф. П.-15 «Документи Полтавського обкому КП України» [13].

Згідно з наказом Головнокомандуючого Південно-Західного напрямку Маршала Радянського Союзу С. Будьонного, Зведений полк Полтавського тракторного училища (ПТУ) офіційно було сформовано з місцевих мешканців впродовж одного дня – 5 серпня 1941 р. в Полтаві. До складу полку ввійшли: командири, політпрацівники, викладачі та дві роти курсантів ПТУ, командири, політпрацівники та курсанти 8-го Окремого Запасного Тракторного батальйону і курсанти Фронтних курсів політради. Документи архіву свідчать, що оборона полку в серпневі дні 1941 р. носила характер так званих «вогнищ». Основою такої оборони були опорні взводні пункти, відстані між якими контролювалися дозорами. Але попри великі відстані, швидко реагувати на небезпеку дозволяли мобільні групи, які пересувалися на автомашинах [8].

Незважаючи на незадовільне озброєння (при формуванні 3 та 4 батальйонів на гвинтівку зразка 1891 р. виділялося лише 15 набоїв), відсутність бойового досвіду, командири та бійці полку впродовж двох тижнів стримували натиск ворога. Всі спроби фашистів організувати переправу зазнали невдачі. Так, 12 серпня група розвідників військового техніка 2-го рангу А. Михайлова перешкодила загонові німців переправитися через Дніпро біля села Низи Кременчуцького району (ф. Р.-8910). Курсанти ПТУ вели розвідку, завдавали раптових ударів по підрозділах противника – рота лейтенанта Вострухова, переправившись через Дніпро, атакувала німців у селі Деріївці. Заскочений зненацька ворог зазнав втрат, знищено мотоциклетну роту, спалено кілька танків. А в районі села Мішурин Ріг розвідники 3-го батальйону знищили кілька німецьких бронемашин, захопили штандарт німецького полку [8].

Документи Колекції Зведеного полку ПТУ, а саме: витяги із бойових наказів, схеми бойових дій, спогади та листи ветеранів, щоденник бійця М. Косорукова свідчать

про участь полку в кровопролитних боях 1941 р. під Кременчугом і Дніпропетровськом, а згодом в обороні Північного Кавказу. У документах колекції фонду Зведеного полку ПТУ зберігається копія витягу з бойового наказу 6-ї армії від 13 вересня 1941 р. № 0016 за підписом генерал-майора Р. Малиновського про відзначення бійців полку за мужність та героїзм під час боїв поблизу Дніпропетровська та Ломівки [8].

Подібним видатним місцевим військовим формуванням на Полтавщині стала Кременчуцька дивізія народного ополчення, яка була створена у Кременчуці в перші дні серпня 1941 р. відповідно до постанови бюро Полтавського обкому КП(б)У від 25 червня 1941 р. «Про формування частин народного ополчення у Полтавській області та організації військового навчання в них». Полки народного ополчення формувалися у Полтаві та Кременчуці, батальйони – у селищах міського типу, роти – в інших райцентрах. У селах, залежно від кількості їх мешканців, теж створювалися окремі підрозділи (взводи, роти) з підпорядкуванням командуванню частин народного ополчення у районах. Привертає увагу 4-й пункт зазначеної постанови, у якому вказувалося, що усі ополченці зобов'язані були проходити обов'язкову військову підготовку за програмою запасних частин, зосередившись на опануванні правил зарядки і розрядки гвинтівок, кулеметів, гранат; використанні пляшок із запальною сумішшю для боротьби із танками, вивченні правил перебіжок, будівництва «їжаків» та ін. Незважаючи на загрозливу ситуацію, особовий склад підрозділів не звільнявся від основної роботи на підприємстві; військові навчання ополченці мали проводити без відриву від виробництва щоденно не менше двох годин.

Підводячи підсумки необхідно зазначити, що події Великої Вітчизняної війни для українського народу стали особливим, переломним етапом у тривалому, суперечливому процесі формування суспільства. Активна участь українського народу в антигітлерівському спротиві, великі людські жертви, колосальні матеріальні збитки сприяли поглибленню національно-патріотичної свідомості та визнанню вкладу українського народу у світові процеси середини ХХ ст. Україна вийшла з війни країною-переможницею, вперше увійшла у систему світової співдружності, набула статусу суб'єкта міжнародного права. У цьому контексті величезного значення набуває вивчення історії Другої світової та Великої Вітчизняної війни через суб'єктивно-емоційні враження учасників тих подій без заангажованості та політичної упередженості. І особливе місце у цих дослідженнях посідають малодосліджені матеріали особового походження фондів державних архівів України. Вони розкривають особливості воєнних подій у житті народу, свідчать про мужність та героїзм громадян, виявлений у роки війни. У вивченні підпільно-партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни особисті свідчення та документи учасників-очевидців несуть важливу історичну інформативність насичену емоційно-чуттєвими переживаннями, висвітлюючи власний аналіз подій та світобачення.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены историческое значение документов личного происхождения участников Великой Отечественной войны, которые собраны в региональных архивах Украины. Выявлена информативность и место данной группы в источниковом массиве по истории деятельности советского Движения Сопротивления в годы Великой Отечественной войны. Систематизирована документальная база архивных фондов, которая формировалась в разное время.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, партизанское и подпольное движение, источники личного происхождения, документы, архивные фонды.

SUMMARY

The article considers the funds of personal papers of the participants of the great Patriotic war, which were collected in the regional archives of Ukraine. Found informative and place of this group in the source array on the history of the Soviet Resistance Movement in the years of the great Patriotic war. Systematized documentary base of archive funds, which was formed at different times.

Key words: Great Patriotic war, the partisan and underground movement, the sources of personal origin, the documents of the archive Fund.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Стрельський В. І. Джерелознавство історії СРСР: Період імперіалізму / В. І. Стрельський. – К.: Радянська школа, 1958. – 480 с.
2. Мандральская Н. В. Принципы научной классификации в определении методики источниковедческого анализа кинофотофонодокументов / Н. В. Мандральская // Вестник архивиста. – 2010. – № 2. – С. 255-269.
3. Романовський В. О. Нариси з архівознавства: історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах / В. О. Романовський. – Харків: Вид-во ЦАУ УРСР, 1927. – 170 с.
4. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие / Авт. кол. И.Н. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2004. – 702 с.
5. Коптева О.С. Фонди особового походження учасників Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. у Державному архіві Харківської області [Електронний ресурс] / О.С. Коптева. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_4_2011/13.pdf
6. Паніван Г.М. Фонди особового походження учасників Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. у Державному архіві Одеської області [Електронний ресурс] / Г.М. Паніван. // Архіви України. – 2010. – Квітень-червень. – № 2 (268). – С. 163-170. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_2_2010/19.pdf
7. Левченко Л.Л. Поповнення фондів Державного архіву Миколаївської області документами з історії Другої світової війни [Електронний ресурс] / Л.Л. Левченко, М.О. Мельник. // Архіви України. – 2010. – № 2. – С. 209-221. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_2_2010/28.pdf
8. Пустовіт Т.П. Документи Державного архіву Полтавської області про участь місцевих військових формувань у бойових діях у серпні-вересні 1941 р. на території Полтавської області [Електронний ресурс] / Т.П. Пустовіт. // Архіви України. – 2010. – Квітень-червень. – № 2 (268). – С. 77-89. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_2_2010/7.pdf
9. www.archives.gov.ua
10. www.archives.kharkov.ua
11. www.derjarhiv.odessa.gov.ua
12. www.archiv.mk.ua
13. www.poltava.archives.gov.ua.

Надійшла до редакції 23.04.2012 р.

ББК Т4.456(19-20)

ВІДНОСИНИ США З КРАЇНАМИ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ НА МЕЖІ ХІХ-ХХ СТ. У ЗАРУБІЖНІЙ ТА ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

А.В. Бредіхин

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена аналізу досліджень зарубіжних та вітчизняних істориків – латиноамериканістів, які вивчали проблеми становлення та розвитку відносин США з країнами Латинської Америки на межі ХІХ та ХХ ст. Зокрема, визначені особливості підходів до зазначеної проблематики, проаналізовано еволюцію поглядів дослідників за останні 50 років.

Ключові слова: США, Латинська Америка, історіографія, дослідження, вплив, концепція.

Відносини США з країнами Латинської Америки представляють собою доволі складний комплекс подій, який вимагає залучення широкого спектру наукових досліджень, підготованих американськими, латиноамериканськими, європейськими, радянськими та сучасними українськими дослідниками.

Багатогранність проблематики обумовлюється необхідністю вивчення не лише конкретних історичних подій, а й вимагає від дослідника вивчення причини багатьох явищ.

Можна із впевненістю сказати, що після завершення Другої світової війни зацікавленість професійних істориків проблемами зовнішньої політики США на межі ХІХ-ХХ ст. помітно зростає. Причому в історіографії достатньо рельєфно простежуються ті ж тенденції, що й у суспільно-політичному житті країни загалом. Історіографічний дискурс проблем зовнішньополітичних відносин США впродовж 40–50-х років відзначався виразними консервативними настроями, а починаючи з 60-х років – зазнав відчутного впливу неоліберальних тенденцій, “нових лівих”, розрядки міжнародної напруженості. Виникнення нових, радикальних, підходів до тлумачення істориками передумов, обставин та наслідків переходу Сполучених Штатів Америки до активної експансіоністської політики у другій половині ХІХ ст. та виходу їх зі стану зовнішньополітичної самоізоляції.

Однією з важливих особливостей історіографії відносин США з країнами Латинської Америки в другій половині ХІХ ст. – початку ХХ ст. є існування значної кількості концепцій, що намагаються пояснити хід історичних подій. Радянська історіографія часто-густо надає занадто заангажовані оцінки, сучасна американська історіографія концентрує увагу у значній мірі на подіях другої половини ХХ ст. Роботи американських дослідників, присвячені межі ХІХ-ХХ ст. доволі переповнені застарілими концепціями, що ускладнюють сприйняття багатьох історичних явищ.

Вивчаючи наявні наукові розвідки ми побачили, що більшість американських істориків початку ХХ століття не приділяли уваги окремим країнам Латинської Америки, а розглядали їх переважно в контексті вивчення зовнішньої політики США. До таких науковців можна віднести А. Мехена, Д. Фостера, А. Куліджа. У своїх роботах вони як правило шукали історичну аргументацію американській військовій та економічній експансії [1,2,3].

Окрім того, американська історіографія серед ідей історії США, в тому числі їх зовнішньої політики, виділяє також глибокі традиції індивідуалізму, що не могли не гарантувати великої ролі окремих політиків, зокрема президентів. Часто-густо риси

їхнього характеру, особливості походження, виховання, освіти, особисті переконання, харизма зображуються як домінуючі при вирішенні згаданих проблем. Щодо політичного чинника, то тут перш за все йдеться про відмінності (а, втім, і подібності) зовнішньої політики Демократичної та Республіканської партій. Проблема зламу традицій та комплекс моральних чинників теж розглядаються істориками зовнішньої політики як важливі фактори впливу. Наголошується на складності процесу досягнення консенсусу щодо місій і завдань США у світі, національних інтересів, принципів зовнішньої політики. Цей тривалий процес базувався на досвіді американської нації (теоретичному і практичному), на політичній культурі, певних моральних цінностях, в тому числі й на переконанні в унікальності та обраності американських громадян (американська винятковість, ідея поширення демократії, захисту прав людини). Переконання у своїй винятковості прищеплювалося американцям з “дитинства” нації, починаючи від “батьків-засновників” (ця ідея наскрізною думкою проходить через ряд промов Томаса Джефферсона, Александра Гамільтона, Бенджаміна Франкліна, Джона Адамса). Однією з основних місій США було поширення демократичних цінностей в усьому світі, а власне першим регіоном, де можна було випробувати ставала Латинська Америка.

У 50–60-х роках ХХ століття, коли викристалізувалися особливості бачення різними історичними школами та напрямками дій США на зовнішньополітичній арені, особливо популярними в американській історичній науці стали дослідження зовнішньої політики. Чималу роль у цьому відіграло створене 1967 року Товариство істориків американської зовнішньої політики, яке випускає знаний та авторитетний часопис “Дипломатична історія”. Серед загальних досліджень зовнішньої політики слід назвати “Шлях до влади: історіографія американської дипломатії до 1941 року” за редакцією Майкла Хогена, його ж, колективну монографію “Вивчення історії американської зовнішньої політики» [4, 5]. В цих роботах представлено аналіз основних напрямків зовнішньої політики США. Варто також відзначити започатковану видавництвом “Блеквел Паблішер” серію публікацій, присвячених дослідженню історії США, зокрема й становлення їх як великої держави [6].

Активно дискутованими у 1950-1960-ті залишалися проблеми альтернатив зовнішньополітичного курсу країни на рубежі століть, особливо в часи президентства Вільяма Маккінлі, Теодора Рузвельта, Вільяма Тафта та Вудро Вільсона. Йдеться про доцільність чи недоцільність і надалі дотримуватися проголошеної ще у 20-х роках ХІХ ст. Президентом Джеймсом Монро доктрини невтручання у позаамериканські справи; про продовження американської експансії на Захід за межами континенту; про іспано-американську війну 1898 р. та її наслідки; про вступ США у Першу світову війну та відмову від участі у роботі Ліги Націй. Погодимось з влучним виокремленням трьох дилем, що домінували в зовнішній політиці США відносно Латинської Америки, зробленим у колективній монографії під редакцією американського історика Д. Паппа «Американська зовнішня політика: Історія, політики, політика» [7]. В цьому дослідженні автори виокремлюють ряд чинників, які впливали на вибір латиноамериканського вектору й наголошують саме на доцільності цього вектору.

В. Лафібер у монографії “Нова імперія: інтерпретація американської експансії. 1860–1898” розглядає вихід США на заморські простори та творення американської імперії. Основною тезою дослідження є тісний взаємозв’язок між завершенням промислової революції, що, розпочавшись в середині ХІХ ст., заклала основи сучасної Америки та появу імперських тенденцій у політиці США. Дослідник наголошує, що уряд США став на імперіалістичний шлях не раптово і не спонтанно, не під впливом одномоментних спонукань, не користуючись якимось випадковим шансом, а цілеспрямовано і свідомо. Політика відносно країн Латинської Америки кінця ХІХ –

початку ХХ ст. була природною кульмінацією історичного розвитку США. Змальовуючи її, автор широко використовує такі терміни, як “колоніалізм”, “експансіонізм”, але значно рідше “імперіалізм”, зауважуючи, що зміст останнього був настільки спотворений в часи “холодної війни”, що доцільніше буде утримуватися від його застосування[8].

Одним з найважливіших документів, який обумовлював зовнішню політику США в Латинській Америці була доктрина Монро. Ціла плеяда американських істориків другої половини ХХ століття вивчала вплив доктрини Монро на відносини США з країнами Латинської Америки. До найбільш авторитетних можна в першу чергу віднести Д. Перкінса. Його праця “Історія доктрини Монро” присвячено не лише особливостям розробки цього документу, а й містить у собі аналіз подій, які стали власне втіленням цього зовнішньополітичного документу [9].

Аналізуючи наукові праці американських істориків середини ХХ ст. простежується певна паралель, яка полягає у вивченні відносин з Латинською Америкою та конфліктом США з Іспанією. До такого роду праць можна віднести дослідження американського історика Д. Оффнера “Небажана війна: дипломатія Сполучених Штатів та Іспанії щодо Куби, 1895–1898”, яка, без сумніву, є одним із найдетальніших і найглибших досліджень традиційної позитивістської історіографії [10]. Автор акцентує увагу на внутрішніх передумовах війни в обох країнах, але не меншу увагу приділяє зовнішньополітичним обставинам, що вплинули на процес прийняття рішень у Мадриді та Вашингтоні. Монографія базується на великій кількості архівних матеріалів.

У роботі Д. Траска “Війна з Іспанією 1898 року”, автор вказує, що особливості внутрішньої політики неминуче зводили США та Іспанію у їх ставленні до Куби на зустрічних курсах; що захоплення Філіппін відбулося з огляду на тогочасну воєнну стратегію Сполучених Штатів, а не через їхні зловісні імперіалістичні плани; що окремі інциденти, такі як з броненосцем “Мейн”, вкрай обмежували дипломатів і політиків у виборі рішень і унеможливлювали мирне вирішення конфлікту. На думку Д. Траска, намагання США розширити вплив у Латинській Америці призвели до війни з Іспанією, яка доречі була неминучою [11]. Вивчення політики США в Латинській Америці стало основою наукових пошуків відомого американського історика С. Беміса. Інтервенцію США в зазначеному регіоні він пояснював як необхідність, що має запобігти експансії з боку європейських держав. Також Беміс вважав, що побудова відносин з південними сусідами США є історично виправданою та цілком прогнозованою [12].

Серйозний внесок у вивчення політики США в Латинській Америці зробив Г. Коннел-Сміт, він вважав, що в основі цієї політики лежало, перш за все, “шляхетне”, “патерналістське” прагнення надати “допомогу” сусіднім країнам у дусі “континентальної солідарності” [13].

Відносинам США з Домініканською Республікою присвячено дослідження І. Каррі - професора Гарвардського університету. На сторінках свого дослідження він доводить, що США прагнули в першу чергу встановити лояльний політичний режим та зберегти стабільність у цій державі. Значна частина роботи “Домініканська політика Е. Гувера та походження сусідської політики” присвячена аналізу передумов та процесу взаємовідносин із Домініканською республікою [14].

Досліджуючи наукові розвідки істориків США, варто зазначити, що переважна більшість досліджень присвячених відносинам з країнами Латинської Америки розглядає цей регіон в цілому, акценти були зроблені переважно на виправданні доволі агресивної зовнішньої політики.

Радянська історіографія доволі серйозно вивчала відносини США із південними

сусідами. У міжвоєнні часи цей напрямок в СРСР був представлений дослідженнями Г. К. Донського. В роботі «Боротьба за Латинську Америку», автор на противагу американській історіографії змальовує агресивні настрої зовнішньої політики США на межі XIX-XX ст. [15].

В післявоєнні часи радянська історіографія поповнилася роботами: Л.І. Зубка, Л.Ю. Сльозкіна, М.К. Альперовіча, В. М. Руденко, Е.Л. Нітобурга, І.І. Янчука, Н.Д. Луцького [16, 17, 18, 19, 20, 21, 22]. До основних напрямків досліджень радянських вчених можна віднести: вивчення форм та методів експансії США в Латинській Америці, розгляд сутності «панамериканізму». Всі вищезазначені автори представили дуже змістовні дослідження, які доповнені цінним фактичним матеріалом, але факти представлені в доволі заідеологізованій формі, часто-густо оцінки «імперіалістичної сутності» США заважають розумінню особливостей відносин між країнами.

Серед зазначених авторів для нашого дослідження доволі актуальним було вивчення наукового доробку Л.І. Зубка. Його дослідження «Імперіалістична політика США в країнах Карибського басейну 1900-1939» та «Експансіоністська політика США на початку XX ст.», мають достатньо серйозну аналітичну складову та дозволяють у повній мірі зрозуміти реалізацію зовнішньополітичних стратегій США [23].

Нового етапу розвитку радянська історіографія досягла в 60-80-ті роки XX століття. Пожвавлення інтересу до вивчення відносин США з країнами Латинської Америки було пов'язано з налагодженням більш серйозної взаємодії з цим регіоном, пожвавленням відносин із Вашингтоном, можливостями роботи в архівах для радянських дослідників.

Оцінкам панамериканізму та історії Панамериканського союзу присвячені монографії М.В. Антясова та Б.Н. Гвоздерева [24, 25, 26, 27]. Автори дослідили складний характер панамериканізму, як основного інструменту співробітництва США з країнами Латинської Америки. Вони показали, що спираючись на Доктрину Монро, США намагалися використовувати ідеологію єдності американських держав у власних загарбницьких цілях. Також, зазначені автори проаналізували причину створення Організації американських держав та вивчили правові аспекти її діяльності.

Робота Н. В. Корольова «Країни Латинської Америки в міжнародних відносинах (1898-1962)» підготована на основі вивчення досить серйозної джерельної бази, яку складають документи МЗС Росії. В цьому дослідженні, на відміну від багатьох інших, проаналізовано вплив європейських держав на країни Латинської Америки та боротьба за панування у цьому регіоні [28].

Окремим питанням історичного розвитку країн Латинської Америки та впливу США присвячені роботи Н.Н. Болохвітінова та І.П. Дементьева. Дослідження цих авторів займають чи не найголовніші позиції серед радянських фахівців історії Америки. Окрім значного обсягу фактичного матеріалу, роботи цих авторів доповнені доволі змістовним історіографічним матеріалом [29, 30].

Одним з найбільш знаних представників радянської, а потім радянської латиноамериканістики був К.А. Хачатуров. Цей дослідник залишив доволі серйозну наукову спадщину. Серед його наукового доробку доцільно виділити такі роботи як: «Ідеологічна експансія США в Латинській Америці», «Протистояння двох Америк», «Латинська Америка – США: революція та контрреволюція». В зазначених роботах автор звертається до вивчення витоків відносин США з країнами Латинської Америки, які формувалися саме на межі XIX та XX ст. К.А. Хачатуров представив цілісну картину формування системи відносин в Америці, детально розглянув принципи взаємодії, основані на економічній та військовій експансії [31, 32, 33].

Сучасна російська латиноамериканістика зосереджує зусилля на вивченні історії XX століття й, відповідно, проблеми взаємодії США з країнами Латинської Америки

розглядаються саме у цей період. Серед наукових досліджень, частково присвячених предмету нашого дослідження можна відзначити роботи А.І. Строганова та Б.І. Коваля. Зазначені науковці роблять акцент переважно на сучасному етапі розвитку латиноамериканських держав, але проводяться паралелі із подіями, які відбувались на межі ХІХ та ХХ ст.

Такі російські вчені як Р.К. Кауфман, Д. В. Кузнєцов, З.І. Романова, В.П. Сударєв, вивчаючи відносини США та країн Латинської Америки у ХХ та ХХІ ст., торкаються проблем й більш раннього періоду. Зокрема, для зазначених авторів притаманний більш виважений підхід до оцінки подій періоду, який нами досліджується. З.І. Романова, наприклад, наголошує, що альтернативою європейській колоніальній політиці ХVІ-ХVІІІ ст., стала політика США, яка була більш прагматичною та далекоглядною.

Особливості відносин США з країнами Латинської Америки не були предметом спеціальних, окремих досліджень більшості латиноамериканських науковців. Розглядаючи стан проблематики та рівень його висвітлення, можна виділити категорію дослідників, які частково розглядали проблеми дотичні до предмету нашого дослідження. Такі латиноамериканські історики як: Л. Салседо-Бастардо («Історія Венесуели»), Л. Пасо («Колонії за національну незалежність»), Р. Солер («Ідея Латинської Америки та питання про національну незалежність»), негативно оцінювали політику США відносно латиноамериканських держав на межі ХІХ-ХХ ст.

Безпосередньо проблемі відносин США та країн Латинської Америки присвячена наукова праця чилійського історика Р. Нікочеа «США та Латинська Америка 1930-1965». Зазначене дослідження виконане в контексті марксистської ідеології, але окремі аспекти становлення та розвитку американської співпраці представлені на високому рівні, вони вдало доповнені статистичними матеріалами. В цілому ж зазначений автор доволі негативно ставиться до експансіоністських ідей керівництва США та постійного втручання у внутрішні справи латиноамериканських країн.

Перший етап становлення та розвитку політики США в Латинській Америці розглядається у роботі латиноамериканського історика К. Медіна. Його монографія «Сполучені Штати та Латинська Америка ХІХ ст. складається з двох основних частин, в першій аналізується ідеологічне та політичне підґрунтя політики США, в другій, власне, реалізація мотивів. Проте автору не вдалося уникнути упереджених оцінок в дусі марксистської історіографії.

До переліку найбільш сучасних наукових розвідок пов'язаних з предметом нашого дослідження можна віднести колективну монографію «Залежність та розвиток Латинської Америки. Досвід соціологічної модернізації», авторами якої є двоє відомих латиноамериканських вчених Ф. Кардозо (президента Бразилії) та Е. Фалето (чилійський історик). В зазначеній роботі також аналізується вплив США на соціальний та економічний розвиток країн Латинської Америки.

Сучасна українська школа латиноамериканістів концентрує увагу переважно на дослідженнях ХХ століття та сучасних процесах глобалізації в країнах Латинської Америки. Окремі аспекти зовнішньополітичного курсу США та аналіз концепцій взаємовідносин за країнами Латинської Америки представлено у наукових розвідках Питльованої Л.Ю. Зокрема, дослідниця, проаналізувавши американську історіографію, представила власне бачення реалізації експансіоністської політики США в Латинській Америці та наголосила на ролі військового фактора, як найбільш впливового.

Таким чином, підбиваючи підсумок з вищесказаного, є сенс констатувати відсутність комплексного дослідження історії відносин США з країнами Латинської Америки в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Історіографія США розглядає представлену тематику переважно з позицій глобальної політики, більшість авторів,

представлених у даному історіографічному огляді роблять спробу виправдати доволі жорстку політику, яка передусім була спрямована на встановлення лояльних режимів та створення американської системи безпеки з обов'язковим виключенням країн Європи. Також дослідники США всіляко намагаються завуалювати експансіоністські наміри ідеями панамериканізму та постійно наголошують на провідній місії Штатів на континенті.

Радянська історіографія представлена значною кількістю досліджень, присвячених реалізації доктрини Монро в Латинській Америці та викриттю виключно загарбницьких намірів з боку США. Вивчаючи наукові твори радянських дослідників варто відзначити занадто високий рівень ідеологічної складової, яка часто-густо ускладнює розуміння подій та їхніх наслідків.

Сучасна російська латиноамериканістика сконцентрувала увагу на процесах, які мали місце вже у другій половині ХХ та на початку ХХІ століття.

Українська історична наука доби незалежності представлена окремими розвідками, предметом яких стала зовнішня політика США в цілому. Лише окремі аспекти відносин з країнами Латинської Америки знайшли відображення на сторінках наукових видань.

В сучасній українській та російській історичній науці відсутні комплексні наукові дослідження відносин США з країнами Латинської Америки у другій половині ХІХ на початку ХХ століття. Зокрема, є сенс у вивченні чинників формування двосторонніх відносин, перебігу переговорного процесу також можливе дослідження зовнішніх факторів, які впливали на відносини.

РЕЗЮМЕ

Представленная статья посвящена анализу исследований зарубежных и отечественных историков-латиноамериканистов, которые изучали проблемы становления и развития отношений США со странами Латинской Америки на рубеже ХІХ-ХХ ст. В частности, проанализированы особенности подходов к указанной проблематике, определена эволюция взглядов исследователей за последние 50 лет.

Ключевые слова: США, Латинская Америка, историография, исследования, влияние, концепция.

SUMMARY

Foreign and native researching in field of the relationships between US and Latin America countries are analyzed in given article. Perhaps, features of the concepts in this field are defined.

Key words: USA, Latin America, historiography, researching, influence, concept.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Mahan A. The interest of America in international conditions / A.Mahan. – Boston: Opportunity, 1998. – 650 p.
2. Foster J. A Century of American Diplomacy / J. Foster. – Boston: Opportunity, 1999. – 560 p.
3. Coolidge A. The United States as a World Power / A. Coolidge. – New York: Routledge, 2001. – 765 p.
4. Hogan M.J. Paths to Power: the Historiography of American Foreign Relations to 1941. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2000. – 303 p.
5. Explaining the History of American Foreign Relations / Ed. By M.J. Hogan, Th.G. Paterson. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 380 p.

6. A Companion to 19th-Century America / Ed. W. Barney (Blackwell Companions to American History). – Malden, Mass.: Blackwell, 2001. – 414 p.
7. Papp D.S. American Foreign Policy: History, Politics, and Policy / D.S. Papp, L.K. Johnson, J. Endicott. – New York: Longman Inc., 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ablongman.com/polisci_rh_bridge/assets/PAPP.9027.cp02.038-065.pdf.
8. La Feber W. The New Empire: an Interpretation of American Expansion, 1860-1898 / W. LaFeber. – Ithaca, N.Y., Published for the American Historical Association: Cornell University Press, 1963. – 444 p.
9. Perkins D. A History of the Monroe Doktrine / D. Perkins. - Boston, 1963. – 417 p.
10. Offner J. An Unwanted War: The Diplomacy of the United States and Spain Over Cuba, 1895-1898 / J. Offner. – Chapel Hill : University of North Carolina Press, 1992. – 306 p.
11. Trask D.F. The War with Spain in 1898 / D.F. Trask. – New-York: Macmillan; London: Collier Macmillan, 1981. – 654 p.
12. Bemis S. The Latin-American policy of the United States An historical interpretation / S. Bemis. – New-York: Routledge, 1973. – 560 p.
13. Connel-Smith G. The United States and Latin America : An Historic Analysis of Inter-American Relations / G. Connel-Smith. – New York, 1976. - 302 p.
14. Curry E. Hoover’s Dominican diplomacy and the origins of the good neighbour policy / E. Curry. – New York: Public Press, 1979. - 277 p.
15. Донской Г. К. Борьба за Латинскую Америку / Г. К. Донской. – Москва: Наука, 1987. – 317 с.
16. Зубок Л. И. Империалистическая политика США в странах Карибского бассейна, 1900-1939 / Л. И. Зубок. М.: Знамя, 1948. – 270с.
17. Слѣзкин Л. Ю. Политика США в Южной Америке (1928-1933) / Л.Ю. Слѣзкин. - М.: Наука, 1976. – 450 с.
18. Альперович М., Руденко В. Мексиканская революция 1910—1917 гг. и политика США / М. Альперович. - М.: Прогресс, 1978. – 340 с.
19. Нитобург Е. Л. Политика американского империализма на Кубе 1918—1939 / Е.Л. Нитобург . - М.: Наука, 1965. – 420 с.
20. Янчук И. И. Политика США в Латинской Америке (1918 – 1928)/ И.И. Янчук. - М.: Знание, 1982. – 413с
21. Янчук И.И. Политика США в Латинской Америке (1939 - 1945) / И.И. Янчук. - М.: Знание, 1975. – 367с
22. Луцков Н. Д. Оккупация Гаити Соединенными Штатами, 1915—1934/ Н. Д. Луцков. - М.: Наука, 1981. – 225 с.
23. Зубок Л. И. Экспансионистская политика США в начале XX века / Л. И. Зубок. - М.: Знамя, 1969. – 280 с.
24. Антясов М. В. Современный панамериканизм: Происхождение и сущность доктрины «панамериканской солидарности» / М.В. Антясов. - М.: Наука, 1960. – 324 с.
25. Антясов М. В. Панамериканизм: идеология и политика/ М.В. Антясов. М.: Наука, 198. – 430 с.
26. Гвоздарев Б. Н. Организация американских государств / Б.Н. Гвоздарев. - М.: Знамя, 1960. – 211 с.
27. Гвоздарев Б.Н. Эволюция и кризис межамериканской системы / Б.Н. Гвоздарев. - М.: Наука, 1966. – 359 с.
28. Королев Н. В. Страны Латинской Америки в международных отношениях (1898—1962 гг) / Н.В. Королев. - Кишинев.: Молодая гвардия, 1962. – 459 с.
29. Болховитинов Н.Н. США: проблемы истории и современная историография / Н.Н. Болховитинов. – М.: Наука, 1980. – 405 с.

30. Дементьев И.П. Идеиная борьба в США по вопросам экспансии (на рубеже XIX—XX вв.) / И.П. Дементьев. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – 369с.
31. Хачатуров К.А. Идеологическая экспансия США в Латинской Америке / К.А. Хачатуров. – М.: Из-во МИД, 1986. – 180 с.
32. Хачатуров К.А. Противостояние двух Америк / К.А. Хачатуров. – М.: Прогресс, 1983. – 228 с.
33. Хачатуров К.А. Латинская Америка – США: революция и контрреволюция / К.А. Хачатуров. – М.: Наука, 1990. – 319 с.

Надійшла до редакції 21.05.2012 р.

ББК ТЗ(5ИЗР-6ПАЛ)63-611.61

ДЖЕРЕЛА ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ В ДОСЛІДЖЕННІ ПРОБЛЕМИ СТВОРЕННЯ «ЄВРЕЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ОСЕРЕДКУ» В ПАЛЕСТИНИ (1897-1923 рр.)

І. А. Осипович

АНОТАЦІЯ

У дослідженні процесу створення в Палестині «єврейського національного осередку» впродовж 1897-1923 рр. значну роль відіграють джерела особового походження, тому що в них найяскравіше відображається поступ багатогранного процесу єврейського національного самовизначення наприкінці XIX - на початку XX ст. Автор здійснив класифікацію джерел особового походження за функціональним призначенням; проаналізував інформаційне навантаження кожної з виділених підгруп, а також виділив поле для практичного використання відомостей з кожної підгрупи джерел. У статті наголошується на безперечній інформативній цінності джерел особового походження з огляду на відсутність офіційної статистики відносно єврейського питання; притаманну міжнародним відносинам зазначеного періоду рису, що полягала в підписанні таємних угод і домовленостей, проведенні особистих зустрічей на вищому рівні, незафіксованих в офіційних документах і т.д. Оформлення «єврейського національного осередку» як переддержавного утворення стало результатом багатолітніх спроб вирішення єврейського питання, дослідження кожного компонента якого отримує завершений характер з урахуванням не тільки офіційних документів і статистичних даних, але й відомостей джерел особового походження.

Ключові слова: ВСО (Всесвітня сіоністська організація), «єврейський національний осередок», ішув, політичний сіонізм, мандат.

Утворення Держави Ізраїль привертає інтерес дослідників. По-перше, це випадок, коли держава виникла раніше за націю: в країнах Європи слово «єврей» мало таке ж значення, як «іудей», тобто єврейство переважно було визначником релігійної приналежності, аніж етнічним показником. По-друге, на момент оприлюднення Декларації Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1947 р. №181/II на території Палестини вже були створені всі передумови для майбутньої держави: поселення й міста, система господарства, соціально-економічні та політичні інститути й механізми управління тощо, і вивчення кожної з цих компонент представляється актуальним.

У дослідженні процесу формування в Палестині «єврейського національного осередку» поряд з офіційними документами Ліги націй та ООН, уряду і парламенту Великої Британії, звітами мандатної адміністрації в Палестині важливе місце посідають

джерела особового походження, тому що саме в них найяскравіше відображається поступ багатогранного процесу єврейського національного самовизначення наприкінці XIX - на початку XX ст.

Огляд джерел особового походження з означеної автором проблеми не став предметом спеціального дослідження. Проте слід відзначити двотомне видання «Сионизм в контексте истории» [1;2], в якому приводяться уривки з творів активістів сіоністського руху, оцінюється внесок кожного з них у вчення політичного сіонізму та розвиток єврейської національної думки. Сучасні українські дослідники процесів єврейського державотворення та зародження арабо-єврейського протистояння в XIX-XX ст. Г. В. Батенко [3], С. С. Щевельов [4] аналізують у своїх роботах офіційні джерела з історії підмандатної Палестини в роки британського мандата.

Метою статті є аналіз інформативної цінності джерел особового походження для дослідження проблеми формування в Палестині «єврейського національного осередку» в 1897-1923 рр. Автор ставив завдання: класифікувати джерела особового походження за функціональним призначенням; проаналізувати інформаційне навантаження кожної з виділених підгруп; виділити поле для використання відомостей з кожної підгрупи джерел.

Відповідно до характеру інформації використані нами джерела особового походження можна поділити на такі підгрупи: 1) мемуари, щоденники, а також бесіди та аналітичні статті діячів палестинофільського та сіоністського рухів, британських, американських посадовців, причетних до реалізації сіоністського проекту в Палестині; 2) публіцистичні твори ідеологів та учасників єврейського національного руху другої половини XIX - початку XX ст.; 3) подорожні записки, спостереження, етнографічні замальовки членів палестинофільських груп та ВСО, що відвідували Палестину, про масштаби й напрямки єврейської імміграції, хід та результати сільськогосподарської колонізації Палестини тощо.

Цінність джерел першої підгрупи полягає, в першу чергу, у відсутності часу для ретроспективного осмислення та аналізу описуваних подій, що позитивно впливає на об'єктивність джерел зазначеної підгрупи. По-друге, слід звернути увагу на різноманітність та якісну цінність фактичного матеріалу в них. Так Д. С. Пасманік [5], Є. В. Членов [6], М.С. Шляпошніков [7], Л. Яффе [8] брали особисту участь у сіоністських конгресах, тому їхні мемуари про ці з'їзди за структурою та інформативністю є по суті протоколами конгресів ВСО. В них знаходимо програмні промови активістів сіоністського руху, дискусії між його учасниками (наприклад, про причини розпаду єдиного руху на територіалістський та палестинофільський - Л. О. Трецек [9]), звіти відповідальних за різні напрямки роботи організації осіб, відомості про рішення з'їздів (наприклад, рішення Другого Конгресу: абсолютна, безумовна релігійна толерантність в Палестині; внесення в програму духовної та культурної роботи; створення Єврейського Колоніального Банку [10]), напрямки подальшої роботи руху (наприклад, на VII Конгресі в Базелі паралельно з політико-дипломатичною роботою було вирішено спрямувати зусилля сіоністського руху в напрямку заохочення купівлі земель в Палестині, культурного та економічного піднесення ішува Палестини, здобуття концесій [11]). Вивчення цих документів дає змогу сучасним історикам дослідити мету, завдання, здобутки сіоністської організації та подальші перспективи руху очима його учасників, точка зору яких часто відрізнялася від офіційної. На основі вивчення та аналізу цих джерел ми можемо реконструювати перебіг та тенденції розвитку сіоністського руху, піддаючи критиці офіційну точку зору щодо нього.

Вагомий внесок в дослідження проблеми утворення в Палестині «національного осередку єврейського народу» роблять щоденники та мемуари політичних діячів, що брали безпосередню участь у вирішенні долі євреїв по завершенню Першої світової

війни, були сучасниками цих подій.

«Промови про сіонізм» Артура Джеймса Бальфура, що обіймав посаду міністра закордонних справ Сполученого Королівства в 1916-1919 рр., зроблені протягом 1917-1927 рр., були опубліковані в Лондоні у 1928 р. [12]. Зокрема, в цьому виданні зібрані промови та доповіді А. Бальфура щодо взаємовідносин між Великою Британією та Палестиною з нагоди отримання мандата на управління останньою (Лондон, 12 липня 1920 р.), яскрава промова на захист палестинського мандата, зроблена ним на засіданні Палати Лордів 21 червня 1922 р., а також доповідь на засіданні Ради Ліги націй від 24 липня 1922 р. під час ратифікації Радою британського мандата на управління в Палестині. Слід звернути увагу на притаманну цим промовам особисту незламну віру А. Бальфура (навіть дещо з месіанським забарвленням) в правильність рішення про утворення «єврейського національного осередку» на землі, «яка споконвіку асоціюється з іменем цього народу» [13]. А. Бальфур був впевнений у неминучості відродження Ерец-Ізраель, тому цю місію вважав дуже важливою для британського суспільства: в Палестині єврейський народ та мандатна адміністрація - взаємопов'язані партнери, чий успіх не може відбутися одне без одного, і силами цього союзу в Палестині «буде створено домівку для єврейського народу» [14].

Мемуари Девіда Ллойд Джорджа - британського прем'єр-міністра у 1916-1922 рр. - «Правда про мирні договори» [15;16], опубліковані ним у віці 75 років, стосуються питань зовнішньої політики Великої Британії доби імперіалізму, міжнародних відносин в роки Першої світової війни та багатьох аспектів міжнародних відносин під час мирного врегулювання. Стосовно інтересів Англії в Палестині, впливу сіонізму та проголошення створення «єврейського національного осередку» мемуари Д. Ллойд Джорджа набувають великої цінності через той факт, що ним детально охарактеризовано міжнародний аспект цього процесу: проблема єврейського національного відродження та роль і місце Великої Британії у реалізації сіоністського проекту перенесені автором із суто двосторонніх англо-сіоністських відносин у геополітичне поле, дана оцінка процесам єврейського та арабського самовизначення крізь умови мирних договорів з Османською імперією та відповідні статті Уставу Ліги націй.

Альберт Хеймсон, що кілька років обіймав посаду голови імміграційного департаменту при уряді Палестини, був, таким чином, не тільки очевидцем, але й прямим учасником подій, про які власне і йдеться в його книзі [17]. Перу Нормана Бентвіча, який впродовж 1920-1931 рр. працював на посаді генерального прокурора британської адміністрації Палестини, належить кілька книг з історії мандатної Палестини, з них особливу увагу, на наш погляд, слід приділити його «Мандатним мемуарам. 1918-1948» [18]. Вони написані з відверто просіоністських позицій, однак, завдяки наявності фактичного матеріалу, становлять великий інтерес для вивчення.

Не меншу цінність мають «Мемуари віконта Семюеля» [19] (Герберт Семюель - верховний комісар Палестини в 1920-1925 рр.), насичені відомостями щодо різноманітних аспектів розбудови «єврейського національного осередку», зіткнень з арабами, заснування нових міст і сільськогосподарських поселень тощо. Артуру Руппіну, відомому економісту та голові створеного ВСО у 1908 р. «Land Development Office» («Комітету з земельного розвитку»), належать спогади, які містять відомості щодо темпів та масштабів єврейської імміграції в Палестину та сільськогосподарської колонізації [20]. У книгах Хаїма Вейцмана, другого після Теодора Герцля президента ВСО, «У пошуках шляху» [21], «Спокуса і гріх» [22] охарактеризована політична діяльність сіоністських лідерів, спрямована на досягнення цілей сіоністського руху, аналізуються англо-єврейські відносини в Палестині, а також у цілому теоретичні концепції сіонізму.

Фактичні дані та аналітичний матеріал, представлений в джерелах першої підгрупи, відповідає потребам оцінки міжнародної обстановки напередодні та в роки формування «єврейського національного осередку», дозволяє охарактеризувати розвиток єврейської національної думки від асиміляціонізму до ідеї національного державотворення, а також ідентифікувати та проаналізувати міжнародний аспект багатогранного процесу розбудови «осередку» в Палестині.

У другій підгрупі джерел особового походження нами виділені публіцистичні твори, які сформулювали вчення політичного сіонізму. У 1862 р. Мойсей Гесс (1812-1875 рр.) у своєму основному труді «Рим та Єрусалим» по суті виклав ідеологічну концепцію майбутнього сіоністського руху, гармонійно поєднуючи соціалізм з просвіченим націоналізмом: обґрунтував причини антисемітизму, дав аналіз єврейського законодавства та становища євреїв в Західній та Східній Європі, впливу міжнародних подій на поступ у вирішенні єврейського питання, закликав євреїв відмовитися від боротьби за громадянське рівноправ'я в діаспорі та зосередитися на проблемі відбудови власної національної держави [23]. Виходець з Російської імперії Єгуда Лейб (Лев Соломонович) Пінскер (1821-1891 рр.) у «Автоемансипації» констатував крах усіх спроб єврейської асиміляції та вважав, що єдиним виходом з цієї ситуації може бути «створення єврейської національності, народу на власній території, автоемансипації» [24], тільки тоді завдання єврейського питання можна буде вважати вирішеним, коли «рівність між євреями та іншими народами стане фактом, що відбувся» [25]. Мойсей Лейб Лілієнблюм (1843-1910 рр.) закликав євреїв до переселення в Палестину, навіть якщо для цього «знадобиться ціле століття» [26].

Біньямін Зеєв (Теодор) Герцль (1860-1904 рр.), якого правомірно вважають засновником політичного сіонізму, у брошурі 1896 р. «Єврейська держава. Досвід сучасного вирішення єврейського питання» [27], яка є квінтесенцією єврейської політичної думки XIX ст., не лише висловив мету й завдання єврейського національного руху, але й запропонував практично-організаційні заходи на шляху досягнення поставлених перед сіонізмом цілей.

У видання «Гешарім» «В. Жаботинский. Избранные речи и статьи» [28] увійшли матеріали, які найяскравіше відображають особистість Володимира Зеєва Жаботинського (1880-1940 рр.) - лідера правого сіонізму, основоположника та ідеолога руху сіоністів-ревізіоністів - його критику сіонізму, власні політичні та суспільні ідеали, його бачення майбутнього Ерец-Ізраель та інструменти й методи для досягнення поставленої мети. В. Жаботинський вважав сіонізм, яким він був у 10-20-і рр. XX ст., поверховим, тому пропонував посилювати політичний елемент в його діяльності, а також відмовитися від пануючих в сіоністському русі соціалістичних ідей, вказуючи, що класова боротьба підриває необхідну євреям національну єдність [29].

Одним з практичних кроків на шляху створення «єврейського національного осередку» була еміграція та сільськогосподарська колонізація євреями Палестини. З огляду на те, що переселення євреїв у Святу землю в кінці XIX ст. відбувалося завдяки зусиллям протосіоністських груп та товариств і окремих філантропів, носило неупорядкований, стихійний характер (переважна більшість емігрантів була представлена вихідцями з Російської імперії, а еміграційні хвилі виникали в якості відповідної реакції на обмежуваче єврейське законодавство, погроми, революційні події в імперії тощо), дослідити його статистику стає можливим завдяки спогадам, подорожнім запискам та замальовкам людей, які обіймали відповідні посади в палестинофільських комітетах і організаціях (наприклад, у Товаристві допомоги євреям-хліборобам та ремісникам в Сирії та Палестині).

З джерел цієї підгрупи дізнаємося про кількість євреїв-переселенців з Російської імперії до Палестини (таблиця 1); міста, з яких вони приїжджали; назви, час заснування

сільськогосподарських поселень, в яких проживали та працювали, кількість сімей та загальну кількість жителів у колоніях (таблиця 2); природно-кліматичні умови регіону, його господарські можливості, умови економічного розвитку [30]; проблеми, з якими стикаються колоністи: дефіцит робочого інвентарю, важкі кліматичні умови, брак коштів, сутички з арабськими селянами тощо [31]. На основі цих документів можна відтворити картину повсякденного життя єврейських переселенців у Палестині.

Таблиця 1 - Єврейська еміграція з Російської імперії в 1881-1914 рр.¹

Роки	Єврейська імміграція до Палестини, чол.	Єврейська імміграція до США, чол.	Єврейська імміграція до Великої Британії, чол.	Усього, чол.
1881-1896	15 000	498 500	40 000	543 500
1897-1903	9 000	381 500	40 000	430 500
1904-1914	19 000	677 000	40 000	736 000
Усього, чол.	43 000 (2,17%)**	1 557 000 (78,6%)	120 000 (6,06%)	1 980 000**

* Без врахування кількості єврейських емігрантів до інших країн, реіммігрантів тощо.

** Кількість євреїв-емігрантів з Російської імперії до інших країн в 1881-1914 рр. становила 260 000 чол. (13,17%- від загальної кількості).

Таблиця 2 - Єврейські поселення в Ерец-Ізраель в кінці XIX ст.²

№	Назва поселення	Дата створення	Площа, дунамів (1 дунам=1000 кв.м.)	Кількість родин у поселенні	Кількість населення в поселенні, чол.
1.	Мікве-Ізраель* (מיכבא־ישראל)	1870 р.	2 600	-	240
2.	Петах-Тіква** (פתח־תיקבה)	1878 р.	13 859	123	818
3.	Рішон-леЦіон (רישון־לציון)	1882 р.	6 828	85	626
4.	Рош-Піна (רוש־פינה)	1882 р.	42 689	40	512
5.	Зіхрон-Яков (זיכרון־ייקוב)	1882 р.	7 194	68	871
6.	Гдера (גדרה)	1884 р.	29 280	48	152
7.	Екрон (אקרון)	1884 р.	4 260	31	231
8.	Ган-Монтефіоре (גן־מונטפיאורה)	1885 р.	103	-	6
9.	Реховот (רחובות)	1890 р.	10 652	45	222
10.	Моца (מוצה)	1894 р.	510	14	28
11.	Махнаїм (מיחנאים)	1899 р.	5 857	17	67

¹ Складено автором по: Пэн С. Русско-еврейские земледельческие колонии в Палестине, С. Америке и Аргентине (С видами палестинских и американских колоний). - Одесса: Типография «Одесского Листка», 1892. - С. 12-22; Фортберг К. Еврейская эмиграция. Опыт сионистского исследования. - К.: Издание Л. А. Лева, 1908. - С. 23-45.

² Складено автором по: Мееровіч М. Г. Описаніє єврейських колоній в Палестині. Изданіє Комітета Общества вспомоществованія євреям земледельцам и ремесленникам въ Сирии и Палестині. - Одесса: Типография Г. М. Левинсона, 1901. - С. 83-89; Усьшкін М. М. Успехи єврейської колонізації въ Палестині за последние восемь летъ. Съ картой Палестини. - СПб.: Типо-литография Л. Бермана и Г. Рабиновича, 1890. - С. 5-15.

.					
---	--	--	--	--	--

* Усього станом на 1901 р. в Палестині нараховувалося 34 єврейські колонії, засновані починаючи з 1870-го р.; ** Перша спроба створити це поселення датується 1875 р. (Моше Іоель Соломон придбав ділянку землі, проте через складні природні умови та відсутність досвіду сільськогосподарських робіт колонію залишили).

Отже, представлена група джерел є різноманітною, а використання відомостей, зосереджених в них, представляється доцільним у процесі вивчення формування «єврейського національного осередку» в Палестині наприкінці ХІХ - в 20-і рр. ХХ ст. Звичайно, оцінка фактів та відомостей в цих джерелах має бути критичною: слід враховувати об'єкт звернення, мотивацію автора, а також піддавати об'єктивній критиці суб'єктивну точку зору автора та враховувати конкретно-історичні умови написання спогадів, записок тощо. Проте інформативна цінність джерел особового походження є безперечною з огляду на відсутність офіційної статистики відносно єврейського питання; притаманну міжнародним відносинам зазначеного періоду рису, що полягала в підписанні таємних угод і домовленостей, проведенні особистих зустрічей на вищому рівні, незафіксованих в офіційних документах і т.д. В другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. незалежно одне від одного представники єврейської діаспори країн Західної Європи і Російської імперії, що мали активну громадянську позицію, почали закликати до відмови від асиміляції та визнання єврейським народом свого «єврейства» і розбудови власної держави. Аналіз цих публіцистичних творів є важливим у дослідженні розвитку єврейської ідеології зазначеного періоду. Оформлення «єврейського національного осередку» як переддержавного утворення стало результатом багатолітніх спроб вирішення єврейського питання, дослідження кожного компонента якого отримує завершений характер з урахуванням не тільки офіційних документів і статистичних даних, але й відомостей джерел особового походження.

РЕЗЮМЕ

В статті здійснено аналіз інформативних можливостей джерел особового походження в дослідженні проблеми формування в Палестині «єврейського національного осередку» в 1897-1923 гг.

Ключевые слова: ВСО (Всемирная сионистская организация), «єврейський національний осередок», ішув, політичний сионізм, мандат.

SUMMARY

In the article it's carried out the informative features of personal sources in studying the problem of formation «Jewish National Home» in Palestine in 1897-1923.

Keywords: WZO (World Zionist Organization), «Jewish National Home», ishuv, political Zionism, the mandate.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Сионизм в контексте истории. Хрестоматия по истории сионизма с предисловием Артура Херцберга. Книга 1. / Пер. с англ. и ивр. С. Векслер. - Иерусалим: Библиотека-Алия, 1993. - 384 с.
2. Сионизм в контексте истории. Хрестоматия по истории сионизма с предисловием Артура Херцберга. Книга 2. / Пер. с англ. и ивр. С. Векслер. - Иерусалим: Библиотека-Алия, 1992. - 387 с.
3. Батенко Г.В., Щевелев С.С. Виникнення арабо-єврейського конфлікту в Палестині (1897-1930) / Г. В. Батенко, С. С. Щевелев. – Сімферополь-Херсон, 2007. - 192 с.

4. Щевелев С.С. К вопросу об источниках по истории подмандатной Палестины (20-е-40-е гг. XX века) [Електр. ресурс]. - Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/Articles/kultnar/19996/knp_128.doc
5. Пасманик Д. С. Десятый сионистский конгресс. - СПб.: Типография Ц. Крайз, 1912. - 59 с.
6. Членов Е. В. Второй конгресс сионистов и предшествовавшие ему совещания. Критический обзор. - М.: «Ахиасаф», 1899. - 125 с.
7. Шляпошников М. С. Очерки сионистского движения: в 5 вып. - Вып. 3. III Малый конгресс сионистов. - Харьков: Улей, 1902. - 16 с.
8. Яффе Л. Седьмой конгресс сионистов в Базеле. - Одесса: «Кадима», 1906. - 64 с.
9. Там само. – С. 6-12.
10. Членов Е. В. Второй конгресс сионистов и предшествовавшие ему совещания. Критический обзор. - М.: «Ахиасаф», 1899. - С. 125-125.
11. Яффе Л. Седьмой конгресс сионистов в Базеле. - Одесса: «Кадима», 1906. - С. 15.
12. Balfour A. J. Speeches on Zionism / Arthur James Balfour: ed. by I. Cohen. With a foreword by H. Samuel. - L.: Arrowsmith, 1928. - 128 p.
13. Ibid. – P. 21.
14. Ibid. – P. 31.
15. Джордж Д. Ллойд. Правда о мирных договорах. В 2 тт. / Дэвид Ллойд Джордж; пер. с англ. под ред. В. Г. Трухановского. - Т. 1. - М.: Иностр. лит., 1957. - 658 с.
16. Джордж Д. Ллойд. Вказана праця. - Т. 2. - М.: Иностр. лит., 1957. - 558 с.
17. Haymson A. Palestine Under the Mandate 1920-1948 / Albert Haymson. - L.: Methuen, 1950. - 210 p.
18. Bentwich N., Bentwich H. Mandate Memories. 1918 – 1948 / N. Bentwich, H. Bentwich. - L.: Hogarth Press, 1965. - 231 p.
19. Samuel H. Memoirs. By Viscount Samuel / Herbert Samuel. - L.: Cresset Press, 1945. - 304 p.
20. Руппин А. Современная Сирия и Палестина / Артур Руппин. - Пг., 1919. - 319 с.
21. Вейцман Х. В поисках пути / Хаим Вейцман; пер. с англ. Р. Нудельман. – Иерусалим: Библиотека-Алия, 1990. - 213 с.
22. Weizmann Ch. Trial and Error / Chaim Weizmann. - N.-Y.: Schocken, 1949. - 493 p.
23. Сионизм в контексте истории. Хрестоматия по истории сионизма с предисловием Артура Херцберга. Книга 2. / Пер. с англ. и ивр. С. Векслер. - Иерусалим: Библиотека-Алия, 1992. - С. 177-201.
24. Герцль Т. Еврейское государство: Опыт современного разрешения еврейского вопроса / Теодор Герцль. Автоэмансипация: Призыв русского еврея к своим соплеменникам / Лев Пинскер; Вступ. ст. Хаима Бен Яакова. - М.: Текст, 2008. – С. 185.
25. Там само. – С. 144.
26. Лилиенблюм М. Л. О возрождении еврейского народа на Святой земле его древних отцов. - Третье издание. - Одесса: Издание книжного магазина С. Горнштейна, 1903. - 96 с.
27. Герцль Т. Еврейское государство: Опыт современного разрешения еврейского вопроса / Теодор Герцль. Автоэмансипация: Призыв русского еврея к своим соплеменникам / Лев Пинскер; Вступ. ст. Хаима Бен Яакова. - М.: Текст, 2008. - 187 с.
28. Жаботинский В. Избранные речи и статьи / Владимир (Зеев) Жаботинский. - [Електр. ресурс]. - Режим доступу: <http://heblit.org/0txt/zjse2.html>
29. Там само. – С. 17.

30. Бен-вид Б. О методах еврейской колонизации / Б. О. Бен-вид. - СПб.: Типо-Литография А. Е. Ландау, 1899. – С. 10-16.
31. Пэн С. Русско-еврейские земледельческие колонии в Палестине, С. Америке и Аргентине (С видами палестинских и американских колоний). - Одесса: Типография «Одесского Листка», 1892. – С. 15-20.

Надійшла до редакції 28.03.2012 р.

ББК ТЗ(4ПОЛ) 63-612

ПРОЦЕС ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ПОЛЬСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРІОРИТЕТИ СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

С.В. Бочаров

АНОТАЦІЯ

У статті визначаються і аналізуються основні напрямки дослідження процесу європейської інтеграції Польщі у сучасній науковій літературі. Акцентується увага на найбільш визначальних роботах. Висвітлюються специфічні риси інтеграції Польщі до Європейського Союзу у контексті досліджень науковців з різних країн світу.

Ключові слова: аналіз, дискусія, дослідження, європейська інтеграція, Європейський Союз.

Важливою складовою зовнішньої та внутрішньої політики сучасної України є інтеграція до структур Європейського Союзу, кінцева мета якої полягає в отриманні країною статусу повноправного члена ЄС. У цьому контексті аналіз євроінтеграційного досвіду Польщі дає можливість сформулювати висновки щодо європейських перспектив України та виробити практичні рекомендації стосовно напрямків формування європейської політики офіційним Києвом. Натомість, повне і всебічне дослідження процесу інтеграції Польщі до Європейського Союзу можливо лише за умов усвідомлення та врахування наукового доробку світової та вітчизняної історичної науки за цим напрямком.

Мета статті полягає у визначенні наявного стану розробки проблеми євроінтеграції Польської Республіки в європейській історіографії.

На нашу думку, з'ясування тенденцій та пріоритетів сучасної історіографії щодо проблеми інтеграції Польщі до ЄС доцільно проводити у двох площинах. По-перше, це опрацювання та аналіз історіографії, що торкається розвитку Польської держави та Європейської Унії після 1989 року. По-друге, це вивчення наукового доробку, який безпосередньо стосується окремих аспектів європейської інтеграції Польської держави. В обох випадках доречним видається застосування проблемного принципу дослідження. Отже, залежно від змісту окремих аспектів, які віддзеркалені у наукових працях, можна виокремити декілька груп досліджень.

Дослідження європейської інтеграції Польщі неможливо без врахування ідей західних класиків геополітики та сучасних політиків і науковців, які стосуються історії та перспектив геополітичних змін на Європейському континенті, а також геополітичного вибору Польщі на рубежі ХХ-ХХІ століть [1]. У зв'язку з цим треба відмітити, що такі авторитетні західні дослідники як Збігнев Бжезинський та Самуель Хантінгтон розглядали Польщу і польське суспільство як органічну складову західної цивілізації та позитивно оцінювали перспективи європейської інтеграції країни. Подібні погляди висловлювали й польські дослідники проблем сучасної геополітики. Тут варто

відзначити публікацію Стефана Кіселевського, видану у 1990 році під риторичною назвою «Кому потрібна Польща?». Сам автор дає однозначну відповідь на це запитання: Польща потрібна Європейській Унії, а Унія – Польщі [2]. Ця думка проходить червоною смугою через низку робіт польських дослідників, присвячених питанню вибору Варшавою геополітичної стратегії у посткомуністичний період [3]. Однак, не всі польські науковці підтримували подібний вибір. Так, у роботі Ярослава Барського та Казімежа Ліпковського під красномовною назвою «Європейський Союз є згубним для Польщі» робилася спроба довести шкідливість приєднання Польської держави до Євросоюзу [4]. Цю ідею автори підкріплюють солідним доробком антиінтеграційних аргументів, як то: втрата суверенітету, зростання злочинності, наркоманії, корупції тощо. Потенційний вступ Польщі до ЄС Я. Барський та К. Ліпковський порівнюють з розділами Речі Посполитої наприкінці XVIII століття. Антиінтеграційні ідеї підтримував і дослідник Павел Паєрський. При цьому він наводить аж 36 аргументів проти приєднання Польщі до ЄС [5].

Все ж таки у дискусії стосовно геополітичних перспектив Польської держави, яка точилася у Польщі та Західній Європі наприкінці XX ст. та на початку XXI століття, кількість прихильників ідеї вступу країни до Євросоюзу значно перевищувала кількість противників. При цьому прибічники євроінтеграції спиралися, головним чином, на такі аргументи як приналежність поляків до європейської цивілізації, зміцнення безпеки Польської держави та всієї Європи, економічна вигода як для Польщі, так і для ЄС [6]. Натомість дослідник Казімеж Ластавський пішов ще далі у пошуках доводів щодо європейського вибору Польщі. Він знаходить їх в менталітеті польського народу [7]. Науковець аргументовано визначає риси польського народу, які сприяють інтеграції РП до Євросоюзу та заважають цьому процесу.

Дуже велику і різнопланову групу складають дослідження, де розкриваються як окремі аспекти, так і в цілому весь комплекс взаємин інтеграційного змісту між Польщею та Європейською Унією у період до вступу Польської Республіки в ЄС на правах повноправного члена (до 1 травня 2004 року). Перш за все, у цій групі слід відзначити роботи, присвячені комплексному вивченню процесу європейської інтеграції III Речі Посполитої. Важливою рисою цих праць є намагання авторів показати хід приєднання Польщі до ЄС на тлі процесів, що відбувалися у внутрішньому житті Європейської Унії та Польської Республіки з кінця 1980-х років до перших років перебування країни в Євросоюзі, а також – вплив європейської інтеграції на соціально-економічний, політичний та культурний розвиток Польської держави.

Логіка побудови роботи польського науковця Аркадіуша Домагли «Інтеграція Польщі з Європейським Союзом» полягає у виявленні, передусім, факторів, які сприяли та заважали процесу євроінтеграції Польської держави, після чого автор описує та аналізує цей процес у правовій, економічній, політичній та соціальній площинах [8]. Важливе місце у праці займає визначення «балансу користі і коштів» приєднання Польщі до Європейської Унії, у той же час автор уникає однозначних оцінок стосовно показників цього балансу як до, так і після приєднання країни до ЄС.

У першому томі двотомного видання «Польща в Європейському Союзі» за редакцією Елізбети Кавецької-Вижиковської та Єви Синовець аналізується діяльність основних інституцій Євросоюзу та висвітлюються теоретичні засади і механізми європейської інтеграції. У другому томі представлено хід інтеграції Польщі до структур ЄС, однак при цьому основний акцент робиться на дослідженні фінансово-економічної складової інтеграційного процесу [9].

У роботі Анни та Збігнева Доліви-Клепацьких також простежується спроба комплексного підходу до вивчення історії інтеграції Польщі з Євросоюзом. Однак основну увагу автори приділяють нормативно-правовій базі входження Польської

Республіки до ЄС, при цьому менш детально автори висвітлюють процес адаптації окремих сфер життєдіяльності Польської держави до вимог, які висувалися Брюсселем. Для роботи характерні більш критичні оцінки умов, на яких Польща ввійшла до ЄС, ніж у двох вищезгаданих працях [10].

Польський науковець Єва Латошек розглядає інтеграцію Польщі до Євросоюзу скрізь призму трьох стовпів Європейського Союзу. Автор показує та аналізує завдання, які Польська держава вирішувала як до, так і після приєднання до ЄС в рамках спільної сільськогосподарської політики, митного союзу, спільного ринку, економічного та монетарного союзу (перший «стовп»), спільної зовнішньої та безпекової політики (другий «стовп»), співпраці у сфері правосуддя та внутрішніх справ (третій «стовп») [11].

Розвідки процесу інтеграції Польщі до ЄС, здійснені у працях Я. Хеллера, Т. Міхальського, Є. Квятковського та В. Валькевича а також деяких інших польських дослідників, хоча й носять системний характер та торкаються багатьох аспектів цього процесу, однак факт їх хронологічної обмеженості (дослідження закінчуються до завершення акцесійних переговорів між Варшавою та Брюсселем), не дозволив авторам, на наш погляд, зробити ґрунтовні та об'єктивні висновки стосовно ходу й наслідків інтеграції Польщі до Європейської Унії [12].

Праця «Польська дорога до Європейського Союзу та її відображення у німецькій пресі» є цікавою, на наш погляд, через намагання її авторів – польських дослідників – подивитися на процес інтеграції Польщі до ЄС очима німецьких експертів та журналістів [13]. Такий підхід дозволив авторам роботи достатньо об'єктивно відзначити найбільш проблемні питання євроінтеграції Польщі та продемонструвати погляди німецького суспільства на перспективи їх розв'язання.

Показовим, з точки зору західноєвропейської історіографії, є погляд на процес приєднання Польської Республіки до ЄС представлений у монографії британського дослідника Гевіна Рея. Науковець висвітлює інтеграційний поступ Польщі до Євросоюзу у нерозривному зв'язку з процесом входження країни у світову капіталістичну систему. Трансформаційні процеси, які відбувалися у Польській державі після 1989 року Г. Рей розглядає як складову загальносвітового процесу глобалізації [14]. Аналіз політичних стосунків між Брюсселем та Варшавою в євроінтеграційному контексті міститься в роботах інших західних дослідників: Ф. Мілларда та А. Мейхью [15]. Додаткову цінність роботам Алана Мейхью надає той факт, що він чималий час займав посаду радника міністра з європейських справ РП і знав «політичну кухню» європейської інтеграції, що називається «з середини».

Серед досліджень українських науковців можна виокремити та віднести до вищезгаданої категорії наукових розвідок дисертаційні роботи Н. Чорної та М. Бесараба, хоча вони й охоплюють ширше коло питань, ніж лише інтеграція Польщі до Євросоюзу [16]. У цих працях робиться аналіз передумов європейської інтеграції Польської Республіки, простежується динаміка переговорного процесу між Польщею та ЄС, показуються формальні результати цих переговорів. Однак, на наш погляд, у даних роботах не приділяється достатньої уваги процесу адаптації провідних інститутів країни до стандартів Європейського Союзу, майже повністю ігнорується регіональний та соціокультурний вимір інтеграції. Хоча, не враховуючи ці аспекти євроінтеграції, на нашу думку, неможливо глибоко дослідити інтеграційні процеси між будь-якою країною-кандидатом на членство в ЄС та Європейською Унією.

Акцент на адаптацію ключових сфер життєдіяльності Польської держави та польського суспільства до стандартів Європейського Союзу робиться у роботі «Польща – Європейський Союз: шлях інтеграції», яка видана Донецьким молодіжним дебатним центром в рамках реалізації проекту «Використання польського досвіду для

формування громадянської думки в Східній Україні щодо євроінтеграційних процесів». При цьому автори дослідження багато уваги приділяють політичним, економічним і соціальним реформам, що здійснені у Польщі наприкінці ХХ століття, визначають та висвітлюють основні етапи переговорів Польщі з Євросоюзом, а також, показують ситуацію з громадською думкою поляків відносно ідеї приєднання їх країни до Європейської Унії. Натомість у роботі геть проігноровані численні проблеми, з якими зіштовхнулася країна в процесі інтеграції до ЄС, а євроінтеграційний шлях Польської Республіки показано виключно у позитивному світлі [17].

Окрему групу становлять наукові праці безпосередньо присвячені переговорному процесу між офіційною Варшавою та Брюсселем відносно входження Польської Республіки до Європейського Союзу. Показовою у цьому сенсі є робота Сергіуша Тжецяка, в якій переговорний процес між Польщею та ЄС висвітлюється через призму теоретичних підвалин ведення міждержавних переговорів, запропонованих Робертом Патнемом. Це дозволило автору показати акцесійні переговори як дворівневу гру, в якій брали участь і зовнішнє оточення, і внутрішні актори (політичні партії, професійні союзи, позаурядові організації та різноманітні «групи інтересів»). Саме за рахунок цього автору вдалося всебічно освітити хід офіційних переговорів про приєднання Польщі до ЄС та зобразити їх результати як наслідок великого компромісу між обома сторонами. Також треба відмітити численні інтерв'ю, на які посилається автор; вони були взяті С. Тжецяком у двадцяти безпосередніх учасників акцесійних перемовин як з боку Варшави, так і з боку Брюсселя [18].

Важливе місце в процесі дослідження переговорного процесу між Польщею та Євросоюзом займають спогади безпосередніх учасників цих перемовин: Данути Хюбнер (голова УКІЄ та державний секретар Міністерства закордонних справ Польської Республіки у 2001-2003 роках), Лешека Міллера (прем'єр-міністр Польщі у 2001-2004 рр.), Яна Труцінського (посол Польщі в Європейському Союзі та офіційний представник Польщі на акцесійних переговорах), Ярослава Мулевича (керівник польської делегації під час ведення переговорів стосовно підписання Європейської угоди) [19]. Спогади, які містяться у цих роботах, дозволяють, певною мірою, відтворити атмосферу, у якій проходили переговори. Особливо яскраво пристрасті, що кипіли навколо переговорного процесу, відображені у мемуарах Л. Міллера та Д. Хюбнер. Обидва автори детально зупиняються на внутрішніх та зовнішніх прихильниках й супротивниках інтеграції Польщі до ЄС та дають їм оцінки, нерідко саркастичного чи іронічного характеру. Також варто відзначити самокритичний тон спогадів Я. Мулевича, пов'язаний з переговорним процесом стосовно підписання Європейської угоди. Я. Мулевич відверто говорить про прорахунки польської дипломатії під час ведення цих переговорів, що, з його точки зору, негативно відбилосся на якості Угоди.

Цікавим є погляд на перебіг переговорного процесу між Європейським Союзом та Польщею з іншого – західноєвропейського боку. У цьому контексті варто відзначити роботи Д. Пападімітріу, Д. Квіста, А. Гвілен та Б. Пальєр, що торкалися базових проблем акцесійного переговорного процесу між Європейською Унією та державами Центрально-Східної Європи, зокрема й Польщі [20]. Провідне місце в цих дослідженнях займає розгляд та аналіз внутрішніх і зовнішніх сил натиску на переговорні сторони, а також результати цього тиску, які знайшли своє відображення у прикінцевих акцесійних документах.

Наукові праці, що висвітлюють такий важливий аспект інтеграції РП до Європейського Союзу, як адаптація інституцій та сфер суспільного життя Польщі до функціонування за стандартами ЄС відповідно до вимог Брюсселя, складають окрему групу досліджень. Серед робіт цієї групи особливої уваги заслуговує колективна робота

польських та німецьких науковців «Пристосування до вимог Європейського Союзу. Приклад Польщі» за редакцією Пьотра Калки, в якій розглядається процес адаптації соціально-економічної сфери Польської держави до стандартів Унії на двох рівнях – загальнодержавному та регіональному. Заслуговує уваги і той факт, що автори роботи крім економічних та правових аспектів пристосування до євростандартів приділяють велику увагу проблемі інформаційного забезпечення згаданої адаптації [21].

Однак, не всі польські науковці позитивно оцінювали вплив запровадження стандартів ЄС на політичний розвиток країни. Характерною у цьому плані є розвідка Яна Енгельгарда «Регіоналізація як інструмент ліквідації національних держав», в якій автор доводить згубність впливу регіональної політики Європейської Унії для Польської держави [22]. На його думку реалізація принципів цієї політики в Польщі у передвступний період призвела до зростання сепаратизму в Нижній Сілезії та на північному заході країни – у регіоні, де проживають Кашуби. Причому, на думку дослідника, цей сепаратизм штучно підтримувався з боку Німеччини за допомогою такого інструменту, як єврорегіони. У зв'язку з цим Я. Енгельгард радить офіційній Варшаві відмовитися від популярної в Євросоюзі ідеї «Європа-регіонів» та виступає за позиціонування Польщі в ЄС виключно як єдиної та цілісної мононаціональної держави.

Також варто відзначити низку праць українських та польських дослідників, в яких процес пристосування польських інститутів до діяльності за європейськими стандартами розглядається через призму здобуття досвіду корисного для України у ході її євроінтеграційних змагань [23]. У той же час, на нашу думку, в українській науковій літературі спостерігається дефіцит подібних робіт, враховуючи те, що вони є надзвичайно цінними та затребуваними у контексті здійснення Україною курсу на інтеграцію до Європейського Союзу.

До вищезгаданої категорії робіт можна віднести монографію української дослідниці Надії Мікули – «Єврорегіони: досвід та перспективи». У ній автор висвітлює теоретико-методологічні, організаційно-правові та практичні аспекти формування міжнародної співпраці територій в Європі, у тому числі тих, що розташовані в прикордонній зоні Польської держави. Аналізується організаційно-фінансове забезпечення та система управління міжнародною діяльністю єврорегіонів. На основі узагальнення європейського досвіду міжтериторіального та транскордонного співробітництва автор пропонує методологічну схему дослідження транскордонного регіону, а також основні принципи формування регіональної політики транскордонного співробітництва в Україні [24].

Велика група робіт складається з досліджень, що висвітлюють проблему впливу членства Польщі в ЄС на розвиток країни після 1 травня 2004 року. З отриманням статусу офіційного члена ЄС процес інтеграції Польської Республіки до структур Європейської Унії далеко не завершився, більше того, членство в ЄС вимагало від Варшави інтенсифікації роботи за певними напрямками євроінтеграції. Показовою у цьому аспекті є колективна робота за редакцією авторитетного польського європейста Юзефа Фішера. У ній робиться спроба охарактеризувати провідні напрямки євроінтеграційної політики Польщі після 1 травня 2004 року, а також визначити перспективну стратегію цієї політики [25].

Ряд досліджень науковців з Польщі та інших країн Європейського Союзу торкається проблеми співпраці польських владних інституцій з провідними органами влади ЄС у процесі формування внутрішньої та зовнішньої політики Європейської Унії [26]. У них аналізується участь Польщі у роботі інституцій ЄС, а також досліджується процес формування та координації європейської політики польськими органами влади. Важливою у цих працях є думка про невикористані можливості з боку польської влади

щодо формування політики ЄС. Коріння цієї проблеми дослідники вбачають, переважно, у відсутності достатнього досвіду Варшави у сфері вироблення спільної політики Унії та у недосконалої системи координації європейської політики в Польській державі.

Чимала увага у польській, західноєвропейській та американській історіографії приділяється процесу європеїзації провідних інститутів Польської держави в період після приєднання до ЄС. Дослідники Ф. Шімельфенінг, У. Седельмеєр, Х. Греб, К. Едваєр, Є. Яскернія, Й. Камінська та інші розглядають факт вступу Польщі до ЄС як фактор суттєвого прискорення процесу європеїзації інституцій III Речі Посполитої та, водночас, вказують на значні перешкоди на цьому шляху [27]. Сам же процес європеїзації вони розглядають як інструмент модернізації Польської держави.

Починаючи з перших років перебування Польщі у складі Європейського Союзу, дослідники із Польщі, України та інших європейських країн взялися за дослідження проблеми балансу користі і коштів від перебування країни в ЄС для соціально-економічної сфери Польської держави. Характерною у цьому плані є робота Єжи Телєпа, в якій дослідник, спираючись на численні статистичні данні, порівнює стан польської економіки напередодні приєднання до Євросоюзу та у перші чотири роки після цієї події [28]. Таке порівняння дозволило автору зробити загальні висновки про позитивні наслідки членства в Європейській Унії для соціально-економічного розвитку Польської держави, подібні ж висновки переважають і в низці інших наукових розвідок [29].

Історіографічний аналіз свідчить про те, що проблема європейської інтеграції Польщі наприкінці XX – початку XXI ст. привертала увагу науковців переважно в контексті діяльності суб'єктів державної влади та недержавних акторів Польської Республіки. Наявним є потужний масив історичної, політологічної та економічної літератури з різноманітних питань європейської інтеграції Польської Республіки. Природно, що більшість з цих робіт належить польським дослідникам, однак певний інтерес до даної проблеми проявили і науковці з країн ЄС, США, Росії та України. Особливістю наукових розвідок більшості вітчизняних та зарубіжних вчених, присвячених проблемам та перспективам розвитку Польської держави з кінця 1980-х рр., стало обґрунтування закономірності процесу інтеграції Республіки Польща до Європейського Союзу. У той же час, у вітчизняній історіографії є наявним брак комплексних досліджень, присвячених інтеграції Польської держави до Європейського Союзу та наслідкам цього процесу. Більшість робіт з полоністичної тематики презентована у вимірі двосторонніх зв'язків України і Польщі чи у контексті окремих проблем економічного, політичного та регіонального співробітництва між Польською державою та Європейською Унією. Отже, аналіз вітчизняних джерел засвідчує потребу в подальшому вивченні історії євроінтеграційного розвитку Польщі, а також впливу процесу розширення ЄС у східному напрямку на взаємовідносини Європейського Союзу з Україною.

РЕЗЮМЕ

В статті определяються и анализируются основные направления исследования процесса европейской интеграции Польши в современной научной литературе. Акцентируется внимание на наиболее значимых работах. Освещаются специфические черты интеграции Польши и Европейского Союза в контексте исследований ученых из разных стран мира.

Ключевые слова: анализ, дискуссия, исследование, европейская интеграция, Европейский Союз.

SUMMARY

In the article the basic directions of research of Poland European integration process are determined and analysed in modern scientific literature. The Attention is accented on the most meaningful works. The specific lines of Poland integration and the European Union are illuminated in the context of researches of scientists from the different countries of the world.

Key words: analysis, discussion, research, European integration, European Union.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Бжезинский З. Выбор: Мировое господство или глобальное лидерство / З. Бжезинский. – М.: Международные отношения, 2004. – 288 с.; Бжезинский З. Великая шахматная доска: Господство Америки и его геостратегические императивы / З. Бжезинский – М.: Международные отношения, 2005. – 256 с.; Фукуяма Ф. Великий разрыв / Ф. Фукуяма. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 474 с.; Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.; Валерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валерстайн. – СПб.: Университетская Книга, 2001. – 415 с.; Моро-Дефарж Ф. Введение в геополитику / Ф. Моро-Дефарж. – М.: Конкорд, 1996. – 431 с.; Spykman N. The Social Theory of Georg Simmel / Spykman N. – New York: Russell & Russell, 1964. – 297 p.
2. Kiesielewski S. Komu potrzebna jest Polska? / Stefan Kiesielewski. –Tygodnyk Powszechny. – 1990. –№ 9. – S. 22-26.
3. Kułakowski J. Misja Unii Europejskiej / J. Kułakowski // Europa i piąte poszerzenie / red. M. Dunin-Wąsowicz. – Warszawa: Askon, 2004. – S.18-26; Głowacki A. Jeżeli nie Unia Europejska-to co? / Andrzej Głowacki, Zdzisław Matuszewicz, Janusz Ruskowski. – Szczecin: Ton, 2000. – 40 s.; Kojder A. Polska elita polityczna / Andrzej Kojder // Więz. – 1999. – № 9.– S.60-69.
4. Barski J. Unia Europejska jest zgubą dla Polski / J. Barski, K. Lipkowski – Warszawa: Wydawnictwo Polskie Sp. z o.o., 1996. – 229 s.
5. Pajerski P. 36 powodów, dla których zgłoszę przeciwko UE / Paweł Pajerski. – Electronic Resource: [Cited. 2010, February 14]. – Available from: <http://www.kapitalizm.republika.pl/ue/przeciwue.html>.
6. Polska Eurodebata / pod red. Leny Kolarskiej-Bobińskiej.– Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, 1999. – 388 s.; Polskie dziedzictwo: co może wnieść Polska do Unii Europejskiej? / pod red. Zdzisława Macha. – Kraków: Villa Decius -Stowarzyszenie Willa Decjusza, cop. 1999. – 114 s.; Wągrowska M. Unia Europejska: nie taki diabeł straszny.../ Maria Wągrowska , Edmund Szot. – Warszawa: Stowarzyszenie Euro-Atlantyckie: Fundacja Wspomagania Wsi, 1999. – 64 s.; Więcej niż kolejne rozszerzenie: Unia Europejska a państwa Europy Środkowo-Wschodniej / John Eatwell [et al.]; przeł. Elżbieta Czarny.– Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe: Kancelaria Sejmu, 1999. – 106 s.; Wokół problematyki integracji europejskiej: [praca zbiorowa] /pod red. Stefana Bielańskiego i Tadeusza Biernata.– Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, cop. 2000. – 171 s.; Europa i integracja europejska w polskiej myśli politycznej XX wieku / pod redakcją Jerzego Juchnowskiego i Janusza Tomaszewskiego. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2003. – 207 s.; Janion M. Niesamowita Słowiańszczyzna / Maria Janion. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2006. – 358 s.; Nadolski M. Europa w XX wieku – materializacja idei jedności kontynentu / Marek Nadolski // Przegląd Europejski. – 2000. – № 1. – S. 22-39.
7. Łastawski K. Polska racja stanu po wstąpieniu do Unii Europejskiej / Kazimierz Łastawski. – Warszawa: Wydawnictwa akademickie i profesjonalne, 2009. – 260 s.

8. Domagła A. Integracja Polski z Unią Europejską / Arkadiusz Domagła.– Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i profesjonalne, 2008. – 265 s.
9. Unia Europejska. Integracja Polski z Unią Europejską / pod red. E. Kaweckiej-Wyrzykowskiej i E. Synowiec. – T. 1-2. – Warszawa: Instytut Koniunktur i Cen Handlu Zagranicznego, 1997.
10. Doliwa-Klepacka A. Członkostwo Unii Europejskiej ze szczególnym uwzględnieniem Polski / A. Doliwa-Klepacka, Z. M. Doliwa-Klepacki. – Białystok: Temida 2, 2008. – 202 s.
11. Latoszek E. [Integracja europejska. Mechanizmy i wyzwania](#) / E. Latoszek. – Warszawa: Książka i Wiedza, 2007. – 622 s.
12. Heller J. Integracja Polski z Unią Europejską / Janusz Heller. – Bydgoszcz- Olsztyn: Oficyna Wydawnicza BRANTA, 2003. – 208 s.; Michalski T. Polska w procesie integracji europejskiej: analiza okresu 1994-1999 / Tomasz Michalski. – Warszawa: Difin, 2002 – 289 s.; Walkiewicz W. Polska na drodze do Unii Europejskiej: aspekty negocjacyjne i dostosowawcze / Wiesław Walkiewicz. – Tyczyn: Wyższa Szkoła Społeczno-Gospodarcza, 2002 – 140 s.; Kwiatkowski E. Integracja z Unią Europejską / Eugeniusz Kwiatkowski. – Płock: Szkoła Wyższa im. Pawła Włodkowica, 2000. – 70 s.; Kawecka-Wyrzykowska E. Stosunki Polski ze Wspólnotami Europejskimi, od 1989 roku / E. Kawecka-Wyrzykowska. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, 1997. – 371 s.; Kawecka-Wyrzykowska E. Polska w drodze do Unii Europejskiej / E. Kawecka-Wyrzykowska. – Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 1998. – 211 s.
13. Marszałek-Kawa J. [Polska droga do Unii Europejskiej i jej odzwierciedlenie w prasie niemieckiej](#) / J. Marszałek-Kawa, D. Kawa. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007. – 322 s.
14. Rae G. Poland's return to capitalism: from the socialist bloc to the European Union / Gavin Rae. – London: Tauris Academic Studies, 2008. – 224 p.
15. Millard F. Polish domestic politics and accession to the European Union / F. Millard // Back to Europe: Central and Eastern Europe and the European Union / Ed. K. Henderson. – London: UCL Press Limited, 1999. – P. 203-220; Mayhew A. Recreating Europe. The European Union's Policy towards Central and Eastern Europe / A. Mayhew. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 403 p.; Mayhew A. Rozszerzenie Unii Europejskiej: analiza negocjacji akcesyjnych z państwami kandydującymi z Europy Środkowej i Wschodniej / Alan Mayhew. – Warszawa: Urząd Komitetu Integracji Europejskiej, 2002. – 131 s.; Mayhew A. Enlargement of the European Union: an Analysis of the Negotiations with the Central and Eastern European Candidate Countries / Alan Mayhew. – Sussex European institute. – 2000. – № 39. – P. 32-40.
16. Чорна Н. М. Інтеграція Польщі до НАТО та ЄС: Особливості, Основні етапи і наслідки (кін. 80-х рр. ХХ ст. – 2005 р.): дис. ...канд. іст. наук: 07.00.02 / Чорна Наталія Миколаївна. – Тернопіль: Тернопільський Національний Педагогічний Університет імені Володимира Гнатюка, 2008. – 217 с.; Басараб М. Б. Процес європейської інтеграції Польщі: перспективи для України: дис. ...канд. політ. наук: 21.01.01 / Басараб Мирослав Богданович. – К.: Національний інститут проблем міжнародної безпеки Ради національної безпеки і оборони України. – 145 с.
17. Польша – Європейський Союз: шлях інтеграції. – Донецьк: Донецький молодіжний дебатний центр, 2004. – 40 с.
18. Trzeciak S. Gra o Europę. Negocjacje akcesyjne Polski z Unią Europejską / Sergiusz Trzeciak. – Warszawa: [Polski Instytut Spraw Międzynarodowych](#). – 272 s.
19. Hübner D. Nasz kolor w Unii / Danuta Hübner/ – Warszawa: Państwowy instytut wydawniczy. – 263 s.; Miller L. Tak to było / Leszek Miller. – Warszawa: ZAPOL, 2009.

- 268 s.; Truszczyński J. Problems concerning the implementation of the of the justice and home affairs acquis by the candidate countries: a polish view / Jan Truszczyński. – Electronic Resource: [Cited. 2008, September 3]. – Available from: <http://www.cicerofoundation.org/lectures/p4truszczyński.html>; Mulewicz J. Doświadczenia Polski w negocjacjach w sprawie Układu o stowarzyszeniu ze Wspólnotami Europejskimi / J. Mulewicz // «Studia i Materiały». – 1992. – № 36. – S. 21-32.
20. Papadimitriou D. Negotiating the New Europe: the European Union and Eastern Europe / D. Papadimitriou. – Aldershot: Ashgate, 2002. – 215 p.; Kvist J. Does EU Enlargement Start a Race to the Bottom? Strategic Interaction among EU Member States in Social Policy / Jon Kvist // Journal of European Social Policy. – 2004. – № 14 (3). – P. 301-318; Guillen Ana M. Introduction: Does Europe Matter? Accession to EU and Social Policy Developments in Recent and New Member States / Guillen Ana M., Bruno Palier // Journal of European Social Policy. – 2004. – № 14 (3). – P. 203-209.
21. Dostosowania do wymogów Unii Europejskiej. Przykład Polski / pod red. Piotra Kalki. – Poznań: Instytut Zachodni, 2007. – 394 s.
22. Engelgard J. Regionalizacja jako instrument likwidacji państw narodowych / Jan Engelgard. – Warszawa-Bruksela: Wydawnictwo Prasy Lokalnej, 2005. – 32 s.
23. Копійка В.В. Європейський Союз: досвід розширення і Україна / В.В. Копійка. – К. : Юридична думка, 2005. – 448 с.; Польський референдум і новий устрій Європейського дому: уроки для України / [редкол.: Кучерів І. (гол. ред.) та ін.]. – К.: Б.М., 2004. – 179 с.; Роль органів місцевої влади в процесі європейської інтеграції. Польський досвід / Тодоров І.Я та ін. – Донецьк: Польсько-американсько-українська ініціатива про співпрацю, Донецький молодіжний дебатний центр, 2004. – 97 с.; Стженпек П. Співпраця органів місцевого самоврядування та громади в рамках реалізації завдань соціальної допомоги: досвід Польщі / Пьотр Стженпек, Яніна Набялек; пер. з пол. Д. Коваль. – Донецьк, 2003. – 46 с.; Україна в Європі. Освітній пакет/ гол. ред. Й. Господачик. – Варшава: Центральний осередок удосконалення вчителів, 2006. – 200 с.; Гаєвський О. Податкова політика Республіки Польща / О. Гаєвський // Вироблення державної політики: рекомендації для України в контексті євроінтеграційного досвіду країн Балтії та Польщі : зб. аналіт. звітів учасників Програми урядового стажування / [уклад.: О.І. Кілієвич, В.В. Терличка]. – К. : Вид-во "К.І.С.", 2006. – С. 28-36; Щенсни П. Досвід Польщі у проведенні адміністративної реформи та регіональної політики / Пьотр Щенсни. – С.135-142 // Україна на шляху до Європейського Союзу / Ред. Ян Хофмолк, Катажина Смик, Агнешка Амброзьяк, Олександр Маркович.; пер з пол. F.U.Help. – Варшава: Управління Комітету Європейської Інтеграції, 2006. – 190 с.
24. Мікула Н. Євросерегиони: досвід та перспективи / Надія Мікула. – Львів: ІРД НАН України, 2003. – 222 с.
25. Polska polityka integracyjna po przystąpieniu do Unii Europejskiej / red. J.Fiszter. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2006. – 336 s.
26. Polska w systemie instytucjonalnym UE – zagadnienia legitymizacyjne / red. Konstanty Adam Wojtaszczyk. – Warszawa: ASPRA-JR, 2010. – 206 s.; Polska w strukturach Unii Europejskiej / red. Maria Marczevska-Rytko. – Lublin: UMCS, 2010. – 264 s.; Koordynacja polityk unijnych w Polsce / red. Renata Mieńkowska-Norkiene. – Warszawa: ASPRA-JR, 2009. – 224 s.; Malinowski L. [Europa, Unia, Polska](#) / L.Malinowski, M.Wilk. – Łódź: Wyższa Szkoła Studiów Międzynarodowych. – 2007. – 275 s.; Dimitrova A., Toshkov D. The dynamics of domestic coordination of EU policy in the new member states: impossible to lock in? / Antoaneta Dimitrova, Dimiter Toshkov. – West European Politics – 2007. – № 30 (5). – P. 961-986.

27. Schimmelfenning F. The Europeanization of Central and Eastern Europe / Frank Schimmelfenning, Ulrich Sedelmeier. – Ithaca: Cornell University Press, 2005. – 274 p.; Europeizacja polskiego prawa administracyjnego / red. Zbigniew Janku, Zbigniew Leoński, Marek Szewczyk, Michał Waligórski, Krystyna Wojtczak. – Warszawa: [Kolonia Sp.z o.o.](#), 2005. – 695 s.; Grabbe H. The EU's Transformative Power: Europeanization through Conditionality in Central and Eastern Europe / Heather Grabbe. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006 – 231 p.; Jaskiernia J. Europeizacja sądownictwa w Polsce / Jerzy Jaskiernia // Europeizacja: mechanizmy, wymiary, efekty.... – S. 313-327; Kaminska J. Europeizacja polskiej polityki zagranicznej / Joanna [Kaminska](#) // Studia Europejskie. – 2008. – № 3. – S. 23-78; O'Dwyer C. Reforming regional governance in East Central Europe: Europeanization or domestic politics as usual? / Conor O'Dwyer. – East European Politics and Society. – 2006. – № 20(2). – P. 219-253.
28. Telep J. Gospodarka Polski przed i po wstąpieniu do Unii Europejskiej / Jerzy Telep. – Warszawa : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Cła i Logistyki, 2008. – 169 s.
29. [Rutkowski W.](#) Współczesne państwo dobrobytu. Ekspansja, kryzys, spory / Wiktor Rutkowski. – Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2009. – 351 s.; [Gospodarka Polski w Unii Europejskiej w latach 2004-2006. Wybrane zagadnienia](#) / red. Henryk Bąk, Grażyna Wojtkowska-Łodej. – Warszawa: Szkoła Główna Handlowa, 2007. – 436 s.; Adaptacja polskich przedsiębiorstw do rynku Unii Europejskiej / red. Kotowicz-Jawor Joanna. – Warszawa: Key Text, 2008. – 176 s.; Lane D. Post-communist states and the European Union / David Lane. – Journal of Communist Studies and Transition Politics. – 2007. – № 23(4). – P. 461-477.

Надійшла до редакції 20.04.2012 р.

ББК 63.3: 71.1

ИСТОРИЯ ПОВСЕДНЕВНОСТИ КАК МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

О.А.Соболевская

АННОТАЦИЯ

Анализируются подходы к осмыслению феномена повседневной жизни с точки зрения различных гуманитарных дисциплин: истории, антропологии, культурологии, социологии, философии. Предпочтение отдаётся феноменологическому подходу к исследованию истории повседневной жизни, в рамках которого она рассматривается сквозь призму сосуществующих «жизненных миров». Значительное внимание уделено терминологической проблеме.

Ключевые слова: методология истории, позитивизм, аксиология, семиотика, феноменология, история повседневности, быт, жизненный мир, конечные области значений, структуры повседневности.

Изучение повседневной жизни – одна из самых сложных проблем современного исторического дискурса, что связано, в первую очередь, с включённостью самого исследователя в сферу повседневности, ведь она – это тот мир, в котором мы все рождаемся, проводим свою жизнь и умираем, поэтому исследование происходит как бы «изнутри» объекта. С другой стороны, феномен повседневной жизни, как и реконструкция её в условиях конкретной исторической эпохи, сравнительно новое научное направление, что подразумевает дискуссионность, разнообразие подходов и размытость терминов. Однако такая ситуация не пугает исследователей, и это

неудивительно: вряд ли есть в нашей жизни что-то иное, настолько близкое каждому человеку, нежели повседневность. В ней все наши хлопоты, радости, эмоции, из неё человек черпает знания о мире, стремится к сакральному и накапливает материальное. В то же время ничто другое не улавливает так точно особенности культурно-исторической эпохи, специфику этнической культуры, как обычаи, традиции, ритуалы, предметы быта и мода - всё это порождает именно повседневность.

Популярной темой научного дискурса история повседневности стала вместе с кризисом позитивизма. Рациональность, идея прогресса - все эти казавшиеся незыблемыми постулаты классической методологии были поставлены под вопрос самой жизнью. В вихре бурных политических катаклизмов рубежа XIX-XX века «строго-научное знание» показало свою несостоятельность в решении проблем текучего, изменчивого, непредсказуемого человеческого мира. В попытке найти новый подход к его осмыслению этнографы и историки обратили внимание на вопросы, в меньшей мере связанные с вычленением каких бы то ни было закономерностей, описанием деяний великих людей и экономических процессов. Они заинтересовались историей «маленького человека», который ходит по улицам, спешит на рабочее место, любит, страдает, ненавидит, чьими усилиями, собственно, и создаётся канва исторической жизни. Так предметом исследования стала семиотика вещей и повседневности, картина мира в обыденном сознании, внеправовые и внеэкономические регуляторы общественного поведения в различные исторические эпохи.

В наши дни повседневность изучается силами нескольких наук, предлагающих альтернативные взгляды на проблему и в то же время стремящихся к созданию целостного восприятия этого явления. По удачному выражению Н. Новиковой, *культурология* предлагает исследование повседневной жизни в её дисциплинарных порядках и душевных структурах. Она доказывает, что именно благодаря обращению к этой теме культурология превращается из абстрактно-теоретической дисциплины в действенный способ анализа, обретает способность к пониманию и объяснению социальной реальности, оказывается пригодной для антропологической экспертизы общества и терапии индивидуальных человеческих проблем [1]. Культуролог считает, что повседневность – это культурный мир, воспринимаемый людьми и воздействующий на них, одновременно и сам подвергающийся воздействию. Жизнедеятельность организуют опыт предшествующих поколений (особенно ценимый в традиционных обществах) и «смыслы» – культурное содержание эпох, которое склонно существенно меняться во времени. Для Н. Новиковой философия культуры – это и есть самосознание жизни, рефлексия по поводу образа повседневности. Эти выводы подтверждают философские исследования конца XVIII – XIX века, которые позволили нам понять, что даже самые сложные теории не могут отобразить мир таким, какой он есть, они сами складываются в повседневной жизни людей и служат ключом к познанию повседневности.

Повседневность составляет также предмет изучения *антропологии*. Для адептов этого знания, повседневность – это именно результаты деятельности общества в сфере повседневной жизни, причём результаты эти являются плодом коллективных усилий, совместной жизнедеятельности, выработанных вместе способов сосуществования, упорядоченных норм удовлетворения потребностей групп и индивидуумов. Если первоначально в центре изучения антрополога находилась материальная культура (например, ратцелевский «этнографический предмет»), то в наши дни на первый план выдвинулась духовная и художественная культура, нормы поведения, фольклор, верования и обычаи. Можно даже сказать, что сегодня повседневность интересует антрополога как контекст, он рассматривает этнографический материал с точки зрения

культурології.

Виходячи на проблему повсякденності, *соціологія* робить предметом свого вивчення питання суспільного споживання: хто замовляє продукцію, на яких принципах здійснюється її формування, як проявляє себе суспільний замовлення, а разом з тим те, що відбувається з готовим товаром в умовах ринку, як взаємодіють предмети і різні групи споживачів. Соціологу цікаво, як функціонує суспільне свідомість і в чому воно себе проявляє. В полі зору *сеmiotiki*, науки про знакові системи, виявляється інформаційний срез проблем архітектури і дизайну, вивчення символічного мови предметів, створених людиною. *Аксіологічна* точка зору на повсякденність дозволяє проникнути в суть того, яке значення предмети набувають для людини, адже всі оточуючі людину предмети суть овецьовані ідеї і цінності, а з іншої точки зору, сприйняття предмети завжди окрашено ціннісним ставленням – будь то утилітарним або естетичним. Для *філософа* повсякденність – це суспільний життєвий світ, для нього повсякденність об'єктивна, відображає внутрішнє психологічне стан суб'єктивного світу.

Нам же більше всього приваблює вивчення повсякденності в контексті *історичних наук*. Серед них, розуміється, *археологія*, яка головним предметом свого вивчення робить саме повсякденність. Вона знаходить і досліджує матеріальну культуру – предмети, будівлі, засоби пересування і т.д., які використовувалися в минулому. По ним проводиться реконструкція життєвого світу людей. Повсякденне життя окремих народів в її традиційній формі, яка проходить на фоні жителів конкретного типу, з використанням знарядь праці, зброї, засобів транспорту, здійсненням ритуалів і обрядів, та життя, яку ще можна спостерігати в її цілісному живому вигляді, – предмет вивчення *етнографів*. З кінця XIX століття всі більшу відомість набуває діяльність «*нових істориків*». Їм було цікаво вивчення суспільних і культурних змін, історичної психології, історії емоційного життя і ментальності, різних образів світу. Досліджуючи поведінку людини минулого, вони звернули увагу на мовні і знакові символи різних культур, образи, які формуються в процесі повсякденного життя. Для досягнення мети реконструкції побутового ладу історія черпає дані з суміжних дисциплін – історії техніки, будівництва і архітектури, ремісел, декоративно-прикладного мистецтва.

В історіографії не мало місце займає *термінологічна дискусія*. Для сторонників феноменологічного підходу суспільне життя – це життя, дане звичайному сприйняттю, тому для її вивчення не потрібні якісь-то особливі філософські визначення, чужді життєвому світу мешканця. Вовно достатньо категорій, які міг би використати «звичайний соціолог», рядовий учасник суспільного взаємодіяння. Не всі вчені, характеризуючи звичайний досвід людини, використовують поняття «повсякденність». Їх можуть замінювати терміни «життєвий світ», «чуттєве знання», «повсякденне знання» (здоровий сенс), «неявне знання» (повсякденне мислення). З усіх названих категорій к «повсякденності» ближче «життєвий світ» Е. Гуссерля. Це світ, який переживається, який можна пізнати, він дан людині в відчуттях. При допомозі цього поняття в першу чергу можна досліджувати повсякденну суспільну практику. «Життєвий світ» Ю. Хабермаса – це соціокультурне оточення людини, в якому особливу роль делегована мові. Ітак, можна сказати, що «життєвий світ» – це сукупність повсякденних соціокультурних зв'язків і ставлень як присутніх тут і зараз, так і накопчених історично.

А. Шютц при описанні феномена повсякденності використовував термін «кінцева

область значений». Таким образом ему удавалось подчеркнуть, что в каждой из сфер опыта – религии, науке и той же повседневности – есть собственная система значений, определяющая предметы и явления. Л.Г. Ионин, давая современную интерпретацию трудов вышеназванного философа, предпочитал данному термину более ёмкое выражение «миры опыта»: мир снов, мир повседневности, мир науки, мир игры и т.д. При изучении повседневной жизни исследователи часто употребляют предложенный Ф. Броделем термин «структуры повседневности». Под ним понимают способы организации и оформления пространства человеческой жизни (ландшафт, градостроительство, архитектура, интерьер), предметного мира, поведения и общения (обычаи, традиции, обряды, этикет, ритуалы), моды. С середины 70-х годов XX века в употребление вошли выражения «повседневная жизнь», «повседневное действие», «повседневное сознание», «повседневное знание», которые характеризуют понятие повседневности с точки зрения социальной философии и культурологии. Таким образом, категориальный аппарат, позволяющий анализировать повседневность, ещё находится в состоянии становления. Как писала Н. Новикова. «повседневность – это жизнь вне научных категорий, но это и та жизнь, которая описывается в социально-философских науках» [2].

Пожалуй, первый *опыт исследования повседневности* сделали в конце XIX века представителями марксистской исторической школы. К. Марксом и его последователями была предложена социологическая система координат для исследования исторических процессов. Материальный мир (для нас – повседневность) воспринимался как основа всех взаимодействий. Материальный интерес служил главной мотивацией поступков человека и общественных групп. Неравенство и несправедливость в распределении материальных ресурсов воспринимались как спусковой механизм для начала крупных социальных потрясений, выведивших историю на новый виток.

В области исторических наук первые попытки изучить мир повседневности, сделанные в 20-е годы XX века, принадлежат школе «Анналов» и Ф. Броделю. Смысл этого подхода состоит в подключении к анализу истории общества в качестве источников самой разнообразной информации, в том числе и той, которая прежде признавалась не заслуживающей доверия – житий, сказаний, мифов. Это могло обеспечить многосторонний взгляд на события и установить своеобразный диалог с прошлым. Историки, которые принадлежали к этому направлению, видели свою задачу в реконструкции целостной истории общества, не разделённой на отдельные части вроде экономики или политической истории. Интерес школы «Анналов» к истории общества в его целостности проявился в особом внимании, которое они стали уделять жизни «маленького человека» и его повседневного мира. Как отмечали А.Я. Гуревич и Д.Э. Харитонович, «исходя из идеалов «тотального» описания, школа «Анналов» поставила проблему массовых представлений, ментальности, исторического сознания, изменения установок, систем ценностей на протяжении столетий» [3].

Ф. Бродель [4] силой, которая организует исторический процесс, называет время. При этом оно выступает не как единство, а как множество, заключающее в себе три пласта: время большой протяжённости, время природы и, над ними, уровень, связанный с экономическими и социальными циклами. Время большой протяжённости – это период строительства городов, краткий, прерывистый, насыщенный политическими событиями. Он находится на поверхности исторического процесса, и ему Ф. Бродель не уделяет особого внимания. Более важным он считает изучение глубинных процессов, когда господствует суровая экономическая необходимость. Поэтому концепция Ф. Броделя в большей степени связана с геоисторией, а для понимания этой темы он подключил колоссальный архивный материал. Перед историком стояла задача описать

все аспекты материальной цивилизации мира XVI-XVIII веков, показать границы возможного и невозможного для человека. В связи с перенасыщенностью его трудов экономическими и статистическими данными сами люди, их стремления, субъективные желания и картина мира в творчестве Ф. Броделя оказались смещёнными на второй план.

Философы, инициировавшие «антропологический переворот» в науке – М. Вебер, Э. Гуссерль, С. Кьеркегор, Ф. Ницше, М. Хайдеггер, А. Шопенгауэр, наглядно показали, что в духе классического рационализма невозможно найти объяснение многим явлениям человеческого мира. Они были первыми, кто увидел внутреннюю взаимосвязь между различными сферами жизнедеятельности человека и неповторимостью общества на каждом из витков его развития. Их выводы подтолкнули к исследованию форм повседневной жизни, особенно эмоций и переживаний, которые она в себе несёт. Среди всех этих славных имён особое место принадлежит Э. Гуссерлю, который предложил новую методологию в рамках теории «жизненного мира» и снискал лавры основателя герменевтического и феноменологического подходов.

Э. Гуссерль обвинил позитивистский подход «старой» науки в холодности и равнодушии к человеку. Она занимает позицию стороннего наблюдателя, не включается в повседневную жизнь, наполненную впечатлениями, страхами, эмоциями. Полученные в результате такого исследования данные «строга научны», но оторваны от подлинной жизни человека, а ведь именно человеческое существование и есть главный предмет исследования науки. Э. Гуссерль бичевал современную ему науку за подмену живого человеческого мира объективированными абстракциями [5, 6]. По его мнению, путь, который вслед за природоведческими науками избрали общественные, ведёт в тупик: напрасно они отказались от оценочных суждений, одновременно их представители отошли и от истинного человеческого существования. Эти учёные отменили вопросы о смысле жизни, красоте и любви, а в результате перед ними оказался не человек, а голый факт, больше похожий на манекен, чем на личность. Своё видение пути, по которому должна двигаться история, Э. Гуссерль замечательно показал на примере древнегреческой культуры: «Исторический окружающий мир греков – это не объективный мир в нашем смысле, но их картина мира, а значит, их личное, субъективное представление со всеми входящими сюда значительными для них реальностями, среди которых, например, боги, демоны и так далее. Окружающий мир – это понятие, уместное исключительно в духовной сфере... Окружающий нас мир – это духовное явление нашей личной и исторической жизни. Таким образом, нет никаких причин для того, кто выбирает темой дух как дух, искать другое, помимо чисто духовного, объяснение... Рассматривать природу окружающего мира как что-то в себе чуждое духу и потому подстраивать под науки о духе, желая сделать их будто бы точными, природоведческий фундамент – абсурдно» [7].

По Э. Гуссерлю, наука должна заниматься изучением «жизненного мира», представляющего собой совокупность первичных интенций. Задачей исследователя становилась редукция – очищение сознания от эмпирического смысла и обнаружение символических логических принципов. Исследование «жизненного мира» показало бы, как из него возникли различные системы знаний. Эта операция могла содействовать сближению так сильно отделившихся друг от друга миров, наделила бы сухие объективные знания о мире человеческим смыслом. Как справедливо отмечал Л.Г. Ионин, эта задача не теряет свою актуальность и в наши дни, потому что «развитие науки в современной цивилизации приобрело действительно демонические черты, наука приобрела как бы самостоятельное бытие, независимое от бытия порождающего её общества, продукты науки, призванные служить человеку, господствуют над ним» [8].

«Жизненный мир» (повседневность), который должен открыться в результате редукции, донаучен, не насыщен омертвляющей картину бытия теорией, он наполнен догадками, интуитивными поступками и предрассудками, ему присуще обыденное понимание действительности и пространства. Именно здесь находится «питательная среда» идеальных конструкций и теоретизирования. Этот мир имеет свою интуитивную логику, а сконцентрированные в нём априорные знания, по Э. Гуссерлю, древни, глубинны и более ценны. Именно обращение к «жизненному миру» может вернуть современной науке и культуре потерянную ими почву. Критика Э. Гуссерлем объективистского подхода к исследованию человеческой жизнедеятельности была воспринята многими социологами. Будучи переосмыслена и дополнена А. Шютцем, она нашла своё продолжение в разработанной последним социальной феноменологии. Его подход состоял в представлении объектов социального мира не с точки зрения объективного стороннего наблюдателя, но с позиции активно действующего индивида, который является частью наблюдаемого им мира (и здесь, конечно, нам явственно слышится голос Э. Гуссерля). Новизна подходов А. Шютца заключается в активном употреблении им категории «повседневность», под которой он понимал нечто отличное от устоявшихся взглядов. Повседневность А. Шютца – это не привычные серые будни, заполненные рутинной. Для него она превращается в «конечную область значений» – особые замкнутые миры. Среди них кроме повседневности – религия, игра, теоретизирование, душевная болезнь [9].

Проанализированные А. Шютцем «конечные области значений» изолированы друг от друга настолько, что переход от одной к другой требует особого напряжения и сознательного усилия. Каждая из сфер замкнута, создаёт свою целостную систему представлений о явлениях, времени, пространстве. Они имеют разную символику, поэтому восприятие одного и того же предмета, например, пресного хлеба, в повседневной жизни (как еды) и в религиозной (как Тела Господня) коренным образом отличается. Выход человека то в одну, то в другую «область конечных значений» возможен благодаря существованию повседневности, в связи с этим названной А. Шютцем «верховой реальностью»: туда индивид каждый раз погружается, выходя из других сфер. А. Шютц предлагает следующие характеристики повседневности:

1. трудовая деятельность, направленная на внешний мир, основанная на проекте и старающаяся реализовать предвиденный в нём порядок дел при помощи физических актов;
2. специфическая уверенность в существовании мира;
3. напряжённое отношение к жизни;
4. особое переживание времени;
5. специфика личной уверенности действующего индивида;
6. особая форма социализации» [10].

В феноменологии фактической и эмпирической реальностью признаётся сознание индивида, от него исследователь отталкивается в изучении сознания как такового. Даже процесс познания для представителей этой школы тесно связан с повседневностью, потому что любое познание возможно только благодаря формальным структурам обыденного мышления. Собственно, феноменологическая точка зрения и состоит в том, чтобы рассматривать общество через представления о нём. Единственно доступной изучению реальностью становится мир человеческого общения. Ещё А. Шютц указал – всё, что люди могут узнать о мире, это представление о реальности, в которой они находятся, до «сути дела» докопаться всё равно не получится. Собственно, и самой реальности как таковой нет, есть масса социальных реальностей, создаваемых каждым из нас. При этом Шютц не говорил о мире как о хаосе. Мир имеет собственную структуру и иерархию ценностей, разделяемую людьми, которые в нём живут, именно

это качество и придаёт ему целостность и упорядоченность. В 60-80-е годы представители этого направления в социологии устремили свои усилия на выявление универсалий социального взаимодействия при помощи анализа осмысленной коммуникации. Вследствие этого они переориентировались с анализа субъективности на изучение языковых систем и добились в этом прекрасных результатов: собрали внушительный материал, представили несколько вариантов его классификации.

В советский период в отечественной историографии феноменологический подход подвергался жёсткой критике из-за явного несоответствия марксистскому подходу. Для последнего первично бытие, а представители феноменологической традиции постоянно подчёркивают, что предмет социального познания — это не социальное бытие сквозь призму его внешних проявлений, не сфера объективного, а само сознание как «осознание» своего бытия. Признавая, что феноменологи располагают богатейшим эмпирическим материалом, который позволяет уловить некоторые объективные коммуникативные процессы (формирование смыслов, их воплощение в речи, роль предположений и ожиданий в процессе понимания, реализация культурных норм в коммуникативных процессах и др.), их упрекали в том, что проблемы понимания «не получили и не могут получить у них правильного решения в силу исходных методологических положений и приёмов анализа конкретного материала» [11].

И.А. Бутенко, выделяя особенности феноменологического подхода, обвиняет его адептов в расплывчатости центральных категорий, которыми они оперируют (обыденное сознание, значение, процедуры интерпретации, формальные структуры, социальное взаимодействие), что позволяет ей сделать вывод об «асоциологичности» всей школы, не признающей процесса научного обобщения. Не нравится ей и акцент на психологизирование, чувственно-непосредственное восприятие науки, образно-беллетристический, а не понятийный стиль мышления, что автор объясняет концептуальной невооружённостью и теоретической противоречивостью этого учения. Вовсе надуманными выглядят упреки в адрес наследников Шютца и Гуссерля в антиисторичности взгляда, дескать, это направление рассматривает различные формы взаимодействия в виде абстрактно-структурного описания вне зависимости от проблемы их исторического становления [12], в то время как они как раз и стремятся воссоздать живую канву исторической жизни без позитивистской «строгой научности».

В современной западной феноменологии повседневность определяется как «провинция смысла», ограниченное пространство, где существуют фактическое и утопическое мышление» [13]. Разумеется, феноменологический подход является далеко не единственным в осмыслении повседневной жизни. Семиотическая традиция анализа повседневности связана с именами Ж. Бодрийяра, Л. Витгенштейна и М. Фуко. Представители понимающей социологии (В. Дильтей, С. Кьеркегор) отстаивали интуитивный способ постижения духовных целостностей, непосредственное переживание человеком истории. Рассудочное объяснение допустимо только в науках о природе, в то время как в гуманитарных науках, для которых предметом познания является человек во всей его сложности, эмоциональности и непредсказуемости, можно руководствоваться только методом понимания. Для С. Кьеркегора человек поставлен перед выбором между земной жизнью и движением к Богу. В качестве субъекта он проходит 3 стадии — эстетическую (восхищение красотой, наслаждение повседневностью), этическую (строгая оценка собственного существования) и религиозную (осознание своего предназначения, приход к подлинной свободе). Самопознание, через которое и открывается путь к Богу, возможно только вне рационального, без объяснений. Лишь «линия смерти» отделяет человека от Всевышнего.

Герменевтико-экзистенциальное восприятие повседневности характерно для

философов А. Камю, Ж.-П. Сартра, Х. Ортеги-и-Гассета, М. Хайдеггера, К. Ясперса, которые были частью великого переворота начала XX века в области философии — иррационализма. Хайдеггер и Ясперс в Германии, Сартр и Камю во Франции стали создателями концепции сосуществования (экзистенциализма), с точки зрения которой субъект и объект в рамках «бытия в мире» представляют собой единое целое. Познать суть этого бытия, пользуясь рациональным подходом, невозможно. Философы опирались на субъективное восприятие мира. Для субъекта центр притяжения — Другой («Ничто»), под этим эвфемизмом скрывается божественная сила.

М. Хайдеггер описывал прошлое как «брошенность в мир до нас» без согласия человека, настоящее — как данность, фактичность, а будущее — как ожидание и предвосхищение, бытие, ведущее к смерти. Зная о временности существования, человек бежит от смерти в мир повседневной жизни, в котором существование обезличено, здесь его окружает «ничто». Как отмечает Л. Шпак, его следует понимать как опутанность человека социальными связями, иллюзорными целями, фактичностью грубого объективизма. В творчестве К. Ясперса бытие человека представлено в качестве «бытия в мире» (предметного), «экзистенции» (человеческой самости) и трансцендентности (непостижимого предела мышления и бытия). Мышление высвечивает экзистенции и позволяет ориентироваться в мире повседневности. Коммуникации дают возможность понять глубоко личностные экзистенции и расшифровать их [14].

На проблемы повседневности выходят также работы культурологов Ю. Лотмана, Г.С. Кнабе, Л.Н. Когана, А.В. Бабаева. Их интересовала российская повседневная жизнь в её исторических формах. В труде Г.С. Кнабе «Диалектика повседневности» последняя приобрела качества культурологической категории, была опоэтизирована и представлена в качестве неотчуждённой духовности. Учёный выделяет «жизнесмыслы» культурного бытия человека сегодня. С его точки зрения, повседневность всегда предполагала воспроизводство человеческой жизни, при котором не обойтись было без труда и борьбы. При этом складывались межчеловеческие отношения, принципы, нормы поведения, идеи, верования — жизнь духовная — и связанная с повседневностью, и в то же время в большой мере самодостаточная. Свою теорию Г.С. Кнабе прилагает к современной действительности, подчёркивая, что она просто воинствующе повседневна. В ней всё, что некомфортно и не укладывается в обыденные стереотипы, отвергается.

Осознавая важность мифа в формировании повседневной культуры, мы не можем пройти мимо ценнейшего опыта в осмыслении сути этого феномена, который аккумулирован в трудах русского философа А.Ф. Лосева. Он определял миф не как идеальное понятие или идеальное бытие, вид поэтического творчества, догмат или науку, а как саму жизнь, «жизненно ощущаемую и создаваемую, вещественную реальность и телесность». Для А.Ф. Лосева миф — это «само бытие, сама реальность, само конкретное бытие» и «энергичное самоутверждение личности» в «выразительных функциях», а вместе с тем «лицо личности» и «в словах данная личностная история» [15].

Современная социология аккумулирует и переосмысляет опыт в изучении феномена повседневности, накопленный её предшественниками. Среди ведущих специалистов по данной проблеме Л.Г. Ионин. Учёный выделяет конструирующие элементы теории повседневности в концепции А. Шютца, определяет понятия «повседневность» и «повседневная жизнь». Историзм повседневности, по Л.Г. Ионину, проявляется в сохраняющихся представлениях, традиционных формах взаимодействия, в изменениях механизмов интерпретации. Он доказывает, что провоцирование повседневности (нарушение общепринятого, нормального хода вещей) позволяет

заставить её выдать свои секреты. Повседневность ускользает от обыденного наблюдения, потому что в привычной жизни человек стремится избегать сложных и непредвиденных ситуаций, нормализовать действительность. Новое взаимодействие вписывается в типичное, понятное действующим лицам в силу своей повторяемости.

Обыденное познание обходится без сложных научных категорий, использует разговорный язык. Обыденные типологические схемы просты, они превращают причудливое в понятное. Если логика повседневности разрушается, обыденный наблюдатель теряет, чувствует себя крайне дискомфортно. Когда необычное событие или поведение никак не желает «нормализовываться», он причисляет его к миру «иногo» - душевной болезни, чуда или подрывных действий (шпионаж, преступность). В этом случае для растолковывания сути происходящего людям нужны эксперты, располагающие необходимыми для понимания причудливого явления методиками и знаниями. Экспертом может выступить врач, учёный, представитель власти. Он увидит в патологическом типе привычное, то, с чем он связан по работе, и оно для него не будет являться чем-то «из ряда вон». Результаты проведённой им проверки подконтрольны повседневному, менее компетентному знанию. В западной исторической науке повседневность трактуется как «история опытов» (И. Коцка) и «практика масс» (А. Людтке): под практикой понимаются формы, в которых люди присваивают себе условия своих действий и интерпретации, производят опыт, используют существующие способы самовыражения и принятые смыслы, а также со своей стороны придают им новые акценты» [16].

Итак, повседневная жизнь сегодня составляет перспективную и популярную область исторического исследования. Она помогает найти новые основания человеческой культуры и бороться против засилья идеологии в науке. Можно ли на основании наработанных за столетие данных создать некий синтетический образ повседневности? Прекрасную метафору для описания повседневности предлагает А. Шютц: «Повседневность как бы вовсе не замечается людьми, словно воздух, которым дышишь» [17]. Но, обладая незаметностью и необходимостью воздуха, повседневная жизнь наделена некоторыми узнаваемыми чертами.

Повседневность всегда связана с бытом. В словарях русского языка это понятие трактуется как «бытовая сторона жизни», а слово «повседневный» - как обычный, обыденный. Действительно, повседневность — это то, что происходит изо дня в день и определяется сложившимися обычаями [18]. По отношению к повседневности мы можем употребить и слово «обиходный»: обиход — это образ жизни, хорошо налаженный уклад, состоящий из привычных событий. И если в советские времена, говоря слово «быт», учёные подчёркивали всю второстепенность и приземлённость этого понятия, сегодня мы находим в нём источник иерархии ценностей как для конкретного человека, так и для общества в целом. Именно здесь происходит формирование сознания личности и творение ею социокультурного пространства. Как верно замечает А.А. Магомедова, «быт выступает как способ пребывания социума в жизни единичного индивида» [19].

Повседневность описывается как устойчивый, повторяемый мир, это та реальность, с которой мы сталкиваемся в сотнях ежедневных житейских ситуаций. Люди вынуждены бороться за существование, преодолевать трудности, но, поскольку обыденные ситуации обладают такой чертой как повторяемость, к трудностям можно приспособиться, можно строить планы и их реализовывать. С.Н. Кожевникова говорит об этом качестве повседневной жизни, используя яркий образ: «Символом повседневности будет не Ариадна, а Пенелопа, постоянно ткающая один и тот же ковер. Рисунок в нём может меняться, но главное — постоянная повторяемость одних и тех же действий» [20]. Вследствие этого повседневность неоригинальна, она состоит из общих

мест и постоянно тасуемых клише. Повседневность предпочитает опору на предшествующий опыт, на традицию, а не на новейшие интеллектуальные веяния.

Раз события повседневной жизни постоянно повторяются, привычно организованы, её качеством является рутинность и тривиальность. Однако повседневность не замыкается в рутине. По мнению Х. Гарфинкеля, рутинность составляет необходимый фундамент, базу стабильного с минимальными затратами на принятие решений повседневного существования [21]. Благодаря этому, энергию интеллекта приходится расходовать, только когда привычный порядок вещей распадается. Ещё одним качеством повседневности является релевантность, т.е., знание рецептов решения повседневных проблем. Такого рода компетентность имеет определённые пределы и направленность, которая может быть задана кругом интересов человека [22].

Обыденная жизнь – это базовая реальность, и её каждый осмысляет ежедневно. Формообразующими факторами повседневности являются мир вещей, ценностей, формы мышления, модели поведения. Она нередко воспринимается как будничность. В этом случае ей противостоят экстраординарные события, войны, революции, хотя понятно, что если это события длительные, то в их рамках формируется собственная, нередко патологическая повседневность, ведь человечество не может впасть на время мировой войны в материальный или эмоциональный анабиоз, оно продолжает питаться, стремится жить комфортно и красиво, любит и ненавидит.

Формы культуры плохо отслеживаются обыденным сознанием, они просто присутствуют в повторяющихся видах деятельности и самом поведении людей. Основу повседневности создают мифы. В рамках повседневной жизни её участник почти всегда стремится делать «так, как все», не выделяться, т.е., действовать эталонно и парадигматически. Собственно, трудно усмотреть в этом что-то недостойное, ведь любое социальное действие по сути своей повтор некоего образца для подражания. В традиционных культурах результат осмысления мира заложен в мифе, содержащем в себе метафизические положения и стандарты поведения. Миф — это объяснение мира с человеческой точки зрения, когда на вопрос «почему?» всегда даётся простое, образное, вненаучное объяснение. В мифе кристаллизованы абсолютные ценности конкретного сообщества, способные интегрировать его повседневное существование.

Повседневность исторична, но ни начала, ни конца у неё не найти. Повседневность каждого исторического периода состоит из тысяч повседневностей конкретных людей или сотен типизированных жизненных миров, например, людей разных специальностей либо социальных слоёв. Это явление консервативное, но не застывшее, потому что даже ментальные структуры медленно и постепенно меняются от периода к периоду. Культура повседневности по своему характеру относится к массовой. Её носители почти не задумываются над тем, почему они живут именно так, а не иначе, зачем им традиции, полученные из глубокой древности, но продолжают им следовать. Культуру повседневности составляют нравы, обычаи, верования, привычки и стандартное поведение, способы мировосприятия и картина мира в целом, которые стали коллективным достоянием социальных групп на определённых этапах истории. Как метко выразился Ю. Лотман, культура повседневности – это «жизнь незамечательных людей» [23].

Подводя итог обзору подходов в осмыслении сути феномена повседневности, в качестве дефиниции понятия «повседневная жизнь» можно принять определение, данное Л.Л. Шпак: «это упорядоченная совокупность привычных социальных взаимодействий, укладов жизни и правил обихода, сложившихся естественноисторически и путём институционального вмешательства в самоорганизацию людей в условиях сосуществования» [216, с. 15]. Итак, несмотря на попытки создания

целостного знания о феномене повседневности, такая теория всё ещё не написана. Этим обусловлен полиметодологический подход, наиболее целесообразный при исследовании истории повседневной жизни.

Дальнейшее исследование темы связано с изучением истории повседневности конкретных исторических эпох и принадлежащих к ним этносоциальных групп во всём многообразии: представлений о времени и пространстве, особенностей строительства зданий (в том числе рядовой застройки) и их интерьера, истории моды, истории частной жизни, истории материальной культуры, трудовых отношений и т.д.

РЕЗЮМЕ

В статті аналізується феномен повсякдення, використовуючи методологію різних гуманістичних дисциплін: історії, культурології, соціології, філософії. Але ж домінуючим є феноменологічний підхід в дослідженні повсякдення, в межах якого воно розглядається скрізь призму спільно існуючих «життєвих світів». Значну увагу авторка приділяє термінологічним питанням.

Ключові слова: методологія історії, позитивізм, аксіологія, семіотика, феноменологія, історія повсякдення, життєвий світ, структури повсякдення.

SUMMARY

Everyday life is one of the scantily explored issues of historical development. At the same time the absorption of a human being of any era in daily routine, the importance of everyday life for the formation of ways of thinking, communication and psychology, makes it a promising area of research. Based on the analysis of existing approaches in the humanities to understanding of everyday life a definition of this concept and the basic characteristics of everyday life are provided in the article.

Keywords: methodology of history, positivism, axiology, semiotics, phenomenology, the history of everyday life, life, life-world, finite range of values, the structure of everyday life.

ССЫЛКИ И ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Новикова, Н.Л. Культура повседневности: теоретический аспект: учебник: в 2 ч. / Н.Л.Новикова. – Саранск: Красный Октябрь, 2004. – Ч. 1. – С.43-44.
2. Там же. - С.16.
3. Культурология. XX век. Словарь; редкол. Ж.М.Арутюнова, В.Н.Басилов и др. – Санкт–Петербург: Университетская книга, 1997. – С.533.
4. Бродель, Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XVI–XVIII веков: в 3 т. / Ф.Бродель. – М.: Прогресс, 1986, 1988, 1992. – 622, 632, 679 с.
5. Гуссерль, Э. Кризис европейского человечества и философия / Э.Гуссерль // Вопросы философии. – 1986. – № 3. – С. 101-116.
6. Гуссерль, Э. Собрание сочинений / Э.Гуссерль. – М.: Гнозис, 1994. – Т. 1.– 192 с.
7. Гуссерль, Э. Кризис европейского человечества... – С.102.
8. Ионин, Л.Г. Понимающая социология: историко–критический анализ / Л.Г.Ионин. – М.: Наука, 1979. – С.111.
9. Культурология. XX век. Словарь; редкол. Ж.М.Арутюнова, В.Н.Басилов и др. – Санкт–Петербург: Университетская книга, 1997. – С.341.
10. Ионин, Л. Г. Социология культуры / Л.Г.Ионин. – М.: Логос, 1996. – С.112.
11. Бутенко, И.А. Социальное познание и мир повседневности: горизонты и тупики феноменологической социологии / И.А.Бутенко. – М.: Наука, 1987. – С.139.
12. Там же. – С.141-142.

13. Grathoff, R. Milieu und Lebenswelt. Entfuerung in die phaemonenologische Soziologie und sozialphenomenologische Forschung / R.Grathoff. – Muenchen. 1989. –S.52.
14. Шпак, Л.Л. Социология повседневной жизни: уч. пос. / Л.Л.Шпак. – Кемерово: Кемеровский государственный университет, 2001. – С.6.
15. Лосев, А.Ф. Диалектика мифа / А.Ф.Лосев // Философия. Мифология. Культура. – М.: Политиздат, 1991. – С.21-24, 25, 27, 29, 41, 173.
16. Luedtke, A. Materialność, rozkosz władzy i urok / A.Luedtke // Historia społeczna. Historia codzienności. Mikrohistoria. – Warszawa: Oficyna wydawnicza Volumen, Niemiecki Instytut Historyczny. – 1996. – S.106-107.
17. Шютц, А. Структура повседневного мышления / А.Шютц // Социологические исследования. – 1988. – № 2. – С.127.
18. Кожевникова, С.Н. Культура повседневности Западной Европы от Античности до XIX века: учебное пособие / С.Н.Кожевникова. – Магнитогорск: МаГУ, 2005. – С.10.
19. Магомедова, А.А. Феномен повседневности (социально–философский анализ); автореф. дис. ... канд. филос. наук / А.А.Магомедова: Санкт–Петербургский гуманитарный университет. – Спб.: СпбГУ, 2000. – С.9.
20. Кожевникова, С.Н. Указ. соч. – С.11.
21. Лелеко, В.Д. Социология повседневности / В.Д.Лелеко // Культура на пороге III тысячелетия: материалы V Международного семинара в Санкт–Петербурге (1–2 июля 1998 г.). – СПб.: Санкт–Петербургский государственный университет культуры и искусств, 1999. – С.39.
22. Там же. – С.50.
23. Кожевникова, С.Н. Указ. соч. – С.14-15.

Надійшла до редакції 30.04.2012 р.

Історія України

ББК К1д(4ВЕЛ)Юз

ДОРОССИЙСКИЙ ПЕРИОД КАРЬЕРЫ ДЖОНА ХЬЮЗА (ЮЗА)

О.А. Литвинова

АННОТАЦИЯ

В виду отсутствия академической биографии Джона Хьюза вокруг имени основателя «Новороссийского общества» циркулируют измышления и домыслы. В статье доказывается тезис о том, что его деловые качества в значительной мере сформировались еще в дороссийский период его деятельности, в Уэльсе. Кроме этого, демонстрируются грубые фактические и хронологические ошибки русскоязычной статьи о нем в «Википедии».

Ключевые слова: Джон Хьюз, Юзовка, Уэльс, биография, металлургия, «Википедия».

Несмотря на то, что на своей родине, в Уэльсе, Дж. Хьюз (John Hughes) считается одним из национальных героев, прославившихся в свое время далеко за ее пределами “в качестве пионера индустриализации чужой страны, а не в сфере искусств, как другие знаменитые валлийцы” [1], несмотря на то, что сегодня ему посвящена часть экспозиции Национального музея Уэльса [2], пока даже там, насколько это известно, не

существует академического издания его биографии.

Краткое жизнеописание основателя Юзовки, подготовленное Э.Г. Боуэном на валлийском и английском языках для чтения в средних школах [1] да публицистическое произведение Р. Хитера «Железный царь» [3], оба базирующиеся на минимальном наборе комментаторской литературы, на сегодняшний день представляют собой единственные британские издания о нем, правда, скорее, художественно-биографического, нежели научно-исторического жанра. К сожалению, оба они пестрят таким большим количеством неточностей в написании фамилий и географических названий, имеющих отношение к российской части карьеры Дж. Хьюза, что, у читателя, знакомого с местными топонимикой и персоналиями, ничего, кроме разочарования, эти произведения не вызывают.

Развлекательными интерпретациями фактов сенсационного характера из жизни Дж. Хьюза и членов его семьи наполнены многие русскоязычные интернет-сайты. Но даже претендующая на привлечение внимания серьезного читателя биография Дж. Хьюза на русском языке в «Википедии» [4], содержит бесконечный ряд фактических и хронологических расхождений с источниками, обнародованными в другой форме.

Вместе с тем, в большей степени заслуживающие доверия, опубликованные за рубежом, сведения как о самом Дж.Хьюзе, так и о тех сферах его профессиональной деятельности, где самым ярким образом проявились наиболее значимые черты его личности, уже сейчас позволяют воссоздать более или менее объективную картину его профессиональной карьеры, по крайней мере, в ее дороссийский период.

Так, некоторые сведения об этом содержатся в публикациях, посвященных социальным проблемам, сопровождавших индустриализацию российского Юга во второй половине XIX-нач. XX в.в., среди которых своей фундаментальностью выделяется труд Т. Фридгута. Правда, в его первом томе лишь несколько страниц отведено дороссийскому периоду профессиональной карьеры основателя Юзовки [5; 14-15], так что малопонятно, почему в свое время царское правительство пригласило именно этого предпринимателя для подъема своего сталелитейного и прокатного производства на Юге. Журнальные статьи того же автора о Дж. Хьюзе рассматривают: одна - его моральные ценности [6]; другая, частично, в контексте холерных бунтов 1890-х г.г. на юзовских заводах, его деятельность по развитию местной социальной сферы в конце 1880-х г.г. [7].

Отдельные аспекты профессиональной карьеры Дж. Хьюза, особенно, его вклад в развитие российской металлургии в XIX в., подробно исследованы Дж.Н. Вествудом [8]. Попытка заострить внимание на социокультурной составляющей российского предприятия британского промышленника предпринята в издании С. Эдвардс, большим преимуществом которого, на наш взгляд, является включение в него большого количества личных фотографий династии Хьюзов, их сподвижников, членов их семей, а также их местного окружения [9]. Наконец, организаторские качества первого управляющего «Новороссийского общества», основателя валлийской общины в Юзовке, ядро которой составили семьи привлеченных Дж.Хьюзом инженеров-металлургов из Уэльса, недавно стали предметом изучения О.А.Литвиновой [10].

Хотя в Донбассе, где даже воздвигнут памятник первому управляющему «Новороссийским обществом угля, стали и рельсового производства», сегодня трудно удивить новыми подробностями о его местной деятельности, уточнение ключевых событий *дороссийского* периода жизни Дж. Хьюза в научном издании помогло бы во-1-ых, выбить из под ног почву у любителей распространять мифы о менее известной, дороссийской, части его биографии (где бы они не находились), во-2-ых, поспособствовало бы пониманию особенностей индустриального и социокультурного

развития нынешней Восточной Украины, одну из ведущих ролей в котором сыграл опытный британский промышленник с валлийскими корнями.

Помимо этого, одной из задач нашей статьи могла бы стать демонстрация непригодности «Википедии» в качестве надежного информативного источника, по крайней мере, в деле изучения биографии Дж. Хьюза.

Итак, Джон Хьюз (именно «Джон», а не «Джон Джеймс», как его почему-то окрестила «Википедия», путая имя основателя юзовских заводов с именем одного из его сыновей-соратников, также прошедшим часть своей жизни в Донбассе [11;18]), появился на свет в семье инженера-сталелитейщика (а не в семье «инженера, стоявшего во главе литейного завода», как утверждает анонимный автор «Википедии»), в южноваллийском местечке Merthyr Tydful (в соответствии с правилами валлийской фонетики, произносится, как «Мертир Тидвил») с населением в дюжину семей [1;18]. По одним источникам, он родился в 1814 г. [1;17], по другим – в 1816 [12]. В нашей публикации мы будем исходить из более ранней даты его рождения.

В то время Великобритания, ранее, чем многие другие страны континентальной Европы, переживала период бурной индустриализации, в связи с чем по праву получила название «мастерской мира» [13;15]. К 20-м гг. XIX в., в детстве Дж. Хьюза, благодаря стремительному развитию местных угледобывающей и металлургической промышленности, его родной Мертир Тидвил превратился в город с 20-тысячным населением. Местный рабочий класс сформировали выходцы из различных частей Великобритании, привлеченные туда возможностью получить работу на шахтах и стремительно развивающемся железоплавильном заводе Cyfarthfa Fawr Ironworks [14]. Как нам удалось выяснить, в переводе с валлийского языка название *Cyfarthfa* (произносится, как «Кивартства» с ударением на последней гласной) означает «место судьбоносных испытаний».

Без формального школьного образования, научившись дома читать и писать, Джон поступает учеником литейщика к отцу на местный завод [1;18]. В это время Cyfarthfa с ее 6 плавильными печами, (руины которых хорошо сохранились до наших дней [14;77]), с годовым объемом продукции 23 000 тонн железа в год и с числом рабочих до 13 тыс. чел., становится крупнейшим металлургическим заводом мира [16;126].

Однако развитие капиталистических отношений в бывшем патриархальном местечке привело там к обострению социальных противоречий. В 1831 году будущий юзовский стальной магнат становится там свидетелем крупного восстания местного рабочего класса, недовольного условиями своего труда и жизни. Кульминацией бунта стали погромы местных магазинов и сожжение бутовщиками долгового суда, хранящего их долговые расписки о продуктах, взятых на заводе в кредит под зарплату. Восстание рабочих грозило распространиться на другие предприятия в Уэльсе и Англии, в связи с чем правительство ввело в Мертир Тидвил регулярные войска. В итоге жестоко подавленного армией бунта в Мертир Тидвиле 70 восставших получили огнестрельные ранения, 25 были убиты, один - сослан на пожизненную каторгу в заморский доминион, а один - Дик Пендерин - по приговору суда повешен [15;204-209]. По мнению некоторых историков, бунт пролетариата *Cyfarthfa*, «места судьбоносных испытаний», стал непосредственной причиной зарождения общенационального чартистского движения за эмансипацию рабочего класса [17;218].

Сочувствовал ли тогда Дж. Хьюз восставшим или нет, сейчас неизвестно. Зато известно, что впоследствии, в своей юзовской социальной политике, он действительно внедрял меры по улучшению жизненных условий своих рабочих, стараясь избежать, насколько это было возможно, повторения известных трагических событий в его родном Уэльсе [10;82].

В 17-летнем возрасте Дж. Хьюз совершенствует свое литейное мастерство на предприятиях Ebbw Iron Works, также расположенных в южном Уэльсе. В промышленную историю эти заводы вошли как предприятия, впервые в мире сочетавшие в то время выплавку железа и стали. Кроме этого, впервые в мировой практике Ebbw Iron Works стали использовать железнодорожный транспорт для транспортировки сырья к печам и отгрузки готовой продукции [16;78]. На этом, по последнему слову тогдашней техники оборудованном предприятии, будущий южнороссийский промышленник учится выплавлять сталь и изучает организацию литейного и прокатного производств.

В 1829-35 г.г. растущие Ebbw Iron Works с их 10 плавильными печами, каждая из которых производила до 30 тонн металла в неделю, получили заказ на производство рельсов для вновь строящейся железнодорожной линии Ливерпуль-Манчестер [18;21-22]. В выполнении этого заказа принимает участие и молодой Дж. Хьюз. Таким образом, на новом месте, к полученной на Cyfarthfa профессии железоплавильщика, он добавляет себе квалификации сталевара, металлурга-прокатчика и организатора обоих видов металлургических производств.

В возрасте 28 лет (а не в 36 лет, как в «Википедии»), будучи способным, предприимчивым и чрезвычайно честолюбивым, Джон, обыкновенный провинциальный парень из рабочей среды, без чьей-либо материальной помощи, на свои собственные трудовые сбережения приобретает в собственность не «судоостроительную верфь», как в «Википедии», а предприятие металлических изделий и паровых двигателей Uskside Engineering Co. в Ньюпорте. В тот же год он берет себе в жены дочь владельца местной гостиницы [3;19].

И опять на новом рабочем месте он берется за ранее незнакомое ему дело: отливку металлических частей портового оборудования, изготовление корабельных цепей, якорей, пушек и брони для флота [1;19]. Заказы от флота были чрезвычайно выгодны для предприятия Дж.Хьюза, т.к. в то время Royal Navy усиленно перевооружался, решительно отказываясь от парусников в пользу бронированных кораблей с паровыми двигателями.

Должность управляющего собственным металлургическим заводом дала молодому инженеру неограниченные возможности экспериментировать не только с плавкой и литьем, но и заниматься усовершенствованием паровых двигателей, крупнейшим мировым производителем которых была в то время Великобритания. Вскоре, благодаря отличному качеству и скорости производимой им продукции, имя Дж. Хьюза становится широко известным в профессиональных кругах металлургов и корабельщиков. Вопреки сочинению анонимных авторов «Википедии», не «Дж. Юз в возрасте 36 лет покупает Мильвольский завод», а в 1860 г. *46-летний Дж. Хьюз добровольно объединил свое дело с бизнесом другой направленности других равноправных с ним управляющих*, ассоциировав свое предприятие в Ньюпорте с Millwall Engineering and Shipbuilding Company on Thames side [1;20]. При этом образовалась абсолютно новая компания с *выборным* Советом директоров, что, в свою очередь, указывает на совершенно иной ход его зарубежной управленческой практики, нежели тот, который выдуман в «Википедии».

В новой компании с местом регистрации в Лондоне, говоривший с валлийским акцентом Дж. Хьюз, сначала входит в Совет директоров, а вскоре *избирается* ее Генеральным директором [3;19]. В этом качестве происходит его знакомство с представителями Российского правительства, героем обороны Севастополя генерал-инженером Э. И. Тотлебенем и инженер-полковником, изобретателем русской подводной лодки с паровым двигателем О.Б. Герном, искавших в Британии консультантов по укреплению военно-морской крепости Кронштадт и восстановлению

росийского флота [1;21], большая часть которого безнадежно устарела или была потеряна в результате Крымской войны [19;224 и 442].

Сначала британскому инженеру предложили возглавить металлургический завод российского военного ведомства в Колпино. Но, убедившись после визита туда, что речь идет о технически отсталом предприятии, модернизация которого практически невозможна, Дж.Хьюз отклонил это предложение. В 1868 г. в Лондоне он подписывает контракт об управлении российско-британским акционерным «Новороссийским обществом стали, угля и рельсового производства», производственную деятельность которого он обязался развернуть на Юге России, на совершенно новом месте рядом с уже разведанными, но не разработанными залежами каменного угля и на привозной железной руде [7;564-566]. «Википедия» же об этом событии почему-то, основываясь на никому неизвестных источниках, пишет, что «Дж. Юз основал «Новороссийское общество...», чем существенно искажает суть организационно-правовой формы этого предприятия и наводит на ошибочную мысль о том, что оно было в личной собственности Дж.Хьюза, а не в долевой собственности зарегистрировавших общество российских и британских акционеров, перед которыми управляющий обязан был регулярно отчитываться, как того требовал устав «Новороссийского общества» и как это на самом деле происходило.

Осенью 1869 г. Дж. Хьюз во главе отряда инженеров-металлургов из Уэльса, и необходимым на первых порах для закладки завода оборудованием прибыл морем в Таганрог, откуда отправился по пыльному бездорожью на запряженных волами возах расположенное в 60 верстах от города, рядом с месторождением каменного угля, село Александровку Бахмутского уезда [10;83]. Спустя 14 мес. после прибытия на место, Дж.Юз собственноручно произвел там первую плавку [9;12], а еще через 50 лет, в период управления юзовским металлургическим заводом сыновьями Хьюза, он производил уже половину всей стали и проката в Российской империи [5;569].

Таким образом, деловые качества Дж.Хьюза, ярко проявившиеся в период организации им металлургического производства в Юзовке, в значительной мере сформировались еще в дороссийский период его деятельности, и, прежде всего, там, где он начал свой трудовой путь: в Уэльсе. Внимательное изучение заслуживающих доверия данных о дороссийском периоде карьеры Дж. Хьюза позволяет нам сделать вывод о том, что в истоках индустриализации Донбасса стоял не искавший там быстрой и легкой прибыли авантюрист, а человек, ранее зарекомендовавший себя профессионалом высокого класса у себя на родине; к тому же, обладавший богатым жизненным опытом. В свое время и металлургический завод, и поселок Юзовка были заложены зрелой, ответственной личностью, осознававшей необходимость капиталовложений не только в производство, но и в местную социальную сферу.

Как мы продемонстрировали, отдельная статья в «Википедии» о некоем социокультурном феномене *может быть использована* в качестве объекта сравнения с более солидными источниками, помогая, таким образом, исследователю выстроить вокруг ее сомнительных утверждений свою собственную систему доказательств. Но, в то же время, пример «википедийной» статьи об основателе Юзовки показывает, что в качестве надежного информативного источника она служить не может.

РЕЗЮМЕ

Через відсутність академічної біографії Джона Юза довкола імені засновника «Новоросійського товариства» циркулюють вигадки і домисли. У статті доводиться теза про те, що його ділові якості в значній мірі сформувалися ще в доросійський період його діяльності, в Уельсі. Крім цього, демонструються грубі фактичні та хронологічні помилки російськомовної статті про нього в «Вікіпедії».

Ключові слова: Джон Хьюз, Юзівка, Уельс, біографія, металургія, «Вікіпедія».

SUMMARY

In the absence of an academic biography of John Hughes misunderstandings and misinformation on the founder of the “New Russia Company” are widespread. Notably, his professional skills were developed already before he came to Russia, mostly while working in Wales. Severe chronological and factual errors in the Russian language Wikipedia article on Hughes are also pointed out.

Key words: John Hughes, Youzovka, Wales, biography, metallurgy, Wikipedia.

ССЫЛКИ И ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Bowen E.G. John Hughes (Yuzovka) 1814-1889. Cardiff: Gwasg Prifysgol Cymru. University of Wales Press, 1978.
2. John Hughes. Ffarwell Cymru! Working Abroad. National Museum of Wales. <http://www.museumwales.ac.uk/en/rhagor/emigration/iron/> Accessed 30th March 2012.
3. Heather R. The Iron Tsar. The Life and Times of John Hughes. Brighton: Pen Press, 2010.
4. Юз, Джон Джеймс. Материал из Википедии - свободной энциклопедии. http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AE%D0%B_%D0%94%D0% Доступ 6 мая 2012.
5. Friedgut T.H. Iuzovka and Revolution. Life and Work in Russia's Donbass, 1869-1924. New Jersey: Prinстон University Press V.I 1989.
6. Friedgut T.H. John Hughes of Iuzovka: The Motivations and Moral Code of a Welsh Entrepreneur in Russia. // Llafur, No 2, 1991.
7. Friedgut T.H. Labor Violence and Regime Brutality in Tsarist Russia: The Iuzovka Cholera Riots of 1892. Slavic Review. Vol.46. No 2 (Summer, 1987).
8. Westwood J.N. John Hughes and Russian Metallurgy. The Economic History Revue. V.XVII, No 3. 1965.
9. Edwards S. Edt. Hughsovka. A Welsh Enterprise in Imperial Russia. Bridgend: Glamorgan Record Office publication, 1992.
10. Литвинова О.А. Валлийская община на Юге России (1869-1919) // Радовель М.Р. (ред.) Модернизация социально-экономической сферы общества и проблемы современного образования. Сб. м-лов Международной научно-практической конференции. Ч.2. Электросталь, 2012.
11. Thomas C. Dreaming a Sity. From Wales to Ukraine. The Story of Hughsovka / Stalino / Donetsk. Talybont: Y Olfa. 2009.
12. John-Hughes. Primary authority: Oxford DNB Oxford Biography Index Number 101049171 <http://www.oxforddnb.com/index/101049171/> Accessed 22th May 2012.
13. Chambers J.P. The Workshop of the World. British Economic History. 1820-1880. Second Edition. Oxford, N.Y., Toronto, Melbourne: Oxford University Press, 1979.
14. Atkinson M., Baber C. The Growth and Decline of the South Wales Iron Industry 1760-1880. Cardiff: University of Wales Press, 1987.
15. Merthyr Rising // Vaughan-Thomas W. Wales. History. London: Michael Joseph, 1985.
16. Harris J.R. The British Iron Industry 1700-1850. Hampshire: Maximillian Education LTD, 1988.
17. Flinn M.W. An Economic & Social History of Britain since 1700. N.Y.: St. Martin's Press, 1966.
18. Allen G.F. (ed.) The Illustrated History of British Railways. London: Book Club Associates, 1981.

19. Figes O. *Crimea. The Last Crusade*. London: Allen Lane. Penguin Books, 2010.

Надійшла до редакції 15.04.2012 р.

ББК 63.3 (4 Укр=Гре)я73

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В СЕЛАХ МАРІУПОЛЬСЬКОГО ГРЕЦЬКОГО ОКРУГУ У СЕРЕДИНІ ХІХ СТ.

С.В.Новікова

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто процес освоєння грецькими колоністами земель Маріупольського грецького округу. Показано, що провідною галуззю у грецьких господарствах Приазов'я до середини ХІХ ст. залишалося тваринництво. Землеробство та його окремі галузі (вирощування зернових, садівництво, виноградарство, городництво) знаходилися у зародковому стані. Характерними явищами для грецьких господарств у досліджуваній період були падіж худоби, неврожаї, епідемії цинги. Встановлено, що низький рівень землеробської культури мав для греків негативні наслідки: поступову втрату привілеїв та частини отриманих при переселенні земель.

Ключові слова: Маріупольський грецький округ, греки-колоністи, сільське господарство.

У Північному Приазов'ї протягом багатьох століть проходило зіткнення та взаємодія різних культур, різних етносів. Це позначилося на всіх аспектах життя краю, а особливо – най його економічному розвитку. Одною з найбільш численних етнічних груп регіону з останньої чверті ХVІІІ до середини ХІХ ст. були греки. Протягом останніх двадцяти років різними проблемам їх перебування на українських теренах присвячено широке коло наукових праць. Але поза увагою науковців залишився період у їх історії, який охоплює середину ХІХ ст., хоча саме він став визначальним у подальшому розвитку грецької спільноти у Приазов'ї: відбулися суттєві зміни у сільськогосподарській діяльності греків, вони поступово втратили усі свої привілеї. Встановлення причин цих істотних змін має сприяти відтворенню маловідомих сторінок історичного минулого нашого краю.

Дослідники по-різному визначали головні складові сільськогосподарської діяльності греків як у Криму, так і після їх переселення до Приазов'я. Так, у багатьох працях ХІХ ст. стверджувалося, що греки були виключно землеробами, садоводами та виноградарями. Виключенням стала робота Х. Стевена, який, вивчаючи побут грецьких колоністів у 1843 р., відзначав, що у кожному поселенні є фруктові сади, але «они дикие, по всему заметно, что поселяне не имеют опытности, а особенно – старания к садоводству, хлебопашество у них в слабом состоянии, овощи почти не сеют»[1].

У ХХ ст., особливо у 70 – 80-ті рр., погляди дослідників на цю проблему змінилися завдяки ретельному вивченню джерел. Окремі аспекти розвитку сільського господарства у грецьких селах Приазов'я знайшли відображення у працях В. Наулка, Ю. Іванової, О. Дружиніної [2]. Так, В. Наулко зазначив, що після переселення і до середини ХІХ ст. головним заняттям греків було тваринництво, меншою мірою – садівництво та виноградарство, а навички землеробства вони перейняли від українців та росіян. Ю. Іванова також вказувала, що греки майже не розводили фруктові сади і за ними не наглядали.

З сучасних науковців найбільш повно вивчила сільськогосподарський розвиток

грецьких сіл Приазов'я у першій половині XIX ст. А. Гедьо. Спираючись на багатий джерельний матеріал, перш за все – на відомості Грецького суду, дослідниця довела, що у цей період у розвитку землеробства у грецьких колоніях спостерігалися великі перепади, площа оброблюваної землі то збільшувалася, то зменшувалася, але в середньому становила лише 25% від загальної площі [3].

У цілому ж означена проблема в історіографії відображена фрагментарно, не виявлені особливості розвитку сільського господарства у селах Маріупольського грецького округу у середині XIX ст., не достатньо повно охарактеризовані його головні складові, не встановлені причини, що призвели до суттєвих змін у сільськогосподарській діяльності греків протягом другої половини XIX ст. Це і є метою даного дослідження.

Джерела, які відображають різні аспекти обраної для вивчення теми, головним чином представлені законодавчими актами, діловодною документацією, статистичними матеріалами.

Одним з геополітичних наслідків реалізації так званого "грецького проекту" російського уряду стало включення Північного Приазов'я до складу Російської імперії після підписання Кючук-Кайнарджийського миру 1774 р. Швидке освоєння цих територій було обумовлено стратегічними, економічними, етнічними та демографічними чинниками, а саме: необхідністю зміцнити безпеку південних кордонів, прагненням приєднати Крим, знайти вихід до Чорного моря, прагненням підняти економічний рівень цих територій через їх заселення іноземними колоністами.

З цією метою на землі майбутнього Маріупольського грецького округу було переселено християн з Криму. Чіткі межі розселення грецьких колоністів були визначені імператорським указом від 24 березня 1780 р. На відведеній території поселенці заснували 20 сіл: Бешево, Богатир, Велика Каракуба, Великий Янісоль, Ігнатіївка, Комар (Комара), Карань, Керменчік, Константинополь, Ласпа (Ласпі), Малий Янісоль, Мангуш, Саргана, Старий Крим, Стила, Улакли, Урзуф, Чемрек, Чердакли, Чермалик. У 1784 р. виникли Гозадинівка та Хаджинівка, у 1787 р. - Гончариха. Перша після від'їзду родичів митрополита Ігнатія припинила своє існування, але у 1857 р. на цій території було засноване село Митрополитське. Хаджинівка з часом була перейменована на Новий Керменчік, а Гончариха після 1795 р. – на Нову Каракубу. У 1802 р. вихідцями з Великої Каракуби було засновано с. Волноваха [4]. У 1829 р. виникло с. Анадолі [5]. Грецька колонізація краю завершилася у 1857 р. заснуванням с. Ново-Миколаївське (Волонтерівка) колишніми військовослужбовцями грецького легіону, що брав участь у Кримській війні [6].

Хоча переселенці з Криму приймали російське підданство, за ними надовго в урядових документах закріпилася назва "іноземні колоністи", тому що вони відрізнялися від оточуючого російського та українського населення мовою, побутом, релігією, а головне – особливими правами та привілеями. Вони були викладені у Жалуваній грамоті Катерини II, основою якої став імператорський наказ від 21 травня 1779 р. [7].

За указом від 31 жовтня 1807 р. грецькі села разом з містом Маріуполем були об'єднані у Маріупольський грецький округ з підпорядкуванням Таганрозькому градоначальству. Він розподілявся на три адміністративні одиниці – дистанції. До першої було включено Велику Каракубу, Волноваху, Бешево, Ігнатіївку, Карань, Ласпу, Саргану, Стилу та Чермалик; до другої – Богатир, Великий Янісоль, Комар, Малий Янісоль, Нову Каракубу, Новий Керменчік, Старий Керменчік, Старий Крим, Улакли та Чердакли; до третьої – Мангуш, Ялту та Урзуф [8].

Територія, на якій були розселені греки, становила 362 040 десятин. З них близько 55% становили орні землі, 25% – сінокоси, лише 2% – сади, 26 000 десятин – не

придатні для обробки землі. Російський уряд неодноразово намагався примусити греків виконати свої зобов'язання щодо освоєння пожалуваних земель і постійно вимагав цього від Грецького суду, починаючи ще з 1783 р. Оскільки ці вимоги так і не були виконані, у 1816 р. для вирішення справи було створено спеціальний комітет [98]. Після тривалого розгляду проблеми він прийняв таке рішення: грецьким поселенцям надавалося по 30 десятин на кожну ревізьку душу, 12 000 десятин – для пасовиськ, 6 000 десятин – для рибного промислу, 150 000 десятин – для заселення іншими переселенцями-греками, які ще прибудуть у майбутньому. Інші землі поверталися державі [9].

Для практичної реалізації цього рішення була утворена спеціальна комісія, за результатами роботи якої усі "зайві" землі були роздані німецьким та єврейським колоністам. У 1824 р. за селами Маріупольського грецького округу закріпили 518 000 десятин, решту (226 000 десятин) відібрали. Землі на схід від р. Кальміус передали Війську Донському та окремим особам. Дуже швидко після цього більшість грецьких сіл, які поступово розросталися, почали відчувати земельний голод. Але на усі їх звернення надати додаткову кількість землі уряд відповідав відмовою.

Незважаючи на те, що російський уряд розраховував насамперед на землеробське освоєння Північного Приазов'я, протягом всієї першої половини XIX ст. провідним заняттям греків залишалось скотарство, особливо – вівчарство. Зі своїми гуртами худоби вони кочували у прилеглих до сіл приазовських степах, а взимку переходили у більш теплі степи на землі Війська Донського. Таким чином, оскільки худоба знаходилася увесь час на підніжному годуванні, запасів кормів не робили, загонів та кошар не будували, а дешевий корм сприяв постійному збільшенню кількості поголів'я.

Міцні зв'язки з кримськими татарами, а потім і з козаками визначили склад порід худоби, яку розводили греки: коні були кримської породи, змішаної з чорноморською та донською, вівці в основному належали до породи «чундук». Практично у всіх грецьких селах було розповсюджене тонкорунне вівчарство. Також розводили волів, яких використовували у якості тяглової сили. Земля оброблялася греками-колоністами у незначних розмірах, лише для власного споживання, без будь-якого порядку [10].

Такий спосіб ведення господарства існував у грецьких селах до середини XIX ст. Але об'єктивні обставини спонукали греків його змінити. Ще у 1846 р. міністр державних маєностей під час свого візиту до Катеринославської губернії констатував незадовільне становище грецьких колоній. Звіти Таганрозького градоначальника князя Лівена від 1850 р. засвідчили, що через дуже погані врожаї 1848 та 1849 рр., холеру, цингу та падіж худоби після сніжної і холодної зими господарства грецьких поселенців дійшли до остаточного розорення. Він намагався знайти кошти для допомоги 10 особливо постраждалим селам, але при цьому зазначав: «Соображаясь с местными обстоятельствами, я нахожу выдачу крайне нуждающимся поселенцам денежной ссуды на продовольствие невыгодною и неудобною как потому, что при покупке частями хлеб будет обходиться несравненно дороже... так и потому, что при всей крайности поселенцев, по известной их беспечности, деньги эти могут быть ими истрачены на другие надобности» [11]

У зародковому стані у цей період знаходилися у грецьких господарствах садівництво, виноградарство та городництво. Так, протягом 30 – 40-х рр. XIX ст. кількість садів у Маріупольському грецькому окрузі не перевищувала 27 – 30, і за різними показниками у цій галузі греки суттєво відставали від своїх сусідів німців [12]. Перші відомості про виноградарство у маріупольських греків зустрічаються у джерелах, починаючи з 1807 р. Виноградарство у грецьких господарствах ще у період до переселення відіграло помітну роль. Але сорти винограду, привезені з Криму, погано приживалися у нових, доволі суворих кліматичних умовах Північного

Приазов'я, тому до середини XIX ст. ця сільськогосподарська галузь у грецьких селах знаходилася у занепаді. А така галузь, як городництво, у них взагалі у цей період була відсутня. Тому типовим явищем для грецьких сіл протягом всього XIX ст. була цинга. Її загрозливі епідемії спалахували виключно у греків. Ситуація почала поступово виправлятися лише у 70 – 80-ті рр. XIX ст., коли за цю справу взялося Маріупольське повітове земство [13].

Більш успішно у господарствах грецьких колоністів розвивалося тютюнництво, оскільки традиції цього виду сільськогосподарської діяльності, завезені ними з Криму, були підкріплені у середині XIX ст. зростанням внутрішнього попиту у державі на тютюн. На плантаціях маріупольських греків вирощували виключно кримський сорт. Його насіння у цей час завезли до Маріупольського грецького округу з Ялтинського та Феодосійського повітів Таврійської губернії [14]

У цей період суттєвого поширення набуло використання у грецьких господарствах праці найманих робітників. Слабкі в економічному плані господарства, які самостійно не могли обробити землю, віддавали її в оренду, а самі змушені були батракувати. На другу половину XIX ст. така тенденція призвела до того, що лише 5 – 10 % господарств у кожному грецькому селі продовжували обробляти землю самостійно. До проведення селянської реформи 1861 р. серед найманих робітників було багато кріпаків-втікачів. Через це у Грецького суду постійно виникали конфлікти з російським урядом. Так, наприклад, голова повітового дворянства Олександрівського повіту І. Солошевич з цього приводу зазначав: "Полицейский надзор и искоренение пристанодержательства беглых безписьменных людей неудобны при обширности пространства, в особенности же в городе Мариуполе и его округе, населенном поселянами греческой нации... В сем отдельном, совершенно одичавшем народонаселении нередко скрываются люди самые неблагонамеренные. Члены Мариупольского суда служат нередко и сами пристанодержателями» [15].

Таким чином, до середини XIX ст. господарство греків Північного Приазов'я було орієнтоване лише на тваринництво. Розвиток землеробства стримували наступні чинники: важкий для обробки степовий ґрунт, відсутність землеробської культури, низькі технічні можливості. Нераціональне, екстенсивне за своєю сутністю господарювання стало причиною важких випробувань для греків наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XIX ст., що призвели до відходу від усталених традицій і поступовій переорієнтації грецьких господарств на землеробство. Цьому також сприяла жорстка позиція російського уряду в земельному питанні та постійне зростання попиту на хліб як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

РЕЗЮМЕ

В статті розглянуто процес освоєння грецькими колоністами земель Маріупольського грецького округу. Показано, що животноводство являлось ведучою галуззю господарства в грецьких селах Приазов'я, а землеробство і його окремі галузі (вирощування зернових, садівництво, городництво, виноградарство) були розвинуті дуже слабо. Характерними явищами для грецьких господарств в розглянутий період були падеж скота, неурожаї, епідемії цинги. Виявлено, що низький рівень землеробської культури греків мав для них негативні наслідки: поступову втрату привілеїв і частин отриманих при переселенні земель.

Ключевые слова: Маріупольський грецький округ, греки-колоністи, сільське господарство.

SUMMARY

The article contains the results of consideration of Mariupol Greek region lands

development by the Greek colonists. It was shown that cattle-breeding was the prime field of the rural economy in Greek villages of Pryazovye, and farming and its various directions such as cereals cultivating, gardening, viticulture were poorly developed. It was found out that low level of agriculture of the Greek had negative consequences for them: loss of cattle, bad harvest, scurvy epidemics, loss of privileges, part of lands that they got during moving to this region.

Key words: the Mariupol Greek region, Greek colonists, agriculture.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Стевен Х. Хозяйство греческих колонистов Мариупольского округа Екатеринославской губернии / Х. Стевен // ЖМГИ. – 1843. – Т.9. – С. 21 – 23.
2. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825 – 1860 гг. / Е.И. Дружинина. – М.: Наука, 1981. – 214 с.; Иванова Ю.В. Особенности формирования хозяйственного комплекса многонационального района Приазовья / Ю.В. Иванова // Культурно-бытовые процессы на Юге Украины. – М.: Наука, 1979. – С.74 – 92; Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине / В.И. Наулко. – К.: Наук. думка, 1975. – 276 с.
3. Гедьо А. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.) / А. Гедьо. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 245 с.; Геде А.В. Мариупольский греческий суд в системе самоуправления России / А.В. Геде // Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва: Тези міжнародної науково-практичної конференції. – Маріуполь, 1996. – С. 58 – 60.
4. Калоеров С.А. Греческие населенные пункты Приазовья XVIII – начала XX века / С.А. Калоеров // Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва: Тези міжнародної науково-практичної конференції. – Маріуполь, 1999. – Т. 1. – Ч. I. – С. 255 – 258.
5. Державний архів Одеської області, ф.1, оп.83, спр. 71, арк. 3.
6. Пряхин Ю.Д. Греческий Легион императора Николая I и поселение его ветеранов в Приазовье / Ю.Д. Пряхин // Новый Часовой: Военно-исторический журнал. – 1998. – № 6-7. – СПб.: Изд-во СПб ГУ, 1998. – С.98.
7. Маріупольський краєзнавчий музей, спр. 3471.
8. О присоединении к Таганрогскому градоначальству городов Ростова, Нахичевана и Мариуполя // ПСЗ – 1. – Т. 29. - № 22671. – С.1318.
9. Об отводе мариупольским переселенцам, на наличное число душ, по 30 десятин земли; об оставлении излишней земли для новых переселенцев и для скотоводства, получая за сию землю ежегодно оброчных денег по 5 коп. за десятину // ПСЗ – 1. – Т. 34. - № 26863. – С. 307 – 312.
10. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800 – 1825 гг. / Е.И. Дружинина. – М.: Наука, 1970. – С. 210.
11. Российский государственный исторический архив, ф.1281, оп.5, д. 13442, л.1,8 об.
12. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России / А. Клаус. – СПб., 1869. – С. 75 – 76.
13. Новікова С.В. Особливості розвитку сільського господарства Маріупольського повіту у XIX ст. / С.В. Новікова // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – Вип. 7. – К.: Рідний край, 1999. – С.39 – 43.
14. Состояние табаководства в Екатеринославской губернии // Екатеринославские губернские ведомости. – 1872. - № 76. – С. 461.

15. Новицкий Я. Статистическое описание Александровского уезда и Мариупольской округи. По архивным данным 1836 года / Я. Новицкий. – Екатеринослав, 1889. – С. 7 – 8.

Надійшла до редакції 25.03.2012 р.

ББК ТЗ(4УКР)52-536

ВЗАЄМОДІЯ СЛОВ'ЯНОСЕРБЬСЬКОГО ПОВІТОВОГО ЗЕМСТВА І СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОСВІТНИЦЬКИХ ІНІЦІАТИВ (КІНЕЦЬ ХІХ-ПОЧАТОК ХХ СТ.)

О.В. Сараєва

АНОТАЦІЯ

Для Української держави важливими є питання підвищення рівня освіченості населення, поширення культурно-просвітницьких заходів, розвитку шкільної мережі, культурної організації дозволу тощо. Виконуючи місію просвітництва державні установи наражаються на такі проблеми як відсутність належного фінансування соціальної сфери; малозабезпеченість викладачів; відсутність умов для існування та праці на селі та ін. Земські установи спромоглися у свій час вирішити деякі з цих питань, тому їх напрацювання заслуговують на увагу сьогодні. Так, встановлено, що земствам вдалось вирішити проблему фінансування просвітницьких заходів, залучивши до справи населення – сільські товариства, громадські об'єднання тощо. Підвищити розвиток освіти на селі, шляхом відкриття народних шкіл, сільськогосподарських класів, ізб-читалень тощо. Доведено, що земствам вдалось досягти успіху завдяки підтримці місцевого населення, яке було ініціатором багатьох земських просвітницьких заходів. Таким чином, з'ясовано, що головним досягненням земської просвітницької діяльності стала безкоштовність освіти і доступність навчання для всіх соціальних прошарків.

Ключові слова: земство, земська управа, повіт, освіта.

Сьогодні гостро постало питання про внесок органів місцевого самоврядування в соціально-економічний і культурно-просвітницький розвиток країни. Це не випадково, адже на сучасному етапі регіонам необхідно обґрунтувати своє право на фінансову і політичну самостійність, залучивши історичний досвід для розв'язання регіональних проблем.

Протягом 1864-1917 рр. на території України питаннями самоврядування відали земства. Уряд прагнув не допустити їх втручання у політичну сферу, тож у фокусі їх діяльності перебували здебільшого громадські справи, особливо розвиток освіти. Поєднання успішного історичного досвіду земств та інноваційних технологій сьогодні допоможе вдосконалити існуючу систему освіти.

Багато зусиль щодо розвитку освіти доклало Слов'яносербське повітове земство. Воно активно вирішувало питання підвищення якості освіти і оновлення форм організації навчально-виховного процесу. Відтак вивчення просвітницької діяльності Слов'яносербського земства є актуальним для сучасних дослідників.

Але, вивчаючи діяльність земських установ слід пам'ятати, що одним із найголовніших аспектів, що характеризують суспільну роль земств є ставлення населення до діяльності самоврядних інституцій. Досліджуючи питання взаємодії земств та суспільства ми спостерігаємо, що не завжди земські ініціативи зустрічали

схвальну оцінку громадськості. Адже, консервативність і невігластво селянського середовища іноді не дозволяли адекватно сприймати земську діяльність. У той же час, якщо оцінити ситуацію в більш широкій історичній ретроспективі, можна не помітити, що організація просвітницької справи земствами дає демонстративний приклад еволюції суспільного сприйняття – від недовіри до визнання. Для того, щоб зрозуміти причини такої еволюції, необхідно простежити зв'язок між розвитком просвітницької справи та відношенням до неї населення, показати підвищення ролі просвітництва на селі і напрями взаємодії земства із суспільством. З'ясування цих питань і є метою статті.

Джерельна база дослідження представлена доповідями і звітами Слов'яносербської земської управи. Цінний матеріал про взаємодію Слов'яносербського земства і суспільства надають матеріали фондів Російського державного історичного архіву (ф. 1288, спр. 136. «По огляду діяльності Слов'яносербського земства Катеринославської губернії» і спр. 143 «Історична довідка про створення земських установ і їх діяльність за 50 років»).

Дослідження земської діяльності розпочинається з кінця 1860-х рр. В цей період просвітницьку діяльність земств вивчали дослідник Д. Скуратов, який визначив шляхи покращення освітньої справи. При цьому, Д. Скуратов зазначав, що головною з проблем земства була відсутність інтересу населення до освіти, а головним надбанням земства автор вважав організацію безкоштовної освіти [1].

Історію становлення земської освіти Слав'яносербського повіту, спираючись на документи місцевих органів влади і звіти земських шкіл висвітлив А. Борткевич [2].

За радянської доби історія земств майже не розглядалась. Серед поодиноких робіт цього періоду присвячених просвітницькій діяльності земств виокремлюється дослідження В. Борисенко. Історик розглянув вплив земської демократичної інтелігенції на розвиток народної освіти [3].

На сучасному етапі питання просвітницької діяльності земств є дуже важливим для дослідників. Так, розвитку земської народної освіти свої дисертації присвятили І. Захарова [4], В. Курченко [5], С. Стельмах [6] та В. Купченко [7]. Дослідники показали значення земської початкової школи, яка стала своєрідною «лабораторією», де апробувалися новітні методи викладання і впроваджувалися прогресивні педагогічні ідеї.

Вагомий внесок у вивчення проблеми земської освіти здійснив В. Куріло, який захистив докторську дисертацію за темою «Становлення і розвиток системи освіти та педагогічної думки Східноукраїнського регіону в ХХ столітті». Автор підкреслював, що своїми досягненнями народна школа повинна завдячувати саме земствам [8].

Становлення земської освіти Донбасу розглянула Т. Боева [9]. Дослідниця проаналізувала інноваційні ідеї прогресивних педагогів Донбасу, які мали на меті впровадження земської концепції освіти.

Не оминули увагою сучасні дослідники і вивчення діяльності видатного земця Катеринославщини, педагога М. Корфа. У працях С. Саяпіної і І. Кочергіна висвітлюється життєвий шлях М. Корфа і його внесок у поширення початкової шкільної освіти [10].

Підсумовуючи історіографічні спостереження необхідно зауважити, що в роботах істориків не знайшла відображення земська діяльність, спрямована на покращення складу вчителів земських шкіл, не з'ясовано питання взаємодії земств і суспільства в контексті реалізації просвітницької діяльності, крім того, не висвітлені особливості діяльності земств окремих повітів. Отже, проблема просвітницької діяльності земств вивчена явно недостатньо і потребує подальшого дослідження.

Отже, однією з найважливіших складових діяльності органів земського

самоврядування була просвітницька робота. Просвітницька діяльність земств – явище багатогранне. Хоча її ядром було створення системи народної освіти, не варто звужувати земське просвітництво до заходів із запровадження шкільництва. Під просвітництвом слід розуміти комплекс заходів, спрямованих не тільки на поширення теоретичних і практичних знань, а й вплив на традиційну емоційно-чуттєву культуру, в цілому.

Але земська просвітницька робота з самого початку створювала таку ситуацію при якій традиційна селянська культура з її, з одного боку, утилітарним сприйняттям дійсності, зумовленим практичною господарською діяльністю, а з іншого – широко поширеним невіглаством зіштовхнулася з раціональною культурою, що базувалася на досягненнях наук. Таке зіткнення не могло не породжувати певний конфлікт. Земські представники як раз і були покликані стати посередниками у просвітницькому процесі, взяти на себе вирішення конфліктних ситуацій, які були наслідком модернізації духовної сфери.

Першим завданням яке поставало при виконанні цієї складної місії – це залучення широких мас населення до елементарних освітніх засад – вміння читати і писати. Стан дореформеної освіти характеризувався занедбанням. З формальною точки зору, шкільна справа координувалася поважною державною структурою – Палатою державного майна, але більшість шкільних закладів існували лише для статистики. Наприклад, напередодні селянської реформи 1861 р. в Катеринославській губернії нараховувалося 400 шкіл, більшість з яких реально не функціонували [11].

Навчання у школах було на низькому рівні, що зумовлювало відповідне ставлення населення. У школах вчителювали люди без належної кваліфікації, подекуди навіть маргінали – писарі, воєнні тощо [12]. Тому, часто саме характер вчителів відвертав селян від школи. Віддати дитину до школи, з якої вона вийде писарем, було неприємно для батьків, бо бути писарем, за народним поняттям, значило бути п'яницею.

Бажаючи змінити ситуацію на краще, земства наштовхувалися на масу проблем, серед яких – правова невпевненість їх роботи в освітній сфері, протилежні думки серед самих земців щодо улаштування шкільної справи, негативне ставлення селян до освіти. Для того щоб подолати всі ці перешкоди потребувалася величезна енергія і ентузіазм. Крім того, невід'ємною складовою цієї роботи стала комунікація земства із суспільством.

У «Положенні про земські установи» 1864 р. земству дозволялося піклування про народну освіту «переважно у господарському відношенні». При цьому земські витрати на школу було віднесено до розряду «необов'язкових». Власне кажучи, це й відбивалося на формуванні концептуальних поглядів щодо земської освіти. Так, з одного боку можемо навести приклад захопленого ставлення до ролі земств у шкільній справі з боку барона М. Корфа, котрий зазначав, що «... питання про поширення освіти у маси народу – земське питання, саме капітальне з земських питань... Земські установи, саме життя яких залежить від зближення станів, повинні передусім звернути увагу на освічення населення» [13].

З іншого боку, досить поширеним був стриманий погляд на роль земств у народній освіті викладений у праці Д. Скуратова «Задачи земства в деле народного образования», виданої у 1870 р. Дослідник вважав загальну освіту недоцільною, відзначаючи, що зайнятий важкою фізичною працею селянин зовсім немає бажання читати. На думку дослідника, селяни читали без задоволення, а ті хто читав – «тупоголові Петрушки», що бавились самим процесом читання, не розуміючи сутності прочитаного [14].

Дійсно, аж до 1890-х рр. участь земств у розвитку народної освіти була мало ефективною. Вона виражалася в основному у системі заохочувальної допомоги. Земства, виділяючи школам, що утримувалися сільськими громадами, грошові субсидії,

вважали, що основні витрати будуть нести самі селяни. Їм же повинна була належати і ініціатива у відкритті шкіл. Але як показала перша практика, селянські товариства не надто були зацікавлені у розвитку народної школи. І справа тут була у суто практичних міркуваннях. По-перше, сільські громади просто не могли дозволити собі утримання шкіл. По-друге, самий зміст селянської праці – важкої і витривалої перешкоджав освіті. Селянські діти повинні були працювати в полі, а не сидіти у школі.

Тому не випадковим є те, що селянські громади сприймали утримання шкіл як марний тягар. Вони часто не підтримували в належному стані приміщення для шкіл. У звіті генерала-лейтенанта П. Томіча, який за дорученням Ради Міністрів обстежував початкові школи Слов'яносербського повіту відзначено незадовільний стан шкільних будівель, інвентарю, квартир вчителів. Це було пов'язано з тим, що Слов'яносербське земство досить апатично ставилося до народної освіти на початковому етапі діяльності. П. Томіч константував: «Слов'яносербське земство слабо задовольняє потреби населення в навчанні, що викликано браком усвідомлення з боку земства необхідності навчання» [15].

Для переборення негативного ставлення до школи земствам треба було продемонструвати ефективність і корисність шкіл. А для цього перш за все вирішити кадрове питання. Адже здебільшого викладачами у школах були люди без спеціальної освіти. Так, Слов'яносербська управа у звіті повітовим земським зборам (1869 р.) вказувала, що викладачами в 4-х школах повіту є місцеві священики.

Намагаючись вирішити кадрове питання, земства доклали багато зусиль для покращення матеріального стану вчителів, який був дуже важким. У Слов'яносербському повіті з 1890 р. діяли: каса взаємодопомоги, пенсійний фонд і громада взаємодопомоги, які прагнули покращити матеріальний стан учителів.

Взагалі 1890-ті рр. стали певною мірою переломними в освітній справі. Життя наполегливо підштовхувало земства до усвідомлення необхідності більш інтенсивного розвитку народної освіти, адже стрімкий розвиток капіталізму потребував більш кваліфікованих кадрів. Тому, у 1890-ті рр. земства майже повністю беруть у свої руки утримання початкових шкіл. Показовою є еволюція Слов'яносербського земства в освітній справі. У цьому повіті, де становище з освітою було одним з найгіршим в губернії (з 178 338 осіб населення повіту в 1896 р. навчалось лише 3 631), тільки за 8 років подвоїлась кількість шкіл, збільшившись з 28 в 1898 р до 57 в 1905 р. Якщо в 1898 р. 1 школа припадала на 159,7 кв. верст і 4.972 мешканців, то в 1905 р. на 78, 5 верст і 2.442 мешканців [16].

З початком індустріалізації краю, розвиток освіти став інструментом підвищення культурного рівню народних мас. Суттєвим моментом у повороті селян до знань стало обнародування уставу військової повинності, в якому проголошувалось, що особи, які мають свідоцтва про знання курсу початкових училищ користуються скороченням служби.

Але, головне, що серед варіантів освіти, яку могли отримати селяни перевага віддавалася саме земським школам. Так, Слов'яносербське земство в 1897 р. провело обстеження селищ з метою в'ясування потреб у школах загального навчання, де такі школи найбільш доцільно відкрити, якого типу потрібні школи в селищах, та виробило план заповнення мережі потрібних шкіл з шкільним радіусом не більше 2 верст протягом 12 років. Обстеження виявило зацікавленість селян у створенні народних шкіл [17].

Здійснюючи освітню діяльність земства не могли помітити не завжди високу затребуваність знань народної школи. Земські управи спробували вирішити проблему, за рахунок організації позашкільної освіти. Найбільш дієвим інструментом боротьби з рецидивами не писемності земства вважали – організацію бібліотек і книжкових

складів.

Слов'яносербська управа, обґрунтовуючи необхідність відкриття народних бібліотек-читалень, зазначила, що скромна програма народних шкіл дає такий мізерний запас знань, що людина, яка скінчила її, не маючи доступу до книги, забуває навіть елементарну грамоту. Неприваблива домашня обстановка підштовхувала селянина до прагнення провести своє дозвілля в колі селян, що вабило його в шинок на вечірницю, а «боротись з цими темними сторонами селянського життя, не протиставляючи їм нічого позитивного, це значить боротись без всякої надії досягнути будь-якого результату» [18].

Завідуючі бібліотеками зазначали у своїх звітах про співчутливе ставлення до них селянського населення. Так, бібліотека при Слов'яносербській управі в 1905 р. налічувала 3. 946 книг, суттєвим було і збільшення кількості її відвідувачів (з 131 читача у 1901 році до 284 у 1905 р.). Це були вчителі, лікарі, фельдшери, учні ремісничого училища.

Таким чином, головними напрямками просвітницької діяльності Слов'яносербського земства були: створення системи початкової, середньої, спеціалізованої технічної та сільськогосподарської освіти, організація бібліотек, народних читалень і музеїв. Особливістю стосунків земства і суспільства, стала зорієнтованість місцевого самоврядування на розвиток освітнього рівня широких народних мас, насамперед, селян. Важливо також, що за період своєї діяльності земствам вдалось подолати важкий шлях від недовіри і упередженого ставлення з боку суспільства – до визнання і подяки.

РЕЗЮМЕ

В статті на основі аналізу джерел і літератури розглядається діяльність земських органів самоуправління в розвитку освіти Словяносербського уезда (1864-1917 гг.). Підкреслюється, що основним джерелом фінансування навчальних закладів були пожертвування земських зборів і допомога громади. Зазначається, що земства зіграли вирішальну роль в становленні системи народної освіти Словяносербського уезда.

Ключевые слова: земство, земская управа, уезд, образование.

SUMMARY

On the base of analysis of sources and literature, the author describes the activity of Zemstvo government in the development of education in Slov'anoserbscy district (1864-1917). It is emphasized that the donations of Zemstvo assemblies and help society were the main sources of educational funding. It is noted that Zemstvos played a crucial role in the development of public education in Slov'anoserbscy district.

Key words: Zemstvo, Zemstvo's Council, District, education

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Скуратов Д. Задача земства в деле народного образования / Д. Скуратов.- СПб.: Типогр. А. Бенке, 1870.- 20 с.
2. Борткевич А. Бесплатные читальни-библиотеки Славяносербского уездного земства / А. Борткевич // Ежегодник-справочник Славяносербского уездного земства на 1914 год. – Луганск: Типо-Литография С.М. Гаммерштейн, 1914. - С. 201-203.
3. Борисенко В.Й. Борьба демократических сил Украины за народную освіту в другой половине XIX ст. / В.Й. Борисенко. – К.: Наукова Думка, 1980. – 180 с.

4. Захарова І.В. Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864-1917 рр.): Автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.В. Захарова.- Київ, 2002.- 18 с.
5. Курченко В.В. Стан системи початкової і середньої освіти в державі на час запровадження земської реформи: Автореф. дис. на здобуття ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / В.В. Курченко. – К., 1997. – 22 с.
6. Стельмах С. Політика самодержавия в області народного образования на Украине в 60-90-х гг. XIX в.: Автореф. дисс. на соискание степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / С. Стельмах. – Киев, 1991.- 18 с.
7. Купченко В.В. Діяльність земств України у розвитку освіти (1864-1914 рр.): Автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.В. Купченко. - Харків, 1998.- 16 с.
8. Куріло В.С. Становлення і розвиток системи освіти та педагогічної думки Східноукраїнського регіону в XX столітті: Дис... д-ра пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / В.С. Куріло. - Луганск, 2000. - 507 с.
9. Боева Т.І. Розвиток народної освіти на Донеччині у другій половині XIX – на початку XX ст: Автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01. «Історія України» / Т.І. Боева. – Харків, 2008. – 23 с.
10. Саяпина С.А. Проблемы личности учителя в педагогическом наследии Н.А. Корфа: Дисс...канд. пед. наук.: спец. 13.00.01 «Общая педагогика и история педагогики» / С.А. Саяпина. – Славянск, 1998. – 144 с.; Кочергін І.О. Діяльність М.О. Корфа в земських установах Катеринославської губернії / І.О. Кочергін // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. Випуск 1. –Дніпропетровськ.: НГУ, 2004.- С. 9-13.
11. Екатеринославский адрес-календарь. 1861 год. – Екатеринослав: Тип. губернского правления, 1862. – 365 с.
12. Королева Н.Г. Земство на переломе (1905 – 1907 гг.) / Н.Г. Королева. – М.: Институт российской истории РАН, 1995. - С. 39.
13. Корф. Н.А. Земский вопрос о народном образовании / Н.А. Корф. – СПб.: Тип. мин-ва внутр. дел, 1867. – С. 14.
14. Скуратов Д. Задача земства в деле народного образования / Д. Скуратов.- СПб.: Типогр. А. Бенке, 1870.- С. 5.
15. Отчет Славяносербской уездной земской управы по разным отраслям земского хозяйства за 1896 г. – Луганськ: Тип.-Лит. С.М. Гаммерштейн, 1897. – С. 54.
16. Отчет Славяносербской уездной земской управы по разным отраслям земского хозяйства за 1905 г. – Луганськ: Тип.-Лит. С.М. Гаммерштейн, 1906. – С. 33.
17. Отчет Славяносербской уездной земской управы по разным отраслям земского хозяйства за 1897 г. – Луганськ: Тип.-Лит. С.М. Гаммерштейн, 1898. – С. 31.
18. Отчет Славяносербской уездной земской управы по разным отраслям земского хозяйства за 1907 г. – Луганськ: Тип.-Лит. С.М. Гаммерштейн, 1908. – С. 12.

Надійшла до редакції 12.03.2012 р.

ББК ТЗ(4 УКР7) 52-2

ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КООПЕРАТИВІВ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ-НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

І.В. Пятницькова

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано основні напрями діяльності сільськогосподарських кооперативів Півдня України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: організація показових полів, городів, виноградників, прокатних станцій, посередницькі операції, культурно-просвітницькі заходи. Розкрито особливості роботи південноукраїнських сільськогосподарських громад і товариств. З'ясовано значення діяльності кооперативів як для окремих господарств, так і для розвитку аграрного сектора регіону.

Ключові слова: сільськогосподарська кооперація, громада, товариство, сільське господарство.

Сільськогосподарська кооперація на півдні України почала розвиватися з другої половини ХІХ ст. На кінець 1914 р. у регіоні нараховувалося близько 300 сільськогосподарських громад і товариств [1]. Їх діяльність позитивно позначилася на розвитку сільського господарства краю і може бути корисною при реформуванні сучасного аграрного сектора України.

Разом з тим в історіографії дана проблема не знайшла належного висвітлення. Дослідники початку ХХ ст. І. Батюк, С.В. Бородаєвський у своїх працях більше уваги приділяли теоретичним підвалинам і можливостям сільськогосподарської кооперації, аніж її практичній діяльності [2]. Вагомий внесок у вивчення історії української сільськогосподарської кооперації зробили сучасні науковці В.І. Марочко, А.О. Пантелеймоненко, І.А.Фареній [3]. Вони простежили історію розвитку сільськогосподарської кооперації в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., окреслили основні напрями діяльності громад, товариств, ввели до наукового обігу значну кількість джерел. Проте вказані дослідники не ставили собі за мету вивчення сільськогосподарської кооперації на регіональному рівні, зокрема на півдні України, де природно-географічні, історичні умови розвитку зумовили певні особливості в діяльності сільськогосподарської кооперації.

Враховуючи недостатню вивченість проблеми, метою даної статті є висвітлення діяльності та значення сільськогосподарської кооперації Південної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Вона передбачає розв'язання таких завдань: проаналізувати основні напрями діяльності сільськогосподарських громад, товариств; визначити їх значення; виявити особливості роботи південноукраїнських кооперативів в аграрному секторі.

Джерельною основою цієї статті стали звіти Верхньодніпровської, Ананіївської, Херсонської повітових земських управ, документи, матеріали з фондів Державного архіву Дніпропетровської області, довідникові видання. Використані джерела забезпечують виконання поставлених завдань та переконливість висновків пропонованого дослідження.

Найбільшу увагу сільськогосподарські кооперативи приділяли розвитку землеробства, яке наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. потребувало значних змін. Дільничні агрономи Херсонської губернії на початку 90-х рр. ХІХ ст. відзначали, що селяни не залишали землі на пар, поля були засмічені бур'яном, обробка ґрунту і

збирання врожаю велись примітивними знаряддями праці [4]. Це призводило до низьких врожайів і збитковості сільського господарства.

Щоб підвищити прибутковість землеробства, покращити якість продукції, кооперативи організували показові поля, які на практиці повинні були продемонструвати селянам переваги введення чорного пару, використання добрив, сільськогосподарських машин.

За неповними даними у 1913 р. такі поля мали 24 сільськогосподарських кооперативи Катеринославської і 13 Херсонської губерній [5]. У порівнянні з селянською землею вони демонстрували високу врожайність. Так, наприклад, на тій самій за площею ділянці землі на показовому полі було зібрано на 26 пудів жита більше, ніж на звичайному селянському полі, на 18 пудів більше ярої пшениці, на 10 пудів ячменю [6].

Діяльність кооперативних показових полів позитивно вплинула на розвиток сільського господарства краю. Вони сприяли впровадженню нових технологій обробки ґрунту. Так, під їх впливом селяни масово почали вводити пар, очищувати насіння перед посівом, використовувати сільськогосподарські машини [7]. Велике значення для розвитку землеробства регіону, збільшення врожайності мало впровадження добрив (шлаків, суперфосфатів, кістяного борошна тощо) [8].

Наслідуючи приклад кооперативів, селяни почали відводити більше посівних площ для кукурудзи, буряку, люцерни, що частково вирішувало проблему забезпечення худоби кормами. До того ж загальне підвищення врожайності у краї сприяло скороченню орендованих територій і незначному зменшенню цін на оренду землі в радіусі діяльності окремих сільськогосподарських громад і товариств. Більшість господарів добре усвідомлювали, що краще вести господарство екстенсивним шляхом, аніж інтенсивним [9].

Особливу увагу південноукраїнські кооперативи приділяли заохоченню населення до садівництва, виноградарства та огородництва. На кінець XIX ст. ці галузі сільського господарства на півдні України найбільш розвинутими були у Таврійській губернії, особливо у її острівній частині. Сприятливі кліматичні умови забезпечили вирощування тут у промислових масштабах овочів та фруктів. Таврійська губернія також була головним виноробним районом країни [10]. Садівництво, огородництво, виноградарство не набуло такого поширення в Катеринославській, Херсонській губерніях і мало там переважно споживчий характер.

З метою поширення цих галузей сільського господарства кооперативи регіону організували показові сади, виноградники, городи з використанням нових технологій; забезпечували населення якісними і відповідними до місцевих умов саджанцями, насінням. Так, шість сільськогосподарських кооперативів (Гуляйпольський, Куцеволівський, Желтянський, Саксаганський, Семенівський, Софіївський) Катеринославщини мали плодові розсадники, загальною площею 2 744,45 квадратних сажнів. У них вирощували саджанці яблук, груш, слив, черешень, вишень, які продавали населенню. Розсадники виноградної лози мали Комісаровський, Зеленовський, Желтянський, Семенівський кооперативи цієї ж губернії, показові городи – згадані вже Софіївське і Семенівське товариства [11].

Для боротьби з шкідниками фруктових дерев та огородини кооперативи також надавали селянам у безкоштовне користування спеціальні обприскувачі, продавали їм хімікати за собівартістю. Близько 150 господарів Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії скористалися цими послугами [12]. При сільськогосподарських кооперативах Верхньодніпровського, Катеринославського, Олександрійського повітів населення з питань огородництва, садівництва та виноградарства консультували спеціалісти-агрономи. [13].

Цей напрям кооперативної діяльності дав свої позитивні результати. Джерела свідчать про розширення у регіоні площ городів, садів, виноградників, покращення догляду за ними. Так у районі діяльності Лозоватського товариства Катеринославщини під впливом кооперативної пропаганди селяни почали закладати власні невеликі виноградники [14]. А діяльність Іванівського кооперативу Херсонщини сприяла появі у місцевих селян фруктових садів [15].

Однією з причин низької врожайності вітчизняного сільського господарства у порівнянні з іншими європейськими країнами наприкінці XIX ст. був низький рівень запровадження нової сільськогосподарської техніки, реманенту, використання при обробці землі примітивних знарядь праці: сохи, залізних і дерев'яних борін, кіс, серпів тощо.

Для того щоб надати можливість селянам скористатися технічними досягненнями аграрної науки, продемонструвати на практиці переваги їх використання, навчити користуватися сільськогосподарською технікою, новим та удосконаленим реманентом, сільськогосподарські кооперативи організовували прокатні станції. Там можна було орендувати на певний час різну сільськогосподарську техніку та реманент: трієри, вівсюжники, сіялки, молотилки кукурудзи, букери, шредери, борони, луцильники, просапники, жатки та інше.

Користування сільськогосподарською технікою та реманентом було платним. Для членів кооперативів ціна була майже вповнину нижчою, ніж для сторонніх осіб. Так, за користування вівсюжником член товариства повинен був заплатити від 0,5 до 1 крб., а сторонній – від 1 до 1,5 крб. [16].

Ці станції дуже допомогли селянам, як членам, так і пересічним особам, роблячи сільськогосподарську техніку більш доступною, спрощуючи працю, демонструючи на практиці можливості раціоналізації сільського господарства, підвищення його продуктивності. Так наприклад, за допомогою кооперативних трієрів у Вехньодніпровському повіті лише за один 1913 р. було очищено 88, 5 тис. пудів зерна, у Херсонському повіті – 20,1 тис. пудів. З використанням сіялок верхньодніпровських товариств і громад було засіяно 327 дес. землі, кооперативні вівсюжники цього ж повіту обробили 37,5 тис. пудів зерна, зернодробилки і молотилки – 7,5 тис. пудів [17].

У галузі тваринництва сільськогосподарські кооперативи регіону ставили собі за завдання поліпшити ситуацію із забезпеченням населення худобою, покращити її породу. Для цього вони організовували станції для запліднення тварин. З матеріалів наявних джерел та літератури автором підраховано, що на 1913 р. на Півдні України діяло близько 23 таких кооперативних станцій [18].

Для розвитку тваринництва сільськогосподарські кооперативи регіону займалися також заготівлею корму для худоби. Три товариства Катеринославщини мали свої силосні машини, соломорізки, послугами яких могли скористатися селяни. Ці машини подрібнювали листки, стовбури кукурудзи, капусту. Концентрований корм подобався тваринам і був досить дешевим [19]. У сучасних сільських господарствах продовжують використовувати подібну технологію заготівлі корму.

На півдні України сільськогосподарські кооперативи особливу увагу приділяли розвитку бджільництва. Це стародавнє заняття українців в другій половині XIX ст. вже не мало такого розмаху, як колись. Сільськогосподарські кооперативи намагались відновити інтерес селян до цієї галузі господарства. Вони організовували показові пасіки, влаштовували подібні в членів товариств. Показові пасіки мали Адамовське, Гуляйпольське, Желтянське, Зеленовське, Комісарівське та Саксаганське сільськогосподарські товариства Катеринославської губернії та Пасицельське товариство Херсонщини [20]. У м. Олександрівці Катеринославської губернії, з 1911 р. працювало Запорізьке бджільниче товариство, яке виключно спеціалізувалося на цій

справі [21]. Показові пасіки товариств дали поштовх до розвитку та вдосконалення у селах регіону бджільництва.

Сільськогосподарські кооперативи регіону також займалися поширенням шовківництва, зокрема два товариства Катеринославщини – Желтянське і Саксаганське [22]. Розвитку цієї справи в регіоні допомагало й Імператорське товариство сільського господарства Півдня Росії (м. Одеса), яке надавало матеріальну і консультативну допомогу населенню [23].

Важливе значення мали посередницькі операції кооперативів, які були направлені на здійснення закупок насіння різних культур, сільськогосподарського реманенту для селян, спільну оренду землі. Це було досить зручно і вигідно для селян, особливо кооперативна оренда землі. Товариства орендували відразу великі площі, тому ціна на них була нижчою, ніж для окремих приватних орендарів. Так, наприклад, Павлишенське товариство Херсонської губернії у 1915р. взяло в оренду в сусіда-поміщика 378 дес. за ціною 18 крб. за дес., у той час як на місцевому ринку домінувала ціна 25 крб. [24]. Орендована земля пізніше розподілялася між членами.

У своєму прагненні до розвитку сільського господарства кооперативи не обмежувалися лише сільськогосподарськими заходами, а й долучалися до культурно-просвітницької діяльності. Найбільш поширеною її формою було відкриття бібліотек. На початку другого десятиліття ХХ ст. їх мала більшість сільськогосподарських кооперативів регіону. Фонди бібліотек сільських кооперативів були не значними. Типовою у цьому плані була бібліотека Байкальського сільськогосподарського товариства Херсонської губернії, яка мала лише 134 назви 225 примірників книг [25].

Проте, вони мали позитивне значення, яке проявлялося не лише в розширенні світогляду, а й у практичній діяльності. Зокрема, описуючи бібліотеку Анатоліївського товариства, автор статті відзначав: "Завдячуючи читанню, багато членів покращили догляд за домашньою худобою, упорядкували польові роботи, від чого досягли кращих результатів" [26].

Окремі товариства, які не мали змогу утримувати бібліотеки, роздавали передплачені ними періодичні видання, брошури, отримані від земських управ, Департаменту землеробства. Таку практику мали Пасицельське і Богданівське сільськогосподарські товариства Ананіївського повіту [27].

Кооперативні товариства також організували для селян проведення курсів. Вони були орієнтовані вже на дорослу категорію населення з початковою освітою і присвячені обробці ґрунтів, новим агрокультурам, добривам, садівництву, виноградарству, сільськогосподарській техніці і реманенту, теорії та історії кооперативного руху. Для проведення занять кооперативи запрошували спеціалістів, а саме агрономів, ветеринарів, інструкторів з садівництва, кооперації.

Одні з перших кооперативних курсів у регіоні були проведені у 1911 р. Благодатівським сільськогосподарським товариством Маріупольського повіту. Вони тривали два тижні. Члени товариства прослухали ряд лекцій з ґрунтознавства, землеробства, огородництва, садівництва, птахівництва. Особливу увагу було приділено культурам кормових рослин, з якими населення було мало ознайомлене. Слухачі виявили жвавий інтерес до цих занять [28].

Кооперативи, які не могли організувати курси, влаштовували окремі лекції на різні теми сільського господарства та кооперативного руху. Особливого успіху в цій справі досягли сільськогосподарські кооперативи Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії. Протягом 1913 р. 14 товариств повіту організували 98 читань, на яких були присутні 5 959 слухачів [29]. Подібні лекції, але у меншій кількості, організували і кооперативи Херсонської та Таврійської губерній.

За сприянням земств, уряду і самих товариств організувалися

сільськогосподарські виставки. Вони були як загальними, так і спеціалізованими, тобто з якоїсь однієї галузі сільського господарства: тваринництва, хліборобства, садівництва тощо. Найчастіше виставки відбувалися наприкінці літа чи восени, після збору врожаю, у день ярмарку або свята. На них селяни виставляли свою продукцію, там також були представлені зразки сільськогосподарських машин та реманенту. На виставку запрошували спеціалістів-аграрників, які оцінювали худобу, врожай, надавали консультації, проводили публічні лекції. Для заохочення селян кращі експонати отримували подарунки у вигляді почесних грамот, грошових премій та літератури [30].

Кооперативні товариства до виставкової діяльності почали долучатися лише на початку другого десятиліття ХХ ст. У 1912 р. у Верхньодніпровському повіті за їх участі було проведено 4 загальних і 1 землеробську виставку. У наступному році в цьому ж повіті відбулось 7 виставок, одна з яких була землеробською. Вони були масовими подіями, участь у них брали більше тисячі господарств, які виставили на показ 2 222 предмета і отримали 482 нагороди. Загалом, їх відвідало близько 15 700 осіб, що свідчить про інтерес і важливість для населення виставкової діяльності [34]. Адже вони надавали можливість селянам ознайомитися з кращими господарствами і кооперативами, з новими культурами, сільськогосподарською технікою і технологіями, обмінятися досвідом.

До культурно-просвітницьких заходів південноукраїнських кооперативів належить і організація екскурсій для своїх членів. Їх метою було наочно продемонструвати досягнення сільськогосподарської науки. Екскурсії проводилися на експериментальні поля чи ділянки інших господарств, сади, ферми, виставки, музеї тощо. Так, у травні 1910 р. Веселотернівське сільськогосподарське товариство Катеринославської губернії провело для своїх членів екскурсії на одне з сусідніх господарств, де були показові поле, сад, город і виноградник [31].

Таким чином, діяльність сільськогосподарських кооперативів Південної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. була спрямована на розвиток аграрного сектора регіону, впровадження нових технологій обробки ґрунту, добрив, сільськогосподарської техніки. У роботі сільськогосподарських громад і товариств можна виділити два напрями: заходи з демонстрації раціонального ведення сільського господарства та культурно-просвітницької діяльності. У межах першого кооперативні товариства організовували показові поля, городи, сади, виноградники, пасіки, прокатні станції, станції з запліднення тварин, забезпечували населення через посередницькі операції сільськогосподарською технікою, реманентом, насінням.

До культурно-просвітницької діяльності сільськогосподарських кооперативів належить відкриття бібліотек, проведення лекцій, курсів з питань сільського господарства, кооперації, екскурсій, виставок. Особливу увагу південноукраїнські кооперативи приділяли розвитку огородництва, садівництва, виноградарства, бджільництва та садівництва.

Діяльність кооперативних товариств і громад позитивно позначилася на розвитку сільського господарства краю. Населення регіону у своїх господарствах почало запроваджувати шестипілля з паром, нові культури, техніку і реманент. Розширено площі садів, городів, виноградників. Кооперативи регіону сприяли розвиткові на півдні України шовківництва, бджільництва. Загалом діяльність кооперативних товариств не тільки позитивно позначилася на приватних господарствах членів кооперативних товариств, а й в комплексі стимулювало економічний розвиток краю.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается деятельность сельскохозяйственных кооперативов юга Украины в конце ХІХ – начале ХХ вв. В ней освещаются

мероприяття кооперативов по распространению новых технологий обработки земли, сельскохозяйственной техники, проведения культурно-просветительской работы. Было выявлено и проанализировано положительное влияние кооперативной деятельности на развитие сельского хозяйства края.

Ключевые слова: сельскохозяйственная кооперация, ассоциация, товарищество, сельское хозяйство.

SUMMARY

The article is devoted to the activities of agricultural cooperatives of South of Ukraine period from the second half of 19 th century to early 20 th century. The autore focused on the problems of cooperatives for the dissemination of new technologies of farming, agricultural machinery, as well a cultural and educational activities measures of cooperative stores on distribution of new technologies of treatment It was exposed and analysed positive influence of co-operative activity on development of agriculture of edge.

Key words: agricultural cooperative association, partnership, agriculture.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Покуль О. Сільсько-господарські кооперативи на Україні / О.Покуль // Сільський господар. – 1919. – Ч. 20–21. – С. 27-29 ; Держархів Дніпропетровської обл., ф. 11, оп.1, сп.1363, арк.3.
2. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні \ І. Батюк. – Х. : Книгоспілка, 1925. – 96 с.; Бородаєвський С. В. Історія кооперації / С. В. Бородаєвський. – Прага : Укр. громадський видав. фонд, 1925. – 445 с.
3. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоритичний аспект (1861-1929 pp.) / В. І. Марочко. – К. : Kots Publishing., 1995. – 224 с.; Пантелеймоненко А. О. Аграрна кооперація в Україні : теорія і практика / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВВ Пуску, 2008. – 347 с.; Фареній І. А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. : монографія / І. А. Фареній. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2008. – 432 с.
4. Краткий очерк экономических мероприятий земств 23 губерний Росссии (1865-1893 гг.). – Полтава : Типография Л. Фришберга, 1894. – С. 121.
5. Отчет о деятельности Херсонской уездной земской управы по агрономическому отделению за 1913 г. – Херсон : Типо-литография С. И. Ольховикова, 1914. – С. 112–113 ; Отчет об оказании земской агрономической помощи населению Ананьевского уезда за 1913 г. / [сост. Е. А. Проданов]. – Ананьев : Типогр. Махлина, 1915. – С. 24 ; Пантелеймоненко А. О. Аграрна кооперація в Україні : теорія і практика / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВВ Пуску, 2008. – С. 144.
6. Отчет по экономическому отделу Верхнеднепровского уезда земской управы за 1913 / [сост. Е. Канчер]. – Верхнеднепровск : Типогр. Любовского и Гинсбурга, 1914 – С. 27.
7. Отчет об оказании земской агрономической помощи населению Ананьевского уезда за 1913 г. / [сост. Е. А. Проданов]. – Ананьев : Типогр. Махлина, 1915. – С. 27.
8. Глебовъ (Меркулов) А. В. Сельско-хозяйственные общества / А. В. Глебов (Меркулов). – Петроград : Мысль, 1918. – С. 11.
9. Отчет о деятельности Херсонской уездной земской управы по агрономическому отделению за 1913г. – Херсон : Типо-литография С. И. Ольховикова, 1914. –С. 22–23.
10. Статистический справочник Таврической губернии. Часть 1. Статистический очерк Таврической губернии. Часть 2. Выпуск 3. Мелитопольский уезд. Список

- населенных пунктов / [сост. Ф. Н. Андриевский]. – Симферополь : Типогр. Таврического губернского земства, 1915. – С. 89–101.
11. Отчет по экономическому отделу Верхнеднепровского уезда земской управы за 1913 / [сост. Е. Канчер]. – Верхнеднепровск : Типогр. Любовского и Гинсбурга, 1914 – С. 28, 40–41.
 12. Там само. – С. 41.
 13. Пантелеймоненко А. О. Аграрна кооперація в Україні : теорія і практика / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВВ Пуску, 2008. – С. 148.
 14. Отчет по экономическому отделу Верхнеднепровского уезда земской управы за 1913 / [сост. Е. Канчер]. – Верхнеднепровск : Типогр. Любовского и Гинсбурга, 1914 – С. 41.
 15. Отчет об оказании земской агрономической помощи населению Ананьевского уезда за 1913 г. / [сост. Е. А. Проданов]. – Ананьев : Типогр. Махлина, 1915. – С. 27.
 16. Отчет по экономическому отделу Верхнеднепровского уезда земской управы за 1913 / [сост. Е. Канчер]. – Верхнеднепровск : Типогр. Любовского и Гинсбурга, 1914 – С. 30.
 17. Там само. – С. 30 ; Отчет о деятельности Херсонской уездной земской управы по агрономическому отделению за 1913г. – Херсон : Типо-литография С. И. Ольховикова, 1914. – С. 116.
 18. Підраховано на основі: Отчет по экономическому отделу Верхнеднепровского уезда земской управы за 1913 / [сост. Е. Канчер]. – Верхнеднепровск : Типогр. Любовского и Гинсбурга, 1914. – С. 34 ; Доклады с постановлениями очередного земского собрания и журналы агрономического и сельскохозяйственного совещания при Мариупольской уездной земской управе за 1910 г. – Мариуполь: Б. П., 1911. – С. 235 ; Отчет о деятельности Херсонской уездной земской управы по агрономическому отделению за 1913г. – Херсон : Типо-литография С. И. Ольховикова, 1914. – С. 116–117 ; Отчет об оказании земской агрономической помощи населению Ананьевского уезда за 1913 г. / [сост. Е. А. Проданов]. – Ананьев : Типогр. Махлина, 1915. – С. 228 с. ; Пантелеймоненко А. О. Аграрна кооперація в Україні : теорія і практика / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВВ Пуску, 2008. – С. 150.
 19. Отчет по экономическому отделу Верхнеднепровского уезда земской управы за 1913 / [сост. Е. Канчер]. – Верхнеднепровск : Типогр. Любовского и Гинсбурга, 1914. – С. 364 ; Доклады с постановлениями очередного земского собрания и журналы агрономического и сельскохозяйственного совещания при Мариупольской уездной земской управе за 1910 г. – Мариуполь : Б.П., 1911. – С. 235.
 20. Отчет по экономическому отделу Верхнеднепровского уезда земской управы за 1913 / [сост. Е. Канчер]. – Верхнеднепровск : Типогр. Любовского и Гинсбурга, 1914. – С. 37 ; Отчет об оказании земской агрономической помощи населению Ананьевского уезда за 1913 г. / [сост. Е. А. Проданов]. – Ананьев : Типогр. Махлина, 1915. – С. 14.
 21. Держархів Дніпропетровської обл., ф. 11, оп. 1, спр. 1363, арк. 9.
 22. Отчет по экономическому отделу Верхнеднепровского уезда земской управы за 1913 / [сост. Е. Канчер]. – Верхнеднепровск : Типогр. Любовского и Гинсбурга, 1914. – С. 38–39.
 23. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга / [под ред. В. П. Семенова-Тянь-Шанского]. – СПб. : изд-во А.Ф. Дервиена, 1910. – Т. 14. Юг России. – С. 319–320.
 24. Пантелеймоненко А. О. Аграрна кооперація в Україні : теорія і практика / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВВ Пуску, 2008. – С. 154.
 25. Отчет об оказании земской агрономической помощи населению Ананьевского уезда за 1913 г. / [сост. Е. А. Проданов]. – Ананьев : Типогр. Махлина, 1915. – С. 1.

26. Отчет о деятельности Херсонской уездной земской управы по агрономическому отделению за 1913 г. – Херсон : Типо-литография С. И. Ольховикова, 1914. –С. 118.
27. Отчет об оказании земской аграномической помощи населению Ананьевского уезда за 1913 г. / [сост. Е. А. Проданов]. – Ананьев : Типография Махлина, 1915. – С. 13, 19.
28. Справочная книга для сельских товариществ / [сост. при участии А. Н. Анцыферова, К. С. Ашина и др.]. – Харьков : Печатное искусство, 1913. – С. 100.
29. Отчет по экономическому отделу Верхнеднепровского уезда земской управы за 1913 / [сост. Е. Канчер]. – Верхнеднепровск :Типогр. Любовского и Гинсбурга, 1914. – С. 14.
30. Силенко А. Про сeльско-господарські товариства та спілки / А. Силенко // Рілля. – 1913. – № 9. – С. 21 ; Отчет по экономическому отделу Верхнеднепровского уезда земской управы за 1913 / [сост. Е. Канчер]. – Верхнеднепровск :Типогр. Любовского и Гинсбурга, 1914.– С. 18 – 20.
31. Отчет по экономическому отделу Верхнеднепровского уезда земской управы за 1913 / [сост. Е. Канчер]. – Верхнеднепровск :Типогр. Любовского и Гинсбурга, 1914.– С. 18.
32. Справочная книга для сельских товариществ / [сост. при участии А. Н. Анцыферова, К. С. Ашина и др.]. – Харьков : Печатное искусство, 1913. – С. 101.

Надійшла до редакції 10.03.2012 р.

ББК 63.3(2=Укр) 5

ОДЯГ В ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ СТУДЕНТСТВА ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

М. Е. Кругляк

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто місце одягу (форменого і буденного) в повсякденному житті студентства підросійської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Показано, як через вимоги до зовнішності студентства здійснювався нагляд за навчально-виховним процесом. Доведено, що одяг був символом корпоративної культури студентства, засобом відображення студентської ментальності.

Ключові слова: студентство, одяг, підросійська Україна, Міністерство народної освіти, корпоративна культура, мода.

Студентство, являючи собою соціальну групу, із притаманними для неї стереотипами поведінки, нормами моралі та звичками, від часу своєї появи на історичній арені прагнуло на повний голос заявити про себе та будь-що відстояти власну позицію. Представляючи окрему субкультуру, молодь виділяє себе з загальної маси, одним із засобів чого є носіння одягу. Тим самим робиться виклик навколишній дійсності та спроба об'єднатися, принаймні за зовнішньою схожістю, для протистояння суспільним негараздам. Сучасне українське студентство, вільне у виборі одягу, зачіски та не примушуване до носіння форми, має змогу таким чином самовиразитися. Одяг свідчить про зацікавлення молоді різними неформальними течіями, подеколи виражає національну приналежність та політичну орієнтованість його носія. Процеси інтеграції України до європейського освітнього простору ставлять на порядок денний питання про місце форменого одягу в забезпеченні навчального процесу. Відповідь на це питання

неможлива без врахування досвіду попередніх поколінь. Вагомість дослідження полягає також у тому, що дана тема досі не знайшла належного висвітлення у вітчизняній та зарубіжній історичній науці.

Спроби визначення місця одягу в повсякденному житті студентства вперше були здійснені в дореволюційній історичній науці. У монографії професора Київського університету М. Ф. Владимирського-Буданова показано, як носіння форменого одягу регламентувало життя місцевого студентства [1]. У радянські часи вивчення життя та побуту студентства не було предметом аналізу істориків, а тому комплексно питання студентського одягу не розглядалося. Серед сучасних науковців вартими уваги є розвідки харківського історика С. І. Посохова [2], київської дослідниці К. Кобченко, яка порушила питання про вивчення одягу курсисток [3], а також російських вчених А. Є. Іванова [4] та Р. М. Кирсанової [5].

Для об'єктивного висвітлення проблеми було залучено архівні матеріали – Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Державних архівів м. Києва, Харківської та Одеської областей, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, а також опубліковані матеріали, основу яких склали документальні джерела, зокрема офіційні документи відомчо-нормативного характеру [6], матеріали конкретно-соціологічних досліджень (студентські переписи) [7]. Вагоме місце у дослідженні посідають джерела особового походження (спогади) [8], дореволюційна періодика.

Попри широку джерельну базу і суттєвий доробок вітчизняних і зарубіжних науковців, комплексного дослідження місця одягу в житті студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. досі не зроблено, й насамперед через широкий об'єкт аналізу, а це – студенти університетів, спеціальних інститутів, закритих закладів, курсистки. Метою розвідки є спроба на основі узагальнення та систематизації наявних джерел та літератури виокремити тенденції до зміни одягу та ставлення до нього з боку різних верств суспільства, проаналізувати значення форменого та буденного одягу для студентської самоідентифікації.

В історії студентського одягу можна виділити декілька етапів: 1) 1800–1861 рр. – від появи першої університетської форми – мундиру, до офіційного її скасування; 2) 1861–1885 – т.зв. «безформений» етап; 3) 1885–1914 – від офіційного відновлення форми в університетах, введення її в спеціальних інститутах й до початку Першої світової війни, коли нагляд за дотриманням одягу фактично не здійснювався.

Носіння студентами російських університетів форми розглядалося як один із засобів регламентації життя молоді. Дана традиція корінилася в дворянсько-воєнно-бюрократичній природі самодержавства, яке спиралося на станове суспільство, де найвище ставилася належність до державної служби. Своїх «агентів» верховна влада презентувала російському суспільству через офіційне формене плаття (мундир) за законодавчо визначеним порядком номенклатурної регламентації зовнішнього вигляду чиновників різних відомств. До цієї категорії було включене й студентство як корпорація майбутніх професіоналів вищої кваліфікації – службовців імперського апарату управління. Офіційний статус студентського мундирного плаття не відрізнявся від статусу чиновницького [9].

«На першому плані, – пригадував колишній студент Харківського університету середини XIX ст. М. Леваковський, – стояла виправка та нагляд за належним виконанням форми. З цією метою, інспектор щотижня (а то й частіше) збирав нас в одній з великих аудиторій та оточений своїми помічниками, як лікторами, оглядав усіх загалом та кожного окремо, робив зауваження та догани. Особливо переслідувалися білі комірці сорочок, що виглядали з-поза стоячого синього коміра, та довге волосся. Носії

комірців були прямо відведені субінспектором до карцеру, а ті, що мали волосся, яке перевищували довжиною відому казенну норму – відсилалися до циркульні, з наказом підстригтися належним чином та негайно з'явитися для освідчення. Були випадки, коли доводилося стригтися по три рази того самого дня; одним словом, доки начальство не визнавало стрижку задовільною» [10]. Подібні огляди мали місце й в університеті св. Володимира, де проводилися Київським, Волинським та Подільським генерал-губернатором Д. Бібіковим у збірній залі, парадній або в себе вдома раз на півріччя або за необхідності [11].

Вперше формений костюм було запроваджено в Московському університеті у 1800 р. Простий крій не набув поширення в студентському середовищі, адже більшість студентства складали вихідці з аристократичних родин. Форму носили лише ті, хто не міг собі дозволити елегантного штатського плаття. Обов'язковою форма стала лише після 1826 р. У «Положенні про цивільний мундир» (1834 р.) наголошувалося, що студентам й вихованцям всіх навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти (далі – МНО) треба мати мундир темно-зеленого сукна з темно-синім коміром, із золотими або срібними петлицями з галуна, навкруги. Визначалося носіння темно-зелених кашкетів з околицем кольору коміра [12].

Форма 50-х рр. XIX ст. в кожному університеті мала певні відмінності, проте умовно поділялася на повну парадну (святкову), напівформу, звичайну та верхню. Відповідно до «Правил для студентів Імператорського університету св. Володимира» (1861 р.) до повної форми належали трикутний капелюх, однобортний напівкаптан темно-зеленого сукна з блакитним коміром і двома нашитими на ньому петлицями із золотого галуна (мундир), чорний галстук, білі рукавички, суконні панталони темно-зеленого кольору та шпага без темляка. До напівформи входив кашкет з блакитним околицем, темно-зелений сюртук з блакитним коміром та чорною під полами підкладкою, білі або чорні рукавички; влітку при сюртуку носили панталони із сірого трико; капелюх та шпага не визначалися (звичайна форма). Отже, головним атрибутом повної форми був мундир, а неповної – сюртук. Верхню форму складали шинель, шуба та пальто. В зимовий час дозволялося носити хутряний баранчиковий комір [13].

Носіння певного типу форми регламентувалося правилами. Так, студенти мали бути цілий день у повній формі під час перебування в місті осіб Імператорської фамілії, в університетській церкві у храмове свято, у високоурочисті дні – 19 лютого, 17 та 23 квітня, 1, 22 та 27 липня, 26 та 30 серпня, 6 грудня, в перший день нового року, перші три дні Великодня та Різдва Христова, при богослужінні – у дні великих церковних свят (Богоявлення 6 січня, Стрітіння 2 лютого тощо), на урочистих актах університету, інших закладів, при урочистих обрядах, представленні вищому начальству [14]. У свята до опівдня носили форму, а з 12.00 до 18.00 – напівформу [15]. Окремим пунктом «Правил» студентам заборонялося мати вуса та бороду [16]. Це стосувалося й духовної молоді. Так, коли восени 1861 р. студент Київської духовної академії (далі – КДА) Успенський повернувся з батьківщини із бородою, ректор Філарет наказав йому поголитися, чого той, боячись за здоров'я, не зробив й ледь не був виключений [17]. В ті часи носіння вус було привілеєм тільки військових, борода дозволялася лише селянам й особам вільних станів, що досягли солідного віку; носіння коротких бакенбард ставало можливим виключно з дозволу начальства й то для тих чиновників, що підвищили свій статус на ієрархічній драбині; наявність же в молоді подібних «окрас» сприймалася владою як прояв вільнодумства [18].

Покарання за недотримання одягу в Російській імперії були доволі суворими. Відомо, що після того, як навесні 1850 р. при огляді імператор Микола I побачив у Харківському університеті студента із бакенбардами, з навчального закладу звільнили дві третини студентів та інспектора Строева (за іншою версією, причиною

невдоволення монарха було недостатньо поголене підборіддя студента) [19]. Вихованця Київського університету за незастібнутий гудзик або гачок чекали декілька днів карцеру, іноді виключення [20]. Піймати «порушника порядку» могли й в іншому місті. Так, у травні 1853 р. з Київського університету було звільнено студента за те, що той, перебуваючи в Одесі, в неділю прогулювався Приморським бульваром з вусами, без напівформи, в сюртуку навипуск і з палицею в руках [21].

І все ж носіння форми мало велике значення, адже накладало на студентів певний відбиток, роблячи з них корпорацію. Різка зовнішня відмінність студентів від представників інших соціальних прошарків породжувала поняття про т. зв. честь мундиру і турботу, аби не забруднити його. Особа, яка здійснила негідний вчинок, без сходак та суду честі не допускалася студентами в університет [22]. Саме бажанням належати до нової, студентської, корпорації можна пояснити нестримне бажання вчорашніх абітурієнтів якомога швидше приміряти формений одяг [23].

Зміна політичного керівництва Російської імперії 1855 р. поставила на порядок денний питання про скасування форменого одягу. Щойно в травні 1859 р. послідувало Височайше повеління про підпорядкування студентів за межами університетських будівель поліцейським настановам й нагляду поліції на загальних підставах, молодь в масовому порядку почала відмовлятися від носіння мундиру за межами вузу [24]. Уряд змушений був визнати це доконаним фактом, і 14 січня 1860 р. МНО прийняло постанову про надання студентам права не носити мундиру поза межами університету, а 31 травня 1861 р. було скасовано формений одяг [25]. Міністр народної освіти Є. П. Ковалевський наголошував, що форма негативно впливала на універсантів, розвивала в них корпоративний дух, спричиняла до заворушень, заважала ефективним діям поліції у випадку вуличних зіткнень з універсантами, адже швидко єднала їх у «натовп». На додачу, студентська форма була дуже схожою із офіцерською, що становило незручність для поліції [26].

Ще за декілька років до скасування форми на загальній хвилі демократизації суспільства мундири почали змінюватися на найдивніші костюми. У Києві з'явилися студенти в польському та українському національному вбранні, в Казані одягнули звірині шкіри й озброїлися дубинами, а в Москві та Петербурзі молодь вдяглася в російські чоботи та сорочки, ходила з довгим волоссям й у синіх окулярах [27].

Особливого політичного підтексту набуло носіння одягу в середовищі київського студентства на хвилі ідеологічного протистояння між корінними поляками та спольщеними українцями. У кінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. з кола київської молоді виокремилася група пуристів на чолі з В. Антоновичем. Пуристи розгулу бібіковських часів протиставляли суворе утримання в їжі, відстороненість від пияцтва, цнотливість і скромність у костюмах. Молодь носила пошиті з солдатського сукна сірі штани та чорні сюртуки. І хоча пуризму судилося недовге життя в університеті, як його наслідок, можна розглядати тривале негативне ставлення до студентів-франтів – тіфлевців (тіфель – товстий драп, з якого багаті панічі шили студентські сюртуки особливого крою – з буфами на плечах, високо пригнаною талією, довгими полами). Коричневе пальто В. Антоновича і вічна потертість Т. Рильського залишалися як сліди пуристичного ставлення до зовнішньої форми життя. Тифлевці, або коронари (студенти з Царства Польського), витрачали останню копійку, іноді закладали свої речі, аби одягнутися в тіфлевський сюртук та в рукавичках з'явитися в партері театру, на гулянні [28]. Напередодні скасування форми студенти-поляки носили національний одяг, серед якого траплялися випускна косоворотка, сива смушева шапка; українська молодь вдягалася в чумарку з темно-коричневого драпу, оздоблену шкірою, сірі шаровари в будні, у свята – в жупани, оксамитові темно-сині шаровари, шовкові шалі для поясів [29].

Поява студентства в національному одязі, коли форма офіційно ще не була скасована, викликала невдоволення з боку урядових кіл. У травні 1861 р. Височайшим повелінням було заборонено носіння національних костюмів, а після невдачі повстання 1863–1864 рр. поява в польському вбранні розглядалася як засіб поширення революційних ідей, за що чекало виключення з університету або позбавлення права репетиторської діяльності [30]. За «Правилами для студентів» Харківського університету (1872 р.) носіння «яких-небудь знаків окремої народності або яких-небудь товариств» заборонялося [31]. Проте у Києві подібні заборони не діяли. І. Білоконський так описував київську молодь 1870-х рр.: «... студенти ходили в якому завгодно одяганні в національних костюмах: у вишитих сорочках, засунутих у шаровари, широкі, «як Чорне море», у кольорових поясах. Типовим верхнім одяганням для більшості студентів були капелюхи з незвичайно широкими берегами (в українців величезна бараняча шапка) й плед, що заміняв шубу, і пальто, й одіяло. Казали, що коли одного разу Київський університет відвідав міністр народної освіти гр. Толстой, то не повірив, що бачить студентів, й запропонував перевірити за матрикулами» [32]. Окремим елементом гардеробу виступали високі чоботи-ботфорти, червоні кумачеві сорочки малоросійського крою й товста палиця в руках; типовим для студента було носіння довгого волосся, бороди та окулярів [33].

Студентська мода визначалася літературними уподобаннями. «З офіційної моди, – зазначає Р. М. Кирсанова, – студенти позичили лише «шотландські ромбоїди», настільки дорогі серцю романтиків 1820–1830-х років, а також окремі предмети, наприклад, плед. Манеру носити плед й використовувати його поза будинком вигадали саме студенти, уподібнюючи себе гордим героям Вальтера Скотта». Наявність в гардеробі студентів широкополого капелюха дослідниця пояснює уважним читанням робіт О. І. Герцена, в яких неодноразово згадується капелюх «калабреза» – символ боротьби за свободу й незалежність Італії. Наприкінці століття італійське походження «революційного» капелюха було призабуте, й він здобув назву «пушкінського» [34]. Слушною є думка Ю. М. Юр'єва: «Головне – скидатися на літератора, професора або лікаря, а то й на народовольця... Всім хотілося здаватися старшим своїх років й обов'язково дуже серйозним...» [35].

Непристойним та лакейським в ті часи вважалося носіння фракту, що був костюмом паничів. Фрачники в очах начальства виглядали як благонадійні, натомість неблагонадійні не мали коштів для прокату фракту [36]. Взагалі, студенти пишалися бідністю, простий одяг символізував для них порядність, а з франтів сміялися. Так, київські студенти висміяли свого колегу за те, що той прийшов до їдальні з кільцями на руках [37]. Скасування форми підкреслило соціальну неоднорідність студентства. О. Русов так описував свого приятеля – «вічного» студента філолога Аристова, що жив впроголодь, а гроші для навчання заробляв написанням віршів: «...його потертий, засалений штатський сюртучок, що слабко прикривав відкладні комірці колись дуже давно вимитої та накрохмаленої сорочки... робили його схожим швидше на підмайстра чоботаря, аніж на студента» [38].

Загибель 1881 р. Олександра II й початок ери контрреформ поставили на порядок денний питання відновлення форменого одягу задля полегшення нагляду за молоддю та попередження «вторгнення в середовище студентів проповідників анархічних учень». 23 березня 1885 р. Комітетом міністрів було прийнято положення «Про відновлення форменого одягу студентів у шести університетах, підпорядкованих дії Загального Статуту». При затвердженні зразка форменого одягу універсанти Олександр III дозволив не робити носіння мундиру обов'язковим, за винятком актів та урочистих зборів, де студентам потрібно було бути в однаковій формі, яку офіційно було запроваджено з 1885/1886 навч. р. [39]

Протягом наступного десятиріччя форму одягнули студенти всіх без винятку державних вищих навчальних закладів. Новий університетський одяг мав такий вигляд: темно-зелені кашкет (з козирком та темно-синім околицем, а зверху – такого ж кольору облямівкою), однобортний мундир, що застібався на 9 жовтих металевих гудзиків із зображенням державного гербу, мав комір з відкошеними кінцями, прямі темно-сині обшлага з двома петлицями із золотого галуна та 2 жовті металеві гудзики на кожному рукаві й, обов'язково, шпагу без темляка та портупей, в розрізі, з лівого боку мундира; двобортний темно-зелений сюртук, що застібався на 6 жовтих металевих гудзиків, та мав такий саме комір; довгі темно-зелені шаровари; пальто з відкладним коміром та лацканами; чорний галстук та білі замшеві рукавички й верблюжого кольору башлик. Дозволялося носіння темно-сірого кольору шинелей, офіцерського зразка [40]. Відвідування студентами-медиками та природничниками занять в анатомічному театрі, клініках, лабораторіях, під час яких форма піддавалася впливові негативних факторів й ставала непридатною для лекційної роботи, а також скрутне матеріальне становище змушували молодь порушувати правила й носити замість форми тужурку. У жовтні 1895 р. попечителям навчальних округів було розіслано циркуляр МНО з приводу їхнього ставлення до появи цієї тенденції, що в принципі було схвально зустрінuto Правліннями українських університетів. Тому 8 квітня 1896 р. надійшов Височайший дозвіл на носіння тужурки – двобортного напівпальта гладкого сірого сукна, що застібалася на 6 жовтих металевих із зображенням державного герба гудзиків, із відкладним сірого кольору коміром, який наглухо застібався на гачок; на комірі розмішувалися дві темно-сині суконні петлиці з жовтим металевим гудзиком із зображенням державного герба на кожному, а на обшлагах була темно-синя облямівка. При тужурці необхідно було носити формені темно-зелені шаровари. Тужурка набула статусу робочого форменого одягу, в якому дозволялося знаходитися в університеті (на лекціях і заняттях в усіх навчально-допоміжних установах) та поза ним (на міських вулицях, за містом) у звичайний час; натомість у храмах під час богослужінь у високоурочисті дні, при представленні начальству, на публічних зборах студент мусив дотримуватися встановленої форми [41]. Тужурка мала бути застібною на всі гудзики та гачок біля коміру. Проте універсанти не завжди дотримувалися цього, особливо в театрах, де молодь одягала під напівпальто кольорові та національні сорочки й не застібала його. Такі дії спричинили появу 19 грудня 1898 р. розпорядження міністра народної освіти, за яким студентам заборонялося відвідувати театри, концерти, церковні вистави у формених тужурках, замість них мали бути мундир та шпага. Спостереження за виконанням наказу було покладено на інспекцію та загальну поліцію [42]. Однак така ситуація тривала недовго. Вже 12 липня 1903 р. Микола II підписав указ про заміну формених тужурок сірого сукна чорними, з наданням студентам права носити їх частково й у тих випадках, коли раніше вимагалось носіння сюртука [43].

На початку ХХ ст. було здійснено ще одну поступку студентству. 17 жовтня 1905 р. Рада Новоросійського університету визнала необов'язковим носіння форми. Дана постанова була спричинена жовтневими безпорядками в Одесі, коли поліція та війська завдяки формі легко ідентифікували у натовпі студентство й здійснювали напади на нього. І хоч МНО визнало постанову Ради університету нелегітимною, дане рішення все ж мало велике значення для самоствердження студентства [44].

Однією з причин поширення тужурки була дорожняча форменого одягу. Д. Заславський зазначав, що не більше 5 % київських універсанти мали хороші сюртуки [45]. Між тим, саме в цьому вузі існувала торжественна церемонія представлення першокурсників ректорові, де ті мали бути у парадній формі. На допомогу студентам приходили їхні товариші, які позичали сюртук, або педелі, що прагнули за рахунок «недосвідченого юнацтва» підзаробити. Саме ці помічники

інспектора позичали сюртуки та шпаги, причому ректор особливо не переймався тим, що одяг першокурсників часто не відповідав потрібному розмірові [46].

Ще більшого значення набувала тужурка в спеціальних вищих навчальних закладах, де слугувала в якості форменого одягу, який, проте, теж зазнавав змін. Так, форма студентів Харківського технологічного інституту (далі – ХТІ) первісно (1885 р.) складалася з тужурки темно-зеленого кольору та необов'язкового мундиру, проте вже в листопаді 1897 р. до неї додалися наплічники, сюртук, мундир став обов'язковим, а наступного року на наплічники було додано вензель імені імператора Олександра III. Розпорядження міністра народної освіти від 19 грудня 1898 р. викликало невдоволення в технологів, бюджет яких поступався університетському. Так, станом на січень 1899 р. з 845 студентів ХТІ було близько 20 з багатих родин, які могли дозволити собі придбати сюртуки [47]. Отже, тужурка для студентів спеціальних інститутів була чимось на зразок сюртука для студентів університетів. Подібний вигляд мала форма студентів інших спеціальних інститутів, різниця полягала у кольорі сукна, околиці, облямівки, гудзиків, їхній кількості.

Запровадження форми 1885 р. підкреслило майнове розшарування в середовищі студентства. На противагу незаможним юнакам, які через брак коштів носили поношений одяг, вирізнялися т.зв. «білопідкладочники» – заможна молодь аристократичного походження, що одягала мундири з тонкого англійського сукна на білій підкладці, з білим кантом; певний час обов'язковими для них були високі тверді комірці та білі рукавички, а в зимовий час – багаті шинелі з бобровими комірами. Ці юнаки відзначалися франтуватістю й презирливим ставленням до інших студентів «плебейського» походження, й замикалися в окрему касту [48].

Не залишилося багато інформації про зовнішній вигляд вільнослухачок і курсисток 1860-х – 1880-х рр. У газетах 1860-х рр. писали: «Більшість нігілісток позбавлені жіночої грації й не мають потреби спеціально культивувати дурні манери, вони одягнені без смаку та брудно, рідко миють руки й ніколи не чистять нігтів, часто носять окуляри, стрижуть (а іноді голять) волосся. Вони читають виключно Фейербаха і Бюхнера. Ненавидять мистецтво. Звертаються до молодих людей на «ти», не соромляться у висловленнях, живуть самостійно або в фаланстерах й кажуть найбільше про експлуатацію праці, абсурдність інституції сім'ї і шлюбу, про анатомію» [49]. Отже, першою ознакою жінки, що прагнула рівноправ'я і кидала виклик суспільству, було стрижене волосся. О. Романович-Славатинський відзначав, що 1862 р., коли він входив до аудиторії Київського університету, аби прочитати лекцію, його вразило, що значна частина «була зайнята стриженими панянками в синіх окулярах» [50]. Дану традицію підхопили київські курсистки 1870-х – 1880-х рр., які «майже обов'язково обрізували собі коси» [51].

Одяг курсисток був доволі скромним. Дівчата ходили в маленьких шапочках, темних глухих сукнях до щиколоток, з білими комірцями. Звісно, без корсетів та кринолінів. Адже відомо, що кринолін вимагав допомоги покоївок, які прагнули натягнути верхню спідницю на металевий каркас, постійна допомога була необхідною й для затягування корсету. Неприпустимим для курсисток були шовкові сукні або блузи, які вони заміняли на вовняні, лляні чи бавовняні [52]. Курсистки, на думку Р. М. Кирсанової, реалізовували у своєму зовнішньому вигляді уявлення про жіночу гідність, естетизували вигляд скромної людини, що жила власною працею [53]. І в одязі слухачки вищих жіночих курсів (далі – ВЖК) прагнули наслідувати зовнішність демократично налаштованого студентства. Як і студенти, вони ходили в окулярах, навіть якщо не мали проблем із зором, замість зимового пальта накидали пледи, полюбляли чоловічі фетрові капелюхи, стригли волосся по-чоловічому, деякі з них палили [54], дівчата-нігілістки, що співчували народництву, полюбляли гарібальдійки

(сорочки червоного кольору) та український національний костюм [55]. Характерним є опис курсистки 1880-х рр. Олени Доброграєвої, ініціаторки створення на Київських ВЖК українського народницького гуртка: «Струнка та гарна, чорнява з смуглявим обличчям, темними очима та трохи кучерявим волоссям народженки півдня, Доброграєва зовсім не дбала за красу й ніколи не прикрашалась; ходила завсіди гладенько зачісана, в убранні старечого крою; жила вона справді таки аскетично. Ніколи не пильнувала ні своєї догоди, ні здоров'я, повсякчас уся зайнята громадськими справами...» [56].

Дещо змінився зовнішній вигляд курсисток на початку ХХ ст. Насамперед тому, що питання жіночого рівноправ'я вже не здавалося таким кричущим й у жінок зникла потреба доводити своє право на вищу освіту. По-друге, в середовищі курсисток різко стала простежуватися матеріальна різнорідність. Заможні юристки, дочки великих комерсантів і банкірів, зовнішнім виглядом значно вирізнялися з маси бідних дівчат. Слухачки юридичного відділення Київських ВЖК одягали наймодніші капелюхи-панамі або волосяні соломки із пір'ям еспрії та плізерами, що коштували по 60–70 руб. за штуку, ходили з діамантовими сережками; у шовковому вбранні, з гірками з писців або чорно-бурих лисиць на плечах. А взимку – в котикових або каракулевих манто [57]. Інші курсистки одягалися скромніше. На зміну популярним у попередню епоху вовняним і напіввовняним сукням, які продовжували носитися дівчатами, прийшли вовняні блузки, білі кофтини із чорними або коричнево-бордовими спідницями в клітинку [58]. Дівчата одягали пальта на ваті або недорогому хутрі. Зінаїда Тулуб, що здобувала вищу освіту на Київських ВЖК на початку ХХ ст., пригадувала: «Любила я прийти свіжою й холодною з морозу в аудиторію, у сліпучо білому високому крохмальному комірці, зі строго зав'язаним галстуком-самов'язом на чистенькій, добре зшитій англійській блузці, з гарно зачесаним важким грецьким вузлом темно-каштанового волосся на потилиці... А навкруги строкатість жіночих, красиво зачесаних голівок, легкий шелест суконь, невловимий потік тонких парфумів» [59]. Попри матеріальні утиски, дівчата все одно прагнули виглядати модно. Так, київська курсистка початку ХХ ст. Анна Ахматова не могла собі дозволити двічі прийти в гості в тому самому капелюшку, а тому вирішила зробити з двох старих новий [60]. І навіть найбільш бідні курсистки, прагнучи не відставати від моди, одягали ватинові білі шапочки з букетиком фіалок збоку. Що стосується одягу, який носили на урочисті події, то і тут різким став контраст між старими і новими курсистками. Останні мали хоча б одну бальну сукню; бідніші з них відвідували вечори в білій або рожевій шовковій блузі, іноді в тій самій спідниці, в якій сиділи на лекції [61]. Втім, курсистки початку ХХ ст. ставили жіночість на перше місце, і це аніскільки не заважало їм займатися громадською діяльністю й брати участь у політичному русі.

Особливу групу серед студентства складали вихованці закритих закладів, які забезпечувалися одягом та взуттям й могли по закінченні курсу залишити їх в себе. У середині ХІХ ст. студенти КДА носили шинелі з капюшонами з світло-сірого сукна та фланелевою підкладкою та суконну сюртучну пару, що видавалася на початку першого навчального року та при переході на старший курс. Перед закінченням навчання академістам шили формені фраки з темно-зеленого сукна зі срібними гудзиками, в яких вони з'являлися на службу, а до цього приходили на випускний іспит, виступали в церкві на останньому молебні [62]. По закінченні КДА випускники могли здійснювати візити до своїх знайомих у нових віце-мундирах, що в навчальний час вважали непристойним [63]. Відомі випадки носіння одягу, підпорядковані традиціям. Так, на заняття одягали піджаки, але на лекції інспектора І. М. Королькова (кінець ХІХ ст.) всі приходили в сюртуках [64]. Правилами регламентувалася довжина студентського одягу: сюртуки мали бути нижче коліна, принаймні, на три вершки, що перевірялося

керівництвом закладу, особливо за ректорства Філарета, який висміював студентів, які замовляли короткий одяг [65].

Через дію підрядного способу забезпечення казенними речами одяг часто виявлявся невисокого гатунку. Тому бажаючі носити краще вбрання домовлялися із шевцем за відповідну плату. М. Петров у листі до брата обурювався: «Калаш тут не дають; сюртуки тутешні казенні не хвалять і радять додати шевцю рублів шість, аби сюртук був чистішим» [66]. Інколи влаштовувалися акти невдоволення своїм одягом: зокрема, один студент обвинувачував кравця, нібито той зшив йому комір сюртука не з того сукна, інший академіст, взявши від шевця одну пару чобіт, а за другу отримавши гроші, вимагав, аби той, всупереч контракту, зробив йому шкіряні нашивки на старі чоботи, за відмову ж скаржився Правлінню [67].

Окремо шився літній та буденний одяг з легкого сірого трико – сюртуки, довгі пальта без талії, короткі піджаки, що набули популярності наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (у середині ХІХ ст. вони вважалися буденною формою одягу, яку носили в номерах та на відпочинку на дачі; для відвідування занять та прогулянок містом існували суконні сюртучні пари). Окремого верхнього одягу на літо не видавалося, тому студенти шили собі за власний кошт накидки чорного кольору [68].

Загальні тенденції кінця ХІХ – початку ХХ ст. до спрощення одягу світського студентства були характерними й для вихованців духовних навчальних закладів. Суворі регламентація життя академістів виявлялася у запровадженні 1896 р. форменого одягу – мундирного сюртука, в якому мали з'являтися на богослужіння, екзамени та урочисті акти, до начальства та викладачів й урядових осіб [69], та тужурки як буденної форми одягу, в якій можна було перебувати вдома, відвідувати лекції та їдальню, здійснювати прогулянки академічними алеями та вулицями. Причому вона мала бути застібною на всі 6 гудзиків того чи іншого борту. Заборонялося носити партикулярне вбрання чи його частини (партикулярне пальто при форменому кашкеті або баранячу шапку при форменому пальті, кольорові брюки при мундирі чи тужурці), українські сорочки й кольорові рубахи на випуск понад брюки, підперезані шнуром, а також палки. Проте не заперечувалося носіння дощових плащів замість парасольок. Єдиною пільгою у носінні партикулярного одягу користувалися вступники, яким дозволяли доношувати його протягом року у своїй кімнаті. Дія правил носіння форменого одягу розповсюджувалася і на квартирних студентів [70].

Для придбання білизни та дрібних приналежностей щороку, перед відкриттям контрактного ярмарку (у січні-лютому), студенти отримували «контрактні гроші» (10 руб. на початку 1850-х рр.), які витрачалися часто на власний розсуд, адже білизну юнаки привозили з дому, а звіту про витрати коштів в КДА не вимагали [71].

І все ж студенти закладів закритого типу не стикалися з проблемами пошуку заробітку. А пересічний студент мусив про це думати, адже видатки на одяг, згідно з анкетною М. Х. Бунге 1872 р., складали 17,6 % бюджету, або 66 руб. на рік [72]. Не всі студенти були забезпечені навіть необхідним одягом. За даними Першого харківського студентського перепису (1909 р.), 16,7 % респондентів не мали зимового пальта, причому найменш забезпеченими були універсанти (17,2 %) та технологи (20,1 %), найбільш забезпеченими – курсистки (6,1 %) [73]. Причини цього полягають й в дорожнечі одягу. Приміром, 1890 р. формені студентські сюртуки коштували 15–18 руб., брюки-трико – 4–12 руб., костюми піджачні – 14–38 руб. Особливо дорогим був зимовий одяг: пальта, шинелі – 16–44 руб. [74], хутряна шапка – 5–6 руб., валянки – 3–5 руб. [75] Дешевшим був жіночий одяг: на початку ХХ ст. кофточка та сорочка коштували 50–65 коп., спідниця – 1,25–2,5 руб., панчохи – від 30 коп. пара [76]. Більш заможні студенти шили одяг на замовлення; часто власники магазинчиків одягу, розуміючи, що студентство є їхнім постійним клієнтом, пропонувало свою продукцію зі знижкою,

зокрема організовували сезонні розпродажі, де ціни опускалися на 20–25 % [77]. Зекономити на одязі можна було, придбавши його в товаришів, на ринках чи в лахмітників.

Перша світова війна остаточно розхитала інститут студентської уніформи. Спираючись на іконографічні джерела, професор А. Є. Іванов спостерігає все більше поширення зображень молоді в цивільному одязі, воєнній формі. Навчальну адміністрацію в роки воєнного лихоліття, звісно, більше турбували інші проблеми, аніж пошук порушників дисципліни серед студентства [78].

Отже, одяг студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. пройшов декілька етапів у своєму розвитку: від жорсткої регламентації носіння форми до повної її заборони, а потім відновлення і носіння на демократичних засадах. Безальтернативність форми була пов'язана не лише із регулятивною функцією нагляду за студентами, але й з притаманним для її носіїв почуттям честі мундиру. Поява в кінці XIX ст. в системі вищої освіти Російської імперії спеціальних інститутів викликала до життя новий елемент у форменому одязі – тужурку, яка з часом перетворилася на загальностудентську форму і символ неможливого студента, що протиставляв себе аристократичній верстві білопідкладочників. Студентський одяг був відображенням не лише національного походження, майнового становища, але й набув політичного забарвлення.

РЕЗЮМЕ

В статтю розглянуто місце одягу (форменого і будничного) в повсякденному житті студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX вв. Показано, як через вимоги до зовнішності студентів здійснювався нагляд за навчально-виховним процесом. Доказано, що одяг був символом корпоративної культури студентства, засобом відображення студентської ментальності.

Ключевые слова: студентство, одяг, підросійська Україна, Міністерство народної освіти, корпоративна культура, мода.

SUMMARY

The article examines the place of clothing (uniform and casual) in the daily life of students of Ukraine under the Russian Empire in the second half of the 19th century – the beginning of the 20th century. It is exposed how the teaching and educational process was supervised through the student exterior requirements. It is proven that clothing was a symbol of the corporate culture of students, a means of displaying student mentality.

Keywords: students, clothing, Ukraine under the Russian Empire, the Ministry of Education, corporate culture, fashion

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского Университета Св. Владимира / Владимирский-Буданов М. Ф. – К.: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1884. – Т. 1. – 674 с.
2. Посохов С. И. Форменная одежда студентов императорских российских университетов / С. И. Посохов // *Universitates*. – 2000. – № 2. – С. 36–43.
3. Кобченко К. Одяг «нових жінок»: вбрання курсисток у другій половині XIX – на початку XX століть / К. Кобченко // *Український modus vestiendi – спосіб зодягання* / [за ред. М. І. Обушного]. – К. : Київський ун-т, 2008. – С. 190–205.
4. Иванов А. Е. Мир российского студенчества. Конец XIX – начало XX века /

- Иванов А. Е. – М. : Новый хронограф, 2010. – 360 с.
5. Кирсанова Р. М. Русский костюм и быт XVIII – XIX веков / Кирсанова Р. М. – М. : Слово / SLOVO, 2002. – 224 с.
 6. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб. : Тип. Имп. Академии наук, 1865. – Т. 3. – 911 с.
 7. Первая Харьковская студенческая перепись // Записки Имп. Харьк. ун-та. – 1912. – Кн. 4. – С. 1–114.
 8. З іменем Св. Володимира : Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників : у 2 т. / [упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський]. – К. : Заповіт, 1994. – Кн. 2. – 453 с.
 9. Иванов А. Е. Указ. соч. – С. 199.
 10. Леваковский Н. Университет пятидесятих годов / Н. Леваковский // Русская старина. – 1917. – Кн. 4–6. – С. 63.
 11. Владимирский-Буданов М. Ф. Указ. соч. – С. 605–607.
 12. Кирсанова Р. М. Указ. соч. – С. 189–190.
 2. Державний архів м. Києва, ф. 16, оп. 469, спр. 282, арк. 3.
 3. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 469, спр. 282, арк. 3 зв.
 4. Леваковский Н. Указ. соч. – С. 67.
 5. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 469, спр. 282, арк. 9.
 6. Петров М. І. Скрижалі пам'яті / [упоряд. В. Ульяновського, І. Карсим]. – К. : Либідь, 2003. – С. 307.
 7. Кирсанова Р. М. Указ. соч. – С. 196–197.
 8. Вейнберг П. Харьковский университет в пятидесятих годах / П. Вейнберг // Рус. богатство. – 1905. – № 2. – С. 247–249; Сокальский П. П. Из воспоминаний о Харьковском университете конца 40-х годов / П. П. Сокальский // Киев. старина. – 1906. – № 5–6. – С. 65.
 9. Романович-Славатинский А. В. Моя жизнь и академическая деятельность. 1832–1884. Воспоминания и заметки / А. В. Романович-Славатинский // Вестник Европы. – 1903. – № 2. – С. 626.
 10. Владимирский-Буданов М. Ф. Указ. соч. – С. 617–618.
 11. Леваковский Н. Указ. соч. // Рус. старина. – 1917. – Кн. 7–9. – С. 110–111.
 12. Воспоминания И. В. Е. от детства до смерти (1841–1869) // Русская старина. – 1917. – Кн. 4–6. – С. 190.
 13. Посохов С. И. Указ. соч. – С. 39.
 14. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб. : Тип. Имп. Академии наук, 1865. – Т. 3. – Стб. 636, 1429–1430.
 15. Иванов А. Е. Указ. соч. – С. 200–201.
 16. Багалій Д. І. Вибрані праці : у 6 т. / [В. В. Кравченко (гол. ред.)]. – Х. : ХПІ «НУА», 1999. – Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія. – С. 19–20.
 17. Познанский Б. Воспоминания / Б. Познанский // З іменем... . – С. 18, 21.
 18. Старицький М. Из спогадів про М. Лисенка / М. Старицький // З іменем... . – С. 175, 177.
 19. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 707, оп. 261 (1864 р.), спр. 6, арк. 1–5.
 20. Посохов С. И. Указ. соч. – С. 40.
 21. Из споминів І. Білоконського // З іменем – С. 236.
 22. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 469, спр. 152, арк. 3; Бузескул В. П. Из истории Харьковского университета второй половины 70-х годов прошлого века (личные воспоминания) / В. П. Бузескул // Наукові записки науково-дослідчої кафедри

- історії української культури. – 1927. – № 6. – С. 13.
23. Кирсанова Р. М. Указ. соч. – С. 199.
 24. Кирсанова Р. М. Сценический костюм и театральная публика в России XIX века / Кирсанова Р. М. – Калининград – М. : Изд-во «Артист. Режиссер. Театр», 1997. – С. 118.
 25. Линниченко И. Прерванный юбилей / И. Линниченко // З іменем... – С. 241–242.
 26. Дебагорий-Мокриевич В. Университетское время и начало моего народничества / В. Дебагорий-Мокриевич // З іменем ... – С. 188.
 27. Русов А. Злоключения трех киевских студентов в прошлом столетии / А. Русов // Киевская старина. – 1904. – № 11. – С. 337.
 28. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб: Тип. Высоч. утвержд. Т-ва «Общественная Польза», 1894. – Т. 10. – Стб. 53–61. 159.
 29. Описание форменной одежды студентов Императорских российских университетов // Журнал МНП. – 1885. – Июль. – С. 4.
 30. ЦДАК України, ф. 707, оп. 146, спр. 51, арк. 2–5 зв., 13–13 зв.
 31. Держархів Харківської обл., ф. 770, оп. 1, спр. 322, арк. 1.
 32. ЦДАК України, ф. 707, оп. 146, спр. 51, арк. 38.
 33. Держархів Одеської обл., ф. 42, оп. 35, спр. 422, арк. 1–4.
 34. Заславский Д. Предрасветное / Д. Заславский // З іменем ... – С. 358.
 35. Холодный Н. Воспоминания и мысли натуралиста / Н. Холодный // З іменем ... – С. 321.
 36. Держархів Харківської обл., ф. 770, оп. 1, спр. 322, арк. 2–3 зв.
 37. Фабрикант М. Из прошлого Харьковского медицинского института / М. Фабрикант // Фронт науки и техники. – 1935. – № 11/12. – С. 64.
 38. Кирсанова Р. М. Русский костюм ... – С. 202.
 39. Романович-Славатинский А. Моя жизнь и академическая деятельность. 1832–1884 годы. Воспоминания и заметки / А. Романович-Славатинский // Вестник Европы. – 1903. – Кн. 4. – С. 565.
 40. Білінський М. З минулого пережитого. 1870–1888 / Микола Білінський // Україна. – 1928. – № 2. – С. 119.
 41. Каминская Н. М. История костюма / Каминская Н. М. – М. : Легкая индустрия, 1977. – С. 107.
 42. Кирсанова Р. М. Сценический костюм ... – С. 115.
 43. Відділ рукописних фондів та текстології ІЛ імені Т. Г. Шевченка, ф. 150, спр. 86, арк. 29.
 44. Кирсанова Р. М. Сценический костюм... – С. 114–115; Із споминів І. Білоконського... – С. 237.
 45. Беренштам-Кістяківська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та початку 1890-их років / М. Беренштам-Кістяківська // За сто літ : матер. з громад. та літер. життя України XIX і поч. XX ст. – 1928. – Т. 29. – Кн. 3. – С. 208.
 46. Відділ рукопис. фондів та текстології ІЛ ім. Т. Г. Шевченка, ф. 150, спр. 86, арк. 252.
 47. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 267, спр 17, арк. 84.
 48. Відділ рукописних фондів та текстології ІЛ імені Т. Г. Шевченка, ф. 150, спр. 86, арк. 223, 252–253
 49. Ольшанская Е. Анна Ахматова в Киеве [Електронний ресурс] / Евдокия Ольшанская. – Режим доступа: <http://www.akhmatova.org/articles/olshanskaia.htm>.

50. Відділ рукописних фондів та текстології ІЛ імені Т. Г. Шевченка, ф. 150, спр. 86, арк. 253, 255.
51. Певницкий В. Ф. Певницкий В. Ф. Мои воспоминания : в 2 т. / Певницкий В. Ф. – К. : Тип. П. Т. Корчак-Новицкого, 1911. – Т. II. – С. 70–71.
52. Фоменко К. И. Двадцать первый курс Киевской духовной Академии / К. И. Фоменко // Труды КДА. – 1912. – № 10. – С. 338.
53. Рибинський В. До історії Київської духовної академії. Курс 1887–1891 рр. Спогади / В. Рибинський // Хроніка 2000. – 1997. – № 17/18. – С. 172.
54. Петров М. І. Скрижалі пам'яті : коментарі та додатки / [упоряд. В. Ульяновського]. – К. : Прайм, 2003. – С. 180.
55. Петров М. Скрижалі пам'яті... . – С. 226.
56. Петров М. Скрижалі пам'яті : коментарі та додатки... . – С. 203.
57. Певницкий В. Ф. Указ. соч. – С. 71–72.
58. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 1, спр. 8348, арк. 1–4.
59. Правила для студентов Киевской Духовной Академии. – К. : Тип. И. И. Чоколова, 1911. С. 19–20, 27.
60. Певницкий В. Ф. Указ. соч. – С. 72–73.
61. Молчанов В. Б. Добробут студентів України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / В. Б. Молчанов // Укр. іст. журн. – 2005. – № 2. – С. 44–45.
62. Первая Харьковская... . – С. 43.
63. Харьков. губерн. ведомости. – 1890. – 9 янв. – С. 4.
64. Молчанов В. Б. Вказ. праця. – С. 47.
65. Южный край. – 1901. – 16 окт. – С. 8; Южный край. – 1902. – 5 июля. – С. 6.
66. Харьк. губерн. ведомости. – 1890. – 9 янв. – С. 4.
67. Иванов А. Е. Указ. соч. – С. 236.

Надійшла до редакції 5.03.2012 р.

ББК Р28г(4Укр-4Дон)6

З ІСТОРІЇ ФАРМАКОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ У ХХ СТОЛІТТІ НА ПРИКЛАДІ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

В.І. Карачевська

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто процес виникнення і поширення терміну «фармакологія», визначено головні етапи розвитку фармакологічної галузі України на фоні світових наукових досягнень. Особлива увага спрямована на створення кафедри фармакології при Донецькому національному медичному університеті ім. Горького. Автор висвітлює діяльність Ігоря Васильовича Комісарова, визначає сферу інтересів і роль наукових звершень академіка для української та світової фармакології. Стаття розрахована на широке коло читачів, передусім історичної та медичної галузей науки.

Ключові слова: фармакологія, Аптекарський приказ, токсикологія, діагностика, Державний фармакологічний центр України, синаптичні рецептори, електрофізіологічні методи.

Важливою складовою соціально-економічної сфери суверенної України є інфраструктура охорони здоров'я. Процеси, пов'язані з фармакологічними питаннями протягом незалежності держави потерпали від значних невдач і змушували до пошуку

© Карачевська В.І., 2012

нових механізмів регулювання цієї галузі. Саме тому доцільним виступає дослідження історичного досвіду в цій сфері.

Історіографічна складова роботи представлена працями як істориків медицини, так і вчених-гуманітаріїв. Серед них можна назвати дослідження Г.Є. Батрака, В.В. Закусова, І.В. Комісарова, А.Н. Кудріна. Слід зазначити, що наразі не створено спеціального узагальнюючого дослідження з питань фармакології Донецького регіону.

Джерельна база репрезентована архівними документами Державного архіву Донецької області, а також матеріалами періодичних журналів «Радянська Донеччина», «Радянський медик», що в достатній мірі охоплюють проблему.

Головною метою роботи є висвітлення й узагальнення аспектів з історії становлення фармакологічної галузі медицини в Україні в ХХ столітті, а також визначення особливостей цих процесів у Донецькій області.

Існує багато думок щодо походження сучасної фармакології та медицини. Однак відомо, що в різних цивілізаціях ще з давніх-давен використовували різні речовини для лікування тих чи інших хвороб. Велике місце в зародженні фармакології та медицини посідає саме наука хімія, у минулому – алхімія. Починаючи від збирання лікарських рослин, їх перетирань, використання мінеральних джерел, бере свій старт фармакологія.

Фармакологія (pharmakon – ліки, отрута; logos – поняття, вчення) – наука, яка вивчає вплив лікарських речовин на організм людини і тварини [1]. Протягом усієї історії людства рослини широко використовувалися для лікування захворювань, а також для отруєння тварин. Систематизовані свідчення про фармакологію містяться ще в давньоєгипетських папірусах. Гіппократ, який вважається представником матеріалістичного напрямку в медицині, говорив про те, що знаходиться під землею й над землею, можна лише здогадуватися. Тому він підкреслював залежність організму від зовнішніх умов: їжі, води, рослин. Здоров'я вчений пов'язував з балансом чотирьох рідин, порушення яких приводить до хвороби. Розвинув учення Гіппократа Гален, який установив залежність між головними філософськими думками свого часу й уявами в галузі патології та фармакології. Зберігачами знань античних греків і римлян у галузі медицини вважалися араби, зокрема видатний лікар Ібн-Сіна. Окрім описання сотень лікарських рослин, учений наводить і рецепти приготування різних ліків. У ХVІ ст. Парацельс розвинув уявлення щодо дозування ліків. У ХVІІІ ст. Ганеман запропонував власну систему лікування – гомеопатію. Експериментальна фармакологія почала розвиватись із середини ХІХ ст. [2].

Під безпосереднім впливом Заходу і Сходу знаходилася територія України. Праці лікарів Київської Русі відіграли важливу роль в історії розвитку фармакології. Перші систематичні описи лікарських речовин з'явилися у ХІІІ – ХV ст. На початку ХVІІ ст. було засновано Аптекарський приказ, який узяв під свій контроль діяльність медичною та аптекарською справами. Ця організація займалася збиранням, закупівлею, обміном та контролем якості лікарських трав. Фармакологічна наука в Україні зароджується з моменту заснування Києво-Могилянської академії. Її випускник Нестор Амбодик написав перший у світі посібник з фармакології, де зібрав та систематизував відомості про рослини та їх лікарські властивості.

У ХІХ ст. прогрес теоретичної хімії, великі відкриття М. В. Ломоносова, А. Лавуазьє, Д.І. Менделєєва, досягнення в області біології, стимульовані створенням мікроскопа (Левенгук ХVІІ ст.), розвиток клітинної теорії та бактеріології тісно зблизили дороги хімії і медицини і сприяли появі плідних ідей. Блискучим вираженням нових ідей виявилось створення методу дезінфекції. Хіміки знайшли речовини, здатні знищувати в навколишньому середовищі невидимих і лютих ворогів організму – мікробів, що викликають нагноєння ран, загальне зараження крові, різні інфекційні захворювання [3]. У 1842 році було відкрито кафедру фармакології в Київському

медичному інституті ім. академіка О.О. Богомольця. За безпосереднім завідуванням професора В.В. Бекера були розроблені програми із загальної терапії та фармакології.

Вагомий внесок у розвиток фармакології належить вихованцю медичного факультету Київського університету професору В.І. Дибковському. Професор В.І. Дибковський був блискучим лектором, висококваліфікованим методистом, здобув авторитет новатора, шукача цікавих методів і підходів у галузі фармакології, токсикології, біохімії. Разом з учнями створив основу для подальшого розвитку Київської школи фармакологів. Під час Великої Вітчизняної війни Київський медичний інститут евакуювали в Челябінськ, де з вересня 1941 року проводилися систематичні заняття з фармакології. Після повернення інституту до Києва в 1944 році кафедру фармакології Київського медичного інституту очолив професор О.І. Черкес, дійсний член АМН СРСР, академік. У роки Великої Вітчизняної війни професор О.І. Черкес – головний токсиколог народного комісаріату охорони здоров'я СРСР. Широкі наукові інтереси О.І. Черкеса охоплювали питання загальної фармакології, зокрема вивчення біохімічних основ механізму дії лікарських речовин, особливості фармакологічної реакції залежно від висхідного функціонального стану організму, роль вегетативної нервової системи у формуванні реакції організму на ліки й отрути, фармакодинаміка ліків в умовах експериментальної патології. У період 1971 – 1972 років кафедру фармакології очолила доктор медичних наук, професор Н.М. Дмитрієва, яка гідно розвивала актуальні проблеми загальної фармакології і вивчала вплив серцевих глікозидів на енергетичний обмін міокарда інтактних тварин та за умов серцевої недостатності. Продовжувачем ідей академіка О.І. Черкеса є його учень, лауреат Державної премії, заслужений діяч науки й техніки України, академік НАН АМН України та Нью-Йоркської академії наук, професор І.С. Чекман, який очолив кафедру фармакології Київського медичного інституту ім. академіка О.О.Богомольця в 1972 році. За останні роки розпочались дослідження в галузі фізико-хімічної фармакології. Результати досліджень у цьому напрямку дозволили встановити нові аспекти механізму дії серцево-судинних та метаболічних речовин, виділити процес комплексоутворення з біометалами та біолігандами в реалізації фармакологічної реакції.

Професор С.М. Дрогвоз, доктор медичних наук, завідувача кафедрою фармакології Харківської фармацевтичної академії, зробила великий внесок у розвиток нового напрямку щодо вивчення препаратів із гепатопротекторною й жовчогінною дією. Під керівництвом професора С.М. Дрогвоз на кафедрі фармакології впроваджені методи скринінгового і фармакологічного дослідження лікарських речовин. За участю професора С.М. Дрогвоз створено більше 20 лікарських засобів, 8 з них успішно використовуються в медичній практиці [4].

На медичному факультеті Ужгородського державного університету викладання фармакології було розпочате в 1948 р. Лекції з фармакології читала доцент А.Г. Петровська із Львівського медичного інституту: основний напрямок наукових праць – вивчення лікарських засобів, що впливають на травну систему. Петровська А.Г. уперше в Україні приділила значну увагу клінічній фармакології. У 1949 р. організовано кафедру фармакології медичного факультету Ужгородського державного університету.

У 1952 році було створено Інститут фармакології і хіміотерапії АМН СРСР. Його першим очільником став академік Академії медичних наук СРСР В.В. Закусов. Він зробив великий внесок у дослідження питань фармакології синаптичної передачі. Під керівництвом голови першої в СРСР лабораторії психофармакології Ю.І. Віхляєва були виконані піонерські праці з фармакокінетики психотропів. В Інституті створено нову галузь – воєнна фармакологія, у рамках якої було розроблено транквілізатор феназепам. Професор Б.І. Любимов розробив новий напрямок – лікарську токсикологію. Перші дослідження у сфері фармакогенетики були зроблені академіком С.Б. Середеніним.

Створення й затвердження масштабної регулюючої системи фармакологічного спрямування та нагляду в Україні розпочалося ще за часів існування Радянського Союзу, коли було створено Фармакологічну комісію МОЗ України. За наказом МОЗ СРСР від 1990 року при Головному управлінні науки та міжнародних зв'язків Міністерства охорони здоров'я УРСР було створено Фармакологічну комісію, а також затверджено положення про неї. Цим наказом Фармакологічній комісії МОЗ УРСР було делеговано право самостійно вирішувати питання, пов'язані з дозволом першої фази клінічних випробувань лікарських (лікувальних, профілактичних та діагностичних) засобів, розроблених в УРСР. Крім того, цим наказом було передбачено створення Республіканського Центру з експериментального вивчення нових фармакологічних засобів, що розробляються в науково-дослідних установах УРСР, який працював під наглядом та відповідно до вимог Фармакологічного комітету МОЗ СРСР. Також були започатковані лабораторії експертизи матеріалів доклінічного вивчення нових лікарських препаратів та нормативно-технічної документації на них [5]. Фармакологічна комісія була створена і працювала на базі Київського НДІ фармакології та токсикології МОЗ України. Головою комісії був призначений тодішній директор Київського НДІ фармакології та токсикології МОЗ України доктор медичних наук, професор І.С. Чекман. Важливо зазначити, що, незважаючи на короткий строк діяльності (1989 – 1992 роки) та стислі рамки повноважень у межах союзного законодавства, Комісія змогла привернути увагу керівництва республіки до реального наукового і промислового потенціалу України.

Із перших кроків існування незалежної держави її керівництво усвідомлювало, що одним із гарантів суверенності України, чинником європейського спрямування є самостійна політика в галузі забезпечення населення лікарськими засобами, створення власної системи контролю ліків. Тимчасовим Фармакологічним комітетом при МОЗ України було проведено велику організаційну та науково-методичну роботу. Було сформовано структуру, яка забезпечила виконання покладених на нього завдань, і в першу чергу, щодо насичення ринку необхідними лікарськими засобами. А також розроблено регламенти роботи, опрацьовано процедуру проведення експертизи ліків. У лютому 2000 року наказом МОЗ України Державний науково-експертний центр лікарських засобів було реорганізовано в Державний фармакологічний центр МОЗ України. Його директором було призначено член-кореспондента АМН України, професора Олександра Вікторовича Стефанова – директора Інституту фармакології та токсикології АМН України. Державний фармакологічний центр МОЗ України зберіг правонаступність як Фармакологічної комісії (1989 рік), Тимчасового фармакологічного комітету МОЗ України (1992 рік), Фармакологічного комітету МОЗ України (1993 рік), так і Державного науково-експертного центру лікарських засобів МОЗ України (1999 рік).

Головна мета діяльності Центру була визначена як здійснення наукової, експертної, консультативної, виробничої та іншої діяльності для захисту фармацевтичного ринку України від небезпечної та недоброякісної продукції.

Звертаючись безпосередньо до історії фармакології на території Донеччини, не можна не згадати кафедру фармакології Донецького національного медичного університету ім. М. Горького. Саме з її заснування можна говорити про початок фармакологічної служби області. Кафедра була утворена в 1933 році. До 1962 року її очолювали доцент М.Г. Степанов і доцент В.Е. Маєвський [6]. У період з 1962 – 1965 років функціонували дві кафедри фармакології: лікувального й педіатричного (завідуючий – доцент М.Л. Тараховський), санітарно-гігієнічного і стоматологічного (завідуючий – доцент І.В. Комісаров) факультетів. З 1965 року кафедри були об'єднані в одну і на протязі сорока років кафедру фармакології очолював член-кореспондент

НАНУ і АМНУ, професор І.В. Комісаров [7].

У довоєнні та перші післявоєнні роки на кафедрі вивчалися лікувальні властивості кисню, глюкози, вітамінів. З 1953 року досліджували функціональний стан тканин і органів після їх фармакологічної енервації та засоби терапії набряку легень. З 1961 року стали виконуватись дослідження з фармакології синапсів і речовин, що регулюють нервові та психічні функції. У 80-ті роки кафедра стала визнаним центром дослідження молекулярної фармакології синапсів [8].

Ігор Васильович Комісаров народився у Вологді в родині службовця в 1931 році. У 1954 році на відмінно закінчив Мінський медичний інститут, у 1956 році – аспірантуру при кафедрі фармакології під керівництвом професора К.С. Шадурського. З 1959 році І.В. Комісаров працює в Донецькому медичному інституті, пройшовши шлях від доцента до завідуючого кафедрою фармакології (з 1962 року).

Основний напрямок наукових досліджень професора – молекулярна фармакологія периферичної й центральної нервової системи. У 60-х роках він перший у вітчизняній фармакології сформулював теорію рецепції сигнальних молекул функціонально значимими макро-молекулами цитоплазматичної мембрани клітин, вивчив структурні особливості їх активних центрів, розвинув, математизував і експериментально обґрунтував принцип алостеризму у фармакологічних процесах. Нині цей принцип стає загальноприйнятою ідейною основою в інтерпретації механізмів дії і створення ряду ефективних психотропних препаратів. Цикл його робіт, в якому використано сучасні біохімічні, радіолігандні, електрофізіологічні методи, фундаментально проаналізовано механізми й процеси, що сприяють активації рецепторів із кінцевою відповіддю клітини, - цілком закономірно відзначено вищою професійною нагородою фармакологів країни – нагородою М.П. Кравкова. Монографія ж «Механізми хімічної чутливості синаптичних мембран» (1986 рік) одразу стала бібліографічною рідкістю [9].

І.В. Комісаров як учений проявився і в 282 наукових роботах, серед яких – шість монографій: «Елементи теорії рецепторів у молекулярній фармакології» (1969 рік), «Лікарська регуляція адренергічних процесів» (1976 рік), «Механізми хімічної чутливості синаптичних мембран» (1986 рік), «Бетакорболіни: хімія та нейробіологія» (1992 рік), «Модуляція ефективності міжнейронних зв'язків біорегуляторами і фармакологічними засобами» (1994 рік), «Синаптичні монотропні рецептори й пізнавальна діяльність» (2001 рік). Його наукові пошуки – ще й 33 винаходи [10].

Ігор Васильович, успішно розвиваючи важливий напрямок сучасної фармакології, створив цілу школу фармакологів Донбасу. Під його безпосереднім науковим керівництвом підготовлено й захищено 4 докторські й 31 кандидатських дисертацій.

Лекції педагога І.В. Комісарова відрізнялися широтою методологічних аспектів предмету, висвітленням найновіших фізіологічних і клінічних даних. За 54 роки роботи у вузі ним значно оновлено й перероблено методику викладання фармакології щодо запитів клініки, профілізації й удосконалення лабораторно-практичних занять, що знайшло відображення в написаних ним розділів ряду підручників та навчальних посібників. Студенти визнавали Ігоря Васильовича як дуже освіченого вимогливого спеціаліста, відмічали гостроту розуму та добре почуття гумору.

У власних пошуках І.В. Комісарова завжди відчувається новизна. Вона прослідковується й у вивченні ефективності фармакологічних та лікарських речовин. Цінність мають і законодавчо ствердженні гранично припустимі концентрації хімічних речовин, з якими мають справу працівники хімічних підприємств України. Ці дослідження ведуться в комплексі з НДІ фізико-органічної хімії та вуглехімії АН УРСР, НДІ фізіології ім. академіка О.О. Богомольця АН УРСР та НДІ фармакології АМН СРСР.

В останні роки важливе місце в дослідженнях Ігоря Васильовича і його колег

займали проблеми модуляції біологічно активними речовинами синаптичної передачі в центральній нервовій системі. Безсумнівно наукову новизну мають дослідження ноотропних засобів як можливих аллостеричних сенсibilізаторів глутаматних рецепторів мозку. Детально вивчені нейрохімічні механізми довгострокових змін ефективності глутаматергічної синаптичної передачі в мозку [11], як один із нових напрямків корекції порушень «психічних функцій».

Поряд із глибокою різнобічною розробкою фундаментальних проблем взаємодії біологічно активних речовин із субстратами клітини велику увагу вчений приділяв пошуку високоефективних фармакологічних і лікарських засобів. Під керівництвом І.В. Комісарова були проведені клінічні дослідження, а потім успішно пройшли клінічні випробування: місцево анестезуючий засіб індокаїн, ноотропний засіб карбацетам і новий антиеметик піріапірон. За його участю й під безпосереднім керівництвом визначені та законодавчо закріплені допустимі концентрації майже 20 хімічних речовин, з якими мають справу робітники на хімічних підприємствах України. І.В. Комісаров мав авторитет у наукових колах України і країн СНД. Він був членом науково-експертної ради Державного фармакологічного центру МОЗ України, членом правління Українського товариства фармакологів, членом редакційної колегії журналів «Нейрофізіологія», «Міжнародний медичний журнал», «Експериментальна і клінічна фармакологія», «Архів клінічної та експериментальної медицини», депутатом Донецької обласної Ради народних депутатів, членом-кореспондентом АН УРСР.

Отож, історія української фармакології, передусім Донецького краю, відзначається широким спектром авторських винаходів і наукових досліджень. Фармакологи успішно втілювали та пристосовували до регіональних особливостей досягнення світової науки, а також знання кібернетики, молекулярної біології, фізики, хімії.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена основним віхам формування фармакологічної галузі медицини України. Було визначено характерні риси Донецької служби фармакології, проаналізовано внесок місцевих науковців під керівництвом І.В. Комісарова.

Ключові слова: фармакологія, Аптекарський приказ, токсикологія, діагностика, Державний фармакологічний центр України, синаптичні рецептори, електрофізіологічні методи.

SUMMARY

The article is devoted to the main milestones of forming pharmacological field of medicine in Ukraine. It was identified characteristics of Donetsk service Pharmacology, analyzed the contribution of local scientists and physicians under the direction of I.V. Komissarov.

Keywords: pharmacology, drugstore commandment, toxicology, diagnosis, State Pharmacological Center of Ukraine synaptic receptors, electrophysiological methods.

ПОСИЛАННЯ І ПРИМІТКИ:

1. Новейший энциклопедический справочник здоровья и медицины в таблицах / О.О. Демина. – Донецк: БАО, 2011. – 896 с.
2. Кудрин А.Н. Фармакология: Учебник / А.Н. Кудрин. – М.: Медицина, 1991. – 495 с.
3. Корпачев В.В. Популярно о фармакологии / В.В. Корпачев. – К.: Наукова думка, 1989. – 184 с.
4. Гаевый М.Д. Фармакология: Учебник / М.Д. Гаевый. – М.: Медицина, 1983. –

318 с.

5. Батрак Г.Е. Фармакология и перспективы ее развития в условиях перестройки / Г.Е. Батрак. – К.: Здоровье, 1989. – 56 с.
6. www.dsmu.edu.ua – офіційний сайт Донецького національного медичного університету ім. М. Горького.
7. Державний архів Донецької області. Фонд Р-4856. Отдел здравоохранения Донецкого облисполкома. 1965 – 1996 гг. – Оп.1. – Спр.1655. – Таблицы основных показателей работы медицинских учреждений области (1968 – 1973 гг.). – 26 арк.
8. Клиническая фармакология / В.В. Закусов, И.В. Комиссаров, В.Н. Синюхин. – М.: Медицина, 1978. – 607 с.
9. Саганенко І. Здрастуйте, професоре / І. Саганенко // Радянська Донеччина. – 1976. – 4 квітня. – С. 6.
10. Талаласенко О. Наш член-кореспондент / О. Талаленко // Радянський медик. – 1991. – 25 квітня. – С. 8.
11. Комиссаров Игорь Васильевич // Здоровье-дайджест. – 2011. – 21 января. – С. 2.

Надійшла до редакції 20.04.2012 р.

ББК ТЗ(4УКР)621-5

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У 20-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

В.І. Ізюмов

АНОТАЦІЯ

У статті досліджується проблема української державності у період лібералізації 20-х років ХХ століття. Міститься теоретичний огляд розвитку дефініції «держава», розроблений видатними російськими і українськими вченими. На основі археографічних, архівних джерел та мемуарів проаналізовано фактичний матеріал становлення і функціонування радянської України. Визначаються основні риси «субдержави» - УСРР, її місце та стан у Союзі радянських республік і тенденції розвитку.

Ключові слова: державність, лібералізація, українізація.

Державотворчі процеси мають універсальні причини і конкретно-історичні особливості прояву на всіх континентах і у кожного народу, який досяг відповідного рівня розвитку. То ж постановку проблеми українського етатизму слід розглядати у контексті всесвітньої історії певного періоду на базі досягнень суспільних наук, зокрема філософії історії та політології.

Поняття «держава» як принциповий термін історіософічної концепції історії України знаходило відповідне тлумачення у фундаментальних працях славетних дослідників української історії, які намагалися визначити дефініцію держави, її парадигму і перспективу. Важко переоцінити внесок знаних фахівців ХХ століття: П. Ісаїва, Б. Кістяківського, В. Липинського, І. Лисяка-Рудницького, М. Лозинського, О. Оглоблина, О. Прицака, С. Томашівського, М. Чубатого, С. Шелухіна, А. Яковліва, але дихотомічна проблема «держава-суспільство» і сьогодні залишається актуальною.

Ще у ХІХ столітті видатні російські вчені Б. Чичерін і В. Ключевський намагалися абсолютизувати вирішальну роль держави в житті суспільства. «Государство – есть внешняя форма общежития, высшее проявление народности в общественной сфере» - писав Б. Чичерин [1]. В. Ключевський вважав державу

основним рушієм історії, її «маховим колесом». У вступній частині до «Курса русской истории» він підкреслив: «Государство и народность – главные предметы курса» [2]. Кредо українського вченого М. Лозинського: «Державна незалежність як основа життя нації» поділяє і розвиває сучасний видатний дослідник Омелян Пріцак [3]. І хоча залишається авторитетним і популярним бакунінський афоризм про «государство – исторически необходимое зло», все ж більшість дослідників обстоює позитивну суть держави, погоджуючися з висновком Гегеля: «Наука о государстве есть представление той организации, какой обладает народ как внутри себя живое органическое целое» [4]. Дуже цікавою і повчальною є еволюція поглядів на державну ідею Михайла Грушевського: від негативних – у молодого науковця, до державницьких у політичного діяча. У своєму політичному заповіті «На порозі нової України. Гадки і мрії», написаному в березні 1918 року, він наполягає: «...українське громадянство, українська демократія повинна перейняти почуття державності – патріотизму і пієтизму, для своєї трудової держави, зробити її центром, все будувати на державнім фундаменті...» [5]. Творча спадщина М. Грушевського надала сильний імпульс вивченню історії держави і права, суспільно-політичного життя українського народу і політичної культури. Сучасна історична і політологічна думка, використовуючи надбання М. Грушевського і його школи, збагачена фундаментальними археографічними публікаціями та глибокими науковими дослідженнями гуманістичної концептуальності, які трактують державу як детермінований історичний тип іманентної політичної організації суспільства [6].

На протязі віків соціальна інтуїція підказувала українцям необхідність боротьби за незалежну державу, але нестача сил і доброї вдачі, спротив і агресія історичних сусідів не дозволили нашому народові вибороти право на самостійне державне життя за часів Хмельницького і Мазепи. Українська революція 1917-1920 рр. наблизилася до досягнення мети, однак її здобутки виявилися не такими, як ждали. І все ж «...хоч мрії про незалежність лишилися нездійсненими, багато українців мали підстави вважати, що революція не покинула їх з порожніми руками... у 20-ті роки впевненість українців у власних силах, їхні прагнення переживали гідне подиву відродження, і цей період часто вважають золотим віком українців під владою Рад» [7].

6 січня 1919 року у Харкові прокомуністичними силами була проголошена Українська соціалістична радянська республіка (УСРР), яка у грудні 1922 р. увійшла до складу Радянського Союзу. Згідно з Ризьким мирним договором від 18 березня 1921 року між Російською Федерацією і УСРР з одного боку і Польщею з другого, територія УСРР мала становити 452 тис. кв. км. з населенням 25,5 млн. чоловік. Здавалося, велика та довгоочікувана мрія стала реальною – український народ мав відтепер загально визнану власну державу. Але доля українців у складі СРСР виявилася трагічною і безперспективною. У народу не вистачало сил, волі і терпіння, щоб створити і захистити власну незалежну державу, розбудувати демократичні структури, розвинути ефективну модерну економіку та культуру. І все ж, навіть цей тернистий шлях дає великий і вкрай необхідний емпіричний матеріал, важливий досвід суспільного і державного життя. Сучасні соціально-політичні тенденції переконують, що народи світу ототожнюють свободу, незалежність, прогрес зі створенням самостійних держав. Яскравою ілюстрацією цього прагнення є історична доля СРСР, Югославії, Чехословаччини.

На цьому шляху особливо виділяються 20-ті роки, коли власне і закладалися, згідно з ленінською «національною теорією», формальні ознаки «суверенних держав», які «добровільно» входили до СРСР. Саме у цей час почався і закінчився трагедією процес українізації, а також перший етап демографічної і екологічної кризи України, викликаної форсованою індустріалізацією та колективізацією.

Історіографія цієї проблеми досить широка. Вчені, які керувалися марксистсько-ленінською методологією, прагнули фактичним матеріалом довести ідеологічну аксіому про безумовний тріумф ленінської національної політики, керівну, конструктивну і безпомилкову роль партії більшовиків і деструктивну, ворожу роль «націоналістів» та «націонал-ухильників». Прикладом можуть служити праці Б.М. Бабія, М.І. Супруненко, П.К. Стояна, О.Б. Слущького, І.І. Слинька та ін. [8]. Діаметрально протилежна точка зору обстоювалася в працях закордонних авторів: А. Авторханова, Д. Дорошенка, І. Мазепи, Н. Полонської-Василенко, Р. Саллівана, Т. Гунчака, І. Майстренка [9] і в дослідженнях сучасних вітчизняних істориків, насамперед, в блискучих творах С. Кульчицького, а також в роботах С. Лисенкова, Ю. Алексєєва, А. Слюсаренка, М. Томенка та ін.

Джерельна база проблеми велика і різноманітна: це кодекси, зібрання узаконень 20-х років, археографічні і статистичні збірники, мемуари В. Антонова-Овсієнка, Є. Бош, В. Винниченка, Л. Троцького, преса тих часів, нарешті, великі архівні масиви в Москві, Києві та на місцях, які тепер стали доступними для дослідників [10]. Серед значної кількості архівних документів для досліджуваної теми особливий інтерес становлять матеріали всеукраїнських з'їздів адміністративних працівників, центральної адміністративно-територіальної комісії з районування, статистичні підсумки виборчих кампаній, бюлетені центральної виборчої комісії про хід та наслідки виборів до Рад у 20-ті роки, огляд діяльності місцевих Рад та райвиконкомів України [11].

В умовах гіперцентралізованого радянського управління звітні матеріали надходили до Москви навіть з найвіддаленіших куточків держави. Тому московські архіви містять величезну кількість цінних документів з історії радянського державного будівництва в Україні, які вимагають наукової обробки і критичного осмислення. В 20-ті роки кремлівський уряд, під гаслом зміцнення союзу «рівноправних братніх республік» продовжував імперську політику, суть якої відверто і цинічно висловив голова ВРВР Л. Троцький «...так или иначе, а нам необходимо возвратить Украину России. Без украинского угля, железа, руды, хлеба, соли, Черного моря, Россия существовать не может, она задохнется, а с ней и советская власть и мы с вами» [12]. Але Л. Троцький і інші «вожді» під камуфляжною назвою «радянська влада» розуміли зовсім інше, реальне: дійсну владу групи узурпаторів-імперіалістів [13]. Відомий політолог М. Восленський у своїй книзі «Номенклатура» прийшов до незаперечного висновку: «В Советском Союзе власть не советская, а номенклатурная. Это диктатура, но не пролетариата, а класса номенклатуры» [14].

Ситуація в Україні 1921 року в умовах жахливого голоду, коли рівень промислової продукції впав до 10 %, а сільськогосподарської – до 25% у порівнянні з довоєнним часом, коли почалися робітничі страйки і масові селянські повстання, вимагала від влади екстрених і рішучих заходів, щоб врятуватись [15]. Під безпрецедентним ленінським тиском більшовицька партія вдалася до нової економічної політики і щільнішого поєднання політичних та економічних зв'язків між територіями, де їй вдалося прийти до влади. Створення Радянського Союзу відповідало цим прагненням. З цією ж метою у вересні 1922 року в Україні почалася адміністративно-територіальна реформа, яка закінчилася у березні 1923 р. Відтепер УСРР ділилась на 9 губерній, замість 12, як було раніше, 53 округи і 706 районів. Були також укрупнені сільради: з 15696 – створено 9307. А у жовтні 1924 р. до складу УСРР увійшла Молдавська автономна республіка. У 1925 році були зроблені ще певні адміністративно-територіальні пертурбації: у червні цього року було скасовано губернії і УСРР поділялась на 50 округів, 666 районів та 9287 сільрад. Оскільки значний прошарок населення складався з національних меншин (у 1925 році – 1 млн. 170 тис. чоловік, або 4,6% усього населення України), то було створено 5 німецьких районів і 168

національних сілрад, з яких 98 – німецьких, 31 болгарська, 26 польських, 5 єврейських, 5 чеських, а також білоруська, молдавська та албанська [16].

Взаємовідносини між Україною і Росією на початку 20-тих років вважалися конвенціональними і були оформлені робітничо-селянським договором від 28 грудня 1920 року, в якому фіксувалося: «обидва уряди визнають незалежність і суверенність кожної республіки і уклали цей договір, усвідомлюючи необхідність згуртувати свої сили в цілях оборони та в інтересах господарського будівництва» [17]. На протязі 1922 року було встановлене єдине, спільне громадянство, погоджена діяльність у справі кодифікації законодавства. Механізм «погодження» був своєрідний: «законодавчі органи УСРР творчо запозичували основні положення переважної більшості законодавчих актів РРФСР з найважливіших питань господарсько-культурного і суспільного-політичного життя» [18]. Наскільки важливою і цінною для більшовицького керівництва радянської України була ідея суверенітету, свідчить позиція першого секретаря ЦК КП(б)У Д. Мануїльського, який підтримував сталінську ідею «автономізації», і заява Політбюро ЦК КП(б)У, де заповідливо відзначалося, що, коли ЦК РКП(б) прийме рішення про необхідність входження УСРР до складу Російської Федерації – не наполягати на збереженні формальних ознак політичної самостійності України, а визначити відносини на підставі практичної доцільності.

Створення СРСР та потреби НЕПу викликали необхідність певної лібералізації національної політики більшовиків, що і було проголошено у 1923 році на XII з'їзді РКП(б). Саме з цього часу бере початок «українізація», яка мала певне значення для розвитку самосвідомості українського народу у XX столітті [19].

Мета і ідеал створення української радянської держави були сформульовані у першій Конституції УСРР 1919 року, яка дублювала Конституцію РРФСР і була написана російською мовою [20]. За Конституцією 1919 р. Республіка Рад була проголошена класовою організацією і її вищими органами були Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів і Всеукраїнський центральний виконавчий комітет, а центральними – Рада народних комісарів та відділи ВУЦВК. З 1921 до 1929 років відбулося сім з'їздів (V-XI). До речі, про реальність «радянської демократії» опосередковано свідчить той факт, що вищий орган УСРР ВУЦВК майже 20 років, з березня 1919 до липня 1938 року, незмінно очолювала одна людина-угодівець Г.І. Петровський (1878-1958). Показовим є і те, що спостерігалася постійна тенденція до збільшення складу ВУЦВК. Якщо на IV з'їзді Рад у травні 1920 р. було обрано 82 члени і 44 кандидатів ВУЦВК, то на IX з'їзді (травень 1925 р.) – вже 300 членів і 91 кандидат. Фактично сесії ВУЦВК перетворилися у з'їзди з їх мітинговими рисами, а реальним вищим законодавчим, виконавчим і розпорядчим органом влади стає президія ВУЦВК, яка існувала з 14 березня 1919 року [21]. VIII з'їзд (17-20 січня 1924 р.) ратифікував договір про утворення СРСР та Конституцію СРСР і доручив ВУЦВК переглянути у відповідності з Конституцією СРСР українську Конституцію. Але знадобилося ще 5 років, щоб нарешті, на XI з'їзді 15 травня 1929 р. затвердити нову її редакцію. Місцевими органами влади за Конституцією 1919 року були Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (сільські, селищні, міські) та з'їзди Рад – районні і окружні, а також їх виконавчі комітети. Чергові районні і окружні з'їзди Рад скликалися один раз на рік. Виконавчі комітети обиралися з'їздами і в періоди між ними були органами влади на місцях. Для керівництва поточною роботою виконкоми обирали президії, які між засіданнями виконкомів користувалися усіма правами останніх. Це була місцева копія бюрократичних центральних органів. Працювали місцеві Ради на основі розроблених у 1927-1929 роках положень.

Перші у 20-ті роки вибори до місцевих Рад у багатьох районах України відбулися у січні-червні 1921 року, але у Волинський, Подільський, Київський та Одеській

губерніях місцеві Ради були замінені тимчасовими надзвичайними органами влади – сільськими, волосними і повітовими ревкомами. З березня 1922 р. перевибори місцевих Рад та їх з'їзди відбувалися один раз на рік. Але навіть більшовицькому керівництву фарс з «виборами» здавався непристойним, і XIII з'їзд РКП(б) у 1924 р. висунув ідею «оживлення» діяльності Рад. Ця «реанімація» була «мертвому припарка», хоча комуністичною пропагандою вона підносилася як «дальше розширення і розвиток радянської демократії». Реальна влада як була, так і залишалася в руках обмеженого кола кремлівських олігархів. Населення ж «країни Рад» багатіло думками про народну владу і соціалістичну демократію. Але, як не парадоксально, підсумки перевиборів місцевих Рад у 1925-1929 роках дійсно свідчило про певні позитивні зміни: підвищилася активність виборців з 47% в 1924/1925 рр. до 68% у 1928/1929, в депутатському корпусі стало більше молодих людей і жінок, активізували діяльність сільради і міські виконкоми [22]. Звичайно, в основному, це був результат пропагандистських і адміністративних зусиль влади, але не можна ігнорувати позитивні наслідки нової економічної політики, яка сприяла покращенню економічної ситуації в Україні: у 1925 році валова продукція промисловості досягла 84%, сільськогосподарська - 87%, оборот внутрішньої торгівлі - 70 % довоєнного рівня. Таким чином, неупереджений аналіз джерел та літератури приводять до беззастережного висновку, що «Українська соціалістична радянська республіка» не була суверенною ні у 1919-1921 роках, ні, тим більш, після створення СРСР, як не була радянською по суті, а скоріше частиною тоталітарної держави, оскільки Ради ніколи ні в Росії, ні в Україні реальної влади не мали, а являли собою вірних виконавців волі керівництва партії більшовиків. Проте радянський федералістський устрій дозволяв українцям мати конституційно оформлену і структуровану систему вищих та місцевих органів влади, в якій зароджувалися тенденції до більш чіткої регламентації функціонування, до впровадження практичних заходів по українізації державного апарату, його раціоналізації і здешевлення. Паралельно здійснювалися заходи по удосконаленню законодавства усіх галузей права. Були модернізовані і прийняті в новій редакції кримінальний, кримінально-процесуальний, цивільно-процесуальний кодекси, вперше видані адміністративний кодекс (1927 р.) і кодекс про родину, опіку, шлюб та акти громадянського стану, створено державну прокуратуру (1922 р.) Можна стверджувати, що саме у 20-ті роки, завдяки зусиллям прогресивних сил народу, були створені інституції української держави: територіально-адміністративна структура, усталені кордони, вищі, центральні та місцеві органи державної влади, військові та фінансові органи, суд, прокуратура, культурно-освітні установи, тощо.

Отже, формальні ознаки української держави, які виникли, чекали наповнення дійсним змістом національної самобутності, ідентифікації та реалізації.

РЕЗЮМЕ

Рассматривается и обосновывается проблема функционирования украинского субгосударства (УССР), его морфологии, типологии, характерных черт и особенностей.

Ключевые слова: государственность, либерализация, украинизация.

SUMMARY

It is considered and substantiated the problem of the functioning of Ukrainian substate, its morphology, typology, characteristic feature and peculiarities.

Keywords: statehood, liberalization, ukrainization.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Б.Н. Чичерин. Опыты по истории русского права.- М., 1958.-С.369.
2. В.О. Ключевский Курс русской истории.- Т.1.- М., 1956.- С.42.
3. М. Лозинський. Державна незалежність як основа життя нації // Тризуб. - 1927.- Ч.8; О. Прицак. І. Лисак-Рудницький як вчений // Сучасність. - 1986. - Ч.4; О. Прицак. Походження Русі. Т.1.- К., 1997.
4. Г.В. Гегель. Работы разных лет. В 2-х т.- Т.2.- М., 1971.- С.202-203.
5. М.Грушевський. Хто такі українці і чого вони хочуть. - К., 1991.- С. 171; М.Грушевський. Історія України-Руси. - Т.1. - К., 1991.- С.ЛІІІ.
6. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Документи і матеріали. В. 3-х т. - Мюнхен, 1983; Українська державність у ХХ столітті.- К., 1996; Українська ідея. Історичний нарис. - К., 1995; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т.- К., 1996-1997; Українська народність. Нарис соціально-економічної і етнополітичної історії. - К., 1990; Чубатий М. Огляд історії українського права. - Мюнхен, 1974; Терещенко Ю. Україна і європейський світ. - К., 1996; Феденко П. Український рух у ХХ столітті. - Лондон, 1959; Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали у 2-х ч.- К., 1997; І. Нагаєвський. Історія Української держави ХХ століття. - К., 1994; Основи етнодержавознавства. Підручник / За ред. Ю.І. Римаренко. - К., 1997.
7. О. Субтельний. Україна. Історія. - К., 1991.- С. 331-332.
8. Б.М. Бабій. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925рр.).-К., 1961; П.К. Стоян. Утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. - К., 1963; Н.И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920). - М., 1966; О.Б. Слущкий. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926-1929 рр.). - К., 1957; І.І. Слинко. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927-1932 рр.). - К., 1961.
9. А. Авторханов. Империя Кремля. - Минск-Москва, 1991; Д. Дорошенко. Історія України 1917-1923 рр. - Т.І. - Ужгород, 1932; І. Мазепа. Україна під червоною Москвою. - Прага, 1941; Н. Полонська-Василенко. Історія України. У 2-х т. - Т.2. - К., 1992; Р.Салліван. Радянська політика і Україна 1917 -1957. - Нью-Йорк, 1962; Т. Гунчак. Україна: Перша половина ХХ століття. - К., 1993; І. Майстренко Сторінки з історії Комуністичної партії України. - У 2-х т. - Нью-Йорк, 1967-1969.
10. Собрание узаконений и распоряжений УССР.- 1920.- №19; Збірник узаконень УРСР. - 1921. - №3; Динамика народного хозяйства Украины (1921-1925 гг.).- М., 1926; Матеріали до опису округ УСРР.- Харків, 1926; В. Винниченко. Відродження нації. У 3-х ч. - К., 1990; В. Антонов-Овсеєнко. В семнадцатом году.- К., 1991; В. Антонов-Овсеєнко. Записки о гражданской войне. - В. 4-х т.- М., 1924-1933; С. Бош. Год борьбы. - К., 1990; Л. Троцкий. Моя жизнь. - М., 1991; Революция на Украине по мемуарам белых. - К., 1990; Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ) фф:р-3316, р-6892, р-4042, р-7523; Российский государственный архив экономики (РГАЭ), фф: 362, 5748, 7299, 8046, 5675; Державний архів Донецької області (ДАДО) фф: р-2, р-1146, р-1163, р-1202.
11. ГАРФ, ф р-3316, оп. 46, спр. 4; оп. 48, спр. 27.
12. О. Романчук. Ультиматум. - К., 1990. - С. 57.
13. А. Авторханов. Империя Кремля. - Минск-Москва, 1991.- С. 37.
14. М. Восленский. Номенклатура. - М., 1991.- С. 358.
15. Голод 1921-1923 років в Україні. Зб. док і мат. - К., 1993. - С.5-7.

16. ГАРФ, ф. 3316, оп. 46, спр. 4, арк. 4-7.
17. Збірник узаконень УРСР. - 1921.- № 3.- Ст. 93.
18. Історія держави і права УРСР. У 2-х т. - Т.1.- К., 1967. - С. 354.
19. В. Чехович. Державно-правові питання українізації в 20-х роках / Минуле України: відновлені сторінки. - К., 1991. - С. 96-121.
20. А.Слюсаренко, М. Томенко. Історія української Конституції. - К., 1993.- С. 127.
21. Історія держави і права УРСР. - Т.1.- С. 490.
22. ГАРФ, ф. 3316, оп. 48, спр. 50, 90, 95.

Надійшла до редакції 25.03.2012 р

ББК ТЗ (4УКР) У240

ІНДИВІДУАЛЬНА ТРУДОВА ДІЯЛЬНІСТЬ В ПРОМИСЛОВО РОЗВИНЕНИХ РАЙОНАХ УКРАЇНИ У 1918-1920 РР.

В.Ж. Попов

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається практика самостійного працевлаштування міських мешканців України у 1918-1920 рр. В умовах економічної кризи великого значення набувала здатність найбільш ініціативних громадян створити власне робоче місце. Вирішення проблеми зайнятості при масовому безробітті у цей період є соціальним феноменом та становить науковий інтерес. Визначаються основні верстви населення, які займалися індивідуальною трудовою діяльністю, схарактеризовані види товарів та послуг, які вони надавали споживачам. Робиться спроба дослідити розбіжності у самостійній зайнятості у різні роки національно-демократичної революції.

Ключові слова: індустріальні райони України, приватна ініціатива, індивідуальне підприємництво, спекуляція, попит та пропозиція, сфера послуг.

Суспільство поділяється не тільки на працедавців і найманих працівників. Воно містить також велику групу людей, які самостійно забезпечують власну зайнятість. Вивчення здатності людини до самостійного пошуку свого місця в житті, участі в національному розподілі праці для реалізації своїх можливостей і задоволення власних потреб становить науковий інтерес. Особливу увагу привертають періоди кризового розвитку суспільства, зокрема події, пов'язані з національно-демократичною революцією в Україні в 1917-1920 рр. У промислових районах України проблема самостійної зайнятості набула виняткової важливості у зв'язку з тим, що велика індустрія переважно прийшла до занепаду, внаслідок чого виросло безробіття. Актуальність даної теми полягає в необхідності вивчення організаційного потенціалу суспільства в цілому і його окремих представників за умов свідомого або об'єктивного зниження регулюючої ролі держави в економіці. Дане питання має також серйозну практичну складову для теперішнього часу, тому що розвиток малого та середнього підприємництва є одним з провідних сучасних важелів загального піднесення економіки держави.

Певні аспекти, пов'язані зі змінами у соціально-класовій структурі українського суспільства у 1917-1920 рр., розглядаються у роботі С.В. Кульчицького [1]. Труднощі, які повинні були долати в умовах суспільної кризи представники творчих професій, висвітлюються у збірнику «Історія інтелігенції Української РСР 1917-1990 рр.» [2]. Процеси у робітничому середовищі аналізує у своїй монографії О.П. Реєнт [3]. Спроби

української влади сприяти встановленню гармонійних стосунків між роботодавцями та найманими працівниками характеризуються у дослідженні Б.І. Андрусишина [4]. У цілому визначена проблема ще не була предметом уваги науковців.

Метою пропонованої статті є розгляд практики самостійного працевлаштування жителів великих міст і селищ міського типу в Україні в 1918-1920 рр. Для досягнення даної мети в статті передбачається реалізація наступних завдань:

- проаналізувати специфічні особливості індивідуальної трудової діяльності в різні роки національно-демократичної революції;
- вивчити основні сфери реалізації практики самостійного працевлаштування;
- охарактеризувати соціальний склад громадян, що створювали власне робоче місце.

У 1918 році, зіткнувшись з дорожнечею, інфляцією, дефіцитом, населення індустріальних районів намагалося вирішувати виникаючі проблеми відносно традиційними способами. По-перше, окрім звичних функцій, різні установи розширювали коло своїх обов'язків з метою економії. Керівництво однієї з харківських лікарень ухвалило, що «майстерні лікарні повинні виконувати дрібні ремонти, кування коней та інше, щоб позбавити лікарню від непродуктивних витрат в час дорожнечі», що спостерігається [5]. У м. Остер Чернігівської губернії шевська майстерня Співки покалічених воїнів, окрім ремонту взуття, почала продавати лак і політуру [6]. Навесні 1918 р. вчитель Андріївської земської шевської майстерні Я.С. Васильченко підробляв у вільний час за рахунок приватних замовлень. Коли прохання про збільшення зарплатні не досягло мети, майстер направив до земства заяву: «Якщо додати платню не можна, прошу дозволити підвищити платню за замовлення і всі виручені гроші залишити на мою користь» [7]. По-друге, громадяни, що володіли яким-небудь ремеслом, старанно шукали клієнтів. Газети того часу рясніли оголошеннями типу «масажистка пропонує послуги [8; 9], «кравець з Петербургу виконує замовлення вдома» [10]. Втім, вже влітку 1918 р. людям доводилося займатися невластивою діяльністю. Газета «Вільний Південь» повідомляла, що «інтелігентна сім'я бажає придбати або орендувати 2-3 десятини землі для обробки особистою працею» [11]. По-третє, політичні потрясіння привели до того, що працівникам доводилося докладати додаткових зусиль для продовження звичайної діяльності. Як повідомляли в Торгову палату України в липні 1918 року рибопромисловці з Вілкового К. і П. Єршови, «із захопленням Бессарабії Румунією румунські власті заборонили вивіз риби до України, тому весь оселедець залишився зараз у Вілковому. Деякі промисловці продовжували шукати вихід, контрабандою доставляючи рибу через сухопутний кордон до Одеси. Але такий спосіб ще більш погіршував положення, доводячи витрати до неймовірних розмірів». Єршовим вдалося отримати дозвіл на вивіз риби, «користуючись старими зв'язками в Румунії», і ця риба на двох парусних судах була доставлена до Одеси і передана Продовольчому комітету [12]. 1 листопада 1918 р. мешканка Александрії Херсонській губернії Х.М. Животинська звернулася з проханням про відкриття «льоху з продажу міцних напоїв», посилаючись на те, що займалася тим же до 1915 р. [13].

Приватне підприємництво здійснювалося при будь-яких режимах, в умовах бойових дій, незважаючи на численні перешкоди. В Бердянську в листопаді 1918 р. при білогвардійцях функціонували підприємства громадського харчування і крамниці. Капітан першого рангу Дмитрієв, характеризуючи поведінку своїх товаришів по службі, відзначав в доповідній записці від 30 листопада 1918 р., що «випадки несплати в ресторанах за рахунками, що доходили до кількості карбованців, нараховувалися десятками, причому подібна несплата супроводжувалася часто загрозою револьвером» [14]. При обороні міста «офіцери частин, що вели бій, переповнювали кафе і вулиці» [15]. І нарешті, при евакуації міста «реквізиція гастрономічних продуктів та

алкогольних напоїв в крамницях на тисячі карбованців, що проводилася у всіх на очах, розглядалася обивателями як відкритий грабіж» [16]. При Радах діяльність буфетів стикалася з проблемами іншого характеру. У лютому 1919 р. Нікопольський воєнком реквізував приміщення клубу, що привело до закриття буфета при клубі. Власник буфета Ф.І. Бондаренко інформував ревком, що в буфеті служили 5 осіб – кухар, 2 офіціанти, 2 дівчат на кухні, які «із закриттям клубу залишилися без коштів для існування і при справжньому безробітті іншої справи або місця не мають нагоди знайти» [17]. У липні 1919 р. шість буфетників просили дозволити виготовлення і продаж морозива, оскільки позбавлені «всяких коштів для існування, тому що інші товари – тютюнові вироби, солодоші, прохолодні напої в місті відсутні», і нічим харчуватися сім'ям [18]. Нарешті, в серпні 1919 р. буфетник, артільник, кухар і 2 офіціанти, що працювали в ресторані «Кафе-паштетна» «на засадах трудової артілі», просили ревком виключити їх із списків буржуазії, «як трудівників» [19].

У лютому 1919 р. С.Т. Костін організував за своєю ініціативою в місті Олександрівськ молочну ферму. В квітні ферма була переведена на острів Хортицю. «З приходом білих в м. Олександрівськ у липні острів Хортиця став фронтом. Адміністрація острова цілком на боці білих, а тому нерідко молоко відправлялося в м. Олександрівськ». Ревком Нікополя запропонував перевезти до Нікополю корів і весь молочний інвентар, що залишився [20]. Торговцям загрозували не тільки власті і військовослужбовці, але і місцеві мешканці. У січні 1919 р. в Одесі ціни на продукти збільшувалися «в казковій прогресії». Реакцією населення була «глуха незадоволеність, яка почала виявлятися у формі голодних бунтів». В один із днів натовп, обурений збільшенням цін на хліб, «розгромив лотки хлібних торговців» [21]. Однак слід зазначити, що високі ціни залежали не від торговців хлібом. Політична довідка від 18 січня 1919 р. повідомляє про продовження блокади Одеси. Група селян, що прорвалася з продуктами, повідомила, що «всі підводи з продовольством затримуються петлюрівцями, і лише в окремих випадках, за крупний хабар, пропускаються до міста» [22].

Протягом 1919 р. погіршення економічного стану регіону змусило багатьох громадян займатися перепродажем. Денікінський полковник Тарасевич відзначив цей факт у доповіді про стан у Харкові від 31 травня 1919 р.: «Для добування коштів всі кинулися до спекуляції, а вона ще більше збільшує дорожнечу продуктів» [23]. Далі в доповіді вказувалося, що в повітових містечках ситуація з продуктами дещо краще, ціни там удвічі нижче. У селі селяни не продають продукти, «у багатьох є гроші цілими мішками». Продукти можна тільки обміняти «за яку-небудь кофтину, сорочку, штани, кашкет». Проте, «спекулянтам вдається здобувати і привозити на ринок всі потрібні продукти» [24].

Полковник звернув увагу на те, що в Харкові «візників мало, автомобільна їзда зовсім припинена, що ще більше наводить смуток на мешканців». Проте, візники були, але їх невелика кількість привела до зростання ціни за підводу до 500-700 карбованців на день [25]. У січні 1920 р. на одній з ділянок Катеринославської залізниці на власних конях працювали візниками Іван Кулчінов [26] та Роман Калягін [27]. Намагалися заробляти власники не тільки гужового, але і водного транспорту. У серпні 1919 р. 26 нікопольських човнярів звернулися до завідувача відділу водного транспорту: «Єдиним джерелом прибутку є наші човни, якими ми обслуговуємо переправу Нікополь - Кам'янка. Кошти, що були на випадок безробіття в нашому комітеті, вичерпані, бо вже більше місяця триває безробіття». Платня за перевіз складала 2 карбованці [28].

Денікінській режим намагався боротися з контрабандою, але в цілому безуспішно. Юзівський вузол Освага повідомляв, що «на узбережжі Керченської протоки йде спекуляція хлібом у величезному розмірі. Турецькі фелюги безперешкодно пристають

до берега і вивантажують коньяк, цукор і ситець в обмін на хліб» [29]. Влада не реагувала на такі повідомлення. Водночас проблеми, пов'язані з невинуватим підвищенням цін, або спекуляцією, розв'язувалися на засадах ринкового регулювання. У рішенні Особливої ради «Про асигнування 40 мільйонів на закупівлю солі для потреб населення в районах, звільнених від більшовиків», йшлося: «Населення звільнених від більшовиків місцевостей вкрай потребує солі. Приватні торговці таке положення населення стараються в широких розмірах використовувати в своїх особистих інтересах, продаючи сіль за нечувано спекулятивними цінами. Не обмежуючи приватну ініціативу жодними заборонними заходами, єдиний вірний вихід з такого положення – направити до району, що очищується від червоних, таку значну кількість солі, щоб вона могла зробити вирішальний вплив на ціну, і цим вирвати з рук спекулянтів монополні права, які вони прагнуть створити для себе при існуванні вільної торгівлі» [30].

В умовах кризи деяким обивателям вдавалося створювати для себе нові робочі місця, перш за все у сфері торгівлі. Частина торговців реалізовувала товари, вироблені раніше, частина – вироблені самотужки. У липні 1919 р. власники комісійного магазину «Виставка» А.І. Абрамович та І.Ш. Симкін звернулися до Нікопольського ревкому з проханням дозволити торгувати «своїм власним товаром, тільки на щоденний прожиток» [31]. А.І. Абрамович пояснив в доповідній записці: «Відкрили магазин «Виставка», так би мовити, інтелігентну товкучку. Багатьом незручно продавати свої речі на базарі. У магазині стягалось 10% з ціни, що призначається власником. Вирішили зняти наше нинішнє приміщення і приймати на комісію для продажу різні старі і малонашені речі» [32]. Реквізиційна комісія за пропозицією ревкому опечатала комісійний магазин «Виставка», «оскільки речі приховуються від реквізиції, та з метою спекуляції» [33].

Деякий І.М. Дімент в заяві до того ж ревкому у серпні 1919 р. відзначив, що «звільнившись у 1917 р. від військової служби, зайнявся дріб'язковою торгівлею галантереєю, що давало можливість до існування моєї сім'ї» [34]. Громадянин Л.М. Оселедчик «е січні відкрив лавочку, яку змушений був у березні закрити після сплати надзвичайного податку в сумі 5 тисяч карбованців» [35]. В.О. Кессель «прожиток здобував в своїй лавочці, де можна було налічити декілька нових і старих пар взуття. Рівно 4 місяці, як ця лавочка закрити, оскільки товару немає і виробляти нема з чого» [36]. У контрибуційну комісію Нікопольського ревкому влітку 1919 р. поступила заява від турецького підданого А.О. Татосяна. Він повідомив, що «у 1917 р. заорендував пекарню, яку утримую і по цей час» [37]. Харківська Спілка військово-покалічених воїнів мала шевсько-кравецьку майстерню, в якій працювало 10 інвалідів. Щоправда, замовлення на роботу були «україн незначні» [38]. У січні 1920 р. Харківська Спілка дрібних торговців (бакалійників та інших) просила у ревкому звільнення від білизняної повинності: «Колишні солдати, робочі, лакеї, які позбавилися роботи, відкрили лавочки, і перебиваючись, абияк існують» [39]. На Бахмутському базарі у липні 1920 р. якогось Я.З. Барановського було заарештовано за торгівлю тютюном і запальничками за спекулятивними цінами. При арешті були вилучені товари і заява до комісії з виборів вчителів, якій він пропонував свої послуги як вчителя [40].

У Маріуполі у вересні 1919 р. якийсь Медніков орендував приміщення «під механічне взуттєве виробництво» [41]. Там же бухгалтер Слуцький організував «вечірні заняття з бухгалтерії» [42]. У грудні 1919 р. у Харкові правління спілки військових інвалідів відкрило їдальню, Економічну лавку та проводило вечірні заняття [43]. У січні 1920 р. Р.І. Хасін і А.І. Мархасін - інвалід та військовополонений, під наглядом яких були старі батьки та сім дітей, на останні заощадження за допомогою родичів організували їдальню «Шампань», де отримали роботу три офіціантки та кухар [44]. У Луганську у лютому 1920 р. працював годинниковий майстер З.Х. Юфф, який займався

налагодженням годинників у радянських установах, отримуючи за кожен годинник 50 карбованців на місяць [45]. Харківський театр-кінематограф «Хризантеми», який складався із зали для глядачів та фойє зі сценою, був кинутий орендарями, які пішли за білогвардійцями. Його функціонування було продовжено за ініціативою колективу службовців [46]. У березні 1920 р. Харківська губернська спілка військових-інвалідів клопотала перед губернським ревкомом «про прискорення відкриття крамниці першої трудової артілі інвалідів» [47]. Згідно з однією із скарг, Харківський повітовий продовольчий комітет не видає муку та цукор для пайків сім'ям червоноармійців, а «приватній особі відпустив 100 пудів для цукерок» [48]. Принцип самостійної зайнятості реалізувався у несподіваних місцях. У вересні 1920 р. відділ управління Катеринославського губернського виконкому надіслав запит до губернської НК. Відділ зацікавився «буржуєм» Раєвим, і тим, «на яких умовах він налагодив у концентраційному таборі майстерню» [49]. У лютому 1920 р. Харківський губернський ревком прийняв резолюцію, згідно з якою за спекуляцію загрожувало ув'язнення «до концтабору на весь час громадянської війни». Але, оскільки «їх немає, замінити позбавлення волі штрафом» [50].

Чимало обивателів у складний час продовжували займатися звичною справою. У лютому 1919 р. мешканка Нікополю, сваха С.С. Малахова поскаржилась до ревкому, що ще у серпні 1918 р. займалася пошуками нареченого для дівчини Ганни Гордон. Від родичів дівчини «обіцяно придане на 20 тисяч карбованців, із яких свасі належить 10%». Наречені зустрілися у будинку свахи, відбулися заручини, а потім і вінчання. З боку нареченого також був посередник, який після весілля отримав гонорар, а Малахова не отримала нічого [51]. Тоді ж «Товариство безробітних артистів» у складі восьми осіб просило надати театр «Експрес» на 9, 14, 15 і 16 лютого без сплати за приміщення, «щоб мати кошти на існування та не бути на утриманні ревкому» [52]. Домовласник Д.І. Ганін здавав житлову площу двом вдовам. «Одна сплачує 10 крб., інша – 16 крб. на місяць» [53]. У липні 1919 р. у Нікополі продовжував приватну практику лікар М.Б. Нахімзон. Більш того, попит на його послуги перевищував можливості. За словами лікаря, «громадянка Петренко запитала, чи вільний я, щоб поїхати з нею до хворого о 8 годині вечора. У цей час я направлявся до іншого хворого, громадянина Персидського» [54]. У цілому робота лікарів супроводжувалася певними пільгами. З питання про розміщення військ у червні 1919 р. реквізиційна комісія Маріуполя постановила: «Не можуть бути реквізованими професійні кабінети лікарів, адвокатів и т.п., а також приймальні при цих кабінетах» [55]. У серпні того ж року комісія вирішила «зняти з обліку та звільнити від реквізицій» приймальню та лікарський кабінет [56]. Один із домовласників Маріуполя у грудні 1919 р. посилався, як на вагомий аргумент, на те, що у нього «мешкає жінка-лікар Р. Брюн, яка займається практикою, з немовлям» [57]. Інший мешканець Маріуполя в проханні про звільнення від розміщення військ зазначав, що він «за фахом лікар», займався лікарською практикою, причому «вітальня поєднується з приймальнею та кабінетом» [58].

У лютому 1920 р. Харківська надзвичайна комісія реквізувала «дві фотографії, що належать місцевим буржуям-фотографам. Між іншими було обрано і фотографію гр. Піцека, представника чесько-словацької буржуазії» [59]. Більше того, стосовно громадянина Піцека було збуджено карну справу «за приховання ним від узяття на облік фото-відділом фотографічних обладнань» [60]. Для нашої теми важливий факт роботи приватних фотографій, принаймні, до лютого 1920 р.

У березні 1920 р. І.І. Ніколаєв, колишній міський голова Луганська, утримував хворих сина (43 роки) та доньку (37 років) за рахунок дрібної торгівлі і доходів від майна [61]. У Маріуполі протягом всього 1919 року працювали не тільки міська громадська хлібопекарня і пекарня при Управлінні військового начальника, але і

«приватні хлібопекарні – великі та малі» [62]. У жовтні-листопаді 1919 р. кооперативне товариство «Технобуд» ремонтувало центральне опалювання в двох притулках Губернського комітету допомоги військово-покаліченим в кредит, оскільки у комітеті «тимчасово були відсутні кошти для покриття цієї невідкладної витрати» [63].

Часто траплялися ситуації, коли люди володіли засобами виробництва безпосередньо за місцем мешкання. Найпоширенішою була практика шиття вдома. У вересні 1920 р. бухгалтер Ласточкін скаржився в заяві: «Віддати матеріали для шиття приватному кравцеві, зважаючи на дорожнечу, не уявляється можливим [64]. Тоді ж І.Я. Кубланов писав до раднаргопсу, що у нього вилучено «швейну ручну машину, на якій дружиною виготовляється для відділу освіти одяг для притулку» [65]. Можна вважати, що одяг виготовлявся не тільки для притулку. І.А. Ведмідь, протестуючи проти реквізиції швейної машини, указував, що в його сім'ї п'ять осіб, а «дружина моя сама шиє для своїх дітей і трохи заробляє машиною і від інших замовлень» [66]. М.К. Беркович просив повернути ножну швейну машину, «оскільки я за професією кравець, здобуваю прожиток особистою працею. Швейна машина є знаряддям мого ремесла і джерелом існування» [67]. Г.С. Ягудіна стверджувала, що «все життя була модисткою, і залишилася за тяжку працю машина, якою я обшиваю свою сім'ю». Оскільки один її син був членом партії, друкарем, два сини служили у Будьонного, а всього сім'я налічувала дев'ять осіб, машина була залишена господині [68].

Серед архівних документів зустрічаються заяви кустарних виробників мила [69], приватних викладачів музики [70], власників фарбувальних майстерень [71]. До речі, красильник Еткінд просив «звільнити від реквізиції узяті на облік фарбу, як єдине джерело існування», додатково інформуючи про свою інвалідність [72]. Причому майстерня не залишалася без замовлень – за декілька днів вересня 1920 р. в роботу були здані пальто чоловіче [73], пальто дамське [74] та шинель [75].

У листопаді 1920 р. в Єнакієвому санітарним наглядом було закрито дві радянські перукарні, «зважаючи на відсутність опалювання, білизни, гарячої води». У газетному повідомленні вказувалося, що «робітники і службовці не в змозі платити 200-300 карбованців за гоління в приватних перукарнях» [76].

Ситуація з самостійною зайнятістю мешканців індустріальних регіонів України кардинально змінювалася протягом всього періоду національно-демократичної революції. У 1918 році виникли проблеми, пов'язані з кризовими явищами в економіці – закриттям підприємств, зростанням безробіття, підвищенням цін. У цій ситуації, з одного боку, обивателі намагалися забезпечити свої потреби особистою працею. З іншого – певна натуралізація господарства ставила перед людьми, що володіли яким-небудь ремеслом, проблему пошуку потребуючих на їх послуги. У 1919 році погіршився політичний та економічний стан у країні. Періодична зміна влади вела до переслідування підприємців, обмеження їх діяльності, зловживань чергових правителів. Економічна криза привела до зміни профілю зайнятості багатьох громадян, в основному, до переходу до перепродажу продуктів харчування або товарів широкого споживання. Найбільш активні мешканці міст та селищ відкривали торгові осередки або підприємства громадського харчування. У 1920 році остаточне затвердження радянської влади посилювало політику виселень, реквізицій, конфіскацій. Проте, продовжувалося функціонування приватних майстерень, перукарень, кафе, крамниць. Часто індивідуальна трудова діяльність реалізовувалася безпосередньо за місцем проживання. Основними сферами, в яких здійснювалася самостійна зайнятість, були виробництво і продаж продуктів харчування та предметів споживання, побутове обслуговування, лікувальні, освітні, розважальні, житлово-комунальні послуги. Соціальний склад осіб, що організовували своє робоче місце, характеризувався значною строкатістю. Це були старі і молодь, демобілізовані солдати і військовополонені,

інваліди і колишні робітники, вчорашні службовці, міщани, шкільні та медичні працівники. Таким чином, здібність до індивідуальної трудової діяльності не залежала ні від віку, ні від стану здоров'я, ні від колишнього статусу.

РЕЗЮМЕ

В предлагаемой статье на основе архивных документов рассматривается специфика самостоятельной организации трудовой деятельности в промышленных районах Украины в период 1917-1920 гг. Изучаются основные сферы реализации индивидуального трудоустройства, анализируются особенности организации рабочих мест, охарактеризован социальный статус субъектов индивидуальной трудовой деятельности.

Ключевые слова: промышленные районы Украины, частная инициатива, индивидуальное предпринимательство, спекуляция, спрос и предложение, сфера услуг.

SUMMARY

In the offered article on the basis of the archived documents the specific of independent organization of labour activity in the industrial districts of Ukraine in the period of 1917-1920 is considered. The basic spheres of realization of individual employment are studied, the temporal features of organization of workplaces are analysed, social status of subjects of individual labour activity is described.

Keywords: industrial districts of Ukraine, private initiative, individual enterprise, speculation, demand and supply, sphere of services.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Кульчицький С.В. УСРР в добу «воєнного комунізму» (1917-1920 рр.) / Інститут історії України НАН України. – К.: б.в., 1994. – 141 с.
2. Історія інтелігенції Української РСР 1917-1990 рр. / АН УРСР; інститут історії, Державна історична бібліотека УРСР; укл. Л.Ю. Ступак. – К.: Б.и., 1991. – 535 с.
3. Реєнт О.П. Українська революція і робітництво: соціально-політичні і економічні зміни 1917-1920 рр. – К., 1996. – 265 с.
4. Андрусишин Б.І. У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917-1920 рр. - К.: вид-во Федерації профспілок України, 1995. – 192 с.
5. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. 304, оп. 1, спр. 883, арк. 12.
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО), ф. 1216, оп. 1, спр. 33, арк. 8.
7. ДАХО, ф. 309, оп. 1, спр. 27, арк. 17.
8. «Вісник Єнакієвого». - 14 квітня 1918 р., № 62.
9. Там само. - 17 квітня 1918 р., № 63.
10. Вільний Південь. - 16 червня 1918 р., № 112.
11. Там само.
12. ЦДАВО, ф. 1118, оп. 1, спр. 25, арк. 37.
13. Там само, ф. 1216, оп. 1, спр. 33, арк. 18.
14. Центральний державний військовий архів Російської Федерації (далі – ЦДВА), ф. 40238, оп. 1, спр. 24, арк. 46.
15. Там само, арк. 47.
16. Там само.
17. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО), ф. Р-4367, оп. 1, спр. 57, арк. 41, 41зв.

18. Там само, арк. 132, 132зв.
19. Там само, спр. 11, арк. 40, 40зв.
20. Там само, спр. 39, арк. 23, 23зв.
21. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф. Р-446, оп. 1, спр. 8, арк. 4.
22. Там само, арк. 4зв.
23. ЦДВА, ф.40238, оп. 1, спр. 39, арк. 31.
24. Там само, арк. 31зв.
25. Там само, арк. 32.
26. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО), ф. Р-463, оп. 1, спр. 34, арк. 23.
27. Там само, арк. 24.
28. ДАДО, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 11, арк. 37, 37зв.
29. ДАРФ, ф. Р-440, оп. 1, спр. 34а, арк. 117.
30. Там само, ф. Р-439, оп. 1, спр. 28, арк. 47, 47зв.
31. ДАДО, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 11, арк. 28.
32. Там само, арк. 51, 51зв.
33. Там само, спр. 57, арк. 106.
34. Там само, спр. 11, арк. 39, 39зв.
35. Там само, арк. 45.
36. Там само, арк. 29.
37. Там само, арк. 33.
38. ДАХО, ф. 304, оп. 1, спр. 2265, арк. 101зв.
39. Там само, ф. Р-202, оп. 1, спр. 17, арк. 47.
40. Донецький обласний державний архів (далі – ДОДА), ф. Р-1527, оп. 2, спр. 7, арк. 153.
41. Там само, ф. 2568, оп. 1, спр. 2, арк. 117.
42. Там само, спр. 5, арк. 4.
43. ДАХО, ф. Р-202, оп. 1, спр. 18, арк. 2.
44. Там само, арк. 24, 24зв.
45. ДАЛО, ф. Р-463, оп. 1, спр. 34, арк. 166.
46. ДАХО, ф. Р-202, оп. 1, спр. 11, арк. 169.
47. Там само, спр. 10, арк. 122.
48. Там само, арк. 143.
49. ДАДО, ф. Р-158, оп. 1, спр. 9а, арк. 82.
50. ДАХО, ф. Р-202, оп. 1, спр. 18, арк. 18, 18зв.
51. ДАДО, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 9, арк. 14, 14зв.
52. Там само, арк. 32.
53. Там само, арк. 134.
54. Там само, спр. 11, арк. 27.
55. ДОДА, ф. Р-2568, оп. 1, спр. 3, арк. 3.
56. Там само, спр. 2, арк. 14.
57. Там само, спр. 5, арк. 45.
58. Там само, арк. 33.
59. ДАХО, ф. Р-202, оп. 2, спр. 5с, арк. 50.
60. Там само, арк. 50зв.
61. ДАЛО, ф. Р-463, оп. 1, спр. 44, арк. 21.
62. ДОДА, ф. Р-2568, оп. 1, спр. 6, арк. 6.
63. ДАХО, ф. Р-202, оп. 1, спр. 10, арк. 19.
64. ДОДА, ф. Р- 1527, оп. 2, спр. 15, арк. 81.
65. Там само, арк. 107.
66. Там само, арк. 117.

67. Там само, арк. 224.
68. Там само, арк. 315.
69. Там само, арк. 107зв.
70. Там само, арк. 300.
71. Там само, арк. 307.
72. Там само, арк. 314.
73. Там само, арк. 348.
74. Там само, арк. 310.
75. Там само, арк. 307.
76. Шлях Рад (Єнакієве). - 10 листопада 1920 р., № 60.

Надійшла до редакції 18.04.2012 р.

ББК ТЗ(4УКР55) 62-7

ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ В КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСАХ ДОНБАСУ В 20-30-Х РР. ХХ СТОЛІТТЯ

I.M.Єсін

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються питання ролі жінок у розбудові культури Донецького регіону в 20-30-х роках ХХ століття. Гендерний аналіз культурної площини дозволяє виявити характерні риси культурних процесів, які впливають на самосвідомість нації. У бурхливі 20-30-ті роки ХХ століття процеси будівництва держави вимагали від суспільства активної участі у цих процесах, тому замученість жінок до розбудови культури Донецького регіону стали своєрідним віддзеркалення політики радянської влади у питаннях емансипації.

Ключові слова: культурні процеси, жінки, емансипація, культурний простір, гендер.

Минуле десятиліття в Україні характеризувалось процесом напруженого пошуку національної ідентичності, найважливіше місце в якому посіла історія. Відтворення історії України, широко репрезентоване у численних роботах, потребувало від істориків переосмислення багатьох традиційних схем, залучення до орбіти історичного знання нових об'єктів, які раніше не вивчались і не описувались. Однак, разом з цим, відтворення історії наочно продемонструвало універсальну щодо історичної науки ситуацію – відсутність жінок у історичному процесі, ігнорування їх як об'єкта і предмета досліджень.

У другій половині 90-х років ХХ століття гендерний контекст історії перестав усвідомлюватися як історія жінок, були зроблені кроки до появи дійсної гендерної історії як історії взаємодії статей. Але ж, назагал, в історичних науках, процес визнання гендерного контексту лише триває. Дискусії з гендерної проблематики надзвичайно жваво розвиваються у публіцистиці, на сторінках спеціальних та масових періодичних видань – газет, часописів, щотижневиків.

Спроба гендерного аналізу культурної площини є актуальною і правомірною, оскільки саме культура впливає на самосвідомість нації. Нині зростає роль жіночого фактора в житті нашого суспільства, жіночий рух набирає дедалі більш організованого

характеру: з'являються жіночі політичні партії, всеукраїнські та регіональні жіночі громадянські організації.

Нові підходи щодо включення жінок у історичні, в тому числі і в історико-культурні дослідження застосовані у монографіях і статтях Н. Миронець [1]. Аналіз стану гендерних досліджень в Україні, вивчення процесу включення «жіночої проблематики» у академічну історичну науку був зроблений в численних роботах Н. Чухим [2].

Поряд із становлення гендерної методології в історичному знанні відбувався процес інтеграції фемінології і культурних досліджень. Наслідком інтеграції культурологічних і жіночих студій стала поява нових концептуальних підходів, понять, термінів, моделей, серед яких чільне місце посіли концепції «жіночого письма», «жіночої літератури», «жіночого читання», «жіночого мистецтва». В країнах Заходу виникли окремі наукові школи, що в історичному контексті розробляли фемінологічну (і феміністську) критику літератури та мистецтва.

В українській історичній науці поєднання гендерних і культурологічних студій відбулося лише в 90-і роки ХХ століття, воно виявилось плідним і в першу чергу опанувало теорії фемінологічного критицизму літератури і мистецтва, а також концепції репрезентації. У цей час з'являються статті, монографії та збірки статей Л. Таран, О. Вороніної, О. Здравомислової, Н. Кігай та інших [3]. Дана тема стала предметом дисертаційних досліджень, зокрема О.В. Стяжкіної, Ю.Р. Стукановой, О.Р. Кісь, А.А. Кікоть, О.В. Оніщенко, А.В. Новгородської, О.О. Кривулі, О.А. Мамроцької, С.Л. Андросовой, Д.О. Андросовой-Байди та інших [4]. В це свідчить про те, що дана тема досить актуальна, але ще потребує подальшого вивчення різноманітних аспектів поєднання тендерних і культурологічних студій.

Гендер визначається як соціально сконструйовані ролі та обов'язки жінок та чоловіків, їх соціально-рольовий статус. У його концепцію також включають можливі характеристики, здібності та типову поведінку, притаманну жіночому та чоловічому роду [5]. Ці ролі та обов'язки підвладні зміні з часом, залежні від особливостей культури та соціально-економічних відносин. В Україні вони зазнали значних змін під впливом умов, в яких опинилась більша частина українців у кінці 20-х – 30-х років ХХ століття.

Політика радянської влади у 1920 - 1930 роки спрямовувалася на розкріпачення жінки і зрівняння її прав із чоловіками. Жінки нової більшовицької держави отримали повноту формально-юридичних прав і свобод відповідно до Конституцій 1918 року. Українські радянські Конституції 1919 та 1929 років зрівняли жінок і чоловіків у громадянських та політичних правах [6]. Усвідомлюючи необхідність залучення жінок до радянського будівництва, підвищення в їхньому середовищі авторитету компартії, партійне керівництво виробило ідеологічні та практичні підходи до розв'язання цього питання, де в основі вирішення «жіночого питання» була концепція про вплив суспільного виробництва на звільнення жінок.

Після революції політика радянської держави в жіночому питанні, яка була направлена на залучення жінок до суспільного виробництва, сприяла швидкому розвитку емансипації зі всіма її наслідками. В результаті участь жінок в найбільш важкій фізичній праці, залучення їх до традиційно «чоловічих» професій, до занять військово-прикладними видами спорту підносилося громадській думці як найбільше досягнення соціалізму, прояв справжньої «рівності половин» і звільнення жінки від «домашнього рабства». Ідеї емансипації були найбільш популярні у молодіжному середовищі, а масові комсомольські заклики, набори і мобілізації під гаслами «Дівчини - на трактор!», «Дівчата - в авіацію!», «Дівчата - на комсомольське будівництво!» з'явилися свого роду психологічною підготовкою до масової участі радянських жінок у

суспільному виробництві затверджуючи за собою рівні права з чоловіками. Така сфера діяльності як культура теж не залишалась по за увагою.

На кінець 20-х років функціонували професійні, жіночі, культурно-просвітні товариства, що опікувались питаннями соціалізації жінок та жіночі ради, котрі залучали жінок до управління. Найчисельнішими товариствами були «Геть неписьменність», «Друг дітей». Їх створення відбувалося з ініціативи владних структур та під їх патронатом. Було запроваджено іменні стипендії. Так, отримання стипендії імені Н.Крупської дозволяло молодим жінкам здобувати вищу освіту нарівні із чоловіками. Однак за даними перепису 1920 р. у Донбасі освічені жінки склали не більш ніж 31-32%, тоді як чоловіки – 41-42% [7].

Згідно з постановою РНК УСРР «Про боротьбу з неписьменністю» від 21 травня 1921 р., одним із перших завдань для жінрад у боротьбі з неписьменністю стало утворення комісій делегаток для організації і контролю роботи шкіл лікнепу. 10 червня 1920 р. Наркомат освіти УСРР видав «Інструкцію про приєднання до роботи навколо просвіти жінок-робітниць», яка передбачала співпрацю жінвідділів та відділів освіти. Після закінчення курсів жінки інструктори-організатори сприяли створенню на виробництві шкіл для дорослих, клубів, книгозбірень, роз'яснювали декрети та закони, а також переконували жінок посилати дітей до школи. Делегатки, які працювали, зберігали свою зарплатню на підприємстві, а безробітним платили відділи освіти [8]. Але здебільшого робота велась на добровільних засадах.

За результатами перепису населення у Донбасі у 1923 р. вже 45,4% чоловіків і 34% жінок назвали себе письменними. З 1923 р. лікнеп перетворився на засіб формування у населення політичного світогляду, почалася планомірна політизація навчання. Особливу увагу було приділено необхідності лікнепу серед жіночого активу - делегаток. Постійно збільшувалась і кількість жінок, які навчалися у школах для малописьменних [9].

На початку 20-х років ХХ ст. ситуація з вчительськими кадрами була складною. Дотримуючись класового підходу, радянська влада основну увагу зосередила на політичному перевихованні вчителів, які мали досвід роботи у дореволюційні часи, а також підготовці нового покоління працівників народної освіти, вихідців з робітничого і селянського середовища. За даними на 1 січня 1923 р. у Донбасі нараховувалось 4925 учителів, з них 1748 чоловіків та 3177 жінок. Якщо відсоткове співвідношення вчителів за статтю в 1922 р. складало 37,1% чоловіків та 62,9% жінок, то у 1923 р. - 35,5% та 64,5% відповідно [10]. Зниження кількості педагогів-чоловіків пояснюється невеликою зарплатнею, тоді як для жінки праця у пункті лікнепу інколи була єдиною можливістю заробити гроші.

Внаслідок економічної кризи держава виявилась неспроможною фінансувати заклади лікнепу, до того ж «селяни та робітники не виявили бажання навчатися через важкий економічний стан [11], а замість навчання стали відволікатися працею на городах з приходом весни». Це призвело до скорочення мережі лікнеп-пунктів [12]. Багато з тих жінок, які успішно оволоділи грамотою, залишилися працювати на пунктах лікнепу або навчали дітей. Саме з цього часу професія вчителя поступово стає «жіночою», тобто підвищується відсоток жінок-вчителів.

До 1928 р. відбуваються значні зміни в самосвідомості деякої частини жінок, яким сприяло підвищення їх загальноосвітнього рівня. І хоча жінок не було серед перших шести випускників вечірнього робітничого технікуму, багато мешканок охоче осягали премудрості грамоти на курсах лікнепу, дівчинки нарівні з хлопчиками відвідували школу, набували робочі професії у ФЗУ. Тому було встановлено, що дівчата серед учнів ФЗУ (фабрично-заводські учнівства) важкої промисловості могли складати до

15% (у коксохімічній промисловості - до 25%). У Донбасі в 1933 р. жінки серед учнів ФЗУ становили 24,5%, у 1935 р. - 15%, 1938 р. - 18,7% від учнівського загалу [13].

У 1920-ті рр. влада спрямувала зусилля на комплектування середньої та вищої школи, чітко визначивши її пролетарський склад. Робітниць, селянок, батрачок зараховували навіть у тому випадку, коли вони не склали іспитів з двох неосновних дисциплін (як і чоловіків пролетарського походження). Таким шляхом радянський уряд намагався зміцнити соціальну базу, адже походження абітурієнток мало переважне значення.

У формуванні літературних смаків жінок велику роль відігравали жінради. Після засвоєння грамоти логічною була практика надання рекомендацій щодо художньої та публіцистичної літератури для ознайомлення. Піонерами в справі започаткування спеціальної серії книг для робітниць став Ленінградський жінвідділ. З жовтня 1924 р. при видавництві «Прибій» було організовано сектор «Робітниця і Селянка», а в грудні побачили світ книги з «Бібліотечки селянки» при видавництві «Геть неписьменність!».

Література була зорієнтована не лише на масового читача, але й на організаторів жінвіддільної роботи. До того ж, збором матеріалу для брошур з організації жіночих мас займалися жінради. Серед літератури для пропагандистів, якою користувались робітниці жінвідділів слід назвати книги «РКП и работа среди женщин», «Політграмота робітниці». Прикладом популяризації політики уряду можуть слугувати видання з такими красномовними назвами як «Про Леніна», «8 Березня у хаті-читальні» та інші [14].

Незабаром такі видання були розповсюджені по всій території Радянського Союзу, у тому числі й у Донбасі. Видання мали ідеологічне навантаження, у доступній формі розповідали про досягнення радянської влади в справі «розкріпачення жінки». Спільними рисами цих видань були невеликий обсяг, недбале оформлення з великою кількістю орфографічних помилок, спрощена, з елементами вульгаризації, доступна навіть для малоосвічених, форма викладення матеріалу, переобтяженість цитатами В. І Леніна.

Центром політичного та естетичного виховання стали клуби та бібліотеки. Визначаючи перспективи розвитку клубних форм роботи, XII з'їзд РКП(б) запропонував перетворити клуби на «справжні центри масової пропаганди та розвитку творчих здібностей робочого класу» [15].

Безкоштовність і загальнодоступність бібліотек для широких мас трудящих, підпорядкування господарсько-політичним і культурним задачам держави, залучення громадськості до бібліотечної роботи - все це стало основою бібліотечного обслуговування населення. У своїй роботі бібліотеки не обмежувалися функціями пасивної видачі літератури. Вони виконували пропагандистські обов'язки, а часто й організаційні. Успіх політико-освітньої роботи бібліотек у значній мірі залежав від активної участі і ній трудящих. Повсюдно набула поширення така форма організації читацького активу, як бібліотечні ради, ради комсомольського сприяння, товариства і гуртки «друзів бібліотеки» [16].

Про те, що серед жінок істотно підвищився інтерес до друкованого слова можна простежити на прикладі Краматорської. Про це свідчать такі дані: якщо в 1924 р. серед читачок бібліотеки було всього 34 жінки, то в 1928 р. - їх вже 512, з них - 83 робітниці, 187 службовців і 252 домогосподарки. [17].

У цей же період відбувалось впорядкування правового статусу професійно-творчих об'єднань та інших самодіяльних організацій у сфері культури. Затвердження компетентними державними органами їхніх уставів означало визнання за ними законного права брати участь в організації культурного життя країни. Передбачався розвиток театральної та музичної освіти, художнього виховання шляхом організації в

клубах і сільбудах театральних та музичних гуртків, студій, самодіяльних театрів, хорів, оркестрів тощо [18].

Найбільш розповсюдженою формою художньої народної творчості була театральна самодіяльність. У перші роки існування так званих «фабричних» театрів улюбленою була «революційна» тематика, надалі до репертуару таких театрів увійшли і класичні п'єси.

Самодіяльний театр, узагальнюючи творчі пошуки в царині нових засобів художнього вираження, спричинив появу оригінальних сценічних форм — інсценівок, що виникла як масова сценічна постанова, і виступила одним із жанрів агітаційного театру, театралізованої доповіді, диспутів. Ці елементи використовувались делегатками при виступах перед великими аудиторіями жінок для полегшення сприйняття матеріалу. Тому зародження самодіяльного театру стало логічним продовженням вже випробуваних форм. Незважаючи на низький рівень постановок, такий «театр» був популярним, кожна вистава була подією, часто вона включалась до програми проведення різноманітних свят.

Після постанови ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. «Про перебудову літературно-художніх організацій» провідні самодіяльні колективи стали на шлях професіоналізації, деякі з них розпались.

У 30-ті рр. ХХ століття фабрично-заводські театральні колективи, театри робітничої молоді все частіше стали переходити від постановки одноактних п'єс до втілення на клубній сцені творів радянської, а також російської, української та зарубіжної класики, що говорило про їхнє творче зростання та вдосконалення художньої майстерності артистів.

Розповсюдженим видом художньої творчості була самодіяльність. У 20-ті рр. ХХ ст. у містах та селах, на фабриках, шахтах і заводах створювалися хори, оркестри, студії, вокальні ансамблі, танцювальні гуртки. Беручи участь у художній самодіяльності, жінки реалізовували свої творчі здібності. Для багатьох із них участь у гуртках була стимулом до культурного зростання, основною формою дозвілля та відпочинку.

Соціальна активність жінок найяскравіше проявилася у самій природній і близькою для них сфері - охорони дитинства. Вони дбали не тільки про ліквідацію безпритульності, а й про гідне дитинстві селищних дітлахів. За спогадами Є.Ф. Марापалець, в 1923 р. за ініціативою жінок міста Краматорськ відкрився перший дитячий сад-ясла. Займалася його організацією Уляна Громисова. Допомогали їй Марія Гопанюк, Олександра Речицький, Парасковія Молчанова, Феня Коротинський, Феня Гаврилова, Ганна Яковлева, Олександра Єрмолова, Фідлер, Сотникова, Богданова. Завдяки цим безкорисливим жінкам, їх самовідданості, любові в Краматорське народилося перша дошкільна установа.

Обрані в 1926 р. у Краматорській раді 28 жінок на практиці підтвердили, що жінки можуть займати керівні посади. Вони були розподілені по невеликих секціях. Найбільшого успіху домоглися депутатки, що працювали в секціях, що стали в наслідку традиційно «жіночими», - культурно-просвітницької та охорони материнства і дитинства.

Однак женорганізатори за звичкою іноді на перше місце ставили інтереси чоловіків. Про це свідчить курйозний випадок, який стався у 1928 р. в прокатному цеху: женорганізатор Олена Рябченкова, отримавши квитки на вечір, присвячений 8 Березня, вручила їх робочим-чоловікам, котрі вирушили на свято зі своїми дружинами. Робітниця ж цеху залишилася без квитків.

Вийти за межі вузького кола домашніх справ, задовольнити в якійсь мірі свої духовні запити допомагали жінці вечори сімейного відпочинку робітників окремих

цехів, що проводилися в клубі ім. Артема (1926 р.), і участь в аматорській театральній самодіяльності, що мала в Краматорське давні, ще дореволюційні традиції [19].

Радянська влада активно використовувала свята для реалізації своєї політики. Так, якщо на початку 1920-х років під час проведення 8 Березня головними були гасла розкріпачення жінки, підняття її культурного рівня, то вже наприкінці 1920-х років радянські гасла вже несли інше інформаційне навантаження. В першу чергу від організаторів свята вимагали роз'яснення завдань, які стояли перед робітниками і селянами в галузі соціалістичного будівництва, а саме індустріалізації країни і залученні жінок у виробничий процес, колективізацію сільського господарства.

Політика радянської влади у 1920 - 1930 роки спрямовувалася на розкріпачення жінки і зрівняння її прав із чоловіками. Жінки нової держави отримали повноту формально-юридичних прав і свобод. Українські радянські Конституції зрівняли жінок і чоловіків у громадянських та політичних правах. Усвідомлюючи необхідність залучення жінок до радянського будівництва, партійне керівництво виробило ідеологічні та практичні підходи до розв'язання цього питання.

Практичне втілення ідеї рівної участі жінок в управлінській сфері у 1920-ті роки здійснювалося шляхом створення при партійних органах відділів по роботі серед жінок. Розкріпачення жінки не могло бути успішним без підвищення її культурного рівня. Створювалися умови для отримання жінками освіти. Багато мешканок охоче вивчали грамоту на курсах лікнепу, дівчинки нарівні з хлопчиками відвідували школу, набували робочі професії у ФЗУ.

Жінки брали участь у художній самодіяльності, чим реалізовували свої творчі здібності. Для багатьох із них участь у гуртках була стимулом до культурного зростання, основною формою дозвілля та відпочинку. Проте чоловіки залишались осередком культурної цінності, тому що успіх чи невдача жінки на ниві професійного росту оцінювалась критеріями ієрархії чоловічих досягнень.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы роли женщин в развитие культуры Донецкого региона в 20-30-х годах XX века. Гендерный анализ культурной плоскости дает возможность обнаружить характерные черты культурных процессов, которые влияют на самосознание нации. В бурные 20-30-ые годы XX века процессы строительства государства требовали от общества активного участия в них, потому привлечение женщин к перестройке культуры Донецкого региона стали своеобразным отражением политики советской власти в вопросах эмансипации.

Ключевые слова: культурные процессы, женщины, эмансипация, культурное пространство, гендер.

SUMMARY

The author in the article examines the questions of role of the women in development of culture of the Donetsk region in 20 - 30 of the XX century. The analysis of culture is given by possibility to define the personal touches of cultural processes which influence on consciousness of nation. The processes of building of the state required active works from society. Participating of women is in work on the change of culture of the Donetsk region became the reflection of policy of soviet power in the questions of emancipation.

Keywords: cultural processes, women, emancipation, cultural space.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Миронець Н. Жінки в українській Центральній Раді // Слово і час. – 1996. - №8/9. – С.49-55.

2. Чухим Н.А. Присутствие в истории: опыт методологического анализа // Женщины в истории: возможность быть увиденными. Сб. науч. ст. / Под ред. И.Р. Чикаловой. – Минск, 2001. – С. 85-91.
3. Таран Л. Гендерні проблеми і засоби масової інформації // Гендер і культура. Збірник статей. Упоряд. В. Агеєва, С. Оксамитина. – К., 2001. – С.151 - 161; Гендерна статистика для моніторингу досягнення рівності жінок і чоловіків / Власенко Н.С., Виноградова Л.Д., Калачова И.В. – К., 2000. – 344 с.; Гендерний аналіз українського суспільства / Наук. ред. Т. Мельник. – К., 1999. – 125 с.; Воронина О. Гендерная экспертиза законодательства Российской Федерации о средствах массовой информации. – М., 1998. – 156 с. та ін.
4. Стяжкина Е.В. Культурные процессы в Донбассе в 1960- нач. 90-х гг. : Дис... канд. ист. наук: 07.00.01 / Донецкий гос. ун-т. - Донецк, 1996. - 207л.; Стяжкіна О.В. Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. - Донец. нац. ун-т. - Донецьк, 2003. - 38 с.; Стуканова Ю.Р. Культурна еліта Донбасу в 1953 - 1964 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. - Донец. нац. ун-т. - Донецьк, 2010. - 20 с.; Кісь О.Р. Жінка в українській селянській сім'ї другої половини ХІХ - початку ХХ століття: гендерні аспекти: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05. - НАН України. Ін-т українознав. ім. І.Крип'якевича, Ін-т народознав. - Л., 2002. - 20 с.; Кікоть А.А. Костюм в українській культурі: гендерні репрезентації: автореф. дис. ... д-ра культурології : 26.00.04. - Харків. держ. акад. культури. - Х., 2010. - 36 с.; Оніщенко О.В. Жінки в суспільно-політичному житті України. 1917 рік: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. - НАН України, Ін-т історії України. - К., 2008. - 21 с.; Новгородська А.В. Жінки Донбасу у громадсько-політичному житті в середині 50-х - першій половині 60-х років ХХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. - Донецький національний ун-т. - Донецьк, 2006. - 19 с.; Кривуля О.О. Жінки та індустріалізація в Україні (1929 - 1938 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. - Східноукр. нац. ун-т ім. В.Даля. - Луганськ, 2004. - 20 с.; Мамроцька О.А. Жінки України в роки Другої світової війни: історіографія: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. - "Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. у-т ім. Г.Сковороди". - Переяслав-Хмельницький, 2010. - 20 с.; Андросова С.Л. Культурні процеси в Донбасі в 20-30-ті рр. ХХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. - Донец. нац. ун-т. - Донецьк, 2010. - 20 с.; Андронova-Байда Д.О. Українська історична наука 1920-х рр.: образ жінки-історика: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. - Ін-т історії України НАН України. - К., 2010. - 20 с. та інші.
5. Барсукова С.Ю. Модели успеха женщин советского и постсоветского периодов: идеологическое мифотворчество // Социс. – 2001. – № 2. – с. 75-82.
6. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т./ За ред. В.Д.Гончаренка. – 2 вид., перероб. і доп. – К., 2000. – Т. 2. – С. 142, 252.
7. Збірник декретів, наказів та розпоряджень по Народному комісаріату освіти УСРР. – Х.: Всеукр. Держвидавництво, 1920. – Вип.1. – С. 19-20.
8. Там само.
9. Кушнір Л.В. Діяльність жіночих рад Донбасу (1920 – 1933 рр.): Автореферат к. істор. наук, спец.: 07.00.01 - історія України / Л.В.Кушнір. - Донецьк: Донецький нац. ун-т, 2009.- С. 15.
10. Итоги обследования школьных и просветительских учреждений Донбасса на 1 января 1923 г. – Х.: Донбасс, 1923. – Т. IV. – Ч. I. – С. 11.
11. Отчет Донецкого окружного экономического совещания на 1 января 1922 г. Донецкому обласному економічному совещанию и СТО. – Миллерово, 1922. – С. 22.

12. Отчет Донецкого губернского отдела за 1923 г. – Бахмут: Рабочий Донбасса, 1924. – С. 81.
13. Троян Н.П. Рост культурно-технического уровня рабочих Донбасса на завершающем этапе социалистической индустриализации (1933 – 1937 гг.): Дисс. канд. ист. наук.: 07.00.02 / Троян Николай Петрович. – Донецк, 1988. – С. 107-108.
14. Сталь Л. Печать и женское коммунистическое движение. – М.-Л.: Госиздат, 1927. – С. 116-118.
15. КПРС в резолюциях. - М., 1984. – Т.3.- С. 101-102.
16. Варфоломеева М.В. роль массовых библиотек в культурной революции в СССР (1928 – 1941 гг.). – М.: Наука, 1974. – С. 35.
17. Зеленская Л. Женский вопрос //Вестник НКМЗ. – 2008г. – № 19 (9382). – С. 3
18. Даниленко В.М. Рабочий класс и культурная революция на Украине / Даниленко В.М. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 117.
19. Зеленская Л. Женский вопрос //Вестник НКМЗ. – 2008. – № 19 (9382). – С. 3.

Надійшла до редакції 24.05.2012 р.

ББК ТЗ (4УКР)

КОНЦЕПЦІЯ ВИРІШЕННЯ «ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ» В ТВОРАХ БЕРА БОРОХОВА

О.Ю.Сучкова

АНОТАЦІЯ

В роботі висвітлюється процес взаємодії соціалістичних ідей та сіоністського вчення на початку ХХ століття для об'єднання двох потужних рухів з метою позбавити євреїв необхідності обирати між ними. Розкривається діяльність Загального єврейського робітничого союзу у Литві, Польщі, Росії та По'алей Ціон. На основі аналізу творів єврейського вченого, громадського діяча та одного із ідеологів та лідерів соціалістичного сіонізму Бера Борохова «Класова боротьба і національне питання» та «Наша платформа» досліджується його концепція щодо вирішення «єврейського питання». Викладені основні положення теорії сіонізму, яка була сформульована їм виключно на основі діалектичного матеріалізму.

Ключові слова: Бер Борохов, «єврейське питання», соціалізм, марксизм, сіонізм, Бунд, По'алей Ціон, пролетаріат, антисемітизм, асиміляція, діаспора.

Процес взаємодії соціалістичних ідей та сіоністського вчення, теоретичні витоки якого заклав перший ідеолог і лідер соціалістичного сіонізму Нахман Сиркін (1868 – 1924), поглиблюється з розвитком революційного соціалістичного руху на сході Європи на початку ХХ століття. Багато діячів та керівників революційного руху в Російській імперії, зокрема, в українській її частині, були єврейського походження. Ідея універсального спокутування людства, що притаманна соціалізму, захопила молодих єврейських інтелігентів, які залишили традиційні межі смуги осілості й містечка, але зрозуміли, що навколишнє суспільство зачинило перед ними двері. Приєднання до різних підпільних соціалістичних течій в державі було для багатьох молодих євреїв шляхом до суспільної та духовної емансипації. Соціалістична революція, на їх думку, повинна була не тільки покласти кінець тиранічному царському режимові з його механізмами пригнічення, але й вирішити «єврейське питання» шляхом включення

молодого покоління освічених євреїв до загальної справи позбавлення людства.

Для покоління, що свідомо порвало з залишками традиційної єврейської культури, яке не сприйняла пануюча російська культура, гасло Карла Маркса «у робітників немає батьківщини» стало вірним відображенням їх буття, а також їх мрії про месіанський Порятунок, певно навіть в більшій мірі, ніж для російського чи українського пролетаріату, коріння яких полягало в своїх національних та історичних культурах.

Концепцію Бера Борохова, який поєднав марксистські ідеї з сіоністськими, найбільш докладно висвітлили ізраїльські автори Моше Мішкінській в роботі «Єврейський робітничий рух і європейський соціалізм» [1] та Шломо Авінері в дослідженні «Основні напрямки в єврейській політичній думці» [2], а також Міхаель Бейзер [3]. В своїх роботах з історії євреїв увагу теорії Б.Борохова приділили американський дослідник Цві Гітельман [4], російський – Олег Будницький та інші [5]. Джерелами для даної статті стали безпосередньо твори Бера Борохова «Класова боротьба і національне питання» та «Наша платформа» [6]. Докладна інформація міститься в спеціалізованих енциклопедійних виданнях [7].

Метою нашого дослідження є аналіз концепції видатного громадського-політичного діяча, одного з ідеологів і лідерів соціалістичного сіонізму Бера Борохова щодо вирішення «єврейського питання» в Російській імперії, зокрема в українських землях, на початку ХХ століття.

Найчисельнішою та найбільш розвинутою робітничою соціалістичною організацією на території Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ століття був Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії – Бунд (у перекладі з їдишу Bund – «союз»). Ця одна з найстаріших політичних партій в Російській імперії була заснована в 1897 році у Вільнюсі. В 1898 – 1903 рр. та 1906 – 1912 рр. входила до РСДРП на правах автономної організації (самостійної при вирішенні питань, що стосувались єврейського пролетаріату). Лідерами Бунду були Р.Абрамович (Рейн), І.Айзенштадт, А.Кремер. У Росії налічувалось 32 організації Бунду загальною чисельністю 18 тисяч осіб. Бунд вів політичну роботу переважно в Україні (у Київській, Подільській та Волинській губерніях), Білорусі та інших західних губерніях імперії. Серед лідерів активну діяльність проводили О.Золотарьов, М.Лібер (Гольдман), А.Тьомкін [8].

Бунд визнавав специфіку «єврейського питання» в економічній та культурній областях і не відходив від факту, що визволення єврейських мас Східної Європи повинно бути проведено в соціальних рамках, що мають корені в єврейській історичній традиції. Тому Бунд приділяв увагу охороні та розвитку культури на їдиші, в якому вбачав мову єврейської повсякденності, а також носієм (відгуки російського народництва) проблем і складнощів єврейських мас – на відміну від російської та польської мов, що були засвоєні єврейськими буржуазними прошарками, та іврити, який символізував для Бунду мову молитов, релігії, клерикалізму та минулого. Майбутні бундівці вбачали у входженні єврейського пролетаріату, що зберігав власні культурні рамки, до загального революційного пролетарського руху. Вони вважали, що в майбутньому соціалістичному суспільстві будуть збережені культурні особливості й мовний спадок євреїв, так само, як російська, українська та польська мови слугуватимуть центральним пунктом самовизначення неєврейських груп пролетаріату в універсальних межах загальної революції.

Для Бунду було характерним піклування про національну культуру, воно становило для нього один з проявів нової єврейської національної індивідуальності в революційній ситуації. Однак лідери Союзу відкидали будь-яку спробу єврейського національного відродження, що специфічно пов'язана з Ерец-Ізраїль. Переселення до Країни Ізраїля, відновлення єврейського суспільства на її землі, відродження іврити –

все це сприймалося Бундом як вузький націоналізм, що виривав «єврейське питання» з комплексу можливих універсальних рішень та штовхав євреїв до минулого, до створення чогось на кшталт нового гетто.

На цьому фоні надзвичайно важливою є діяльність Бера (справжнє ім'я – Дов) Борохова (1881 – 1917). Народився він в містечку Золотоноша (сучасний районний центр в Черкаській області) в інтелігентній сім'ї діячів Ховевей-Ціон [9]. Вже в молоді роки познайомився з різноманітними течіями та багаточисельними активістами, зокрема євреями за походженням, російського революційного соціалістичного руху. Марксист, як євреї, так і не євреї, завжди заперечували існування особливої єврейської проблеми. Вони стверджували, що майбутня соціалістична революція покладе кінець антисемітизму, а євреї зникнуть серед пролетаріату. Проти цих поглядів виступав Нахман Сиркін та інші єврейські активісти, які стояли на позиціях гуманізму та утопічного соціалізму. Теорії сіонізму, що базувалася б на основі діалектичного матеріалізму, ще не існувало. Її створив Бер Борохов. В атмосфері, де національні прагнення стикались з революційним соціалізмом, він намагався сформулювати те, що в майбутньому перетворилось у специфічний світоглядний синтез, який вводив єврейський націоналізм в рамки марксистських положень і розвивав, таким чином, марксистський сіонізм або сіоністський марксизм.

Суспільно-політичний рух По'алей Ціон (робітники Сіону), що став протягом тривалого часу спочатку в Російській імперії, а потім в Ерец-Ізраель наріжним каменем сіоністського робітничого руху, покладався на принципи, які були розвинуті Бером Бороховим у творах «Класова боротьба і національне питання» (1905) і «Наша платформа» (1906). Обидва твори написані російською мовою: перший – брошура з первинною назвою «Класові моменти національного питання» (перевидана в 1917 році), другий – серія газетних статей під псевдонімом «Постійний» – пізніше була роздрукована «самвидавком» у машинописі.

Класичний марксизм вбачав у національності лише «надбудову». Для марксизму, що був розвинутий Ф.Енгельсом, К.Каутським і Г.Плехановим, домінуючими були інтереси класової боротьби, а національна ідея – ідеологія тогочасної буржуазії, яка була прийнята нею як уявне надкласове прикриття її власних, вузько класових інтересів. Революційний пролетаріат, згідно цій теорії, повинен був зірвати маску з національної фразеології, оголити її егоїстичну буржуазну основу і завдяки міжнародній пролетарській солідарності створити базу для рятівного універсалізму світової революції.

Подібні погляди не полегшували завдання соціалістичного руху в Центральній та Східній Європі, де наприкінці XIX – на початку XX століття саме національні, мовні та культурні конфлікти знаходились в центрі суспільних інтересів. Тому в одній із течій соціалістичного марксистського руху – в тій, що розвивалась в багатонаціональній Австро-Угорській імперії – можна побачити спробу розвинути більш диференційований і не настільки спрощений підхід до національного питання. Цей погляд, названий «австромарксистським», намагався легітимізувати культурно-національне формування окремих груп пролетаріату, які мали різну етномовну специфіку, і визнавав, що в умовах багатонаціональної структури імперії Габсбургів етнічні відмінності мають також і соціальне значення. «Австромарксизм» висував теорію, що дозволяла групам пролетаріату чеського, хорватського або угорського походження розвивати власні рамки політико-соціальної діяльності, не нав'язуючи їм німецьку мову панівних прошарків як мову більшості.

Спроба Бера Борохова підкріпити соціалістичний сіонізм посиленнями на марксизм була зроблена під впливом таких теоретиків «австромарксизму», як Отто Бауер, Макс Адлер і Карл Реннер. Вони намагались поєднати марксистський класовий

аналіз з наданням значення національно-історичної диференціації. Такий підхід дозволяв поглянути на цілі етнічні групи як на пригнічені, що потребують національного визволення разом з визволенням соціальним.

В роботі «Класова боротьба і національне питання» Бер Борохов стверджував, що вчення Маркса визнає складність національної диференціації в набагато більшій мірі, ніж прийнято вважати. Принципи розвинутого марксизму, як він зазначав, містять теорію класової боротьби; однак «в мимохідь сказаних вчителями обмовках міститься теорія боротьби національної». Б.Борохов підкреслював, що в 3-му томі «Капіталу» Карл Маркс сам пише про можливість певного різноманіття в тому, як умови виробництва в різних історичних обставинах формують суспільство. К.Маркс зазначав, що «один той самий економічний базис може проявлятися в різній формі та в нескінченному різноманітті ступенів, у залежності від неврахованої кількості різних емпіричних причин, внаслідок природних умов, расових відносин та історичних впливів, що діють ззовні тощо». Таке підкреслення елементів, що пом'якшують характерний для класичного марксизму крайній економічний детермінізм, наштотувало Бера Борохова до думки, згідно якої поряд з «вертикальним» поділом суспільства на класи людство поділяється також і «горизонтально»: «... ті групи, на які поділяється людство в залежності від різниць в умовах... виробництва, зветься суспільствами, соціально-економічними «організмами» (племена, роди, народи, національності)» [10].

Класова боротьба завжди відбувається усередині соціо-національного колективу, тому в будь-якому історичному контексті вона має особливий характер, що визначається своєю особливою історією певного соціо-національного колективу. Класова боротьба, згідно вченню Б.Борохова, має специфічне значення і форму в тих випадках, коли вона переплітається з боротьбою національною. Якщо ціла етнічна група підкорена іншою, то переможець нав'язує переможеному суспільству свою класову структуру. Пролетаріат підкореного суспільства опиняється в подвійному поневолюванні: класовому – по відношенню до буржуазії суспільства поневолювачів, та національно-мовному – по відношенню до того ж суспільства поневолювачів у цілому.

Представники «австромарксизму» визнавали, що поневолювання підкорених націй проявляється в тому, що їх соціальна структура розпадається зі зникненням їх панівних прошарків. Це відбулося, наприклад, з чеською нацією. Такий же погляд виказав в роботі «Класова боротьба і національне питання» Бер Борохов: «найбільш однорідно виступає націоналізм у пригнічених народностей. Ці останні завжди поставлені в ненормальні умови виробничого життя. Умови виробництва... ненормальні в тому випадку, коли відсутні або урізані територія та її захисні форми – політична самостійність, свобода мови і культурного розвитку. Такі ненормальні умови... гармонізують інтереси членів нації. Завдяки зовнішньому тиску, викривленому і дезорганізуючому впливу умов виробництва, самі виробничі відносини і класова боротьба притиснені в своєму розвитку, тому що притискується правильна течія способу виробництва. Класові антагонізми ненормально притупляються, і з тим більшою силою виступає національна солідарність» [11].

В таких умовах національна боротьба приймає характер визвольної боротьби пригнічених прошарків проти пануючих прошарків суспільства, що їх пригнічують: «окрім особливих інтересів кожного окремого класу, які порушені гнітом ззовні, окрім того, що буржуазія притиснена на ринку, а пролетаріат позбавлений свободи розпорядження своїм «плацем» (робоче місце, робоча територія – О.С.), пригнічення дає себе відчувати всім індивідам нації, і всі вони до того ж відчувають і розуміють, що гніт цей – національний, йде від чужої нації та спрямований проти їх національності як такої. Мова, наприклад, тут вже отримує значення набагато вище, ніж простий засіб охорони ринку; коли притиснена свобода мови, пригнічений ще сильніше до неї

прив'язується як до самостійної цінності. Тобто, національне питання для пригніченого народу сильно відходить від зв'язку з його основою, з матеріальними умовами виробничого життя, культурні запити набувають самостійного значення, і всі члени нації зацікавлені в свободі національного самовизначення» [12].

Б.Борохов відмічав, що в подібних ситуаціях розвиваються різні течії всередині національного руху. Традиційні угруповання пригніченої нації – дрібна буржуазія, служителі культу, прошарки, що отримали традиційну освіту, – надають національному руху традиційне і реакційне зафарбування. Але головним носієм національного руху є інтелігенція, яка, якщо вона вільна від вузьких національних рамок, здібна підняти свій націоналізм до універсального рівня: «визвольний процес за своєю суттю ні націоналістичний, а національний. Тому в передових елементах пригніченої нації розвивається реальний націоналізм, що не мріє про збереження традицій, не обманює себе фіктивною єдністю нації... Реальний націоналізм – це саме той тип, який не затемнює класової самосвідомості. Зустрічається він тільки в середовищі передових елементів пригнічених націй» [13]. Мета цього «реального націоналізму» найбільш прогресивних прошарків організованого революційного пролетаріату – поставити націю в нормальні умови виробництва, дати пролетаріату нормальне поле трудової діяльності, а також базу для його боротьби. Згідно цієї концепції, лише після визволення від чужоземної влади пролетаріат пригніченої нації зможе вести справжню класову боротьбу в його власному національному суспільстві. Поки національне суспільство пригнічене, класова боротьба спотворена, національне визволення життєво важливо для розгортання класової боротьби.

Якщо в «Класовій боротьбі та національному питанні» Бер Борохов намагався розвинути загальну теорію зв'язку між питаннями національного пригнічення, національно-визвольної і класової боротьби, то в «Нашій платформі» йшла мова про застосування цих принципів до єврейської національної дійсності. Основним положенням Б. Борохова в його програмному творі було наступне: «Національне питання і національний рух за сутністю не є надкласовими... Національний конфлікт виникає для того чи іншого класу суспільства не тому, що виробничі сили всього народу стикаються з умовами виробництва, а тому, що розвиток виробничих сил самого цього класу стає у протиріччя з умовами виробництва всієї його національної групи» [14]. Тому виникають різні ідеології серед різних класових груп національної одиниці – цим можна пояснити й виникнення різних ідеологій в середовищі різних класових угруповань єврейського суспільства Східної Європи.

Бер Борохов виділяв три основних групи єврейського суспільства: велику буржуазію, середню буржуазію (включаючи представників вільних професій) і пролетаріат разом з прошарками дрібної буржуазії, яка розорювалась. В середовищі великої єврейської буржуазії виникає, згідно теорії Б.Борохова, загальна тенденція до асиміляції. Групами, найбільш схильними до асиміляції, були прошарки, що належали до найбільш багаті частини єврейського суспільства; таким чином, існує відповідність між економічним станом і схильністю до асиміляції.

Оскільки соціальне зближення з буржуазною верхівкою було більш легким для євреїв Заходу, ніж для східноєвропейського єврейства, розповсюджувалась асиміляція в основному серед євреїв Заходу. «Якщо б не «бідні східні (східноєвропейські) євреї», які так наполегливо постійно нагадують про себе то еміграцією, то телеграмами про погроми, єврейська велика буржуазія як Заходу, так і Східної Європи дуже мало хвилювалась би про єврейське питання» [15]. Велика буржуазія вирішила проблеми свого економічного існування шляхом господарського успіху і входження до капіталістичного суспільства. Однак, антисемітизм уявляв реальну небезпеку для процесу входження великої єврейської буржуазії в середовище неєврейської буржуазії,

нагадуючи всьому населенню про єврейську національну індивідуальність та устремління навіть найбільш асимільованих елементів єврейського суспільства. Тому, всупереч своєму економічному становищу і багатству, великі єврейські буржуа не відчували себе в достатній безпеці: антисемітизм загрожував їм, як і біднішим прошаркам єврейського суспільства.

Все це – свідоцтво того, згідно теорії Б.Борохова, що зневаження національним моментом при аналізі класової природи, відводить нас від суті питання. Як інакше можна пояснити хитке становище великої єврейської буржуазії в суспільстві, якщо не брати до розрахунку національний аспект її існування? Єврейські буржуа сприймаються суспільством не тільки як буржуа, але й як євреї, тому один лише економічний аналіз недостатній для пояснення їх справжнього конкретного становища. В цьому криється надкласовий характер антисемітизму, не дивлячись на його економічні корені. У відповідності з марксистським вченням, Бер Борохов стверджував, що антисемітизм має коріння в економічних умовах, бо живлення своє небезпечний антисемітизм народних мас бере із явищ національної конкуренції між дрібнобуржуазними і безробітними масами євреїв і християн. Він вважав, що лезо антисемітизму спрямоване як проти дрібного торговця-єврея, так і проти Ротшильдів.

Вищезазначене ставило єврейського (великого) буржуа, якого Б.Борохов називав «єврейським грандом», перед обличчям важкої і парадоксальної дилеми: «...єврейський гранд ненавидить ці маси (переслідувані антисемітизмом), але одночасно антисемітизм вічно знову оживляє в ньому давно вже забуті зв'язки з цими самими масами. Єврейський гранд нещасливий – zwei Seelen wohnen, ach, in seiner Brust (дві душі живуть, на жаль, в його грудях): душа чудового європейця і душа невольного покровителя й опікуна цих знедолених східних єдиновірців... Приходиться, стискаючи серце, зайнятись проклятим єврейським питанням, стати філантропом, почати піклуватися про єврейських емігрантів, збирати гроші для погромлених євреїв. Велика єврейська буржуазія скрізь і повсюди лише й займається єврейським питанням, щоб вирішити його для інших, а не для себе... Мета – звільнитись не тільки від єврейського питання, але разом з тим й від самих непрошених родичів» [16].

На відміну від зовнішнього, псевдофілантропічного ставлення великої єврейської буржуазії до єврейського питання, для середньої єврейської буржуазії й прошарку інтелігенції антисемітизм становив реальну й безпосередню проблему. Ці прошарки були носієм національного руху в будь-якому суспільстві, а в єврейській дійсності знаходились під перехресним вогнем, на зіткненні двох суперечливих ліній розвитку. Разом з капіталістичним розвитком даного суспільства закріплювалась і розповсюджувалась, з одного боку, демократизація суспільства, а з іншого – загострюється національна самосвідомість. З одного боку, все більша кількість євреїв із середніх прошарків досягла, завдяки процесу лібералізації і демократизації, ключових позицій в суспільстві в цілому; з іншого – вони опинились в конфлікті, що посилювався, з відповідними прошарками неєврейського населення.

Євреї – лікарі, інженери, журналісти, торговці, промисловці – всі вони опинились відірваними і такими, яких женуть, з паралельних класових угруповань неєврейського населення, з якими вони, здавалося б, повинні бути пов'язані класовими узами. Такий відрив посилював елементи культурного націоналізму в цих єврейських прошарках, що намагаються знайти свою особливу індивідуальність завдяки зв'язку з мовою, історією та національною єврейською самосвідомістю: «будучи позбавленими будь-якої опори у боротьбі за ринок, вони схильні бажати отримати власний ізольований національний ринок, вони схильні розмовляти про самостійне політичне існування, про єврейську державу, де вони б грали керівну політичну роль... Але поки їх власний достаток ще не зменшився, поки вони ще зберігають середньобуржуазну позицію, поки ізоляція та

бойкот ще не втрутились у їх матеріальну основу – до тих пір важкість всіх їх зв'язків й інтересів лежить все ж таки тут, в діаспорі, на місцях їх мешкання й звичайних занять» [17].

Отже, велика єврейська буржуазія ставилась до єврейського питання філантропічно, в той час, як буржуазія середня сприяла розвитку культурно-інтелектуального націоналізму, «салонного» сіонізму, що не знаходив собі реального застосування. На думку Б.Борохова, ці прошарки не могли бути носіями національно-визвольного руху, бо їх економічна база, не дивлячись на неоднозначність становища і громадську ізоляцію, закладена в існуючій господарсько-соціальній структурі єврейської дійсності в діаспорі.

Згідно концепції Бера Борохова, в єврейському суспільстві існував лише один прошарок, становище якого було настільки тяжке, що він не міг існувати як раніше, і вимушений був обов'язково шукати собі іншу економічну базу й альтернативні шляхи: це – єврейський пролетаріат разом з єврейською дрібною буржуазією, схильної до пролетаризації. Б.Борохов вважав, що єврейський пролетаріат Східної Європи і дрібнобуржуазні прошарки, які проходили швидкий і безжалісний процес пролетаризації, склали деяку єдність, бо для тих й інших можливий тільки один вихід – вийти з країн їх проживання. Еміграція до Америки – пасивний вихід для цих прошарків, в той час, як переселення в Палестину стане для них виходом активним, бо в ньому полягає створення нового, революційного суспільства в цій країні. В будь-якому випадку, єврейський пролетаріат і дрібна буржуазія, для яких немає майбутнього в Східній Європі, перетворюються в носіїв корінних соціально-національних змін в єврейському суспільстві.

Проста еміграція – особливо до Америки – не в змозі вирішити проблему важкого становища єврейського пролетаріату й дрібної буржуазії: «навіть взявши в руки посох, вона (ця група) не знайде за морем достатнього задоволення своїх потреб. Вона швидко розорюється, збідніє, виходить на ринок продавати свою робочу силу, входить до складу мас, що пролетаризуються, але й тут, наздоганяючи її, з'являється та ж рокова національна конкуренція» [18]. Саме тому, що єврейські іммігранти концентруються в певному числі міських центрів – Нью-Йорку, Чикаго, Філадельфії – виникає новий антагонізм між ними й місцевим єврейським населенням, що віддаляє їх один від одного й паралізує пристосування до нових умов. Емігрантські маси приносять з собою єврейське питання в ті країни, де воно традиційно не існувало. Вони залучають до цієї проблеми велику буржуазію тих країн, де проживала невелика кількість євреїв, тому й не було традиційного антисемітизму. Згідно концепції Б.Борохова, еміграція на Захід не вирішить проблем важкого становища єврейських трудівників, а лише загострить їх, переносячи в нові географічні й політичні умови.

Професор Єрусалимського університету Шломо Авінері вважає, що незнайомство Бера Борохова зі складним багатонаціональним, плюралістичним характером США навело його на категоричні висновки, які були необґрунтовані реально з історичного погляду. З єврейськими іммігрантами в США не відбулось того, про що він писав, очікуючи, що американська дійсність буде розвиватися за взірцем більш однорідних в етнічному плані суспільств Східної Європи. Але цей факт, не зменшує впливу, який цей аналіз мав на образ думок цілого покоління єврейських радикалів Східної Європи, а пізніше й Ерец-Ізраель.

Бер Борохов вважав, що спроби євреїв включитися у виробничий процес в нових країнах, відкритих для еміграції, також стануть невдалими; євреї знову будуть витіснені до побічних професій, і повториться явище «перекинутої піраміди» – перекинутої структури єврейських занять в діаспорі: широкий прошарок проміжних класів й інтелігенції при дуже обмеженому фундаменті професій, пов'язаних з первинним

виробництвом (промисловістю й сільським господарством). Тільки територіальна концентрація зможе вирішити проблему збіднілого стану єврейського пролетаріату: «протириччя між потребою в переході до вищих галузей виробництва і неможливістю досягнути цього концентрацією в крупно капіталістичних країнах, де виробництво засобів виробництва ...вже зайняте туземним населенням та неєврейськими іммігрантами – це протириччя викликає потребу в концентруванні еміграції в такій країні, де єврейські емігранти могли б зразу зайняти основні стадії господарського процесу... Необхідно, щоб єврейські пересування втратили характер простої імміграції й отримали характер колонізації... Виникає, словом, потреба в територіальному вирішенні єврейського питання» [19].

Після багатьох роздумів Бер Борохов приходив до висновку, що подібне територіальне рішення можливе лише в Палестині, тому що тільки в Ерец-Ізраель можна побудувати єврейське суспільство, починаючи з базису. Цей процес буде результатом поєднання стихійного процесу витіснення єврейських проміжних прошарків зі східноєвропейської економіки зі свідомою діяльністю єврейського організованого пролетаріату, який вважав своєю метою докорінне перетворення єврейської економічної дійсності. Народ не може бути незалежним, якщо він не є власником економічного базису всього господарства в цілому, тому національне буття всього єврейського народу не зможе відродитися, якщо євреї не складуть основу соціально-економічної піраміди в Ерец-Ізраель. Це спроможний зробити тільки пролетаріат внаслідок створення трудової й творчої бази в Ерец-Ізраель, в той час, як простий переїзд єврейської буржуазії із діаспори в цю країну не в змозі створити таку базу. Він підкреслював, що визволення єврейського народу буде досягнуте лише через робітничий рух або не буде досягнуте зовсім.

Згідно поглядам Бера Борохова, єврейський пролетаріат мав потребу в революції більше, ніж будь-який інший прошарок, бо коріння його бід глибше, ніж у пролетаріату інших національностей або інших прошарків єврейського народу. З цієї причини єврейський пролетаріат перетвориться в громадського носія єврейської соціальної революції. Тільки перемога цього пролетаріату приведе до визволення єврейського суспільства, ліквідує його залежність від чужої економіки, і лише той, хто є господарем економічної бази свого існування, досягне національної самостійності. Бер Борохов зазначав: «господарство тієї країни, куди євреї пойдуть, не крупно капіталістичне і не широко землеробське, перехідне. Євреї туди пойдуть одні, окремо від загального еміграційного потоку; це буде країна, де для інших народів економічні переваги імміграції будуть зіпсовані іншими незручностями. Ця країна буде єдиною, доступною для євреїв, а з усіх країн, доступних для іммігрантів інших народів, вона буде лежати по лінії найбільшого спротиву; це буде країна з низьким культурно-політичним рівнем життя. Це буде країна, де великі капітали з важкістю знаходять собі достатню діяльність внаслідок саме відсталості політичного життя» [20]. Ерец-Ізраель – єдина країна, що відповідає цим умовам.

Аномалія єврейського життя в діаспорі полягає в тому, що вона не дозволяє соціально-економічному розвитку євреїв йти тим же шляхом, яким йде всесвітній розвиток. Полемізуючи з єврейськими соціалістами, які відстоювали участь євреїв в класовій боротьбі неєврейського суспільства, Бер Борохов стверджував, що створення єврейського суспільства в Ерец-Ізраель – це не біганина від універсалізму до приватної єврейської замкненості, а навпаки. Тільки шляхом створення єврейського суспільства в цій країні стане можливим включення історичної класової боротьби євреїв в універсальну боротьбу світового пролетаріату. Спроба вести таку боротьбу, коли всі євреї є меншиною в середовищі неєврейського суспільства, неминуче призводить до перекручень, загострюючи антагонізм як в стані пролетаріату – між єврейськими та

неєврейськими пролетарями, так і в таборі буржуазії – між єврейськими та неєврейськими буржуа.

Згідно концепції Бера Борохова, в ідеї створення єврейського суспільства в Ерец-Ізраель містився зовсім не відхід від універсальності. Навпаки, ця ідея означала істотну участь у всесвітньому історичному розвитку, бо тільки на основі єврейського суспільства, що має власну виробничо-економічну базу, можливо включення євреїв до світового революційного прогресу. Він був впевнений, що політична територіальна автономія для євреїв в Палестині є метою сіоністського руху; для пролетарського сіонізму – це перехідний етап на шляху до соціалізму. Отже, шлях до справжнього інтернаціоналізму лежить крізь національність, а не в її ігноруванні.

РЕЗЮМЕ

В статті аналізуються роботи видаючогося марксистського мислителя Бера Борохова «Классовая борьба и национальный вопрос» и «Наша платформа», в которых он исследовал причины антисемитизма в Восточной Европе, разработал концепцию, объединяющую марксистские идеи с сионистскими, и предложил пути решения «еврейского вопроса».

Ключевые слова: Бер Борохов, «еврейский вопрос», социализм, марксизм, сионизм, Бунд, Поалей Цион, пролетариат, антисемитизм, ассимиляция, диаспора.

SUMMARY

The present article concentrates on analyzing of works «Fight of Classes and National Question» and «Our Platform» by prominent Marxism thinker Ber Borohov. He was investigated in his works reasons of anti-Semitism in Eastern Europe. B.Borohov made a conception like mix of Marxism and Zionism, proposed ways of decision of «Jewish Question».

Key words: Ber Borohov, «Jewish Question», Socialism, Marxism, Zionism, Bund, Po'alei Zion, proletariat, anti-Semitism, assimilation, Diaspora.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Мишкинский Моше Еврейское рабочее движение и европейский социализм // Социальная жизнь и социальные ценности еврейского народа / Под ред. Г.С.Метро. – Израиль: Библиотека-Алия, 1977. – 518 с. – С.421 – 440.
2. Авинери Шломо Основные направления в еврейской политической мысли. – Израиль: Библиотека-Алия, 1990. – 326 с. – С.200 – 215.
3. Бейзер Михаэль Евреи Ленинграда. Национальная жизнь и советизация, 1917 – 1939. – М.: Мосты культуры, Иерусалим: Гешарим, 1999/5760. – 447 с.
4. Гительман Цви Беспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 512 с.
5. Будницкий О.В. Российские евреи между красными и белыми (1917 – 1920). – М.: РОССПЭН, 2006. – 552 с.; История евреев России. Учебник / Глава автор. коллектива Л.Прайсман. – Изд-во «Лехаим», 2005. – 728 с.
6. Борохов Бер Наша платформа // Сионизм в контексте истории. Хрестоматия по истории сионизма с предисловием А.Херцберга. В 2 кн. Книга 2 / Пер с англ. и иврита С.Векслера. – Израиль: Библиотека-Алия, 1992. – 395 с. – С.130 – 148.
7. Российская еврейская энциклопедия / Гл. ред. Г.Г.Брановер. В 4 т. Т.1: Биографии А – К. Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Российско-Израильский Энциклопедический Центр «ЭПОС», 1994. – 558 с.; Краткая еврейская энциклопедия / Гл. ред. Ицхак Орен (Надель), Михаэль Занд. В 10 т. Т.1: Аарон – Высоцкий. Репринтное изд. – М.:

- «Красный пролетарий», 1996. – 843 с. – С.499 – 501.
8. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. Т.1: А – В. – К.: Наук. думка, 2005. – 688 с. – С.405.
 9. Краткая еврейская энциклопедия. Назв. праця. – С.499.
 10. Авинери Ш. Назв. праця. – С.204.
 11. Там само. – С.205.
 12. Там само. – С.206.
 13. Там само.
 14. Борохов Б. Назв. праця. – С.133.
 15. Авинери Ш. Назв. праця. – С.208.
 16. Авинери Ш. Назв. праця. – С.209.
 17. Борохов Б. Назв. праця. – С.141.
 18. Там само. – С.144.
 19. Там само. – С.135.
 20. Там само. – С.146.

Надійшла до редакції 16.04.2012 р.

ББК ТЗ(4УКР)6-53

ПРОКУРАТУРА ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ В УМОВАХ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Н.М. Касьянова

АНОТАЦІЯ

Автором висвітлюються умови, в яких доводилося працювати співробітникам прокуратури Донецької області в 30-ті роки ХХ ст. З'ясовується кадрова політика щодо органів прокуратури. Відзначено, що прокуратура, як орган державної влади стояла на захисті інтересів партії та забезпечувала підтримку офіційного радянського курсу. Функція прокурорського нагляду за законністю дій органів держбезпеки значно обмежувалась, а будь-який прояв незгоди супроводжувався репресіями. З огляду на це співробітники донецької прокуратури самі опинилися під тиском влади та значна їх кількість була репресована.

Ключові слова: прокурор, репресії, радянська влада.

Діяльність будь-яких органів влади, безумовно, нерозривно пов'язана з державно-політичним курсом. Особливо це стосується правоохоронних органів, оскільки саме вони покликані стояти на захисті не лише спокою та безпеки громадян, а й офіційного державного курсу. В умовах тоталітарної системи внутрішні органи є механізмом впливу на маси, важелем, за допомогою якого здійснювались масові репресії та політичний терор.

Історіографія цієї проблеми досить обмежена, що пояснюється закритістю архівів МВС та СБУ України для широкого кола дослідників. Однак, в нашому розпорядженні є узагальнюючі праці з історії прокуратури [1] та донецького регіону [2].

Джерельну базу статті становлять опубліковані документи та матеріали [3], а також ті, що зберігаються у фондах Державного архіву Донецької області.

З огляду на це, автор ставить за мету дослідити становище донецької прокуратури в 30-ті роки ХХ ст.

Оскільки прокуратура була органом державної влади, вона активно виконувала

партійні доручення та слідувала за виконанням її розпоряджень. На користь партійної влади органи прокуратури працювали в період репресій та в період голоду 1932-1933 рр., які в радянській державі були засобами впливу на маси. У чому ж виявлялася ця взаємодія? По-перше це підтримка офіційного репресивного курсу. Так, у Донбасі прокуратура активно слідувала за дотриманням виконання постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», у народі «Закон про п'ять колосків». Від часу її прийняття до 1 квітня 1933 р. було засуджено 9 286 осіб [4]. Одноосібники (середняки та бідняки) серед них склали 37, 3% (3 461 особа), робітники – 22, 4% (2077), колгоспники – 17,6 % (1636), куркулі і нетрудові елементи – 16,8% (1560), службовці – 5,9% (552 особи). Більшість з них були покарані за крадіжки у колгоспах: у 1932 р. – 61 %, а на початку 1933 р. – 55 %. Відносно більшості засуджених застосовувались «тверді заходи соціального захисту». Приблизно кожного тридцятого з них було засуджено до розстрілу, кожного восьмого – до позбавлення волі на 10 років, кожного п'ятого – до ув'язнення на строк від п'яти до 10 років. Прокуратура опротестувала 363 вироки, з них 259 – за м'якість [5].

Окрім цього, прокуратура брала активну участь у роботі Особливих нарад.

5 листопада 1934 р. при НКВС СРСР була створена Особлива нарада під головуванням наркома у складі його заступників, начальника Головного управління робітничо-селянської міліції, уповноваженого НКВС СРСР тієї союзної республіки, на території якої виникла справа, а також народного комісара внутрішніх справ цієї союзної республіки. До компетенції Особливої наради віднесено розгляд справ про визнання особи суспільно небезпечною і, у випадку такого визнання, - застосування слідчих заходів соціального захисту: а) заслання під негласний нагляд у місця, перелік яких встановлювався НКВС СРСР, на термін до п'яти років; б) вислання під гласний нагляд із забороною проживати у столицях, великих містах і промислових центрах на такий же термін; в) ув'язнення у виправно-трудові табори на термін до п'яти років; г) вислання за межі СРСР іноземних підданих.

У засіданнях Особливої наради обов'язково повинен був брати участь Прокурор СРСР або його заступник, які мали право опротестувати її постанови до Президії ЦВК СРСР. У такому випадку виконання постанови призупинялось до прийняття рішення ЦВК СРСР [6].

З аналогічними правами і повноваженнями було створено Особливу нараду при НКВС УРСР і «трійки» при обласних управліннях НКВС. До складу «трійок» входили начальник управління ОДПУ, обласний прокурор і перший секретар обкому КП(б)У. Такий безконтрольний каральний апарат виносив вироки практично без свідків, без захисту, без ознайомлення з кримінальною справою і навіть без підсудного. Прокурорський нагляд за дотриманням законності в органах держбезпеки повинен був здійснюватися на загальних підставах, але, в більшості випадків, думку прокурора «трійки» просто ігнорували. Також слід зазначити, що у засіданні «трійки» брали участь не всі прокурори, а тільки ті, що пройшли спецпідготовку. У Прокуратурі СРСР Постановою РНК СРСР від 5 листопада 1936 р. «Про структуру Прокуратури СРСР» [7] було створено відділ по спецсправах. Такі ж відділи створено і в нижчих прокуратурах.

У Донбасі, як і в Україні в цілому у 1936 – 1938 рр. розгорнулася третя хвиля репресій, спрямована проти незгодних з політикою партії. За підрахунками дослідників жертвами репресій у 1937-1938 рр. стало понад 40 тис. осіб. Тільки особлива трійка НКВС Донецької області за два роки розглянула справи 15 148 осіб. З них 9 387 осіб було присуджено до розстрілу, 5 319 – до 10 років таборів, 425 – до восьми років, 2 – до п'яти років, 16 – до ув'язнення на різні терміни. Характерно, що звинувачення на адресу потерпілих були стандартними: участь у «контрреволюційних, троцькістських,

терористичних, фашистських організаціях» та «контрреволюційна пропаганда» [8].

Обов'язки прокурора Донецької області в цей час виконував Руденко Р.А., який обіймав цю посаду в період з 1937 р. по січень 1940 р. Його заступниками були Михайло Гнатович Данилевич та Петро Фомич Зошенко.

У 1937-1938 рр. були репресовані багато партійних, комсомольських робітників, керівники шахт, заводів, учбових закладів, спеціалісти промисловості, сільського господарства, робітники правоохоронних органів та інші. У жодній справі не було доказів, просто усувалися неугоди. Будь-які сумніви щодо обвинувачення викликали, у свою чергу, звинувачення в «співчуттях ворогам народу».

Так, дозволив не погодитися із урядовою каральною політикою старший помічник прокурора Донецької області Іосіф Іосіфович Карчевський. Таку ж незгоду висловлював й колишній прокурор, а на момент арешту голова Донецької обласної колегії адвокатів Казімір Францевич Голумбієвський. Вони заважали боротьбі із «ворогами народу» і вихід знайшовся. В травні 1938 р. оперуповноважений УНКВС Донецької області Шейгам арештував обох і через те, що Карчевський І.І. був латишем, а Голумбієвський К.Ф. поляком, обвинуватив їх у шпіонажі на користь польської розвідки. «Трійка» УНКВС з цим погодилася і обидва були розстріляні.

Архівні справи зберігають прізвища слідчих та оперативних робітників, прокурорів та суддів, членів «трійок», «двійок», «особливих нарад» і тих, хто виконував вироки та розпорядження. Багато з них самі пали в цих же застінках та таборах. Так, засуджений слідчий робітник Велико-Янісольського РВ НКВС Кувалкін, помер у таборі Красноярського краю у 1942 р.; колишній керівник Донецького обласного УНКВС Гольдман покінчив життя самогубством в місцях ув'язнення.

Зазнали репресій й прокурори Донецької області. Так, 14 липня 1937 р. робітниками НКВС УРСР Донецької області був заарештований як член контрреволюційної троцькістської терористичної організації перший прокурор Костянтин Омелянович Волевач, який перебував на посаді прокурора області з серпня 1932 р. до січня 1934 р.

Незважаючи на заперечення своєї участі в контрреволюційній організації, після арешту 3 серпня 1937 р., Волевача К.О., згідно рішення засідання бюро Донецького обласного комітету, виключено з партії як ворога партії і народу.

Обвинувальний висновок базувався на підтвердженні Костянтином Омеляновичем факту зустрічі під час весняної сівби в 1933 р. в Старобільську з головою облвиконкому Івановим і групою членів партії, під час якої вони обговорювали питання стану колгоспних господарств та засудили політику партії з питань хлібозаготівель. На підставі цього було зібрано «докази» по кримінальній справі № 18765 та складено обвинувальний висновок про те, що Волевач К.О.:

1. Був активним учасником антирадянської терористичної організації правих з 1933 року.

2. Виконував завдання організації щодо втягування нових учасників; ним були втягнуті Смірнов і Неделько (арештовані); підтримував зв'язок з іншими учасниками організації.

3. За дорученням антирадянської організації правих впродовж декількох років проводив підривну роботу в області комунального господарства Донбасу.

16 вересня 1937 р. помічник прокурора СРСР затвердив обвинувальний висновок і справу було передано до суду. Вироком військової колегії Верховного суду СРСР від 19 вересня 1937 р. Волевач К.О. на підставі постанови ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. був визнаний винним і засуджений до розстрілу з конфіскацією майна. 20 вересня 1937 р. вирок було виконано в м. Сталіно.

Не менш трагічною є доля ще одного з перших обласних прокурорів –

Володимира Олександровича Кумпикевича. 28 серпня 1937 р., у період початку масових репресій на Донеччині, Кумпикевич В.О. наказом Прокурора СРСР Вишньського № 778 був усунутий від виконання обов'язків обласного прокурора і звільнений із органів прокуратури [9].

Через певний час після звільнення з прокуратури Володимир Олександрович влаштовується на посаду нотаріуса, де працює до 1 квітня 1938 р. На цей час органи Донецького УНКВС уже винесли постанову про його взяття під варту в міську тюрму як учасника антирадянської троцькістської організації.

У подальшому йому було пред'явлено обвинувачення за ст. ст. 54-7, 54-8, 54-11 КК УРСР. При цьому вказувалося, що Кумпикевич В.О., будучи прокурором області, під час доповіді про права і обов'язки громадян СРСР згідно з текстом нової Конституції 1937 р. допустив чимало політичних помилок. Саме за це ще навесні 1937 р. йому винесено догану, яка, як виявилось, і стала підставою звільнення з посади прокурора та подальших арешту і засудження. У резолюції звітно-перевиборчого партійного зібрання парторганізації Донецької обласної прокуратури за 1938 р. зазначалося, що колишнього облпрокурора Кумпикевича В.О. викрито та заарештовано як ворога народу, який здійснював шкідницькі настанови банди троцькістсько-бухарінських, фашистських шпionив, що діяли у Донбасі, спрямовував свою діяльність на розвал слідчих і прокурорських органів, всіляко намагався послабити їх у справі боротьби зі злочинністю та ворожими махінаціями [10].

11 лютого 1939 р. кримінальну справу № 1100875 стосовно Кумпикевича В.О. було об'єднано в одне провадження зі справою № 110895 про звинувачення прокурора м. Горлівки Юхима Михайловича Збарського. Збарський Ю.М. був арештований НКВС м. Горлівки 18 грудня 1937 р. До арешту працював прокурором м. Горлівки, а з 1932 р. прокурором міст: Артемівськ, Кадіївка, Маріуполь. Він також звинувачувався за аналогічними статтями КК УРСР як активний учасник контрреволюційної правотроцькістської організації, що вела підривну діяльність у органах прокуратури.

Після багатомісячного перебування в тюремній камері і неодноразового заперечення своєї винуватості Збарський Ю.М. був змушений визнати свою участь у контрреволюційній організації і злочинний зв'язок із прокурором області Кумпикевичем В.О.

30 липня 1939 р. військовим трибуналом Харківського військового округу було заслухано справу щодо обвинувачення Кумпикевича В.О. та Збарського Ю.М. як учасників контрреволюційної організації, що проводили підривну роботу в органах прокуратури. У ході судового засідання підсудні від своїх показань, даних під час слідства, відмовились, заперечуючи свою провину в інкримінованих їм злочинних діяннях, і заявили, що вимушено дали раніше неправдиві показання внаслідок застосування до них недозволених методів ведення слідства.

За таких обставин 28 жовтня 1939 р. кримінальну справу було закрито за відсутністю в їх діях складу злочину, а самих обвинувачуваних звільнено з під варті.

Однак, далеко не всім прокурорським працівникам Донецької області вдалося зламати наполегливість НКВС і судових органів того часу, і вони виявилися безневинно засудженими за злочини, яких не вчиняли.

З огляду на ситуацію, цілком зрозуміло, що велика увага надавалася питанням кадрів. Сформувався своєрідна кадрова політика. Перш за все, спостерігалася підвищена вимогливість до кандидатів на посади прокурорів і слідчих прокуратури. Вони повинні були мати не лише вищу юридичну освіту, але і володіти необхідними політичними, діловими і моральними якостями. Вступаючи до юридичного вузу, а тим більше на роботу до органів прокуратури, претендент повинен був бути кандидатом в члени партії або членом КППС. Мало значення і походження. Перевага віддавалася

вихідцям з сімей робітників або селян.

На засіданнях партійних зборів облпрокуратури постійно обговорювалися кадрові питання. Неодноразово порядок денний констатував укриття деякими співробітниками автобіографічних даних. Так, у протоколі загального партійного зібрання Донецької обласної прокуратури від 10 червня 1938 р. зазначалося, що помічник облпрокурора Захар Лазаревич Альтговзен при вступі до партії приховав відомості про соціальний стан свого батька, який до революції був дрібним торговцем. Рішенням партзібрання Альтговзену З.Л. було винесено догану [11]. Поряд з адміністративними покараннями запроваджувалося усунення з посади або виключення з членів партії. Нерідко, укриття біографічних даних слугувало приводом для усунення «неугодних».

Так, зазнав репресій колишній старший помічник Донецького обласного прокурора Михайло Гнатович Данилевич.

4 травня 1938 р. прокурор Донецької області Руденко Р.А. підготував донесення начальнику 8 відділу УДБ НКВС у Донецькій області на Данилевича М.Г. Донесення було підкріплено копією довідки з Центрального військово-історичного архіву про службу Данилевича М.Г. в старій армії з 1907 р., відрядження його до Вільненського піхотного юнкерського училища і підвищення до звання поручика. Архівні довідки підтверджували, що останній чин старшого помічника прокурора – підполковник. За приховання цих даних у автобіографії та анкетах Данилевича М.Г. було звільнено з органів прокуратури і виключено із лав партії.

Одержавши цей документ, начальник 8 відділу пише на ньому свою резолюцію: «т. Назаров! Сьогодні складіть довідку для арешту Данилевича, враховуючи показання Зубарева про його належність до контрреволюційної організації». Підпис і дата – 20 травня 1938 р. [12].

Кримінальну справу проти Михайла Гнатовича порушено 30 травня 1938 р. за ст. ст. 54-6, 54-9, 54-11 КК УРСР як учасника контрреволюційної польської організації, за завданням керівництва якої проводив розвідувальну роботу на території СРСР на користь Польщі.

31 травня 1938 р. Донецький обласний прокурор Руденко Р.А. дав санкцію на арешт свого колишнього старшого помічника, на підставі якої Данилевича М.Г. беруть під варту. Сержант держбезпеки Шейгам виносить постанову про пред'явлення Данилевичу М.Г. обвинувачення за ст. ст. 17-54-2, 54-9, 54-11 КК УРСР як агенту іноземної держави, за завданням якої він вів на території СРСР диверсійно-розвідувальну повстанську діяльність.

Незважаючи на те, що на початку допитів обвинувачений наполягав на своїй невинуватості, 23 липня він був вимушений підписати приписані йому обвинувачення в тому, що він був учасником контрреволюційної організації, добре знав її керівників в Україні, постійно брав участь у її роботі. У показаннях, підписаних Данилевичем Г.М. згадувались члени «організації»: Юзеф Магницький – працівник Артемівського окружного суду, а потім помічник Прокурора УРСР, Бабінський – колишній Старобешевський районний прокурор, Карчевський – колишній старший слідчий Донецької обласної прокуратури, Юзеф Козик – Артемівський міський прокурор, а також Білий К.П. – колишній прокурор Старобешевського округу, а потім заступник прокурора області, Генріх Райхейнштейн – помічник прокурора Донецької області, Іван Ануфрієнко – колишній прокурорський працівник, Грінеус С.Г., який виконував у 1934 р. обов'язки прокурора Донецької області.

Підписаний начальником 4 відділу УДБ УНКВС старшим лейтенантом держбезпеки обвинувальний висновок було затверджено заступником начальника Донецького УНКВС і, разом зі справою, направлено на розгляд «особливої трійки» у складі начальника УНКВС майора держбезпеки Чистова, першого секретаря обкому

Щербакова і прокурора області Руденка.

25 вересня 1938 р. ця «трійка» винесла рішення про розстріл колишнього старшого помічника обласного прокурора. Факт розстрілу Михайла Гнатовича довгий час приховувався від його рідних. 5 лютого 1939 р. їм сповістили, що засуджений Данилевич М.Г. помер, відбуваючи покарання, від паралічу серця.

Нажаль, інформація, зібрана автором, у переважній більшості, містить фрагментарний характер через обмежений доступ до джерел. Однак, все ж таки, дозволяє зробити деякі висновки. Прокуратура Донецької області, як орган державної влади, незважаючи на підтримку офіційного партійного курсу, перебувала під тиском командно-адміністративної системи та навіть зазнала значних репресій. Прокурорський нагляд за дотриманням законності в органах держбезпеки було зведено практично нанівець, а будь-які сумніви щодо правильності їх дій супроводжувалися зустрічними звинуваченнями у ворожій діяльності. Така партійна політика призвела до активізацій наприкінці 30-х років репресій серед особового складу органів прокуратури.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается состояние и деятельность донецкой прокуратуры в 30-е годы XX ст. Выяснено, что прокуратура, как орган государственной власти стояла на защите интересов партии и обеспечивала поддержку официального советского курса. Функция прокурорского надзора за законностью действий органов госбезопасности значительно ограничивалась, а любое проявление несогласия сопровождалось репрессиями.

Ключевые слова: прокурор, репрессии, советская власть.

SUMMARY

The status and activities of the Donetsk prosecutor's office during the 30th years of the twentieth century are discussed in the article. It was found that the prosecutor's office, as an organ of state power was on protecting the interests of the party and provide support to the official Soviet policy. The function of the public prosecutor's supervision over the legality of actions of the organs of state security was considerably limited, and any manifestation of dissent was punishable by repression.

Keywords: prosecutor, repression, the Soviet regime.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Сухонос В.В. Організація і діяльність прокуратури в Україні: історія і сучасність. – Суми: Університетська книга, 2004. – 348 с.; Прокуратура Донецької області: факты, комментарии, свидетельства очевидцев. Историко-документальный очерк. – Донецк, 2008. – 265 с.; Авраменко Л.М., Анонс А.І. Репресовані прокурори в Україні: документи, нариси, матеріали. – К.: Істина, 2006. – 376 с.; Прокуратура Донецької області: люди, події, дати / Під ред. прокурора Донецької області В.С. Вишинського. – Донецьк: ТОВ «Видавничо-поліграфічне підприємство «Промінь»», 2011. – 320 с.: іл.
2. Міхненко А.М. Історія Донецького басейну другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.: Монографія. – Київ, Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, ЛТД», 2003. – 440 с.
3. Советская прокуратура: Сборник документов. - М., 1981. – 312 с.
4. Міхненко А.М. Вказ. праця. – С. 238.
5. Там само.
6. Сухонос В.В. Вказана праця. – С. 181.
7. Советская прокуратура: Сборник документов. - М., 1981. – С. 118.

8. Міхненко А.М. Вказ. праця. – С. 249.
9. Авраменко Л.М., Анонс А.І. Вказ. праця. – С. 184.
10. ДАДО, ф. 761, оп. 1, спр. 3, арк. 33.
11. Там само, арк. 41.
12. Авраменко Л.М., Анонс А.І. Вказ. праця. – С. 176.

Надійшла до редакції 20.03.2012 р.

ББК ТЗ (4 УКР): - 49,01 «1937-1938»

«РЯДОВІ» СЕЛЯНЕ ДОНЕЧЧИНІ – ЖЕРТВИ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ 1937 – 1938 рр.: КІЛЬКІСНИЙ АНАЛІЗ

В.М.Нікольський

АНОТАЦІЯ

У статі вперше оприлюднено кількісні дані щодо «рядових» селян Донеччини, репресованих у 1937 – 1938 рр. під час куркульської та національних операцій НКВС. Наведено кількісні показники щодо кількості репресованих, їх національного складу, віку, партійної приналежності, місця проживання. Дослідження є частиною великого проекту з встановлення реальної спрямованості політичних репресій радянських часів в Україні. Частково зроблено порівняння окремих показників репресій щодо рядових селян та робітників.

Ключові слова: політичні репресії, «рядові» селяни, Донеччина, «велика чистка».

Одним з найважливіших наукових питань з проблеми так званої «великої чистки» 1937 – 1938 рр., що знаходиться у стані маловивчених, є проблема *реальної спрямованості репресій*.

Плануючі та організуючі масову чистку у 1937 – 1938 рр., вище партійне і державне керівництво СРСР аргументувало її необхідність наявністю чесельних «ворогів народу», що намагалися за допомогою зовнішньої контрреволюції ослабити та повалити радянський суспільно-політичний лад [1].

Сьогоднішня історіографія політичних репресій радянських часів в Україні є значною за обсягом. Найбільш повний бібліографічний збірник, в якому основну частину складає література про репресії 1937 – 1938 рр., має обсяг 456 сторінок [2]. При тому, дослідження кількісних характеристик репресій займають у ньому незначну частину, перш за все, через відносно невелику кількість відповідних публікацій.

Автор цієї статті основну увагу у власних наукових розвідках з питань політичних репресій приділяє саме кількісному напрямку, відстоюючи тезу щодо найбільш достовірних результатів таких робіт [3].

Документальну основу нашого дослідження становлять матеріали картотеки донецької обласної рідколегії серії книг «Реабілітовані історією» та публікації дев'яти книг Донецького тому цієї серії [4]. Автор, виходячи з доведених ним та іншими дослідниками фактів фальсифікації в органах НКВС у 1937 – 1938 рр. щодо кількості репресованих по різних соціальних категоріях [5], опрацював понад 25 000 облікових карток на реабілітованих в Картотеці донецької обласної рідколегії серії книг «Реабілітовані історією». Отримані дані дозволили виявити певні соціальні та інші показники щодо осіб, репресованих на Донеччині у 1937 – 1938 рр. Для цієї публікації використано ти з них, що відносяться до селян, та частково – до робітників

Метою нашого дослідження є встановлення та оприлюднення кількісних

характеристик репресованого на Донеччині у 1937 – 1938 рр. селянства, що у подальшому передбачається взяти за основу для більш повного порівняльного аналізу соціальної спрямованості каральних дій органів державної безпеки.

З загальної кількості репресованих на Донеччині у 1937 – 1938 рр. 25381 ос., 15337 ос. були робітниками та селянами. Це становило 60,43% від загалу притягнутих. З цієї кількості 11015 ос.(43,40%) були робітниками, 5225 ос.(20,58%) – рядовими селянами.

При підрахунках ми обмежили категорію селян, виключивши з неї керівників та спеціалістів, службовців, партійних, комсомольських та профспілкових функціонерів, колгоспів, радгоспів, машино-тракторних станцій та різних установ. Тобто, йдеться про так званих «рядових» селян, що фізично працювали на полях, ділянках, фермах тощо у сільському господарстві.

Зазначимо, що 903 ос. з робітників працювали в сільському господарстві (йдеться про працівників радгоспів та машино-тракторних станцій).

Отже, у спрощеному вигляді структура репресованих мала такий вигляд:

промислові робітники	- 10112 осіб
робітники радгоспів, МТС, держустанов	- 903 осіб
колгоспники та селяне-одноосібники	- 4322 осіб
Загалом	15337 осіб.

Робітнича група включала 10112 ос., що працювали на виробництві та обслуговуючих структурах та 903 ос. з сільського господарства (787 робітників радгоспів, 109 робітників МТС та 7 робітників з державних установ).

Селянська група складалася з 4227 рядових колгоспників, 787 робітників радгоспів, 109 робітників машино-тракторних станцій (МТС), 95 селян-одноосібників та 7 робітників з державних установ.

Співвідношення цих категорій мало такий характер:

Таблиця 1.

№№ п/п	Категорії селянства	Кількість репресованих	%% від загалу
1	Рядові колгоспники	4227	80,90%
2	Робітники радгоспів	787	15,06%
3	Робітники МТС	109	2,09%
4	Селяне-одноосібники	95	1,82%
5	Робітники державний установ	7	0,13%
	Загалом	5225	100%

Треба відзначити, що певна частина працівників сільського господарства за радянською класифікацією відносилася до робітничого класу. Йдеться про робітників радгоспів, МТС та державних установ.

Отже, якщо від загальної кількості селян відрахувати певну частку робітників сільського господарства, то кількість репресованих селян за їх соціальним станом дорівнювалася 4322 ос. (4227 рядових колгоспників та 95 одноосібників). Це становило 17,03% від загалу всіх репресованих на Донеччині у період «великої чистки».

Національний склад репресованих селян мав наступні показники.

По сільському господарству було репресовано 5225 осіб, у тому числі: 2469 німців (47,25% від загалу репресованих селян), 1518 греків (29,05%), 916 українців (17,53%), 134 росіянина (2,56 %), 72 поляки (1,38% %), 71 болгарин (1,35 %), 12 білорусів (0,23 %), 8 латишів (0,15 %), 7 румунів (0,13 %), 5 корейців (0,10% %), по 4 ос. молдаванина та австрійця (по 0,08% %), 2 чехи (0,04 %), 1 естонець (0,02 %),

національна приналежність двох репресованих (0,04%) не визначена.

Якщо розглядати національний склад репресованих працівників сільського господарства за класовою ознакою (лише колгоспників та одноосібників), то маємо таку картину: з 4322 осіб 2284 ос. (52,85%) були німцями, 1184 ос. (27,39%) – греками, 681 ос. – українцями (15, 76%), 70 ос. (1,62%) – росіянами, 46 ос. (1,06 %) – поляками, 25 ос. (0,58%) – болгарами, 7 ос. (0,16%) – латишами, по 5 ос. (по 0,12%) – білорусами, румунами та корейцями, 4 ос. (0,09%) – молдаванами, 3 ос. (0,07%) – австрійцями, по 1 ос. (по 0,02%) були чехом та естонцем, національна приналежність однієї людини (0,02%) не була зафіксована.

Якщо розглянути національну приналежність репресованих селян по групах, то отримуємо такі дані:

Колгоспники: загалом репресовано 4277 осіб з такими національними даними: німці – 2263 ос. (53,55% від загалу репресованих колгоспників), греки – 1159 ос. (27,44%), українці – 644 ос. (15,24%), росіяни – 60 ос. (1,41%), поляки – 44 ос. (1,04%), болгары – 25 ос. (0,58%), латиші – 7 ос. (0,17%), білоруси, корейці та румуни – по 5 ос. (по 0,12%), молдавани – 4 ос. (0,09%), австрійці – 3 ос. (0,06%), естонець та чех – по 1 ос. (по 0,03%), національна приналежність однієї людини (0,03%) не визначена.

Робітники радгоспів (787 осіб), з яких 285 ос. були греками (36,17%), 220 ос. – українцями (27,98%), 140 ос. (17,62%) – німцями, 58 ос. (7,42%) – росіянами, 45 ос. (5,72%) – болгарами, 26 ос. (3,25%) – поляками, 7ос. (0,93%) – білорусами, 2 ос. (0,31%) – румунами, по 1 ос. (по 0,15%) – австрієць, латиш, чех, халдєєць.

Робітники машино-тракторних станцій (109 осіб): по 45 ос. (по 41,57%) – німці та греки, 12 ос. (10,11%) – українці, 6 ос. (5,62%), 1 ос. (1,12%) – болгарин.

Селяни-одноосібники(95 осіб): 37ос. (38,46%) – українці, 25 ос. (26,92%) – греки, 21 ос. (21,79%), 10 ос. (10,26%) – росіяни, 2 ос. (2,56%) – поляки.

Робітники державних сільськогосподарських підприємств та установ (7 осіб): 4 ос. (57,00%) – греки, 3 ос. (43%) – українці.

Для порівняння, візьмемо дані щодо національного складу репресованих у 1937 – 1938 рр. на Донеччині по всіх соціально-фахових категоріях.

Таблиця 2.

Національна приналежність найбільш чисельних національних груп серед репресованих

№№ п/п	Національні групи	Репресовано загалом (осіб)	%% від загалу	Репресовано селян (осіб)	%% від загалу
1	Українці	8741	34,44%	916	17,53%
2	Німці	5487	21,62%	2469	47,25%
3	Греки	3862	15,22%	1518	29,05%
4	Росіяни	3568	14,06%	134	2,56%
5	Поляки	1561	6,15%	72	1,38%
6	Білоруси	563	2,22%	12	0,23%
7	Євреї	518	2,04%	-	-
8	Латиші	307	1,21%	8	0,14%
9	Болгари	236	0,93%	71	1,35%
	Загалом	24843	97,89%	5200	99,49%

Отже, у загалі репресованих третина була українцями, приблизно кожен п'ятий – німцем, майже кожен сьомий – греком або росіянином, кожен шістнадцятий – поляком, один з п'ятдесяти був білорусом або євреєм, близько одного з дев'яноста відносилися

до національних груп латишів або болгар.

Дані щодо національного складу репресованих селян свідчать, що частка українців була вдвічі меншою, ніж відповідний показник загалу репресованих. Водночас, відносні показники німців та греків були вдвічі більшими. Значно меншими були показники репресованих росіян (у 5,5 рази), поляків (у 4,6 рази), білорусів (майже в 10 разів), латишів (майже у 9 разів). Відсоткові показники репресованих латишів в загалі засуджених та серед селян були близькими.

Ми порівняли показники національної приналежності репресованих робітників та селян.

Таблиця 3.

Національна приналежність репресованих робітників та селян

№№ п/п	Національні групи	Робітники		Селяни	
		Репресовано (осіб)	% від загалу	репресовано (осіб)	% від загалу
1	Українці	3972	39,27%	916	17,53%
2	Німці	1702	16,82%	2469	47,25%
3	Росіяни	1622	16,03%	134	2,56%
4	Греки	1161	11,47%	1518	29,05%
5	Поляки	834	8,24%	72	1,38%
6	Білоруси	271	2,68%	12	0,23%
7	Латиші	131	1,30%	8	0,15%
8	Болгари	109	1,08%	71	1,36%
9	Євреї	57	0,56%	-	-
10	Литовці	37	0,37%	-	-
11	Молдавани	28	0,28%	4	0,08%
12	Асирійці	24	0,24%	-	-
13	Чехи	18	0,18%	2	0,04%
14	Вірмени	16	0,16%	-	-
15	Татари	14	0,14%	-	-
16	Іранці	13	0,13%	-	-
17	Китайці	13	0,13%	-	-
18	Мадяри	12	0,12%	-	-
19	Румуни	12	0,12%	7	0,13%
20	Австрійці	11	0,11%	4	0,08%
21	Фіни	10	0,10%	-	-
22	Естонці	8	0,08%	1	0,02%
23	Серби	6	0,06%	-	-
24	Словаки	4	0,04%	-	-
25	Словенці	4	0,04%	-	-
26	Албанці	4	0,04%	-	-
27	Мордвини	2	0,02%	-	-
28	Корейці	2	0,02%	5	0,10%
29	Французи	1	0,01%	-	-
30	Черкеси	1	0,01%	-	-
31	Чуваші	1	0,01%	-	-
32	Швейцарці	1	0,01%	-	-
33	Марі	1	0,01%	-	-
34	Турки	1	0,01%	-	-

35	Удмурти	1	0,01%	-	-
36	Не визначено	8	0,08%	2	0,04%
	Загалом	10112	100%	5225	100%

Таким чином, якщо українці серед репресованих робітників - становили майже 40%, то серед селян – майже 18%;
 росіяни: серед робітників - 16%, серед селян – менше 3%;
 німці: серед робітників – близько 17%, серед селян – понад 47%;
 греки: серед робітників – майже 12%, серед селян – 29%;
 поляки: серед робітників – понад 8%, серед селян – менше 2%;
 білоруси: серед робітників – близько 3%, серед селян – 0,23%.....

Таблиця 4.

Вікові характеристики репресованих

№№ п/п	Вікові групи	Робітники (%% від загалу)	Селяни (%% від загалу)
1	16 – 19 років	0,52%	0,95%
2	20 – 29 років	19,84%	19,99%
3	30 – 39 років	34,79%	31,56%
4	40 – 49 років	27,64%	28,39%
5	50 – 59 років	14,41%	14,45%
6	60 – 69 років	2,56%	2,34%
7	70 років та більше	0,08%	0,16%
8	Невідомо	0,17%	0,16%
	Загалом	100%	100%

Зазначимо також, що серед репресованих робітників один мав вік 15 років, а серед селян – один – 16 років та один – 17 років. Водночас, найбільший вік серед робітників мали дві особи (одній було 78 років та одній – 77 років); серед селян найбільший вік мала одна людина (73 роки).

Дані таблиці свідчать, що співвідношення по вікових групах репресованих робітників та селян були близькими. При тому, приблизно третина репресованих мали вік від 30-ти до 39-ти років, дещо менший відсоток приходився на 40 – 49-річних, приблизно п'ята частина була в віці 20 – 29 років, а кожному сьомому було 20 – 29 років. Сумарно, на найбільш працездатні роки (20 – 49 років) приходилося майже 83% репресованих робітників та 80% селян.

Таблиця 5.

Партійна приналежність репресованих

№№ п/п	Категорії	Робітники	%% від загалу репресованих робітників	Селяни	%% від загалу репресованих селян
1	Члени ВКП(б) – КП(б)У	223	2,21%	16	0,31%
2	Члени Компартії Німеччини	6	0,06%	-	-
3	Члени Компартії Польщі	1	0,01%	-	-

4	Кандидати в члени ВКП(б) – КП(б)У	35	0,35%	5	0,10%
5	Члени ВЛКСМ – ЛКСМУ	55	0,54%	28	0,54%
6	Колишні члени ВКП(б) – КП(б)У	382	3,78%	41	0,78%
7	Колишні кандидати в члени ВКП(б) – КП(б)У	26	0,26%	4	0,08%
	Загалом	728	7,20%	94	1,80%

Отже, в загалі репресованих робітників особи з партійною «ознакою» становили 7,20%, тобто приблизно один з чотирнадцяти притягнутих органами держбезпеки був діючим, або колишнім членом партії (включаючи компартії Німеччини та Польщі) чи її молодіжного «резерву». Найбільшим був показник колишніх членів партії – 3,78% (382 ос.). Кількість репресованих членів партії була меншою на 159 ос., а у відсотковому показникові дорівнювалася 2,21%. Абсолютні та відносні показники інших категорій з партійною «ознакою» були меншими одного відсотка: переважали члени комуністичного союзу молоді (ВЛКСМ – ЛКСМУ), що перебільшували навіть показники кандидатів партії.

Серед репресованих селян показники партійної «ознаки» загалом були значно меншими, ніж серед репресованих робітників – 94 ос. (1,80% від загалу репресованих селян). Тобто тільки один з 55-ти репресованих селян мав якусь приналежність до партійної «ознаки». При тому, відсоткові показники по всіх категоріях репресованих селян були меншими одного відсотка. Тут, як і у робітників, також переважали колишні члени партії – 41 ос. (0,78%). Другими за чисельністю були репресовані комсомольці – 28 ос. (0,54%). А діючі члени ВКП(б) – КП(б)У становили тільки 0,31% від загалу репресованих селян (16 осіб).

Розглянемо «розподіл» репресій серед селян по територіально-адміністративних одиницях Донеччини.

Таблиця 6.

Кількісні показники по репресованих у 1937 – 1938 рр. колгоспниках

№№ п/п	Райони	Репресовано (осіб)	%% від загалу
1	Дзержинський район	402	9,51%
2	Старобешівський – " –	361	8,55%
3	Велико-Янісольський – " –	358	8,46%
4	Костянтинівський – " –	330	7,80%
5	Маріупольський – " –	316	7,48%
6	Старо-Керменчицький – " –	262	6,20%
7	Старо-Каранський – " –	250	5,91%
8	Чистяківський – " –	233	5,51%
9	Амвросіївський – " –	223	5,28%
10	Тельманівський – " –	223	5,28%
11	Сталінський – " –	185	4,38%
12	Краматорський – " –	164	3,88%

ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ, № 1 (49), 2012 р.

13	Артемівський – " –	162	3,83%
14	Харцизький – " –	142	3,36%
15	Волноваський – " –	76	1,80%
16	Добропільський – " –	72	1,71%
17	Володарський – " –	64	1,51%
18	Будьонівський – " –	62	1,48%
19	Слов`янський – " –	53	1,25%
20	Олександрівський – " –	52	1,22%
21	Постишевський (Красноармійський) – " –	44	1,04%
22	Орджонікідзенський – " –	36	0,87%
23	Лиманський – " –	27	0,64%
24	Макіївський – " –	27	0,64%
25	Сніжнянський – " –	16	0,38%
26	Мар'їнський – " –	12	0,29%
27	Ольгінський – " –	7	0,17%
28	Горлівський – " –	4	0,09%
29	м.Маріуполь	30	0,72%
30	м.Іловайськ	8	0,20%
31	м.Макіївка	5	0,12%
32	м.Орджонікідзе	4	0,09%
33	м.Слов`янськ	4	0,09%
34	м.Костянтинівка	3	0,06%
35	м.Краматорське	3	0,06%
36	м.Чистякове	3	0,06%
37	м.Амвросіївка	1	0,03%
38	м.Дружківка	1	0,03%
	м.Моспіне	1	0,03%
	м.Сталіно	1	0,03%
39	Загалом	4227	100%

Отже, показники арештів рядових колгоспників по районах відрізняються значною мірою: від 402 ос. – до 4 ос., при пересічному показникові 149 ос. Тобто, останній майже втричі був нижчим показника Дзержинського району, що мав найбільшу кількість заарештованих рядових колгоспників.

Таблиця 7.

Кількісні показники по репресованих робітниках радгоспів

№№ п/п	Райони	Репресовано (осіб)	%% від загалу
1	Велико-Янісольський – " –	129	16,35%
2	Костянтинівський – " –	64	8,17%
3	Амвросіївський – " –	57	7,21%
4	Старо-Каранський – " –	44	5,61%
5	Дзержинський – " –	42	5,29%
6	Старобешівський – " –	42	5,29%
7	Орджонікідзенський – " –	27	3,37%
8	Тельманівський – " –	27	3,37%

9	Чистяківський – " –	27	3,37%
10	Краматорський – " –	24	3,04%
11	Маріупольський – " –	24	3,04%
12	Волноваський – " –	23	2,88%
13	Володарський – " –	21	2,72%
14	Сніжнянський – " –	21	2,72%
15	Сталінський – " –	21	2,72%
16	Старо-Керменчицький – " –	21	2,72%
17	Будьонівський – " –	19	2,40%
18	Харцизький – " –	16	2,08%
19	Добропільський – " –	15	1,92%
20	Мар'їнський – " –	11	1,44%
21	Постишевський (Красноармійський) – " –	11	1,44%
22	Слов'янський – " –	10	1,28%
23	Артемівський – " –	8	0,96%
24	Макіївський – " –	8	0,96%
25	Горлівський – " –	4	0,48%
26	Лиманський – " –	4	0,48%
27	Ольгінський – " –	1	0,16%

Окрім того, по 7 репресованих робітників радгоспів (по 1,12%) мешкали у містах Дружківка та Орджонікідзе, по 5 (по 0,80%) – у містах Маріуполь, Краматорськ і Костянтинівка, по 4 – у містах Слов'янськ і Макіївка, по 2 (по 0,32%) – у містах Сталіно, Волноваха, Дебальцеве та Постишеве, по 1 (по 0,16%) – у містах Амвросіївка, Моспіне, Артемівськ, Горлівка, Дзержинськ, Іловайськ, Ханжонкове та Харцизьк.

Загалом спостерігається значна різниця у кількості репресованих робітників радгоспів по різних районах – від 1 ос. до 129 ос., при пересічному показникові 27 ос.

Таблиця 8.

Кількісні показники по репресованих робітниках машино-тракторних станцій

№№ п/п	Райони	Репресовано (осіб)	%% від загалу
1	Дзержинський район	23	20,45%
2	Велико-Янісольський – " –	17	14,77%
3	Старобешівський – " –	15	12,50%
4	Старо-Керменчицький – " –	11	10,23%
5	Володарський – " –	9	7,94%
6	Краматорський – " –	6	5,68%
7	Волноваський – " –	5	4,55%
8	Старо-Каранський – " –	5	4,55%
9	Маріупольський – " –	4	3,41%
10	Артемівський – " –	2	2,27%
11	Макіївський – " –	2	2,27%
12	Сталінський – " –	2	2,27%
13	Амвросіївський – " –	1	1,14%
14	Будьонівський – " –	1	1,14%
15	Добропільський – " –	1	1,14%

16	Костянтинівський – " –	1	1,14%
17	Ольгінський – " –	1	1,14%
18	Постишевський (Красноармійський) – " –	1	1,14%
19	Слов`янський – " –	1	1,14%
20	Харцизький – " –	1	1,14%
	Загалом	109	100%

При порівняно невеликій загальній кількості репресованих працівників МТС, по різниці в даних по районах не є принципово великою.

Таблиця 9.

Кількісні показники по репресованих селянах-одноосібниках

№№ п/п	Райони	Репресовано (осіб)	%% від загалу
1	Лиманський район	13	12,82%
2	Старобешівський – " –	12	11,54%
3	Велико-Янісольський – " –	11	10,26%
4	Держинський – " –	10	8,97%
5	Тельманівський – " –	7	6,41%
6	Постишевський – " –	6	5,13%
7	Краматорський – " –	4	3,85%

Окрім того, по два селянина-одноосібника (по 2,56% від загалу) було репресовано в Амвросіївському, Будьонівському, Горлівському, Костянтинівському, Маріупольському, Мар'їнському, Ольгінському, Слов`янському, Сніжнлянському, Сталінському та Старо-Каранському районах, по одному (по 1,28% від загалу) – по Артемівському, Володарському, Добропільському, Макіївському та Орджонікідзенському районах. По одному селянину-одноосібнику (по 1,28% від загалу) було репресовано у містах Держинськ, Іловайськ, Орджонікідзе, Маріуполь і Слов`янськ.

Через незначну кількість репресованих селян-одноосібників встановити будь-які закономірності практично неможливо.

Розглянемо вироки та рішення щодо репресованих селян (включаючи робітників з радгоспів і машино-тракторних станцій).

- розстріл – 75,61% заарештованих,
- тюремне ув'язнення – 0,81%,
- виправно-трудова табори – 20,90%,
- вислані з СРСР – 0,09%,
- заслання – 0,05%,
- виправні роботи – 0,02%,
- виправдані – 0,28%,
- звільнені слідством без розгляду судами – 2,03%.

Окрім того, померли 0,21% репресованих.

Національні аспекти вироків та рішень щодо репресованих селян мали такі особливості.

До розстрілу були засуджені серед репресованих греків – 90,63%, білорусів – 80,00%, німців – 77,14%, поляків – 72,88%, українців – 52,46%, росіян – 50,91%.

Терміни ув'язнення у *виправно-трудоі табори* отримали 44,55% репресованих росіян, 44,49% українців, 32,76% болгар, 27,12% поляків, 18,97% німців, 6,73% греків.

Були звільнені *слідством* без передачі справ для розгляду судами 4,55% росіян, 3,45% болгар, 2,39% українців, 2,32% греків, 1,53% німців.

Суди *виправдали* 0,53% заарештованих українців, 0,25% німців, 0,08% греків.

Таблиця 10.

Порівняння вироків та рішень щодо репресованих робітників та селян

№№ п/п	Вироки та рішення	Робітники (%%)	Селяни (%%)
1	Розстріл	65,04%	75,61%
2	Виправно-трудоі табори	27,91%	20,90%
3	Тюрма	0,65%	0,81%
4	Висилка	0,24%	0,09%
5	Заслання	0,20%	0,05%
6	Виправні роботи	0,01%	0,02%
7	Гласний нагляд	0,04%	-
8	Виправдані судами	0,68%	0,28%
9	Звільнені без суду	4,92%	2,03%
10	Померли	0,31%	0,21%
	Загалом	100%	100%

Показники смертних вироків були майже на 10% вищими серед заарештованих селян, а дані щодо ув'язнення у виправно-трудоі табори були більшими на 7% по робітниках. Показники звільнених *слідством* робітників були майже на 3% вищими відповідних по селянах.

Здійснене нами дослідження дозволяє також висловити думку щодо необхідності продовження вивчення викладених аспектів, із застосуванням матеріалів томів серії книг «Реабілітовані історією» всіх областей України. Це дозволить

Перспективи подальших досліджень запропонованої проблеми передбачають узагальнення та аналіз даних щодо відповідних показників репресій по групах робітників з порівнянням по групах селян. Це дозволить з'ясувати невідомі ще аспекти реальної спрямованості репресій періоду «великої чистки» 1937 – 1938 рр. у великому промисловому регіоні – Донеччині. Відповідний напрямок наукових розвідок можна рекомендувати й для інших регіонів УРСР та загалом Радянського Союзу.

РЕЗЮМЕ

Автор исследует количественные показатели политических репрессий против «рядовых» крестьян на Донеччине в 1937 – 1938 гг. Рассматриваются национальная принадлежность, возрастные характеристики, партийность репрессированных.

Ключевые слова: политические репрессии, «рядовые» крестьяне, Донеччина, «большая чистка».

SUMMARY

The author probes the quantitative indexes of political repressions against «ryadovikh» peasants on Donechchine in 1937 – 1938 National belonging, age-dependent descriptions, party membership of subjected to repression is examined.

Keywords: political represii, «ordinary» peasants, Donechchina, «large cleaning».

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Див.: «Оперативный приказ Народного комиссара внутренних дел Союза С.С.Р. №00447 «Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и др. антисоветских элементов» // Труд, 1992.- 4 червня; «О фашистско-повстанческой, шпионской, диверсионной, пораженческой и террористической деятельности польской разведки в СССР» //З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.- 1997.- №1/2.- С.15 – 44, та ін.
2. Політичні репресії в Україні (1917 – 1980 рр.). Бібліографічний покажчик //Авт. Вступ. Статей: С.Білоконь, Р.Подкур, О.Рубльов.- Житомир: «Полісся». 2007.- 456 с.
3. Більш детально див.: Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: Монографія./В.М.Нікольський. - Донецьк, 2003.- 624 с.; Нікольський В.М. Соціальний склад репресованих в Україні у 1937 р. /В.М.Нікольський //Український історичний журнал. - 2005.- №2.- С.141 – 162; Нікольський В.М. Репресії за «лімітами» (1937 – 1938 рр.) /В.М.Нікольський // Український історичний журнал. - 2006.- №3. - С.210 – 223; Нікольський В.М. Обвинувачення репресованих в Україні періоду «великої чистки» 1937 – 1938 рр. /В.М.Нікольський // Український історичний журнал. - 2008.- №2.- С.54 – 63; Владимир Никольский Фальсификация органами НКВД социального состава репрессированных в УССР, 1937 – 1938 годы /В.Никольский //Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований.- 2010.- №1.- С.21 – 32; Нікольський В.М. Політичні репресії 1937 – 1938 рр. на Донеччині: причини, перебіг, наслідки: Монографія. /В.М.Нікольський - Донецьк, 2011.- 200 с. та інші публікації.
4. Всі підрахунки зроблено та складено таблиці за даними: Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. Науково-документальні нариси. - Донецьк: видавництво КП «Регіон», 2004 – 648 с.; Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга друга.- Донецьк: видавництво КП «Регіон», 2005.- 624 с.; Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга третя.- Донецьк: видавництво КП «Регіон», 2006 – 624 с.; Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга четверта.- Донецьк: видавництво КП «Регіон» - «СПД Бледнов», 2007 – 640 с.; Реабілітовані історією. Донецька область. Книга п`ята.- Донецьк: видавництво КП «Регіон» - СПД «Бледнов», 2008.- 624 с.; Реабілітовані історією. Донецька область. Книга шоста.- Донецьк: видавництво КП «Регіон» - «ФО-П Колесніченко», 2009.- 592 с.; Реабілітовані історією. Донецька область. Книга сьома.- Донецьк: видавництво КП «Регіон» - «ФОП Колесніченко В.В.», 2010.- - 624 с.; Реабілітовані історією. Донецька область. Книга восьма.- Донецьк.- Видавництво КП «Регіон» - «ФО-П Колесніченко», 2011 – 624 с.; Реабілітовані історією. Донецька область. Книга дев`ята.- Донецьк: видавництво КП «Регіон» - «ФОП Колесніченко В.В.», 2012 – 624 с. та за даними Картотеки Донецької обласної рідколегії серії вниг «Реабілітовані історією».
5. Див.: Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: Монографія./В.М.Нікольський - Донецьк, 2003.- С.263 - 277; Владимир Никольский Фальсификация органами НКВД социального состава репрессированных в УССР, 1937 – 1938 годы /В.Никольский //Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований.- 2010.- №1.- С.21 – 32; Нікольський В.М. Політичні репресії 1937 – 1938 рр. на Донеччині: причини, перебіг, наслідки: Монографія./В.М.Нікольський- Донецьк, 2011.- С.57 - 73 та інші публікації.

Надійшла до редакції 2.04.2012 р.

Всесвітня історія

ББК 63.3(0)329.48

КОЛОНИЗАЦІОННА ПОЛІТИКА РАННИХ СПАРТОКИДОВ

Д.В. Грибанов

АННОТАЦІЯ

Стаття посвящена розгляду одного з важливих і, в той же час, мало досліджуваних напрямків в політиці ранніх Спартокидов – їх діяльності по заснуванню нових поселень на Боспорі. Існуючі джерела дозволяють прослідкувати факт заснування нового поселення або реколонізації вже існуючого поліса в разі з трьома боспорськими містами: Киммеріком, Горгіппією і «містом каллатійців». Во всіх трьох випадках є підстави передувати, що нове або реколонізоване поселення отримувало статус поліса. Це дозволяє декілька інакше, ніж прийнято, подивитися на загальну проблему взаємовідносин ранніх Спартокидов і боспорських полісів. Можливо, грецький поліс розглядався боспорськими правителями не як загроза, а як опора їх влади.

Ключові слова: Боспор, Спартокиди, поліси, Киммерік, Горгіппія, «місто каллатійців».

Історія грецьких полісів Боспора в раннеспартокидовський період (остання третя V-IV вв. до н.е.), неперервно пов'язана з їх входженням в склад Боспорського територіального державства і їх взаємовідносинами з правлячою династією. Однак зв'язано з тим, що в історіографії тема поліса на раннеспартокидовському Боспорі почала активно розроблятися лише в останні десятиліття [1], далеко не всі аспекти цієї тематики отримали належне освітлення в науковій літературі, а деякі проблеми до сих пор залишаються практично не досліджуваними. К мало досліджуваним проблемам можна віднести і питання про колонізаційну політику ранніх Спартокидов і правовий статус заснованих ними на Боспорі поселень.

Крім робіт в тій або іншій ступені затрагиваючих історію окремих боспорських поселень, заснованих або реколонізованих ранніми Спартокидами [2], в історіографії до сих пор не здійснювалося спроб комплексного дослідження колонізаційної політики правителів Боспора. В той же час, письмові і археологічні джерела чітко вказують на заснування ранніми Спартокидами декількох нових поселень на Боспорі: Киммеріка (азійського), Горгіппії, «Псої» (місто каллатійців). Враховуючи різноманітний характер існуючих свідчень, і до того ж не завжди однозначних з точки зору визначення політичного статусу даних поселень, резонно розглянути кожен випадок окремо, порівнюючи їх між собою і з традиційними грецькими практиками колонізації.

Найбільш раннім з відомих прикладів колонізаційної політики Спартокидов є заснування Киммеріка. Про поліс Киммеріда, «заснований боспорськими тиранами», повідомляє в своєму периплє Пс.-Скімн (Ps.-Scymn., 896-898), пославшись при цьому на твір Деметрія Каллатійського, стосовно до кінця III в. до н.е. (Ps.-Scymn., 117, 718, 795, 879). Їм вторить Страбон, називаючий Киммерік селенієм (Strabo. XI, 2, 4), але вказуючи при цьому, що раніше він був містом (Strabo., XI, 2, 5). Очевидно, про це поселення, називаючи його Киммерієм, повідомляють також Птолемей (III, 6, 5), Помпоній Мела (I, 112) і Пліній (VI, 18). Нарешті, найменування

Киммерика принято восстанавливать в списке плательщиков фороса в казну Афинского морского союза от 425/4 г. до н.э., где данный полис проходит по Эвксинскому податному округу (ATL, A9, fr. 38). Противоречие между этим фактом и «основанием» Киммерика боспорскими тиранами, согласно Пс.-Скимну, удачно объяснил А. А. Завойкин, предположивший, что этот полис был основан ещё в ходе милетско-ионийской колонизации Боспора в VI в. до н.э., а затем «реколонизирован» по инициативе Спартокидов, подобно тому, как это, вероятно, произошло и с Синдской Гаванью –Горгип-пией (см. ниже) [3]. Если опираться на пример Горгиппии, то вторичная колонизация Киммерика должна была состояться сразу после его присоединения к государству Спартокидов, которое, вероятно, состоялось в конце V в. до н.э. (между присоединением Нимфея около 405 г. до н.э. и захватом Фанагории, относящимся, примерно, к рубежу V и IV вв. до н.э.). Вероятнее всего, это произошло в период соправления Сатира I и Селевка I (до 393 г. до н.э.), что косвенно подтверждается и сообщением Пс.-Скимна, который говорит о боспорских тиранактистах Киммерика во множественном числе (Ps.-Scymn., 896-898). Об участии в реколонизации Киммерика каких-либо полисных общин не сообщается, и, в целом, эта акция предстаёт в виде частной инициативы Спартокидов. С другой стороны, сам факт вторичной колонизации, свидетельствует о том, что Киммерик и после вхождения в состав раннеспартокидовского государства сохранял свой статус полиса, который для более раннего времени засвидетельствован его упоминанием в афинском податном списке 425/4 г. до н.э. Причём в исторической традиции повторное основание Киммерика даже затмило собой более раннюю историю данного полиса, что вряд ли согласуется с каким-то значительным урезанием его автономии Спартокидами. Важно отметить и то, что боспорские правители, судя по сообщению Пс.-Скимна, выступали по отношению к «новому» Киммерику в традиционной для греков роли ктистов – предводителей общины апойков. В сущности, тот же традиционный подход к основанию нового полиса, мы можем наблюдать и на примере другого боспорского поселения – Горгиппии (Синдской Гавани).

В письменных источниках отсутствуют прямые указания на реколонизацию Спартокидами Синдской Гавани (Синдика, Синда). Однако сам факт её переименования в первой половине IV в. до н.э. в Горгиппию свидетельствует о коренной реорганизации гражданской общины (Steph. Byz., 592, 1-2). Дополнительную информацию для понимания сути этого процесса предоставляют данные археологических исследований городского поселения на месте современной Анапы, отождествляемого современными исследователями с Синдской Гаванью [4]. Согласно этим данным в середине IV в. до н.э. происходит масштабная и единовременная перестройка города, которая сопровождалась значительным расширением его территории с застройкой раннего некрополя и изменением городской планировки [5]. А. А. Завойкин высказал предположение, что отмеченные нами факты из истории ранней Горгиппии связаны с «расселением здесь нового контингента поселенцев уже в рамках внутренней боспорской колонизации» [6]. Впрочем, эту правильную, на наш взгляд, идею исследователь сопроводил важной оговоркой о том, что «это только допущение, доказать которое едва ли когда удастся» [7]. Тем не менее, имеющихся фактов, как представляется, достаточно для более уверенной констатации того, что и Синдскую Гавань, после её включения в состав спартокидовского государства, постигла судьба Киммерика. В первую очередь, необходимо обратить внимание на факт переименования Синдской Гавани в Горгиппию.

В научной историографии утвердилось мнение, что Синдская Гавань была переименована в честь брата и соправителя Левкона I – Горгиппа [8]. С этим трудно поспорить, однако, никто из исследователей, выдвигавших подобную идею, до сих пор

не предпринял попытку объяснить механизм переименования. Решить эту проблему можно только с помощью привлечения исторических аналогий. Ближайшей аналогией, на наш взгляд, является колонизационная политика македонского царя Филиппа II, вполне сопоставимая с соответствующей политикой ранних Спартокидов, учитывая и хронологическую (середина IV в. до н.э.), и типологическую близость (наименование полиса в честь правителя: с одной стороны – Горгиппия, с другой – Филиппы, Филиппополис) [9]. Македония в начале правления Филиппа II, так же как и Боспор в эпоху ранних Спартокидов, являлась периферийным, монархически управляемым государством, состоявшем из многочисленных полисов и иных более примитивных политических образований (синдо-меотские племена на Боспоре, этносы в Македонии). Кроме этого, нельзя забывать, что Спартокиды помимо фракийских корней могли иметь родственные связи и в Македонии, о чём свидетельствует очень раннее появление в ономастиконе боспорской правящей династии сугубо македонского имени Селевк (Diod., XI, 36, 1) [10].

В ходе своих завоеваний Филипп II стремился закрепить македонскую власть над новыми землями с помощью основания новых поселений, организованных по типу полиса. Среди основанных им во Фракии колоний известно как минимум две с характерными названиями – Филиппополис и Филиппы. Об изначальной политической организации Филиппополиса мало что известно. Стефан Византийский описывает его как «македонский полис, основанный Филиппом, сыном Аминты» (Steph. Byz., 666, 9-10). Здесь следует обратить внимание на наименование Филиппа II ктистом, аналогичное сообщению Пс.-Скимна об основании Киммерика боспорскими тиранами (Ps.-Scymn., 896-898). Значительно больше информации сохранилось о другом полисе, основанном македонским царём и носящим его имя – Филиппы (Steph. Byz., 666, 1-8). Нас в первую очередь интересует вопрос о связи между названием полиса и ролью Филиппа II в качестве ктиста. Ключевым моментом здесь является свидетельство о существовании в Филиппах культа Филиппа II. По авторитетному мнению М. Б. Хатзопулоса, в эллинистическую эпоху в Филиппах, также как в Кассандрии, существовало эпонимное жречество, связанное с культом архегета (основателя полиса) [11].

Это наводит на очевидную параллель с древнегреческой традицией культа ойкиста, существование которого в том или ином полисе нередко отражалось в его названии [12]. В подобных случаях, в качестве легендарного ойкиста, обычно, выступал бог или герой, связанный с местным этиологическим мифом. Приведём лишь некоторые наиболее выразительные примеры: 1) в теосской колонии Абдеры одновременно существовали официальные культы двух ойкистов – «исторического» Тимесия и «легендарного» Абдера (Hdt., I, 168; Ps.-Scymn., 666-671; Steph. Byz., 5, 14-16); 2) аналогичный случай в Таренте – культы Фалантоса и Тарента (Strabo, VI, 279; Justin., III, 4); 3) в Аполлонии Иллирийской культ исторического ойкиста Гилакса, в соответствии с которым в раннюю эпоху полис назывался Гилакия (Steph. Byz., 105, 22; 214, 9-10), был заменён культом Аполлона, также выступавшим в качестве основателя полиса (Paus., V, 22,3) [13]; 4) в Гераклее Понтийской культ Геракла в качестве ойкиста зафиксирован лишь в римское время [14]; 5) в Гераклее Итальянской соответствующий культ героя-эпонима существовал изначально [15].

Известны и другие случаи упразднения старого культа основателя полиса и введения вместо него нового, или даже одновременного сосуществования двух отдельных культов ойкиста [16]. В частности, ситуация, связанная со сменой ойкиста, засвидетельствована для Амфиполя. Фукидид подробно описывает то, как после гибели спартанского полководца Брасида в 422 г. до н.э. граждане Амфиполя, выступавшие на стороне Спарты в войне с Афинами, учредили его героический культ и стали почитать

его как основателя полиса, упразднив при этом ранее существовавший культ ойкиста Гагнона, афинянина по происхождению (Thuc., V, 11, 1). Видимо, такая смена ойкиста всё-таки была неординарным, с точки зрения греков, событием, и поэтому античный историк объясняет мотивы граждан Амфиополя: с одной стороны, они действительно считали Брасида спасителем полиса, а также возлагали надежды на союз со спартанцами, с другой стороны, в условиях войны с Афинами, почитание афинянина Гагнона не имело для них смысла (Thuc., V, 11, 1). Следовательно, почитание ойкиста для эллинов классической эпохи было связано не только с сугубо религиозными представлениями, но и с соображениями политической целесообразности – так как культ основателя полиса являлся важным духовным и символическим фактором единения гражданской общины, то существенные изменения в политике и идеологии служили предпосылкой для перемен и в этой сфере.

Таким образом, колониционная политика Филиппа II, в части наименования полисов и основания культа ойкиста, напрямую связана с древними эллинскими традициями и имеет параллели в политической практике классической эпохи. Полагаем, что этот вывод можно распространить и на ранних Спартокидов, особенно, учитывая явное сходство между македонской и боспорской монархиями. В первую очередь, важно отметить, что, согласно македонскому примеру, название полиса в честь автократического правителя должно рассматриваться как прямое указание на то, что он, хотя бы номинально, выступал в роли ойкиста, то есть предводителя апойков. Однако к этому, казалось бы, очевидному утверждению не спешат присоединяться исследователи ранней истории Горгииппии. Даже Е. М. Алексеева, совершенно справедливо назвавшая Горгииппа ктистом и указавшая на явные археологические свидетельства основания в середине IV в. до н.э. на месте Синдской Гавани нового поселения, по-прежнему считает Горгииппию лишь вторым этапом в развитии «анакского полиса» [17]. На наш взгляд, переименование этого полиса в честь одного из боспорских соправителей, достаточно ясно указывает на то, что в 370-360-х гг. до н.э. (хронология обоснована А. А. Завойкиным на основании анализа археологических материалов [18]) Синдская Гавань как полис ликвидируется, вследствие её завоевания Спартокидами, а на её месте основывается новый полис – Горгииппия, ойкистом которой выступает брат-соправитель Левкона I. Вероятно, именно в это время окончательно оформляется и система территориального разграничения власти боспорских соправителей, так как Горгиипп получает законный повод утвердить свою власть, по крайней мере, над одним полисом Азиатского Боспора.

Другой пример колониционной политики ранних Спартокидов известен благодаря сообщению Диодора о поселении Эвмелом тысячи каллатийцев на Боспоре (Diod., XX, 25, 1-2). В современной историографии это событие, обычно, рассматривается лишь в контексте не разрешённой до сих пор проблемы локализации местности Псоя, где, согласно античному историку, должны были разместиться беженцы из западнопонтийского полиса [19]. Для нас же, в первую очередь, важно определить правовой статус поселения каллатийцев.

Пожалуй, первым исследователем, который уделил этому вопросу сколько-нибудь значимое внимание, была К. М. Колобова, которая полагала, что Эвмел основал поселение каллатийцев в качестве военной колонии – катойкии [20]. В подтверждение этого приводилась терминология, использованная Диодором (Diod., XX, 25, 1, 8), которая, по мнению К. М. Колобовой, лучше соответствует идее основания не полиса, а именно военной колонии. Параллельно и независимо от К. М. Колобовой такое же предположение высказал В. Д. Блаватский [21], а позднее эту идею поддержали и другие исследователи [22]. С другой стороны, С. Ю. Сапрыкин, недавно обратившийся к этому вопросу, привёл исчерпывающие, на наш взгляд, аргументы, в пользу того, что

данное сообщение Диодора не может считаться доказательством того, что каллатийцы на Боспоре получили статус клерухов или катойков [23]. Более того, по мнению С. Ю. Сапрыкина, это свидетельство античного автора совсем не обязательно понимать в том смысле, что переселенцы с Западного Понта основали на Боспоре новый город – Эвмел мог поселить их в уже существующих боспорских поселениях (Нимфей, Акра), предоставив права полисного гражданства [24]. Впрочем, с последним утверждением трудно согласиться – античный автор прямо указывает на дарование каллатийцам города [25]. Предложенная С. Ю. Сапрыкиным аналогия между текстом Диодора и традиционными формулировками боспорских проксений, издававшимися ранними Спартокидами [26], представляется нам далеко не очевидной. Как известно, одной из характерных особенностей боспорских проксенических декретов IV-начала III вв. до н.э. являлось предоставление проксении и связанных с ней прав и привилегий (включая и политику) «на всём Боспоре». В случае же с каллатийцами речь шла о конкретном поселении.

В связи с рассмотрением проблемы политического статуса поселения каллатийцев, возникает вопрос о том, насколько терминология Диодора отражала боспорские реалии конца IV в. до н.э.? На наш взгляд, анализируя сообщения позднейших авторов, таких как Диодор или Полиэн, необходимо учитывать более чем реальную возможность интерпретации ими фактов прошлого в духе современных для них реалий. Поэтому любые наши выводы, в том числе и о правовом статусе поселения каллатийцев на Боспоре, должны учитывать не только терминологию, которая в боспорском рассказе Диодора действительно пронизана эллинистическими реминисценциями [27], но и конкретные факты, засвидетельствованные античным автором. В данном случае, следует отметить, что и сама К. М. Колобова, признавала, что поселение каллатийцев «могло получить организацию по типу полиса» [28]. Здесь, вероятно, имелось в виду сходство некоторых институтов власти полиса и военной колонии в эллинистических государствах, так как во всём остальном эти типы политической организации вряд ли можно объединять [29].

Анализируя данное сообщение Диодора, в первую очередь необходимо отметить, что каллатийцы, переселившиеся на Боспор были беженцами, искавшими у Эвмела защиты и спасения от тягот войны, на что прямо указывает античный автор (Diod., XX, 25, 1, 4-6). Уже здесь мы вправе высказать сомнения в том, что этот контингент переселенцев мог иметь какой-то военный потенциал. Правители эллинистических государств поселяли в военных колониях опытных воинов, которые наделялись клерами того или иного размера и качества в зависимости от их положения в военной иерархии и былых заслуг [30]. В случае же с каллатийцами, речь шла о вынужденных переселенцах. Кроме этого, необходимо отметить, что со времён Александра утвердилась практика основания военных колоний, при которой клеры выделялись поселенцам в индивидуальном, а не коллективном порядке [31]. В случае же с поселением каллатийцев мы видим не дарование им клеров, а разделение на клеры уже дарованной им земли [32].

Гипотезе о катойкии противоречит также описанный Диодором порядок выделения земли гражданам Каллатиса. Согласно свидетельству античного автора, Эвмел предоставил каллатийцам город, после чего распорядился разделить на клеры прилегающую к нему «местность Псою и хору» (Diod., XX, 25, 2, 1). Использованный в данном пассаже термин «хора», иногда, переводится современными исследователями в сугубо географическом значении – как некая «область» [33]. Нам представляется, что Диодор имел в виду именно полисную хору, то есть территорию, на которую распространялся суверенитет гражданской общины. На это указывает упоминание в одном предложении «хоры» и «полиса». Последний термин, разумеется, использован

здесь не в «политическом», а в «урбанистическом» смысле – как городское поселение, в котором Эвмел предложил разместиться каллатийцам. Тем не менее, дихотомия «город-хора» является традиционным атрибутом греческого полиса [34]. В пользу того, что «хора» в данном сообщении Диодора обозначает территорию полиса, косвенно свидетельствует и её противопоставление некой «Псое», также подвергшейся делению на клеры. Возможно, «Псоя» являлась областью личных земельных владений Спартокидов, и поэтому её передача общине каллатийцев была специально оговорена в декрете, изданном по этому случаю Эвмелом, выдержку из которого и цитирует Диодор [35]. Так или иначе, именно отличием в изначальном правовом статусе «Псои» и «хоры» могло объясняться столь явное их разграничение.

В пользу полисного статуса поселения каллатийцев можно привести ещё одно свидетельство. Это найденная на горе Митридат эпитафия Демофонта, сына Горгия, каллатийца (КБН, № 252). По палеографическим особенностям данная надпись датируется второй половиной III – началом II вв. до н.э. [36], и это позволило некоторым исследователям высказать предположение, что Демофонт принадлежал к числу тех самых каллатийцев, которые в конце IV в. до н.э. переселились на Боспор [37]. Нам эта гипотеза кажется убедительной. Дело в том, что помимо надгробия Демофонта, практически все остальные боспорские надписи III в. до н.э., содержащие упоминания иноземцев, относятся к первой половине этого столетия (КБН, № 17 (византиец), 20 (родосцы), 243 (херсонесец), 246 (гераклеянка), 248 (колофонец), 249 (амисиец); хотя КБН, № 250 (амисиец), 1194 (элеец) датируются в широких рамках III в. до н.э.), и это достаточно наглядно демонстрирует историческую динамику внешней торговли Боспора в эпоху поздних Спартокидов [38]. Учитывая тот факт, что нет никаких данных о торговых контактах Боспора с Каллатисом в другие периоды истории, кажется маловероятным постоянное проживание коммерсантов или ремесленников из этого западнопонтийского полиса в Пантикапее во времена торгового и экономического упадка Боспорского государства во второй половине III в. до н.э. Поэтому Демофонт, сын Горгия, вероятнее всего, действительно, принадлежал к общине каллатийцев, переселившихся на Боспор ещё при Эвмеле. Следовательно, надпись Демофонта свидетельствует об использовании демотикона каллатийцев в боспорской эпиграфике, что можно рассматривать как важнейший аргумент в пользу полисного статуса поселения, основанного Эвмелом.

В целом, колонизационная политика ранних Спартокидов соответствует греческим традициям основания полиса. Возможно, Киммерик, Горгиппия и поселение каллатийцев отличались от других боспорских полисов большей зависимостью от Спартокидов, однако, характер их основания позволяет предполагать, что они также были организованы по принципу гражданской общины. В отношении Горгиппии этот вывод представляется фактически бесспорным, так как она обладала статусом полиса и до подчинения Спартокидам, и в последующие эпохи на протяжении всей истории Боспора. Сохранение полисного статуса Киммериком также кажется вполне вероятным в свете сообщения Пс.-Скимна о его реколонизации боспорскими правителями. Менее ясен статус поселения каллатийцев, так как единственный имеющийся источник – рассказ Диодора – не содержит прямого указания на характер его политической организации. Тем не менее, косвенные свидетельства позволяют предполагать, что и это поселение, основанное по инициативе Эвмела, являлось полисом. Таким образом, колонизационная политика боспорских правителей характеризует их отношение к греческому полису, который воспринимался Спартокидами не как угроза, а как опора их власти на Боспоре.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена розгляду проблеми колонізаційної політики Спартоکیدів на Боспорі в IV ст. до н.е. Античними джерелами засвідчено три поселення, які були засновані ранніми Спартокідами: Кіммерік, Горгіппія та «місто каллатійців». Кожне з цих поселень було полісом, а боспорські тирані приймали участь в їх заснуванні в якості ойкістів.

Ключові слова: Боспор, Спартокіди, поліси, Кіммерік, Горгіппія, «місто каллатійців».

SUMMARY

This paper is devoted to the problem of Spartokids' politics of the colonization in Bospor in IVth century BC. There are three Bosporan settlements which were attested by the ancient sources as founded by early Spartokids: Cimmericus, Gorgippia and «city of callatians». Each of these settlements was polis and Bosporan tyrants were took part in their foundation as oikists.

Key words: Bospor, Spartokids, poleis, Cimmericus, Gorgippia, «city of callatians».

ССЫЛКИ И ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Виноградов Ю.А. К проблеме полисов в районе Боспора Киммерийского/ Ю.А. Виноградов // АМА. – Саратов, 1993. – Вып. 9. – С. 79-96; Виноградов Ю.А. О полисах в районе Боспора Киммерийского/ Ю.А. Виноградов // Античные полисы и местное население Причерноморья. – Севастополь, 1995. – С.65-69; Виноградов Ю.А. К проблеме становления древнегреческих городов в районе Боспора Киммерийского/ Ю.А. Виноградов //ΣΥΣΣΙΤΙΑ. – СПб., 2000. – С. 227-232; Завойкин А.А. Боспор: территориальное государство и полис // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. Материалы Международной научной конференции / А.А. Завойкин.– СПб., 2001. – Ч. I. – С. 22–28; Кузнецов В. Д. Полис на Боспоре (эпоха архаики) / В.Д.Кузнецов // ДБ. – 2001. – Т. 4. – С. 237-253; и др.
2. Завойкин А.А. Киммерида – полис на Киммерийском Боспоре /Завойкин // ПИФК. – 1997. – Вып. IV. – Ч. 1. – С. 130-136; Завойкин А.А. Синдская Гавань (Синдик) – Горгіппія / А.А.Завойкин// ВДИ. – 1998. – № 3. – С. 134-145
3. Завойкин А.А. Киммерида... – С. 133-134.
4. Завойкин А.А. Синдская Гавань... – С. 134-145.
5. Алексеева Е.М. Раннее поселение на месте Анапы (VI-V вв. до н.э.) / Е.М. Алексеева // КСИА. – 1990. – Вып. 197. – С. 26; Алексеева Е.М. Античный город Горгіппія / Е.М. Алексеева. – М., 1997. – С. 110-116.
6. Завойкин А.А. Образование Боспорского государства. Археология и хронология становления территориальной державы/ А.А. Завойкин Диссертация на соискание учёной степени доктора исторических наук: 07.00.06. – М., 2007. – С. 367-368.
7. Завойкин А. А. Образование... – С. 368.
8. Грач Н.Л. О Горгіппіе и некоторых династических особенностях правления ранних Спартокидов / Н.Л. Грач // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. – Л., 1968. – С. 111; Алексеева Е.М. Античный город... – С. 38-39.
9. Hatzopoulos M.B. Macedonian Institutions under the Kings/ M.B.Hatzopoulos. – Athens, 1996. – Vol. 1. – P. 167-199.
10. Werner R. Die Dynastie der Spartokiden/ R. Werner // Historia. – 1955. – Bd. IV. – H. 4. – S. 419-420; Болтунова А.И. Проксенический декрет из Анапы и некоторые вопросы истории Боспора/ А.И. Болтунова // ВДИ. – 1964. – № 3. – С. 138.

11. Hatzopoulos M.V. *Macedonian Institutions...* – P. 155-156.
12. Malkin I. *Religion and Colonisation in Ancient Greece/ I. Malkin.* – Leiden, 1987. – P. 189-266.
13. Head B.V. *Historia numorum: A Manual of Greek Numismatics/ B.V.Head.* – Oxford, 1911. – P. 314.
14. *Ibid.* – P. 516.
15. Rutter K.N. *Greek Coinages of Southern Italy and Sicily/ K.N. Rutter– London, 1997.* – P. 47.
16. См.: Malkin I. *Religion...* – P. 216-237.
17. Алексеева Е.М. *Античный город...* – С. 41.
18. Завойкин А.А. *Образование...* – С. 335-371.
19. Латышев В.В. ПОНТИКА. Сборник научных и критических статей по истории, археологии, географии и эпиграфике Скифии, Кавказа и греческих колоний на побережье Черного моря /В.В. Латышев. – СПб., 1909. – С. 171-173, 244-245; Блаватская Т.В. *Западнопонтийские города в VII-I вв. до н.э./ Т.В. Блаватская.* – М., 1952. – С. 99-100; Блаватский В.Д. *Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья / В.Д. Блаватский – М., 1953.* – С. 47-50; Кубланов М.М. *О местной историографии на Боспоре/ М.М. Кубланов // ВДИ. – 1954. – №4. – С. 143-146;* Берзин Э.О. *Горгиппийский агонистический каталог/ Э.О. Берзин // СА. – 1961. – №1. – С. 111-127;* Тохтасьев С.Р. *О дорийском компоненте в составе населения Горгиппии первой половины III в. до н.э./ С.Р.Тохтасьев // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса. Тез. докл. – Севастополь, 1988. – С. 113-116;* Тохтасьев С.Р. *Из ономастики Северного Причерноморья. II: Фракийские имена на Боспоре / С.Р.Тохтасьев // Этюды по античной истории и культуре Северного Причерноморья. – СПб., 1992. – С. 182, прим. 16, 17;* Яйленко В.П. *Ольвия и Боспор в эллинистическую эпоху/ В.П. Яйленко // Эллинизм: экономика, политика, культура. – М., 1990. – С. 298;* Самохин С.В. *Проблема локализации Псои / С.В. Самохин // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Тез. докл. – Ростов-на-Дону, 1992. – С. 27-29;* Федосеев Н.Ф. *Благодеяния Эвмела/ Н.Ф. Федосеев // Античные полисы и местное население Причерноморья – Симферополь, 1995. – С. 162-167;* Молев Е.А. *Боспор в период эллинизма / Е.А.Молев. – Н. Новгород, 1994. – С. 41;* Анохин В.А. *История Боспора Киммерийского/ В.А.Анохин. – К., 1999. – С. 21-22;* Толстикова В.П. *Декрет Спартокидов из дворцового храма на акрополе Пантикапея/ В.П.Толстикова, Ю.Г. Виноградова // Евразийские древности. – М., 1999. – С. 297, прим. 8;* Saprykin S.Ju. *Eumeles' Voon to Callatians/ S.Ju. Saprykin // ТС. – 2000. – Вып. 3. – С. 37-38;* Сапрыкин С.Ю. *Этюды по социальной и экономической истории Боспорского царства / С.Ю. Сапрыкин // Античная цивилизация и варвары. – М., 2006. – С. 201-220;* Завойкин А.А. *К вопросу о статусе Феодосии и Горгиппии в державе Спартокидов / А.А. Завойкин // ДБ. – 2002. – Т. 5. – С. 97-98;* Завойкин А.А. *Краткий очерк истории Боспора VI – первой четверти III вв. до н.э. /А.А. Завойкин // ПИФК. – 2004. – Вып. XIV. – С. 86-87, прим. 172.*
20. Колобова К.М. *Политическое положение городов в Боспорском государстве/ К.М. Колобова // ВДИ. – 1953. – № 4. – С. 67.*
21. Блаватский В.Д. *Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья/ В.Д. Блаватский– М., 1953. – С. 50, прим. 1.*
22. Завойкин А.А. *К вопросу о статусе...* – С. 97, прим. 2.
23. Saprykin S.Ju. *Eumeles' Voon...* – С. 37-38; Сапрыкин С.Ю. *Этюды...* – С. 206-210.
24. Saprykin S.Ju. *Eumeles' Voon...* – С. 38; Сапрыкин С.Ю. *Этюды...* – С. 213-220.
25. Ср.: Гайдукевич В.Ф. *Боспорское царство/ В.Ф.Гайдукевич. – М.;Л., 1949. – С. 75.*

26. Сапрыкин С.Ю. Этюды... – С. 211-213.
27. См.: Виноградов Ю.Г. Фанагорийские наёмники/ Ю.Г. Виноградов // ВДИ. – 1991. – №4. – С. 25, прим. 78.
28. Колобова К.М. Политическое положение... – С. 67.
29. См.: Cohen G.M. The Seleucid Colonies: Studies in Founding, Administration and Organization/ G.M. Cohen/ (Historia: Einzelschriften, N. 30). – Wiesbaden, 1978; Кошеленко Г.А. Греческий полис на эллинистическом Востоке/ Г.А. Кошеленко. – М., 1979. – С. 222-248; Бикерман Э. Государство Селевкидов/ Э.Бикерман. – М., 1985. – С. 74-79, 147-153.
30. Cohen G.M. The Seleucid Colonies... – P. 51-52.
31. Ibid. – P. 45.
32. Блаватский В.Д. Земледелие... – С. 47.
33. Завойкин А.А. К вопросу о статусе... – С. 97.
34. Hansen M.H. Introduction // An Inventory of Archaic and Classical Poleis/ M.H.Hansen, T.H.Nielsen– Oxford; New York, 2004. – P. 74-78.
35. См.: Saprykin S.Ju. Eumeles' Boon... – С. 37.
36. Шкорпил В.В. Боспорские надписи, найденные в 1914 году/ В.В. Шкорпил // ИАК. – 1915. – Вып. 58. – С. 23.
37. Блаватская Т.В. Западнопонтийские города... – С. 100; Яйленко В.П. Ольвия и Боспор... – С. 301.
38. Яйленко В.П. Ольвия и Боспор... – С. 301; Виноградов Ю.Г. Понт Эвксинский как политическое, экономическое и культурное единство и эпиграфика/ Ю.Г. Виноградов // Античные полисы и местное население Причерноморья. Материалы конференции. – Севастополь, 1995. – С. 30-31.

Надійшла до редакції 11.04.2012 р.

ББК ТЗ(0)242.4

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КЕРАМИЧЕСКИХ СОСУДОВ В ПОГРЕБАЛЬНОЙ ПРАКТИКЕ БОСПОРА

М.И. Венцова

АННОТАЦИЯ

Керамические сосуды являются одной из наиболее распространенных категорий погребального инвентаря в некрополях Пантикапея, Нимфея, Кеп, Гермонассы, Тузлы, Артющенко-2 VI – V вв. до н.э. Суммарная характеристика и сравнительный анализ групп керамических сосудов по функциональному признаку, как основа первоначальной количественной обработки массового материала, свидетельствует, что на раннем этапе развития Боспорского царства традиционным для всех некрополей было использование различных форм сосудов для масла в качестве общеобязательных элементов погребального ритуала. В отношении других категорий сосудов наблюдаются существенные переплетения отдельных комбинаций. При этом установлено сходство между некрополями Пантикапея и Нимфея, а также между некрополями Тузлы и Гермонассы, некрополями Кеп и Артющенко-2 по большинству признаков.

Ключевые слова: Боспор, некрополи, погребальный инвентарь, керамические сосуды, погребальный обряд.

Многолетние масштабные раскопки боспорских памятников, продолжающиеся по настоящий день, обеспечивают непрерывное увеличение многообразного вещественного материала. Археологические находки часто составляют источниковую базу для решения множества исторических проблем. Среди разных групп археологических источников особый интерес представляют материалы погребальных памятников, в которых отражена как система взглядов, связанных с идеологическими и религиозными воззрениями, так и социально-политической структурой породившего их общества. При этом извлечение информации, которая заложена в каждом конкретном элементе погребения, достаточно сложная задача [1], требующая, по возможности, поиска и внедрения новых методов анализа, проведение этнографических аналогий.

При изучении погребальных памятников Боспорского царства, ученые особое внимание уделяли археологическим находкам. Распространившаяся еще в начале XX века идея о греко-варварском взаимодействии в регионе, на длительное время направила исследования ученых на выявления греческих и варварских элементов в погребальном обряде, в рамках чего различные предметы погребального инвентаря рассматриваются как маркеры этих культур [2]. Также ряд исследователей обращались к погребальным памятникам для изучения социальной истории Боспора. Опираясь на функциональное назначение отдельных вещей, положенных в могилу, ученые устанавливали профессиональную деятельность погребенных, а количество погребального инвентаря использовали для реконструкции имущественного статуса умершего [3]. В последние десятилетия в исторической науке наметился отход от такого несколько прямолинейного подхода к интерпретации погребального инвентаря. Исследователи стали подчеркивать необходимость рассмотрения материалов погребений с позиции представлений греков на необходимость сопроводительного инвентаря для «загробного путешествия» и посмертного существования [4]. Появились работы, в которых рассматриваются отдельные категории инвентаря с учетом мировосприятия греков и их религиозно-мифологических представлений [5]. Более активно стали находить применение статистические и математические методы исследования [6]. Несмотря на все многообразие научных исследований, связанных с изучением античных некрополей и погребальных обрядов жителей Боспора, сохраняется много неразрешенных проблем, которые требуют комплексного подхода с учетом всего накопившегося опыта.

В рамках данной проблематики особый интерес представляют керамические сосуды, которые, несмотря на относительно хорошую сохранность и репрезентативность, еще не достаточно исследованы. В связи с этим цель данной работы заключается в установлении общих и частных особенностей в использовании керамических сосудов в погребальном обряде на Боспоре в VI – V вв. до н.э., выделении категорий, которые являлись традиционными при захоронении умершего. Следует отметить, что для нас важно не просто проанализировать элементы керамических единиц инвентаря в разных регионах Боспора, а рассмотреть их как комплекс, который находится в тесной взаимосвязи с конкретным человеком и его представлениями о загробном мире.

Источниковую базу исследования составляют погребения грунтовых некрополей Пантикапея, Нимфея, Кеп, Гермонассы, Тузлы, Артющенко-2. Выбор этих памятников обусловлен тем, что они представляют различные территориальные регионы Боспора с разным уровнем развития и участием в политической и экономической жизни. Так, Пантикапей – столица государства, некрополь которого сравнительно хорошо изучен и представлен в специальной литературе [7]. Нимфей – один из важных в экономическом и политическом отношении городов Европейского Боспора. Его некрополь изучался продолжительное время, материалы раскопок в значительной мере опубликованы в

научных изданиях [8]. Кепы и Гермонасса являются крупными центрами Азиатского Боспора, которые имели историко-политическую специфику в пределах государства, занимали ведущее место в жизни региона. Некрополи данных памятников достаточно хорошо изучены. При этом до настоящего времени некрополю Кеп посвящено лишь несколько обзорных работ и публикаций отдельных находок [9], хотя материалы заслуживают внимания [10]. Некрополь Гермонассы достаточно широко представлен в научной литературе [11]. Могильник Тузлы дает хронологически компактную выборку, материалы этого памятника нашли отражение в историко-археологических изданиях [12]. Ежегодные исследования, открытого в 2002 году грунтового некрополя Артющенко-2, дали интересные и важные материалы, которые также включены в данную работу [13]. Всего выборку составляют 265 погребений VI – V вв. до н.э., из которых 110 погребений некрополя Пантикапея, 38 – Нимфей, 27 – Кеп, 20 – Гермонассы, 48 – Тузлы, 22 – Артющенко-2. Включение в исследование погребальных памятников различных территориальных центров позволит проследить особенности погребальной обрядности.

В данном исследовании в основу сравнительного анализа положена суммарная характеристика. Это стадия первичной группировки материала по разным показателям. Исходя из поставленных целей работы, на основе имеющихся выборок погребений некрополей Боспора была составлена база данных, в которую внесено все разнообразие форм сосудов. Были учтены следующие формы: амфора, ойнохоя, кувшин, гидрия, лекиф, алабастр, арибалл, алабастрида, аск, амфориск, чашка/чаша, кубок, килик, скифос, котила, канфар, блюдо/блюдечко/тарелка, горшок, солонка, миска. Основываясь на функциональном назначении разных групп керамических сосудов, был сделан отбор признаков для суммарной характеристики сравнительного анализа: погребения с сосудами для хранения жидкости, погребения с сосудами для масла, погребения с сосудами для питья, погребения со столовой посудой.

Сформированные на основании имеющегося в распоряжении материала выборки, имеют разновеликие абсолютные показатели. Для того чтобы урвать представленность признаков в выборке, количественные данные были переведены в относительные показатели. Проценты более удобны в работе и позволяют проводить ряд исследовательских процедур. Также определена норма распределения, которая в данном случае показывает своеобразие рассматриваемых массивов. Результат суммарной характеристики представлен в таблице 1.

Таблица 1.

Суммарная характеристика погребений с керамическими сосудами в VI – V вв. до н.э.

Пункт	Жидкость		Масло		Питье		Стол. посуда		Всего
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	
Пантикапей	25	22,7	71	64,6	23	20,9	8	7,3	110
Нимфей	9	23,7	20	52,6	10	26,3	4	10,5	38
Кепы	17	63,0	12	44,4	17	63,0	10	37,0	27
Гермонасса	10	50,0	13	65,0	15	75,0	7	35,0	20
Тузла	23	47,9	20	41,7	39	81,3	11	22,9	48

Артющенко-2	17	77,3	13	59,1	10	45,5	12	54,6	22
Норма распред.		47,4		54,6		52,0		27,9	265

Аналізу розподілення ознак в окремій вибірці допомагає тенденція ознаки, яка показує, во скільки зустрічальність ознаки в вибірці відрізняється від норми розподілення. Даний метод є дійсним засобом виявлення відмінних ознак окремих некрополей. Порівняння тенденції ознаки дозволяє провести групування і диференціацію їх на загальні, локальні і частині.

Ко загальним ознакам відносяться ті групи погребень з керамічними посудами, тенденція ознаки яких знаходиться в межах $1,0 \pm 0,2$, що відображає самі загальні риси погребального обряду, не залежачі від соціальних характеристик індивіда. Локальні ознаки виступають характерними тільки для частини порівнюваних вибірок (мінімум для двох) і свідчать про поліваріантність погребального обряду. Частині ознаки характерні тільки одній вибірці і відображають її індивідуальні риси [14]. Тенденція сукупності по погребенням з керамічними посудами представлена в таблиці 2.

Таблиця 2.

Тенденція сукупності по погребенням з керамічними посудами

Пункт	Жидкість	Масло	Питьє	Стол. посуда
Пантикапей	0,5	1,2	0,4	0,3
Нимфей	0,5	1,0	0,5	0,4
Кепы	1,3	0,8	1,2	1,3
Гермонасса	1,1	1,2	1,4	1,3
Тузла	1,0	0,8	1,6	0,8
Артющенко-2	1,6	1,1	0,9	2,0

Порівняння некрополей Пантикапея, Нимфея, Кеп, Гермонасси, Тузлы, Артющенко-2 по погребенням з керамічними посудами дозволяють віднести погребення з посудом для масла до загальних, показателю тенденції яких складає 1,2, 1,0, 0,8, 1,2, 0,8, 1,1 відповідно. Що стосується показателю тенденції розглянутих некрополей по погребенням з посудом для зберігання рідини, то вони відносяться до локальних ознак. Спостерігається схожість між некрополями Пантикапея і Нимфея, показателю тенденції ознаки яких 0,5 і 0,5, між некрополями Тузлы і Гермонасси з показателями 1,0 і 1,1, а також між некрополями Кеп і Артющенко-2 з показателями 1,3 і 1,6. Також до локальних ознак відносяться погребення з посудом для пиття позначених некрополей. Близькі показателю тенденції 0,4 і 0,5, спостерігаються між некрополями Пантикапея і Нимфея, 1,6 і 1,4 між некрополями Тузлы і Гермонасси, 1,2 і 0,9 між некрополями Кеп і Артющенко-2. Показателю тенденції по погребенням со столовою посудом 0,3 і 0,4 некрополей Пантикапея і Нимфея, 1,3 і 1,3 некрополей Кеп і Гермонасси також дають підставу віднести їх до локальних ознак. Особливу увагу заслуговують некрополи Тузлы з показателем тенденції 0,8 і Артющенко-2 з показателем тенденції 2,0 по погребенням со столовою посудом. Відмінні показателю тенденції цих некрополей від всіх порівнюваних вибірок по позначеному ознаку підкріплюють

их своеобразие, что характерно частным признакам.

Таким образом, сравнение некрополей различных территориальных центров Боспора по функциональному использованию керамических сосудов в погребальном обряде позволяет дифференцировать их по однообразию и разнообразию. Установлено, что в VI – V вв. до н.э. для всех пунктов общераспространенным было использование сосудов для масла в качестве погребального инвентаря, что говорит о близости или сходстве представлений о загробной жизни, восходящих к общим истокам. Что касается, сосудов для жидкости, сосудов для питья, столовой посуды, то наблюдаются существенные переплетения отдельных категорий и комбинаций выборок. Такие результаты дают основание говорить о том, что отдельные керамические формы (сосуды для масла) были традиционными при осуществлении погребального ритуала, и те (сосуды для хранения жидкости, для питья, столовая посуда), которые не входили в число общеобязательных. Их разнообразие могло быть обусловлено социальными, идеологическими, территориальными факторами. Следует отметить сходство между некрополями Пантикапея и Нимфея по всем сравниваемым признакам, а также некрополями Тузлы и Гермонассы, Кеп и Артющенко-2 по погребениям с сосудами для хранения жидкости и питья, некрополями Кеп и Гермонассы по погребениям со столовой посудой.

Проведение дальнейших исследований, предполагающих комплексное рассмотрение разнообразия, количества, качества погребального инвентаря с религиозными воззрениями позволит реконструировать социальную структуру общества и изменения, которые в нем происходили.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається керамічний посуд як одна з категорій поховального інвентарю некрополів Боспору в VI – V ст. до н.е. На підставі сумарної характеристики та порівняльного аналізу були з'ясовані традиційні види керамічного посуду поховального обряду і ті групи, які не були загальнообов'язковими.

Ключові слова: Боспор, некрополь, поховальний інвентар, керамічний посуд, поховальний обряд.

SUMMARY

The article deals with ceramic vessels as one of the categories of grave goods in necropolises of the Bosphorus in the VI – V centuries BC. The result of total characteristic and comparative analysis identified traditional ceramic vessels of the funeral ceremony and the groups of the ceramic vessels weren't generally spreading.

Key words: Bosphorus, necropolis, grave goods, ceramic vessels, funeral ceremony.

ССЫЛКИ И ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Семенова В.И. Археолого-этнографическое моделирование погребального обряда в структурно-семантическом контексте // Вестник археологии, антропологии и этнографии. – 2007. – №7. – С. 121.
2. Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических. – Л., 1925. – С. 159 – 580; Кастанаян Е.Г. Грунтовые некрополи боспорских городов VI – IV вв. до н.э. и местные особенности // МИА. – 1959. – №69. – С. 257 – 295; Федосеев Н.Ф. Эллинское и варварское в погребениях кургана Куль-Оба // Боспор Киммерийкий и варварский мир в период античности и средневековья. Взаимовлияние культур. – Керчь, 2011. – С. 377 – 385.

3. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. – М. – Л., 1949. – С. 233 – 297; Завойкин А.А., Сударев Н.И. Погребения с оружием VI – V вв. до н.э. как исторический источник по политической и военной истории Боспора. – Древности Боспора. – 2006. – Т. 9. – С. 101 – 151; Завойкин А.А., Сударев Н.И. Погребения с оружием VI – V вв. до н.э. как исторический источник по политической и военной истории Боспора. – Древности Боспора. – 2006. – Т. 10. – С. 263 – 303.
4. Тульпе И.А. Археология сознания боспорян: к прочтению источников // Боспорский феномен: Материалы междунаrod. науч. конф. – СПб., 2005. – С. 16; Сударев Н.И. Религия. Погребальные обряды // Античное наследие Кубани. Т. II. – М., 2010. – С. 443 – 444.
5. Сорокина Н.П., Сударев Н.И. Предметы, связанные с культами и магией, из погребений Кепского некрополя VI – II вв. до н.э. // Боспорский феномен: Материалы междунаrod. науч. конф. Ч. 1. – СПб., 2001. – С. 133 – 139; Кузина Н.В. Дионисийская символика в погребальной обрядности населения античных центров Северного Причерноморья // Боспорские исследования. – 2007. – Вып. XVI. – С. 112 – 127; Венцова М.И. Амулеты как категория погребального инвентаря в некрополях Боспора // Классическая и византийская традиция. 2011. – Белгород, 2011. – С. 53 – 57.
6. Шепко Л.Г., Смирнова Т.В., Смирнова И.Е. Опыт корреляционного анализа некрополей Боспора // Політологічні та історичні дослідження. – 2004. – №1(19). – С. 112 – 119.
7. ИАК. – №1, 2, 9, 17, 25, 30, 35, 47, 56, 60; Бессонова С.С. Раскопки некрополя Пантикапея в 1963 – 1964 гг. // СА. – 1969. – №1. – С. 137 – 146; Кунин В.Э., Кунина Н.З. Курганные погребения пантикапейского некрополя на северо-восточной окраине г. Керчи // Археология и история Боспора. – 1962. – Т. 2. – С. 281 – 289.
8. Силантьева Л.Ф. Некрополь Нимфея // МИА. – 1959. – №69. – С. 5 – 107; Грач Н.Л. Некрополь Нимфея. – СПб., 1999. – 328 с.; Соловьев С.Л. Археологические памятники сельской округи и некрополя Нимфея. – СПб., 2003. – С. 60 – 109.
9. Сорокина Н.П. Раскопки некрополя в Кепях в 1959 – 1960 гг. // КСИА. – 1962. – Вып. 91. – С. 98 – 106; Сорокина Н.П. Раскопки некрополя в Кепях в 1962 – 1964 // КСИА. – Вып. 109. – 1967. – С. 101 – 108; Сорокина Н.П., Сударев Н.И. Оружие из некрополя Кеп // Древности Боспора. – 2002. – Т.5. – С. 234 – 240.
10. Сударев Н.И. Грунтовые некрополи боспорских городов VI – II вв. до н.э. как исторический источник: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.06. – М., 2005. – 384 с.
11. Гайдукевич В.Ф. Некрополи некоторых боспорских городов (по материалам раскопок 1930-х годов) // МИА. – 1959. – №69. – С.154 – 238; Сорокина Н.П. Раскопки некрополя Гермонассы в 1956 – 1957 гг. // КСИА. – 1961. – Вып. 63. – С. 46 – 52; Ковальчук А.В., Крайнева А.А., Сударев Н.И., Чевелев О.Д. Раскопки западного некрополя Гермонассы в 2008г. // СУМВОЛА. – Вып. 1. – М. – К., 2010. – С. 97 – 100.
12. ИАК. – №56; Сорокина Н.П. Тузлинский некрополь. – М., 1957. – 64 с.; Кондрашев А.В. Комплексные исследования у мыса Тузла на Таманском полуострове // Режим доступа: <http://nasledie.org/v3/ru/?action=view&id=312149>; Кондрашев А.В. Отчет об исследовании грунтового могильника у мыса Тузла в 2005 г. // Архив ИА РАН; Кондрашев А.В. Новые исследования у мыса Тузла на Таманском полуострове // СУМВОЛА. – Вып. 1. – М. – К., 2010. – С. 118 – 124.
13. Кашаев С.В. Женские погребения некрополя Артющенко-2 // Пятая Кубанская археологическая конференция: Материалы конференции. – Краснодар, 2009. – С. 168 – 173; Кашаев С.В. Некрополь Артющенко-2 // Боспорские исследования. – 2009. – Вып. XXII. – С. 188 – 267; Кашаев С.В. Лекифы из некрополя Артющенко-2

// Боспорский феномен: Материалы междунар. науч. конф. – СПб., 2009. – С. 247 – 254; Кашаев С.В. Исследования некрополя Артющенко-2 в 2007 – 2008 гг. // СΥΜΒΟΛΑ. – Вып. 1. – М. – К., 2010. – С. 88 – 96.

14. Генинг В.Ф., Бунятян Е.П., Пустовалов С.Ж., Рычков Н.А. Формационно-статистические методы в археологии. – К., 1990. – С. 88 – 90.

Надійшла до редакції 14.04.2012 р.

ББК ТЗ (7СОЕ) 52-8 ДЖЕФФЕРСОН

ХРИСТИЯНСЬКА КОНЦЕПЦІЯ В ФІЛОСОФСЬКОМУ МИСЛЕННІ ТОМАСА ДЖЕФФЕРСОНА

Т.В. Стаценко

АНОТАЦІЯ

У статті автор вивчає світогляд Томаса Джефферсона, зокрема аналізує релігійні переконання просвітника. Простежуються релігійні віросповідання та філософське мислення Томаса Джефферсона в період Американської революції та Війни за незалежність. Звертається увага на особисту релігію мислителя, виходячи з його переконань світорозуміння.

З'ясовується історичне значення Томаса Джефферсона як просвітника та роль, яку він відіграв у подальшому демократичному розвитку Сполучених Штатів Америки.

Ключові слова: Джефферсон, просвітництво, релігія, демократія.

Політична діяльність Томаса Джефферсона, що викликала завжди величезний інтерес, представлена в багатьох дослідженнях. Проте, значення Томаса Джефферсона, як філософа, теоретика американської демократії набагато більше, ніж політичного та державного діяча. Томас Джефферсон формував свої ідеї щодо прогресу, демократичних правителях та свободу особистості в своїх листах, нарисах, промовах та на виступах під час засідань. Його думки відокремлювались послідовністю та глибиною, майже ніколи не були перевершені.

Вивчення теми є актуальним, тому що ім'я Томаса Джефферсона нерозривно пов'язано з усіма полями другої половини XVIII – початку XIX століття у Північній Америці, а вивчення світогляду цього діяча дозволяє краще зрозуміти та оцінити їх.

Метою даної статті є вивчення Томаса Джефферсона як мислителя, автор акцентує увагу на його релігійній позиції.

Досліджуючи тему автор розглянула опубліковане листування Джефферсона з Адамсом, Купером, Пріслі та іншими видатними діячами того часу[1].

Філософські та політичні погляди, реформаторська діяльність Томаса Джефферсона під час революції та війни за незалежність були об'єктом дослідження М.Н. Захорової, В.Н. Плешкова, В.В. Соргіна[2].

Характеристика світогляду будь-якого мислителя епохи буржуазної революції XVIII століття не може бути повною без аналізу його релігійних поглядів, тому що основна революційна боротьба була спрямована проти державної влади, яка була тісно пов'язаною з церквою. Джерела з даної проблеми, листи Томаса Джефферсона з Томом Пенном, Джозефом Пріслі, Томасом Купером і Джоном Адамсом повністю досі не опубліковані.

Джефферсону належить почесне місце серед борців за дух розкріпачення людства від пут середньовічного мракобісся. Для просвітника Томаса Джефферсона інститут

державної церкви був альтернативою політичної свободи і союзником тиранії.

Ще молодою людиною Джефферсон стає вільним від релігії мислителем. Він вважав, що в найбільш похмурі століття історії християнська церква, слідуючи традиції свого духовенства, зуміла об'єднатися з державною владою, з метою управління суспільством.

Під час революції Джефферсон виступив за повну свободу совісті і відділення церкви від держави. З цієї проблеми ним було написано «Статут про встановлення релігійної свободи Віргінії». Він мав величезний успіх у Європі, його зачитували, коментували. Ідеї Томаса Джефферсона були сприйняті і надзвичайно популярні.

Революція принесла звільнення від панівної англійської церкви. Джефферсон щиро вважав, що свобода релігії - природне право людини.

У спадщині Джефферсона також нерідко зустрічаються аргументи на захист атеїзму. Американський просвітителю і демократ відстоював право людини самій дбати про свою совісті. «Турбота людини про свою душу - його власну справу» [3].

Джефферсон вивчив історію і праці епохи раннього християнства. Незважаючи на жорстку критику християнства, Томас Джефферсон приходив до висновку, що повністю відмовлятися від релігії в цілому не варто. Йому подобалась моральна сторона вчення Христа і він вважав за необхідне віддати йому належне, як великому моралісту, та «першому з людських мудреців».

Томас Джефферсон все життя був прихильником теорії космополітизму. Ця ідеологія розглядає жителів Землі незалежно від громадянства або будь-якої родової приналежності. Тому особливу осуд з його боку отримав Мойсей за розповсюдження антисоціальних уявлень. Непривабливому божеству Мойсея Джефферсон протиставляє ідеал Бога, даний Ісусом, який взяв за зразок кращі якості душі і серця людини: мудрість, справедливість, доброту і приєднавши ще одну важливу якість для Вищого істоти - могутність.

Також Томас Джефферсон припускав, що Ісус бачив своїм завданням навчити людину моралі. Але проповідуваним ним принципи згодом були перекинуті священиками з метою придбання для себе влади і багатства [4].

Доктрину якої вчив сам Ісус він вважав простою і зрозумілою. Але священики підносять її невиразною, повної протиріччя і нісенітниць, які не можуть бути з'ясовані, хоча на цю тему написано багато робіт.

Але в цьому заплутаному вигляді доктрина Ісуса дає заняття духовного стану і приносить їм вигоди, владу і панівне становище. Вивчення Джефферсоном історії раннього християнства переконали його в тому, що першим хто взяв на себе спотворення вчення Христа, були євангелісти. Свої власні нечитабельні концепції вони видавали за ті, що належать Христу.

Джефферсон задався метою для себе самого очистити вчення Христа від усіх спотворень. Йому це вдавалося, бо це є моральні настанови, основою яких є дружне і доброзичливе ставлення до людей [5].

Літературна спадщина Джефферсона містить створений ним документ «Оцінка достоїнств доктрини Ісуса в порівнянні з іншими» [6]. Свого часу Джефферсон бажав, щоб цей документ нікому не показували. Американський просвітник виступав противником корупції християнства, а не противником справжніх настанов самого Ісуса. Він проводить порівняння між етичним вченням Христа, філософів античності і стародавніх поглядів.

Піфагор, Сократ, Епікур, Цицерон були справді великі, на думку Джефферсона, в настановах, що стосувалися самої людини. Але вони не вселяли ідеї милосердя і любові до ближніх, до турбот всього людства.

Томас Джефферсон ставить за мету дати оцінку достоїнств морального вчення

Христа. Заслугу Ісуса бачить в тому, що він виправив та відновив віру в Бога, а також у тому, що Він досконало розгорнув доктрину моралі щодо ближніх порівняно з філософами давнини.

Він підкреслює переваги вчення Ісуса, наполягаючи, що був знайдений шлях до серця людини, який сприяв очищенню людського розуму.

Джефферсон вважав, що вчення направлено виключно на щастя людини, також виділив основні його положення:

- Існує один Бог і він досконалий;
- Майбутнє життя є життя відплати і покарань;
- Треба любити Бога всім своїм серцем і свого ближнього як самого себе.

Джефферсон приходять до висновку, що більш пробачливо зовсім не вірити в Бога, ніж приписувати йому люті атрибути Кальвіна, і взагалі всі християнські секти своїми навчаннями і діяльністю дають умови для розвитку атеїзму.

Однак Джефферсон попереджає, що у вченні самого Христа не все для нього прийнятно і він відноситься до його повчань критично, як і до навчань інших моралістів, давніх і сучасних, - з сумішшю схвалення і незгоди. Негативно Джефферсон ставиться до ідеї опору злу. Недостатньо зробити проступок і покаятися в ньому, він повинен бути спокутований.

До всіх джерел, пов'язаних з викладом християнства, Джефферсон рекомендує ставитися як до будь-якого історичного джерела давнини, тобто приймати те, що витримує критерії наукової критики і відкидати інше.

Але не дивлячись на заперечення божественного походження Ісуса і досить сувору критику християнства, Джефферсон, як філософ-вільнодумець віддає перевагу половинчастій, компромісній позиції, що не передбачає повної відмови від будь-якої релігії, в тому числі і християнської. По суті він пропонує замінити її етичним навчанням, але при цьому допускає, що доведена до первісної чистоти, християнська релігія може залишатися релігією всіх друзів свободи, науки і безперешкодного розвитку людського розуму.

Джефферсон з упередженням та критикою відносився до сектантських догм, вважав що в такому випадку кращим із світів був би той, в якому релігії не було б взагалі.

У літературі можна зустріти безліч думок про те, чи був Джефферсон прихильником християнської релігії, дійстом або атеїстом. Такі висновки існують через те, що сам Джефферсон вважав за краще зберігати свої погляди в таємниці. Церква, як за життя так і після його смерті, тлумачила Джефферсона як ініціатора і борця за відділення церкви від держави. Американський просвітник досить жорстко відстоював своє право «мислити для себе самого». Головною причиною, того, що ускладнюється повне висвітлення даної проблеми є те, що повністю не опубліковані всі джерела з цього питання.

Консервативні історики, які вважають себе противниками демократичної теорії Джефферсона, засуджують його не віру, попутно шкодуючи, що державний діяч такого рівня, один з батьків-засновників американської нації, через непорозуміння опинився в полоні негожих теорій.

Прихильники Томаса Джефферсона зображують його ідеологом буржуазної демократичної партії Сполучених Штатів Америки. Вони вважають Джефферсона добропорядним християнином.

Томас Джефферсон незмінно зводив проблему релігії до етичних проблем.

У 1817 р. до нього звернувся один з біографів з питанням про зміну його релігійних поглядів. Відповідь Джефферсона був рішучим: «Не говоріть нічого про мою релігію. Вона відома одному мені і моєму Богові. Свідчення про релігію людини

перед світом слід взяти з життя, якщо воно було чесним та направленим на служіння суспільству, то релігія, якою керувалася людина не може бути поганою»[7]

Аналізуючи свій життєвий шлях в 75 років, Томас Джефферсон писав, що підсумок 50-60 років релігійних пошуків можна виразити всього чотирма словами - «be just and good» (бути справедливим і добрим). [8]

Він говорив, що про свою віру нікому ніколи не повідомляв і не намагався нікого звертати в неї. Джефферсон писав, що «священики, щоб стримати свої обурення з приводу акту про встановлення релігійної свободи, зображували мене деїстом, атеїстом, дияволом. Я ж вважаю себе відповідальним у цьому питанні не перед священиками, а перед Богом і своєю совістю». [9] Про релігію людей потрібно судити не за їхніми словами, а за їх життя. Джефферсон хотів, що б і його особисто люди судили цим мірилом.

Томас Джефферсон не був атеїстом. Він був прихильником і деїзму, так як не заперечував ролі Творця. Його ідеї поєднувалися з його загальним матеріалістичним уявленням про світ. У поглядах він близький до ототожнення Творця з природою, ніж наділяв Творця божественними якостями. Як філософ-вільнодумець, він не відчуває перед Богом трепету, дозволяє собі критику, наприклад критику недосконалості суспільного устрою. Свої згадки про Бога він не рідко супроводжує сумнівами з приводу його існування. У «Нотатках про Віргінію» він дозволив собі поставити під сумнів Старий Завіт, існування Бога, і те, що у нього був коли-небудь обраний народ.

Велику увагу сучасники приділяли боротьбі поглядів Джефферсона і федералістів з проблем божественності або природності законів природи і суспільства, тому що, на той час це було одним з найгостріших філософських питань європейського Просвітництва. Особливість полягала у тому, що релігійна ситуація в Сполучених Штатах Америки XVIII в. характеризувалася незрівнянно більшим консерватизмом, ніж в європейських країнах, і насамперед Франції. І це зумовило чималий драматизм боротьби за релігійну свободу.

На скромномуobelisku, встановленому в Монтічелло на могилі Джефферсона. вибиті рядки: «Тут похований Томас Джефферсон - автор Декларації незалежності, Статусу про встановлення релігійної свободи у Вірджинії і засновник Університету Вірджинії». Епітафія ця була складена самим Джефферсоном. Вона ставить в один ряд три видатних ідейних досягнення філософа і просвітителя.

Протягом всього свого життя Джефферсон послідовно виступав за релігійну свободу і відділення церкви від держави. Ідейно готуючи і опрацьовуючи статус про встановлення релігійної свободи, Джефферсон вже в «Замітках про штат Вірджинія» дуже докладно розглядає проблему віротерпимості і свободи совісті, вказуючи на те, що підтримка державою релігії обтяжливо позначається на свідомості людей.

Логіка побудови «Білля про встановлення релігійної свободи» містить в собі поступовий перехід від державно-правових тезисів до тезисів філософських. І це зрозуміло, бо Джефферсон незмінно поєднував у своїй теоретичній і практичній діяльності сфери політики і філософії. Все це контрастувало з позицією федералістів - головних опонентів Джефферсона.

Федералісти прагнули уникнути відкритого обговорення питання про свободу совісті, вважаючи, що дана дискусія була б не в їхніх інтересах. У «Федералісті» для цієї теми не відводилося скільки-небудь гідного місця, немов Конституція США не повинна була тим чи іншим чином гарантувати релігійну свободу. Пропозиція федералістів, щодо вирішення питань з цієї теми зводилася до того, що потрібно без проголошення свободи совісті проводити «природне» нівелювання суперечностей в поглядах різних релігійних груп, роз'єднуючи їх по території країни.

Ще більш різюча розбіжність між Джефферсоном і федералістами виявлялася в

питанні про характер самої релігії та її правомочності взагалі. Не буде перебільшенням сказати, що сама думка про атеїзм, а також деїзм представлялася федералістам результатом ворожого впливу Франції та французької вільнодумства. Бог, релігія і держава розглядались ними як позачасові, постійно єдині елементів.

Інакше ставився до цього Джефферсон. Серед своїх сучасників він прославився як найбільш послідовний деїст. Його деїзм складався з чотирьох головних тез:

- Християнство заслуговує докладного історичного розгляду та критики;
- Христос не був богом-чоловіком, він лише філософ-мораліст;
- Все існуюче на землі зрозуміло з природних причин;
- Бог можливий як творець, але й це ще не доведений факт.

На схилі років Джефферсон писав: «Священники дійсно спочатку думали приписати мені релігійні або скоріше антирелігійні почуття, які виходять від них самих, але такі, які б могли заспокоїти їх обурення з приводу вірджинського акта про встановлення релігійної свободи... Я ніколи не говорив про мою особисту релігію і не досліджував ретельно релігію інших. Я ніколи не намагався створити ново зверненого і не бажав змінити віру іншого. Я завжди судив про релігію інших за їх життя»[10].

Томас Джефферсон негативно відносився до діяльності священників, не одноразово наголошував про необхідність відділення церкви від держави та влади. Він стверджував, що в результаті діяльності священнослужителів моральне вчення Ісуса Христа було спотворено. І, як результат, між церквою і моральністю пропав необхідний взаємозв'язок. Американський просвітник стверджував, що свобода совісті та віросповідання за своєю громадянською значимістю перевершує всі міркування щодо церковного чи релігійного регулювання суспільного життя. Томас Джефферсон впевнено вважав, що без свободи віросповідання не можливий розвиток країни в демократичному русі.

Таким чином, Томас Джефферсон був деїстом. Він визнавав існування Бога, проте сприймав критично, виключав усе містичне, вважав, що розвиток світу має природній характер. Джефферсон позитивно й високо оцінює моральне вчення Ісуса Христа.

За переконаннями американського просвітника, демократичному розвитку країни заперечують наявні релігійні цінності того часу. За його поглядами потрібно позбавити церкву влади та відділити від держави. Томас Джефферсон виступав за вільний вибір релігійних уподобань для кожної людини.

Християнська концепція та філософське мислення Томаса Джефферсона мали вирішальне значення в майбутньому демократичному розвитку Сполучених Штатів Америки.

РЕЗЮМЕ

В статье автор изучает мировоззрение Томаса Джефферсона, в частности анализирует религиозные убеждения просветителя. Прослеживаются религиозные вероисповедания и философское мышление Томаса Джефферсона в период Американской революции и войны за независимость. Обращается внимание на личную религию мыслителя, исходя из его убеждений миропонимания.

Выясняется историческое значение Томаса Джефферсона как просветителя и роль, которую он сыграл в дальнейшем демократическом развитии Соединенных Штатов Америки.

Ключевые слова: Джефферсон, просвещение, религия, демократия.

SUMMARY

The article examines the outlook of Thomas Jefferson, in particular examines the religious beliefs enlightener. Traces religious faith and philosophical thought of Thomas

Jefferson during the American Revolution and War of Independence. Attention is drawn to the personal religion of the thinker, on the basis of his opinion outlook.

It turns out historic Thomas Jefferson as the enlightener and the role he played in the further democratic development of the United States.

Key words: Jefferson, education, religion, democracy.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. The Memoirs, Correspondence and R. Private Papers of Thomas Jefferson.
2. Ed by T.J. Randolph, v.1-4. Charlottesville, 1829.
3. В.В. Согрин Джефферсон: человек, мыслитель, политик. В.В. Согрин. М.:Наука.1989.-386с; В.Н.Плешков. Нейтралитет США 1793г. в личной переписке Т.Джефферсона/Проблеми источниковедения внешней политики США.-М.;Л., 1987.
4. Notes on Religion, oct. 1776. «The bCompl.Jor.» P. 943.
5. To John Adams, 13/X 1813, wr.v.IV, p. 227-231.
6. John Adams, 13 / X 1813, wr.v.IV, p. 227.
7. Thoughta on Lotteries February 1826. wr. v. p.445.
8. To To John Adams, II/I, 1817, wr.v.IV, p. 308.
9. To John Adams, II/I, 1817, wr.v.IV, p. 308.
11. To mrs. S. O. Smith. 6/VIII, 1816 The Compl. Jeff., p.955.
12. Геррет Шелдон. Политическая философия Т.Джефферсона. Избранные труды/Т.Джефферсон.-М., Республика, с.33.

Надійшла до редакції 27.03.2012 р.

ББК 63.3: 71.1

ПОЛОЖЕНИЕ ЕВРЕЕВ В ЧАСТНОВЛАДЕЛЬЧЕСКИХ МЕСТЕЧКАХ БЕЛАРУСИ (XVIII–XIX ВВ.)

И.В.Соркина

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена рассмотрению сложных и неоднозначных взаимоотношений между еврейскими общинами и владельцами местечек Беларуси в XVIII–XIX вв. Автор показал, как контакты между еврейскими общинами и местными аристократами влияли на положение евреев, а также на изменения внутри самого еврейского общества.

Ключевые слова: евреи, местечки, Беларусь

Целью данного исследования является изучение положения евреев в частновладельческих местечках, характера взаимоотношений между еврейскими общинами и владельцами местечек на примере Беларуси в XVIII–XIX вв. Несмотря на наличие как обобщающих работ [1], так и исследований отдельных аспектов этой проблемы [2, 3, 4], еще остается возможность введения новых фактов и основанных на них рассуждений о различных практиках взаимоотношений между евреями и владельцами местечек Беларуси, их влиянии на изменения внутри самого еврейского общества.

Источниками для исследования послужили документы Национального исторического архива Беларуси в Гродно и Минске, Российского государственного исторического архива в Санкт-Петербурге, Литовского государственного исторического

архива в Вильно, Главного архива древних актов в Варшаве.

Выявленные материалы подтверждают вывод А.Теллера о том, что одной из характерных черт еврейской жизни в Польско-Литовском государстве, куда входили и белорусские земли, являлось тяготение еврейского населения в частновладельческие имения, особенно, во владения крупных магнатов, которые предоставляли евреям более надежное положение и создавали более благоприятные факторы для экономических возможностей [5].

XVI – первая половина XVII вв. были периодом стремительного роста в Беларуси частновладельческих местечек, этому особенно содействовала отмена Статутом ВКЛ 1588 г. ограничений на основание местечек частными лицами. К середине XVII в. на белорусских землях было 37 городов и 425 местечек [6]. Во второй половине XVIII в. среди 276 местечек Беларуси, в отношении которых известна их принадлежность к определенному виду владения, частновладельческих было 212 (77 %) [7]. В начале 60-х гг. XIX в. 82,5 % местечек Беларуси стояли на помещичьих землях [8].

В письменных источниках сведения о местечковых евреях в Беларуси встречаются с XVI в. Сначала их количество было незначительным и ограничивалось одним или несколькими лицами, обычно арендаторами корчем. Разрушительные войны, начавшиеся в середине XVII в., привели край к демографической и хозяйственной катастрофе. Особенно трагической была война между Россией и Речью Посполитой 1654–1667 гг., в которой городское население Беларуси уцелело лишь на 45 % [9]. Возникший вакуум начало активно заполнять еврейское население. Местные аристократы, заинтересованные в хозяйственном восстановлении своих имений, росте торговли и ремесел, приглашали евреев в свои поселения в обмен на гарантию безопасности, свободы торговли и вероисповедания, а также автономное общинное самоуправление. Еще в 1539 г. евреи формально стали субъектом юрисдикции земельных собственников без какой-либо помощи королевских судов. Это положение явилось частью общего процесса, в результате которого знать усиливала свой контроль над своими поместьями. Собственники владели значительной свободой действий в регулировании правового положения своих подданных. Предоставляя целый спектр экономических услуг, евреи были в состоянии убедить землевладельца в поощрении еврейского населения. Большое количество привилегий было предоставлено еврейским общинам именно в XVIII в., как часть программы по восстановлению страны после войн середины XVII – первой четверти XVIII вв., и эти привилегии были в целом более благоприятны, чем те, которые евреи получили ранее. Система привилегий означала, что евреи являлись законодательно признанными корпорациями [10].

Приведем несколько примеров. Существенно пострадал во время войны между Россией и Речью Посполитой 1654–1667 гг. Клецк. Так, если в 1641 г. в местечке было около 2 300 жителей, 448 дворов, то после войны (по данным на 1683 г.) – 1 100 жителей, 217 дворов. После разорения 1706 г. во время Северной войны (1700–1721 гг.) в Клецке проживало около 600 человек, было 152 двора (в 1713 г.) [11]. Заселению Клецка евреями в XVIII в. способствовали князья Радзивиллы, во владение которых местечко перешло в 1558 г. В 1796 г. на средства Радзивиллов была построена каменная синагога. По свидетельству Александра Ельского, в начале 1880-х гг. на ее фронте «сохранились только остатки радзивилловских гербов, но горячей признательности клецких евреев время, как видно, так легко не уничтожило» [12]. Евреи в Клецке в конце 1860-х гг. составляли 94,4 % населения местечка (1 836 человек из 1944) [13].

В 1736 г. Христофор Завиша, владелец Смиловичей, чтобы город был более людным и застроенным «хорошими домами» выдал привилегии смилевичским евреям, в котором гарантировал свободу религиозной жизни, занятий и т.д. В документе отмечалось, что такими вольностями и правами пользуются и другие евреи в

королевских и шляхетских городах, и что в случае увеличения количества евреев в Смиловичах еще больше будут увеличены и их вольности [14]. По сведениям на конец 1860-х гг. в местечке из 1 811 жителей было 990 евреев (54,7 %) [15].

Способствовал поселению евреев в своем городке и новый владелец (с 1774 г.) Чечерска граф Захар Чернышев. Для евреев была предложена территория на побережье реки Чечера, для них были построены на средства графского хозяйства 4 молельни, из которых 1 каменная [16]. Постепенно евреи стали доминирующей частью населения Чечерска: в конце 1860-х гг. из 1 380 человек 862 еврея (62,4 %) [17].

Протекция владельца способствовала и заселению евреями Логойска: в 1808 г. граф Пий Тышкевич для увеличения своих доходов нашел необходимым расширение торговли и с этой целью из Борисова вызвал 4 еврейские семьи, которым дал некоторые привилегии. Число евреев с каждым годом увеличивалось, они стали прибывать из разных мест и понемногу пополнять графскую казну [18]. В конце 1860-х гг. из 952 жителей Логойска евреев было 692 (72,6 %) [19].

В то же время, если евреи поселялись в местечке без разрешения владельца, то предпринимались меры к их выселению. Например, добивались этого владельца м.Семежева князя Радзивиллы в 1848 г., о чем свидетельствует архивный документ под названием «Дело по прошению князя Радзивилла о выселении еврейского населения с помощью полиции из местечка Семежево Слуцкого уезда» [20].

Изучив экономическую роль евреев в белорусских владениях Радзивиллов в конце XVIII – начале XIX в., Ольга Соболевская пришла к выводу об активном участии евреев в таких сферах деятельности, как факторство, аренда, финансовые операции [21]. Самым же распространённым типом отношений, связывавших евреев с владельцами земель, на которых они жили, была аренда. В итоге Радзивиллы получали то, что особенно ценилось людьми их круга: свободное время для ведения светской жизни, военной и придворной карьеры. Согласно представлениям того времени, для аристократа глубоко погружаться в управление своими имениями означало ронять собственное достоинство.

Однако позиция помещиков в вопросе «сотрудничества» с евреями не была однозначной. То, получит какой-нибудь еврей аренду или нет, зависело «от времени, обстоятельств и места», как сформулировал в 1769 г. один из землевладельцев [22]. Но большинство помещиков охотно пользовались посредническими и другими услугами евреев. Ситуация не изменилась и после присоединения земель бывшей Речи Посполитой к Российской империи, потому что при других политических условиях оставались неизменными социально-экономические факторы.

Как известно, на протяжении почти всего периода вхождения Беларуси в состав Российской империи проводилась политика переселения евреев в города и местечки, что было вызвано борьбой российских властей с «питейным» промыслом евреев в сёлах и деревнях. В этих условиях, чтобы не лишиться посреднических услуг евреев, помещики переводили обычные поселения в своих владениях на степень местечек и тем умножали их количество, особенно в 20-х гг. XIX в. Фонды губернских администраций содержат большое количество дел о подобных прошениях помещиков. 16 марта 1826 г. Витебский, Могилевский, Смоленский и Калужский генерал-губернатор докладывал в Министерство внутренних дел: «Со времени высылки евреев из деревень в города и местечки поступают ко мне весьма часто представления от гражданских губернаторов Витебской и Могилёвской губерний о дозволении помещикам учреждать в имениях местечки. Хотя помещики таковым исканиям придают благовидность, якобы стараются распространить промышленность и торговлю посредством учреждения ежегодных ярмарок, но легко проникнуть в истинную цель таковых заведений – доставление евреям места жительства, за которое они предлагают

весьма значительную плату» [23]. Как ни удобно было землевладельцам использовать евреев для отвода глаз правительству от настоящей причины бедствий крестьян, евреи были им еще больше нужны как необходимая часть экономики края. После отступления «грозы» помещики продолжали «удерживать в своих владениях евреев, допуская их к питейному промыслу». Это освобождало помещиков от необходимости личного контроля за организацией изготовления и продажи алкогольных напитков, лишала их коммерческой риска, излишков зерна и картофеля и обеспечивала постоянный доход в наличных деньгах.

В XVIII – XIX в. количество евреев в городах и местечках заметно возрастает, и они составляют значительную часть их населения, что подтверждается статистическими данными. По подсчетам Е.Анищенко, в последней четверти XVIII в. в восточно-белорусских губерниях доля евреев среди жителей городов и местечек составляла около 30 %. Так, в местечках Могилевской губернии, например, было около 16 тысяч евреев обоих полов или 31 % местечковых жителей [24]. В 1833 г. в местечках Могилевской губернии насчитывалось уже 35191 евреев-мужчин, что составляло около 62 % местечковых жителей [25]. Сравнительные данные по местечкам Минской губернии отражают этно-конфессиональный состав «городских сословий» (купцов и мещан). На рубеже XVIII–XIX вв. в 123 местечках Минской губернии насчитывалось 24 637 купцов и мещан обоих полов, из них 16 642 еврея или 67,5 % [26]. В 1857 г. в 113 местечках и 2 заштатных городах Минской губернии было 69 551 человек «городских сословий», из них 58165 евреев или 83,6 % [27]. По данным переписи 1897 г. удельный вес евреев среди городского населения Виленской, Гродненской, Минской, Могилевской и Витебской губерний составляла 41,5 %, среди местечкового – 59,9 %, среди сельского – 3,5 % [28].

Тенденцию роста количества евреев в местечках отображают и данные инвентарей частновладельческих имений. Изучение ряда инвентарей местечек Беларуси в архивах Беларуси, Литвы и Польши позволяет также заметить, что и в белорусском регионе проявляется следующая закономерность: «Евреи селились концентрированно вокруг торговой площади и более рассеянно по мере отдаления от нее» [29]. Тенденция роста еврейских дворов на рыночной площади хорошо прослеживается на примере Делятич. Так, по инвентарям этого местечка в 1652 г. на 19 рыночных пляцах жили одни христиане, в 1807 г. на рынке было 10 христианских и 7 еврейских пляцев, в 1828 г. – 8 христианских и 10 еврейских, а в 1869 г. рынок был заселен только евреями – 22 пляца [30]. Кроме инвентарей эту тенденцию подтверждают и картографические материалы: например, планы Койданова (современный Дзержинск) 1835 г. [31], Старобина 1866 г. [32]. Много свидетельств центрального размещения в местечках еврейского населения находим и в мемуарной литературе. Так, В. Сырокомля отметил, что еврейские лавки и культовые здания на рынке Койданова стали «сердцем города, ибо христианское население находится здесь, как и во всех наших местечках, на втором плане» [33]. А. Паперна описывает размещение Копыля на высокой горе и отмечает, что «христиане и магометане расселились в боковых улицах по уступам горы и под горой, евреи же занимали самую лучшую часть города на вершинах горы, где находились базарная площадь с примыкающими к ней улицами и синагогальный двор, или площадь, на которой концентрировались все специально-еврейские духовные и общественные учреждения» [34].

Именно центральным расположением еврейских пляцев в местечках следует объяснять, на наш взгляд, повышенные нормы налогообложения для евреев по сравнению с христианским населением. Например, согласно инвентаря 1846 г. в Копыле «евреи с оседлых прутов вдвойне платить обязаны» [35]. Дополнительные выплаты евреев означали также компенсацию владельцу за освобождение от выполнения

обязательных трудовых повинностей, в частности, почтовой, сторожевой.

Вслед за заселением центральных районов местечек евреи постепенно вытесняли христианское население из сферы торгово-промышленного предпринимательства, заняв в нем монопольное положение. Как реагировало на это нееврейское население местечек? Безусловно, имели место случаи конфликтов на экономической почве. Например, такой конфликт был между еврейскими и «христианскими» ткачами м. Мир в середине 20-х г. XIX в. В Мире еще с 1686 г. существовал «христианский» ткацкий цех. В начале XIX в. ткацким ремеслом стали заниматься и евреи: 40 еврейских семей (около 200 душ). В 1825 г. еврей-ткачи в прошении на имя императора отмечали, что «ткацкий цех со стороны христиан начал воспрещать нам заниматься ткацким ремеслом и покупать на торгах тальки под сим предлогом, что будто бы евреям не позволено заниматься никакими промыслами, забрал у нас публично самовольным и насильственным образом материалы...» В 1827 г. цехмастер Трушинский обратился к Радзивилловской Комиссии, учрежденной в г.Вильно «домогаюсь удаления евреев от ткацкого промысла в м.Мире». Комиссия выполнила эту просьбу решением от 16 октября 1830 г. Гродненский генерал-губернатор в рапорте министру внутренних дел отмечал: «...судя по положению здешнего края, нельзя признать выгодным воспрещение в м.Мире евреям заниматься ткацким ремеслом... но так как местечко вотчинное, то надо предоставить собственному усмотрению князей Радзивилов все хозяйственные распоряжения...» [36]. В данном случае владельцы местечка стали на сторону ткачей-христиан.

Владелец местечка, как правило, имел дело только с общинным правлением – кагалом, который собирал налоги, организовывал религиозную жизнь, социальную помощь, поддерживал порядок в местечке, вершил суд и осуществлял карательные функции (телесные наказания, отлучение от синагоги – херем). Такая система позволяла еврею существовать в своей среде и мало сталкиваться с внешним миром [37].

Однако не следует считать, что правовое признание, предоставленное еврейским общинам магнатами, служило укреплению еврейской автономии. Общины стали частью административной помещичьей сети, они были ответственными за управление экономической деятельностью евреев таким образом, как требовал от них магнат. Эта функция вместе с другими экономическими функциями, которые они выполняли для земельных собственников, часто ограничивала общины в возможности маневра в общинном управлении. Отношение магнатов к правовому статусу евреев было полностью инструментальным: общинные институты казались ему лучшим способом контролировать еврейское население и собирать налоги. Если он чувствовал, что выгодным будет вывести ряд евреев из общинной юрисдикции или вмешаться во внутренние дела общины, он делал и это (нередким было прямое вмешательство магнатов в результаты общинных выборов [38]). В XVIII в. распространенным явлением становится покровительство магнатов при раввинских назначениях. Хотя общины в действительности никогда не теряли своей независимости в выборе, магнат настаивал не только на своем праве утверждения всех назначений, но и на обязанности общин платить ему за предоставление привилегии нанимать своих собственных раввинов [39].

Владельцы местечек в случае возникновения экономического конфликта, особенно часто при арендных соглашениях, позволяли себе вмешиваться в деятельность раввинского суда, в частности, по поводу так называемой «хзаки». С целью предотвращения конкуренции между евреями одной общины практиковалось закрепление за отдельными лицами определенных экономических сфер деятельности. Для этого существовали такие правовые институты как *мерания* и *хзака*. Кагал негласно продавал права на использование конкретного нееврея (мерания) или его

недвижимого имущества (хазака). Хазака у евреев-ашкеназов существовала с XI в. Одна из трактовок её происхождения состоит в следующем: «В средние века евреи брали в аренду земли или предприятия у хозяев-христиан; последние имели обыкновение повышать плату за аренду (особенно в тех случаях, когда дела у арендаторов шли хорошо); если еврей-арендатор утверждал, что эта плата велика для него, то хозяин выгонял его и сдавал имущество другому еврею. Для того, чтобы бороться с этим явлением, ... было постановлено, что у первого арендатора есть *хазака* на арендуемое имущество, и другой еврей не может арендовать его без разрешения первого арендатора» [40]. Магнат же был заинтересован в увеличении конкуренции, которая повышала арендные расценки. Попытки раввинского суда, действующего от имени общины, защитить право «хазаки» наталкивались на жесткое сопротивление магната и даже строгое наказание [41].

Как известно, евреи частновладельческих местечек пользовались землей на чиншевом праве. Сохранился документ о чиншевых правах местечка Краснополя, датированный 1823 г. и выданный помещиком Д. Яншиным. Согласно его, каждый, кто имел недвижимость, имел право свободно ее продать, заложить, сдать в аренду. Но земля должна навсегда оставаться в собственности владельца. За пользование ею ежегодно следует выплачивать за каждый квадратный сажень по 1 коп. ассигнациями. Место под синагогу и кладбище предоставляется бесплатно. За лавки требуется отдельная плата, которая конкретно в акте не оговаривалась. Для выпаса скота бесплатно выделяется выгон. Несмотря на существование этого документа, права владения землей и лавками служили предметом многолетней борьбы между населением и владельцем местечка. В реальности имели место значительные отступления от условий, о которых говорилось в документе, выданном Яншиным [42].

Конфликтный характер носили отношения между евреями Горок (в конце XVIII в. здесь их насчитывалось 398, а христиан было 1 076 [43]) и графом Л. Сологубом, описанный П. Марекком в журнале «Книжки Восхода». В 1806 г. были пересмотрены размеры земельных наделов, и по новому плану от евреев к христианам перешло немало земли. А через 4 года Сологуб вообще распорядился, чтобы все горецкие евреи вместе с семьями были выселены из местечка. Трудно точно установить, был ли этот указ реализован полностью или только частично. В *пинкасе** горецкого кагала в 1815 г. было записано о выселении евреев из торговых помещений, а запись 1822 г. свидетельствовала о полном их изгнании из местечка. Беда, случившаяся с евреями Горок, стала известна и другим общинам, начались денежные сборы в пользу пострадавших. Горецкие евреи тоже не сидели сложа руки: «Они неослабно работали целых 13 лет над процессом умилоствления своего грозного помещика. За это время надежда много раз сменялась разочарованием, счастье часто казалось близким, но опять скрывалось за черными тучами панской немилости. Борьба за существование поддерживала в Горецких жителях постоянную энергию» [44]. Сологуб в 1822 г. пошел на примирение: значительно повысил арендные статьи и позволил евреям вернуться к своим прежним занятиям. Узнав о том, что помещик вернул евреям их права, многие евреи из других мест отправились в Горки. С этого времени началась борьба коренных жителей Горок с новопоселенцами из-за прав на местные доходы. П. Марек отметил, что в каждой еврейской общине шла подобная двойная экономическая борьба: с помещиком за неприкосновенность прав по эксплуатации местных доходных статей, с иногородними евреями за их стремление конкурировать в чужом районе.

Сложные взаимоотношения были между евреями Шклова и владельцем местечка

* *пинкас* – книга протоколов, постановлений, регистрации событий и служебных лиц в еврейских общинах, благотворительных обществах и др.

Семеном Зорич, который поставил целью изменить его жизнь, приблизить к уровню столичного. Во времена его 20-ти-летнего владения Шкловом экономика и культура городка достигла значительных успехов. В этот эксперимент оказалось втянутым и еврейское население*. Шкловские евреи значительно обогатились (стали кредиторами императорского двора). Элитарное культурное пространство не могло не повлиять на евреев. Они были не только наблюдателями: например, в Шкловском балете танцевала еврейка. Именно здесь, в Шклове, в последней четверти XVIII в. возник один из крупнейших центров российской Гаскалы [45]. В то же время Зорич, который был эгоистичным и грубым, приносил ряд неприятностей и бед своим подчиненным и жителям городка, как евреям, так и неевреям. Евреи направляли три прошения на имя белорусского генерал-губернатора и два – на имя императора. Когда Зорич узнал об этом, то силами своих крестьян организовал 27 мая 1798 г. еврейский погром. Проводилось следствие по этому делу, отраженное в материалах Российского государственного архива древних актов («Дело шкловских евреев по претензиям на генерал-лейтенанта С. Г. Зорича. 1798–1799») [46].

Примером факта предотвращения владельцем местечка еврейского погрома служит позиция князя Сапеги в событиях 1657 г. в Ружанах, когда мещане-христиане обвинили евреев в убийстве христианского ребенка в ритуальных целях. Однако в 1659 г., мещане, воспользовавшись отсутствием владельца местечка, учинили самосуд. Согласно легенде они обвинили в убийстве весь кагал и потребовали отдать «в жертву» двух представителей общины (выбор пал на р.Израиля бен Шалом и р.Тобию бен Иосиф, которые были казнены) [47].

Конфликтный характер обрели в середине XIX в. отношения евреев Воложина с его владельцем Иваном Тышкевичем, причиной чего стали отступления от первоначальных условий поселения евреев в местечке.

Первые сведения о евреях в Воложине относятся к середине XVI в. По переписи 1766 г. в [кагале](#) числилось 383 еврея. В 1847 г. Воложинское еврейское общество составляло 590 душ [48]. В Кракове, в библиотеке Чарторыйских, хранятся инвентари Воложина XVIII в. В 1740 г. в местечке было 103 христианских двора и 36 еврейских (около 25,9 %) [49]. По данным инвентаря Воложина 1772 г. в местечке было 174 двора, из них 44 еврейских [50]. В XIX в. удельный вес еврейского населения в Воложине быстро рос. По статистическим сведениям на конец 1860-х гг. в Воложине проживало 1 837 чел., из них 955 евреев (или 52 %) [51]. В 1880 г. население местечка составляло 3 175 человек, в том числе 2 310 евреев (или 72,8 %) [52]. Тенденция увеличения еврейского населения сопровождалась ухудшением его положения вследствие обострения отношений с владельцем.

В 1863–1865 гг. рассматривался спор между графом Иваном Тышкевичем и воложинскими евреями. Из дела *«По отношению Министерства Внутренних Дел по иску Графа Тышкевича об уничтожении прав поселившихся в принадлежавшем ему м. Воложине евреев на владимые ими дома и пляцы»* видно, что 28 января 1809 г. прежним владельцем местечка графом Иосифом Тышкевичем евреям были выданы конвенционный документ и инструктарь, которые гарантировали им ряд прав и устанавливали размеры налогов. В частности, в интересах евреев крестьяне местечка обязывались продавать свои товары и покупать все необходимое для себя только в самом местечке. Очень важными для евреев был 2-ой пункт в конвенционном документе: «все пляцы, которым владели евреи, а также находящиеся на них дома, солодовни, винокурни, лавки, словом всякого рода строения, как существующие, так и

* По сведениям на 1783 – 1784 гг. в Старом и Новом Шклове вместе с двумя предместьями насчитывалось 575 дворов, 2381 чел., кроме того здесь проживали евреи, приписанные по ревизии к г.Могилеву: 274 двора, 1884 чел. (РГАДА. Ф. 1355. Оп. 1. Д. 719. Л. 153, 156.)

впредь могущие построиться должны считаться полною собственностью евреев и их наследников ..., за что они обязаны уплачивать ежегодно чинш... От чинша освобождаются места, занимаемые синагогою, училищем, госпиталем, банями, кладбищем». 6-ой пункт гласил: «Предоставляется евреям производить всякого рода торговлю, содержать скотобойни и трактиры, шинковать все горячие напитки, оптом покупать и продавать, словом, употреблять все законные меры к улучшению своего быта без всякого препятствия со стороны дворового управления, однако со взносом известной платы по инструктарю». В инструктаре регламентировались сборы за производство и продажу спиртных напитков, а также были зафиксированы размеры налогов с разных предметов торговли. В 1840 г. во владение местечком вступил внук Иосифа Тышкевича – Иван. Начались ограничения евреев в правах, предоставленных прежним владельцем. В частности, Иван Тышкевич запретил евреям строить в местечке новые и ремонтировать старые дома, занятые под продажу спиртных напитков. В 1842 г. евреи подали жалобу на «нарушение и стеснение Иваном Тышкевичем прав и льгот их, коими они пользовались спокойно до 1840 г.». К моменту поступления дела о споре графа Тышкевича с евреями м. Воложина на рассмотрение Сената, оно представляло собой 7 томов, объемом около 3 000 листов. Сенат признал конвенционный документ, на котором основываются права евреев, имеющим полную силу. Однако местным властям было поручено проверить: не противоречат ли пункты этого документа с действующими в настоящее время в западных губерниях законами. В итоге Виленское губернское правление признало некоторые положения конвенционного документа и инструктаря 1809 г. устаревшими и подлежащими отмене. Однако в целом, можно сделать вывод, что евреи Воложина дело выиграли [53].

Повинности и налоги в местечке не регламентировались, что давало возможность помещикам и администрации владельцев увеличивать их и вводить дополнительные платежи. Ярким примером может служить положение жителей м. Высока-Литовск Брестского уезда и их конфликт с владельцем князем Сапегой. Мещане-евреи местечка жаловались в высшие инстанции на князя Сапегу за присвоение себе некоторых статей коробочного сбора, за обложение разными торговыми налогами в свою пользу, за увеличение чинша за площади и лавки и т.д. Всего в жалобе перечислено 11 таких пунктов. Мещане подчеркивали, что эти незаконные сборы являются прямым налогом на главные предметы жизненных потребностей, препятствуют мелкой промышленности и торговли и затрудняют как местных, так и окрестных жителей м. Высока-Литовск. По этой причине община не в состоянии выплачивать казенные подати, недоимка которых значительно увеличилась. Указом Сената от 22 июня 1853 г. эти незаконные сборы были отменены. В 1855 г. князь Сапега по новому инвентарю снова увеличил чинш с евреев местечка, распорядился ликвидировать еврейские деревянные лавки. Тогда евреи предъявили иск Сапеге об выплате им суммы в 46 тыс. руб. за переплату незаконных сборов. Сапега, со своей стороны, предъявил иск евреям на сумму 9835 руб. 20 коп. за неуплаченный в 1834 г. долг. Решение Сената по этому делу было следующим: для покрытия расходов высоко-литовским евреям за переплату сборов взыскать с владельца местечка всю сумму, переплаченную с 1840 г., а с евреев взыскать в пользу князя Сапегу 9 835 руб. 20 коп. [54]

Евреи Скиделя в 1827 г. жаловались на княгиню Четвертинскую, которая лишила их наделенных бывшими польскими королями свобод на различные промыслы и содержание шинков, право аренды мельницы, увеличила чинш и присваивает себе коробочный сбор [55].

Своеобразное отношение к евреям было у владельца м. Чернавчицы Брестского

уезда князя Мартина Радзивилла. На фоне отклонений от психической нормы* он «однажды захотел стать евреем: выстроил молитвенный дом, на шабаш к нему стали съезжаться из Бреста ученые евреи, с которыми князь, одетый в еврейскую одежду с крестом св. Гиберта молился, качаясь и издавая свойственные евреям звуки» [56]. Гостей-иудеев в Чернавчицах князь щедро угощал такими еврейскими блюдами, как борух, локшин, щука, кугель [57]. Последние годы жизни он провел под домашним арестом в Слуцком замке.

Таким образом, взаимоотношения между евреями и владельцами местечек были неоднозначными. Поэтому сложно делать какие-либо обобщения, хотя некоторые общие тенденции, безусловно, прослеживаются.

Заметное увеличение еврейского населения в частновладельческих местечках Беларуси началось после войн середины XVII – первой четверти XVIII вв. Многие аристократы, исходя из своих экономических интересов, приглашали евреев в свои владения, давая гарантию безопасности, свободы вероисповедания и занятий, а также автономного общинного самоуправления. Это улучшало позиции евреев в отношении христианской части населения, что стало результатом той важной экономической роли евреев, которую они играли, занимая рынки городов и местечек. Большое количество привилегий было предоставлено еврейским общинам именно в XVIII в. В результате этого процесса, а позднее и политики российских властей, направленной на выселение евреев из сельской местности, города и местечки Беларуси становились преимущественно еврейскими по составу населения.

Традиционные еврейские структуры использовались землевладельцами как источники дохода и как административные рычаги для контроля экономической деятельности евреев. Нередкими были случаи вмешательства магнатов во внутренние дела общины. Это стало одним из факторов изменений внутри самого еврейского общества, в частности, относительно критериев социальной и политической элиты. Сочетание знания и богатства, что было важным в прежние времена, стало заменяться успехом в делах и связях с магнатами [58]. Это, безусловно, воздействовало на ослабление духовной власти раввина над членами общины.

В конце XVIII – первой половине XIX вв. участились факты нарушения владельцами местечек первоначальных условий поселения евреев. Многие еврейские общины вели борьбу с помещиками за неприкосновенность ранее установленных прав на проживание и эксплуатацию местных доходных статей. Наличие документального подтверждения прежних прав евреев давало основания обращаться с прошениями в различные государственные инстанции и отстаивать свои интересы в судебном порядке (временами успешно).

Проведенное исследование выявило многогранность рассматриваемой темы, что оставляет задачу ее всестороннего раскрытия актуальной.

РЕЗЮМЕ

Статтю присвячено розгляду складних взаємовідношень між єврейськими общинами та власниками містечок Білорусі в XVIII–XIX ст. Автор розкриває як контакти між єврейськими общинами та місцевою шляхтою впливали на положення перших, а також на зміни всередині самої єврейської громади.

Ключові слова: євреї, містечко, Білорусь.

* Мемуарист М. Матушевич утверждает, что сумасшествие Мартина Радзивилла проявлялось в трех «ипостасях»: сексуальном распутстве (завел целый гарем из наложниц), жестокой расправе над людьми, «религиозных практиках» (*Мальдзіс А. Як жылі нашы продкі ў XVIII ст. Мінск, 2001. С. 157*).

SUMMARY

The article considers complicated and ambivalent relationship between Jewish communities and owners of *mestechki* of Belarus in the XVIII–XIX centuries. The author has shown how contact between Jewish communities and local aristocrats affect the situation of the Jews, as well as to changes within the Jewish community.

Keywords: Jews, mestechki, Belarus.

ССЫЛКИ И ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Rosman, M. Żydzi pańscy. Stosunki magnacko-żydowskie w Rzeczypospolitej w 18 wieku / M.Rosman. – Warszawa, 2005.
2. Соболевская, О. Иудеи в белорусских владениях Радзивиллов в конце XVIII – начале XIX вв. / О.Соболевская // Цайтшрыфт: часопіс для даследавання яўрэйскай гісторыі, дэмаграфіі і эканомікі, літаратуры, мовы і этнаграфіі. – Менск–Вільня. 2011. – Т. 6 (1). – С. 23-40.
3. Hensel, J. Żydowski arendarz i jego karczma / J.Hensel // Kultura Żydów polskich XIX-XX w. –Kielce, 1992. – S. 85.
4. Teller, A. The Legal Status of the Jews on the Magnate Estates of Poland-Lithuania in the XVIIIth Century / A.Teller // Scripta Hierosolymitana. – 1998. – № 38. – P. 41-63.
5. Там же.
6. Копыцкий, З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. / З.Ю.Копыцкий. – Минск, 1975. – С. 10.
7. Карпачёв, А.М. Социально-экономическое развитие городов Белоруссии во второй половине XVII=XVIII в.: дис...доктора ист. наук. – Минск, 1970. – С. 91.
8. Шыбека, З.В. Гароды Беларусі (60-я г. XIX – пачатак XX ст.) / З.В.Шыбека. – Мінск, 1997. – С. 38.
9. Сагановіч, Г. Невядомая вайна: 1654-1667 / Г.Сагановіч. – Мінск, 1995. – С. 130, 139.
10. Teller, A. The Legal Status of the Jews on the Magnate Estates of Poland-Lithuania in the XVIIIth Century. – P. 41.
11. Пазднякоў, В. Клецк / В.Пазднякоў // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. – Мінск, 1997. – Т. 4. – С. 194.
12. Мальдзіс, А. Як жылі нашы продкі ў XVIII ст. / А. Мальдзіс. — Мінск: Мастацкая літаратура, 2009. – С. 282.
13. Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах империи (городовое положение 16 июня 1870 г.)– СПб., 1879. – Т. V. – С. 101.
14. Центральный архив истории еврейского народа в Ерусалиме. НМ 2/7945.3.
15. Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах империи... – С. 102.
16. Ганжын, А. Мясцэчка Чачэрска, Гомельскай акругі / А.Ганжын // Наш край. – 1927. – № 1. – С. 60.
17. Материалы, относящиеся до нового общественного устройства ... – С. 98.
18. Самцэвіч, В. Мясцэчка Лагойск (Менскай акругі) / В.Самцэвіч // Наш край. – 1928. – № 4. – С. 28-29.
19. Материалы, относящиеся до нового общественного устройства ... – С. 102.
20. Национальный исторический архив Беларуси в Минске (далее – НИАБ). Ф. 299. – Оп. 2. – Д. 3226.
21. Соболевская, О. Иудеи в белорусских владениях Радзивиллов в конце XVIII – начале XIX вв. – С. 23-40.
22. Hensel, J. Żydowski arendarz i jego karczma – S. 85;

23. Российский государственный исторический архив (далее – РГИА). Ф. 1287. Оп.5. Д.1127. Л. 2.
24. Анішчанка, Я.К. Яўрэй ўсходняй Беларусі ў канцы XVIII ст. паводле ўрадавага ўліку / Я.К.Анішчанка // Весці Акадэміі Навук Беларусі. Сер. гуманіт. Навук. – 1993. – №4. – С. 63, 67.
25. НИАБ. Ф. 2001. – Оп. 1. – Д. 315. – Л. 7-44.
26. РГИА. Ф. 1286. – Оп. 5. – Д. 443. – Лл. 2-12.
27. Зеленский, И. Материалы для географии и статистики Российской империи. Минская губерния / И.Зеленский.– СПб., 1864. – Ч. 1. – С. 587.
28. Бруцкус, Б.Д. Статистика еврейского населения: распределение по территории, демографические и культурные признаки еврейского населения по данным переписи 1897 г. / Д.Б.Бруцкус. – СПб., 1909. – Приложения.
29. Соколова, А. Архитектура штетла в контексте традиционной культуры // Лукин В., Соколова А., Хаймович Б. Сто еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель.– СПб., 2000. – Вып. 2.: Подолия. – С. 57.
30. AGAD (Главный архив древних актов в Варшаве, далее – AGAD). – AR. – Dz. XXV. – Sygn. 696, 711, 718, 723.
31. Там же. – Zb. kart. – R 452-25.
32. Там же. – Zb. kart. – R 452-13.
33. Сыракомля, У. Вандроўкі па маіх былых ваколіцах: Успаміны, даследаванні гісторыі, звычаяў / пераклад з польскай мовы, прадмова, каментарыі К.Цвіркі / У.Сыракомля. – Мінск, 2002. – С. 299.
34. Паперна, А.И. Из Николаевской эпохи. Воспоминания / А.И.Паперна // Пережитое. Сборник, посвященный общественной и культурной истории евреев в России.– СПб., 1910. – Т. 2. – С. 6.
35. НИАБ. Ф. 142. – Оп. 1. – Д. 1601. – Л. 9 об.
36. РГИА. Ф. 1286. – Оп. 5. – Д. 443. – Л. 2-12.
37. Roskes, D.K. The shtetl book: An introduction to East European Jewish Life and Lore / D.K. Roskes, D.G.Roskes. – INC, 1979. – P. 181-184, 187-188.
38. Hundert, G.D. The Jews in a Polish Private Town: The case of Opatow in the Eighteenth Century / G.D.Hundert. – Baltimore, 1992.
39. Teller A. – P. 57.
40. Хазака // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=14398&query=%D5%C0%C7%C0%CA%C0>.
41. Teller, A. – P. 55.
42. Рохлин, Л.Л. Местечко Краснополье / Л.Л.Рохлин. – СПб., 1908.
43. Российский государственный архив древних актов. Ф. 16. – Оп. 1. – Д. 382. – Л. 353 адв.
44. Марек, П. Исторические сообщения: Страница из жизни Горецкой еврейской общины / П.Марек // Книжки Восхода. – 1903. – Кн. 5 (май).
45. Fishman, D. Russia's first Modern Jews: The Jews of Shklov / D.Fishman. – N.Y., 1995.
46. Фельдман, Д. Из истории Шкловских евреев (по материалам Российского государственного архива древних актов) / Д.Фельдман // Вестник Еврейского университета в Москве. – 1994. – № 3 (7).
47. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / под общей ред. Л.Каценельсона и Д.Гинцбурга. – СПб. – Т. XIII. – С. 715-716.
48. Еврейская энциклопедия. Репринтное воспроизведение издания общества для научных еврейских изданий и Издательства Брокгауз-Ефрон. – Т. 5. – С. 730.
49. Отдел рукописей Библиотеки Чарторыйских (далее – ОРБЧ). 9365. Лл. 10 об.-17 об.

50. ОРБЧ. 9368. Лл. 3-15.
51. Материалы, относящиеся до нового общественного устройства ... – С. 86.
52. Литовский государственный исторический архив (далее ЛГИА). Ф. 378, общий отдел. 1880 год. – Д. 869. – Лл. 113 об.-114.
53. Там же. Ф. 378, общий отдел. 1864 год. – Д. 1999.
54. РГИА. Ф. 1287. – Оп. 37. – Д. 1298. – Л. 3, 6, 18 об., 48, 48 об.
55. НИАБ в Гродно. Ф. 1. – Оп. 2. – Д. 1825. – Л. 1 об.
56. Бобровский, П. Материалы для географии и статистики Российской империи. Гродненская губерния / П.Бобровский. – Ч. 2. – СПб., 1863.
57. Мальдзіс, А. Указ.соч.
58. Teller, A. The Legal Status of the Jews on the Magnate Estates of Poland-Lithuania in the XVIIIth Century.

Надійшла до редакції 18.03.2012 р.

ББК 63.3

ВЛИЯНИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО ПРОШЛОГО НА МЕНТАЛИТЕТ БЕЛОРУСОВ

Т.Н. Боярчук

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется история формирования менталитета белорусского народа, традиционным чертами которого является трудолюбие, рассудительность, мужественность, гуманность, толерантность. К важным чертам менталитета белорусов автор относит и «Пограничность», что связано с необходимостью осуществлять выбор между Западом и Востоком.

Ключевые слова: Беларусь, менталитет, язычество, христианство, этнос, этническое самосознание, толерантность.

Миропонимание и мироощущение личности, её менталитет формируются под воздействием структурных особенностей культуры. Культура, в свою очередь, складывается в процессе исторического развития народа, поэтому опыт прошлого наследия, отложившегося в культуре, влияет на формирование глубинных особенностей менталитета. Следовательно, образ мышления может рассматриваться как опыт культурной истории.

Большинство исследователей считают, что ментальность определяется историей и теми социальными условиями жизни этноса или нации, которые отложили свой отпечаток на формирование и специфику мироощущения людей.

В процессе исторического развития белорусский этнос приобрел свои особые черты, которые передаются из поколения в поколение и существуют в таких относительно устойчивых формах, как язык, традиции, обряды, народное творчество, этническое самосознание, топонимия, культура, образ жизни и т.д. Эти черты, как и происхождение, отличают белорусов от других народов, которые и издревле живут рядом с белорусами.

Менталитет белорусов формировался продолжительное историческое время и приобретал свои типичные признаки в определенных обстоятельствах общественно-политической, социально-экономической и духовно-культурной жизни. Данный процесс можно условно разделить на периоды, которые отражают основные

сущностные характеристики национального самосознания жителей белорусских земель в различные эпохи их бытия. При анализе белорусского менталитета в контексте исторической науки, можно выделить, по меньшей мере, семь исторических периодов: языческий (дохристианский); христианский; литвинский; польский; российско-имперский; советский и национально-белорусский.

Можно предположить, что каждый период оставил свой след в формировании белорусского менталитета. Периодизация подразумевает доминирующую роль разных форм культуры и сфер общественной жизни на стадиях исторического развития белорусов. Сначала в роли системообразующей общественной доминанты выступает миф, потом религия, затем политика, экономика и, наконец, в целом культура. Соответственно, каждый из элементов в структуре белорусского менталитета, берущий свое начало в одной из перечисленных стадий, требует детального анализа для того, чтобы показать своеобразие ментальных характеристик белорусского народа.

Глубинные истоки белорусского менталитета, его основополагающие черты начали формироваться еще в древности, в период господства в Беларуси многочисленных оригинальных культов, обычаев и обрядов. До принятия христианства тысячу лет тому назад наши предки придерживались языческих верований, поклонялись разным богам, воздавали почести природным стихиям, небесным светилам, а также священным деревьям, камням, холмам и т.д. Ментальность жителей Беларуси той эпохи определялась политеизмом, обожествлением земли, одухотворением всей природы (пантеизм), «подсознательным предчувствием тесной взаимосвязи между человеком и землей, всей окружающей средой и Космосом» [1]. Следовательно, в древний период для менталитета белорусов были свойственны убежденность в реальном существовании души, злых и добрых духов (анимизм), вербальная магия (вера в чудотворную силу особых слов и выражений), ощущение неразрывного единства между человеком и всем окружающим пространством, разнообразные культы и т.д.

На первоначальных этапах своего развития далекие предки белорусов в значительной степени подвергались влиянию таких естественных факторов, как климатические условия, рельеф местности, флора и фауна. Племена, проживавшие на территории нынешней Беларуси, оказались в тяжелых климатических условиях. Продолжительные, холодные зимы и короткое лето, обилие осадков и сильные ветры, незащищенность человека перед природной стихией вызывали страх и преклонение перед силами природы, возникновение и укоренение язычества, которое позже было ассимилировано, но не вытеснено, христианством. Суровый климат заставлял людей объединяться в большие патриархальные общины, роды, племена для совместного возделывания земли, защиты от природных катаклизмов. Обилие мелких и крупных рек, болот, низменностей, пологих равнин располагало к появлению созерцательного восприятия жизни, а с рельефом местности многие исследователи связывают такие национальные черты белорусов, как мягкосердечие, толерантность, доброта, отсутствие склонности к принятию быстрых, молниеносных решений.

На протяжении многих следующих веков ментальность белорусов во многих чертах оставалась по существу дохристианской, языческой. Это было обусловлено, прежде всего, тем, что христианство на землях Беларуси распространялось относительно медленно, постепенно и поэтому наши предки продолжительное время придерживались языческой веры и выполняли соответствующие обряды, придерживались соответствующих обычаев. Как считают специалисты, на длительное сохранение остатков язычества в немалой степени оказало влияние и то, что большинство белорусов до XX в. составляли крестьяне, в сознании которых долго продолжали существовать мифологически-мистические представления. Архаически-

языческая в своей сущности ментальность была как бы «законсервированной» в среде белорусов-крестьян на многие века [2].

Во все времена белорусам свойственна привязанность к своей земле-кормилице, своему родному краю, стремление приспособить работу и отдых к определенным природно-сезонным циклам, порам года (т.н. календарный тип менталитета), о чем убедительно свидетельствует белорусский народный календарь с чрезвычайным богатством праздников и соответствующих им песен, танцев, обрядов, разнообразных примет и поверий. Об этом свидетельствуют разнообразные виды и жанры белорусского фольклора.

Второй период формирования менталитета белорусов, оопределяемый нами, как христианский был связан, соответственно, с принятием христианства, которое было осуществлено в нач. 2-го тыс. н.э. В миропонимании белорусов произошло своеобразное сплетение двух типов мировидения – языческого и христианского, для которого стало характерным монотеизм (убеждение в существовании единого Бога).

Принятие белорусами христианства стало началом новой культурно-исторической эпохи. Именно на мировоззренческом фундаменте христианства окончательно сложились этнический менталитет, древняя белорусская культура, литература и искусство. Их сущность и направленность определялись идеями и устремлениями христианского гуманизма, влияние которого благодаря универсальности провозглашенных принципов вышло далеко за пределы одной эпохи и стало общечеловеческим достоянием.

В IX–XII вв. нынешняя территория Беларуси входила в состав Киевской Руси, которая состояла из ряда княжеств, среди которых особенно выделялись Полоцкое и Туровское княжества. Однако Полоцкое отличалось наибольшей самостоятельностью, позволявшей ему вступать в единоборство даже с Новгородом и Киевом. В нем, можно сказать, и коренятся истоки государственности белорусов.

К XIV столетию в связи с образования Великого Княжества Литовского (ВКЛ) – белорусский этнос в основном уже сложился в народность, хотя полностью этот процесс не завершился, о чем свидетельствуют последующие исторические события.

Основным консолидирующим фактором в развитии белорусской народности на данном этапе стало образование и развитие Великого княжества Литовского, одного из крупнейших государственных образований Западной Европы эпохи средневековья с центром в Понеманье. Успеху объединительной деятельности литовских князей благоприятствовало характерное для наших предков представление о необходимости государственно-политического единства, которое всегда имело перевес над децентрализаторскими сепаратистскими тенденциями отдельных правителей белорусских земель предшествующего исторического периода. Идеи раздробленности никогда не занимали какого-либо существенного места в представлениях нашего народа, что подтверждается их отсутствием в истории белорусской общественно-политической мысли.

Складывание единой белорусской народности обусловило переход этнического самосознания жителей белорусских земель на новый качественный уровень. Их этническая самоидентификация на данном этапе выражалась этнонимами «русины» и «литвины». Название «русины» сохранилось на белорусских землях с прежних времен, времен существования Киевской Руси, и указывало в основном на православное вероисповедание человека. Распространение же этнонима «литвины» было связано исключительно с образованием Великого княжества Литовского, которое в источниках XIII века именовалось «Литвой Миндовга». По мере расширения границ ВКЛ, включившего в свой состав ряд белорусских, русских, украинских, литовских, латышских, польских земель, стали появляться составные названия в обозначении

жителей этого государства типа «литвин русского рода», «литвин латыш», «литвин, родом поляк» и др. [3]. Это было обусловлено разнообразием национального и конфессионального состава жителей ВКЛ. Постепенно все шляхетское сословие нового государства стало называть себя литвинами независимо от этнической и конфессиональной принадлежности.

Этническое самосознание жителей белорусских земель на данном этапе включало также и их представления о родном старобелорусском (или «древнебелорусском») языке, лингвистические особенности которого встречаются уже памятниках письменности XIII столетия, например Смоленской грамоте (1229 г.) и ряде полоцких грамот. Постепенно этот язык приобрел статус государственного языка ВКЛ и на нем велись дипломатическая и частная переписка, дела во всех органах центральной и местной власти, судеустройство, на этот язык переводились литературные произведения, он применялся при общении коренного населения белорусских земель с литовцами, латышами, евреями, татарами. В период вхождения белорусских земель в ВКЛ шел процесс дальнейшего развития этнического сознания белорусов, опережающими темпами развивались их язык, письменность философская мысль, создавались документы, характеризующие уровень их политической и правовой ментальности. Появляются такие мыслители как Франциск Скорина и Микола Гусовский, Сымон Будный и Василий Тяпинский, которые внесли огромный вклад в духовные традиции белорусского народа, так на древнебелорусском возникло книгопечатание. При этом необходимо констатировать тот факт, что в XVI в. на исконной территории Беларуси на белорусском языке появился уникальный политический документ – Статут Великого Княжества Литовского 1529, 1566, 1588 гг., который не имел себе равных в Европе. В прошлом белорусы, как преимущественно и теперь, относились к законам и правовым нормам с уважением, стремились не нарушать их и быть «законопослушными» гражданами.

Кроме представлений о едином старобелорусском языке национальное самосознание наших предков в период нахождения белорусских земель в составе ВКЛ включало и представления о большой (имеется в виду Княжество) и Малой (локальная территория проживания) родине, о единой христианской вере, понимание общности исторической судьбы, а также единой этнической территории. Складыванию этнической территории белорусского народа, его компактному расселению и активной деятельности в его границах процессов этносоциальной консолидации способствовало образование государственности на белорусских землях. По мнению большинства ученых, этот процесс был начат еще в IX–XII веках во времена существования государств-княжеств и продолжен в период развития Великого княжества Литовского в XIII–XV веках. Именно в это время белорусские земли были объединены в пределах одного государства, а их население стало представлять собой единую белорусскую народность.

Поэтому не вызывает сомнения, что ВКЛ было белорусско-литовским государством. Поскольку восточнославянские земли, в том числе и Беларусь, получили письменность вместе с христианством в конце X века (в отличие от большинства литовцев, которые оставались язычниками вплоть до 1386 г.), старобелорусский язык стал государственным, так как он был языком княжеской канцелярии, судов, летописей и официальных международных связей и дипломатических отношений.

С развитием коммуникационной структуры, появлением национальной государственности и соответствующих институтов, влияние природно-географических факторов уменьшается. В этих новых условиях этнический менталитет обретает новые формы. Однако, в любом случае, географический ареал обитания людей способствовал их объединению в социальную общность, которая и явилась первоосновой этнического

менталитета. В дальнейшем структуру менталитета определяют особенности форм восприятия и мышления, возникающие с появлением новых форм культуры.

В данный исторический период нельзя обойти и еще раз роль религии в развитии этнического сознания, а соответственно, и менталитета белорусов. Православие определило основу средневековой культуры Беларуси и, тем самым, связало ее с культурным миром всего славянства и других христианских народов Востока и Запада. Образование, литература и в целом, культура на протяжении многих столетий оставались исключительно церковными. Архитектура, живопись, декоративное искусство, шитье, хоровая музыка, литература, политическая мысль и богословие Древней Беларуси соответствовали ценностям мирового цивилизационного процесса.

Дальнейшим этапом в развитии белорусского этноса явился период вхождения белорусских земель в состав Речи Посполитой (1569 г.), что характеризует новый этап формирования национального менталитета белорусов, оказавшихся под влиянием политики полонизации и окатоличивания, проводимой польскими властями. Такая политика в конечном итоге способствовала утрате позиций в белорусском обществе старобелорусского языка, православной церкви и привела к утверждению новых приоритетов и ценностей белорусского этноса. Это подтверждается рядом исторических фактов. Так, например, в конце XVI века старобелорусский язык утратил статус государственного и уступил место польскому языку, который в 1695 году по решению Сейма Речи Посполитой стал главным средством общения на всей территории новообразованного государства, в том числе и на белорусских землях. Прежде всего, на польский язык перешли представители феодальной верхушки белорусского общества, а позже и другие сословия.

Подобные негативные процессы наблюдались и в отношении ранее господствовавшей на белорусских землях православной церкви, которая постепенно стала вытесняться католическим костелом. Наиболее значительное распространение католицизма на Беларуси произошло и последней трети XV века, что было связано с контрреформационной политикой правительства Речи Посполитой и деятельностью монашеских орденов – францисканцев, августинцев, бернардинцев, иезуитов. Главной их целью было распространение католицизма в пределах ВКЛ, а также ликвидация многоконфессиональной структуры государства путем окатоличивания представителей других религий, главным образом православных и протестантов. Такая политика была завершена в 1596 году созданием униатской (греко-католической) церкви и провозглашением униатства государственной религией. В XVII–XVIII веках оно представляло собой самую многочисленную конфессию Речи Посполитой, а ареал ее распространения охватывал Беларусь, часть Литвы, Украины, России, Польши.

В этот период белорусская ментальность в определенной степени деформировалась под влиянием полонизации. В Речи Посполитой процесс шляхетизации переходит на новый уровень общегосударственной интеграции. Но это сословная общегосударственная интеграция привела в конечном итоге к общественной дезинтеграции. В частности, на белорусских землях, шляхта, перенимая польские образцы общественного строя, все больше поворачивается к «польскости» в целом. И, в первую очередь, к католицизму, который приобщал, в свою очередь, к польской духовной культуре и языку. Постепенно формируется новое не только социальное, но, можно сказать, и этническое сообщество – «польский народ шляхетский», который объединялся не только одними правами и привилегиями, политической идеологией, но и одной религией. Ополячивание на белорусских землях привело во второй половине XVII в. к такой ситуации, когда белорусскому крестьянину или мещанину противостоял не только пан-угнетатель, но и папа Римский как представитель чужой веры, а значит и другого народа. Раздел белорусского общества по социально-религиозному признаку,

«ликвидация» более чем наполовину белорусского этноса в XVII – нач. XVIII вв. привели к упадку белорусской государственности, белорусской самобытной культуры, и в целом, национального развития.

Таким образом, в XVII-XVIII веках этническое самосознание населения Беларуси было представлено следующими компонентами: территорией проживания, имевшей название «Белая Русь» и являвшейся составной частью Речи Посполитой; этнонимом «белорусцы», дополняемым другим, более древним этнонимом «литвины». В этот же период появились понятия «белорусские города», «белорусский язык», «белорусская вера», подчеркивавшие социально-культурные особенности населения Белой Руси; старобелорусским языком, практически запрещенным к употреблению в официальных документах и в общении, но по-прежнему использовавшимся в народной (крестьянской) среде, благодаря чему он в форме разговорного просуществовал вплоть до конца XVIII века; униатской церковью, объединившей к концу XVIII века порядка 80% жителей белорусских земель; представлениями об общности происхождения белорусского этноса [4].

Новый этап в формировании национального самосознания белорусов был связан с разделами Речи Посполитой (1773, 1792, 1795 гг.) и присоединением белорусских земель к Российской империи. Так, после раздела Речи Посполитой Беларусь, освободившись от влияния польской шляхетской республики, оказалась в зависимости от российского дворянского царского абсолютизма. На территории Беларуси было введено общероссийское административное деление, государственные органы и структуры. Стали действовать наместнические, провинциальные, а затем губернские и уездные учреждения.

Так возникает новое явление в исторической жизни Беларуси – российское влияние на менталитет местных жителей. Это явление становится исключительно важным фактором в национальной, социальной, культурной жизни региона, что накладывает свой отпечаток на менталитет нации. На протяжении многих лет почти все местное административное управление находилось в руках чиновников, присланных с центральных губерний России, которые не знали белорусского языка, культуры и обычаев, но были наделены практически неограниченной властью. Беларусь была превращена в Северо-Западный край России. В 1832 г. при правительстве России был создан «Особый комитет по делам западных губерний», целью которого было проведение политики русификации этих областей. Комитет начал проводить политику насаждения землевладения русских дворян на территории бывшего ВКЛ [5].

Русский царизм, также как и Правительство Речи Посполитой в предыдущий период, начал проводить политику национального, культурного, языкового и религиозного гнета белорусского народа, пытаясь доказать его несостоятельность как самостоятельного этноса. В частности, процессы русификации привели к крайне неблагоприятным условиям для развития собственного языка белорусского народа, поскольку основные функции государственного выполнял в это время русский язык.

Несмотря на ряд негативных процессов, имевших место в белорусской истории в период вхождения ее в состав Российской империи, следует отметить, что в данных условиях катализатором национального пробуждения белорусского народа выступила администрация России – единственная сила, способная осуществить деколонизацию края путем социально-экономической и культурной модернизации православного населения. По сути, речь шла о национальной модернизации белорусов, повышении их социального и религиозно-культурного статуса как необходимого условия противостояния польско-католической экспансии доминирующего меньшинства. Эта модернизация активно осуществлялась под руководством генерал-губернатора Северо-Западного края М.Н. Муравьева. Итогом подобной модернизации стало то, что во время

событий 1863 года подавляющее большинство населения края, прежде всего православное крестьянство, выступило против вооруженного террора польской шляхты в силу его антирусской и антиправославной направленности. Так что белорусское национальное сознание, сформированное в системе церковного и светского образования во второй половине XIX–начале XX века, изначально не могло быть сепаратистским, антиимперским, антирусским. У его истоков стояли практически вычеркнутые из сегодняшней истории выдающиеся иерархи Православной церкви, деятели отечественной науки и культуры – митрополит Иосиф Семашко, историки М. Коялович, Г. Киприанович, П. Брянцев, С. Шолкович и т. д. [6]

Несмотря на это, во второй половине XIX века впервые встал вопрос о самостоятельном белорусском языке, что явилось одним из факторов формирования белорусского этнического самосознания. Старобелорусский язык к этому времени сохранился только в устной форме, использовался в основном в крестьянской среде, а также частично городским населением и обедневшей шляхтой. Постепенно этот разговорный язык приобрел литературные формы, у истоков которых стояли представители местной интеллигенции. Ян Чачот, Владимир Сырокомля, Винцент Дунин-Марцинкевич и многие другие уроженцы Беларуси стали писать на этом народном разговорном языке, за которым еще в первой половине XIX века закрепилось название «белорусский». Употребление белорусского языка значительно активизировалось в конце XIX века. Его начали использовать в литературной форме такие выдающиеся писатели и поэты, как Франтишек Богушевич, Элаиза Пашкевич (Тётка), Максим Богданович, Якуб Колас, Янка Купала и многие другие [7].

Негативно можно характеризовать религиозную политику российского правительства. С присоединением Беларуси к России положение униатской церкви, которая до этого времени занимала лидирующие позиции в жизни белорусского общества, изменилось. Уже в 1794 году Екатерина II издала указ о прекращении действия Брестской унии (1596 г.). Только в период 1794-1795 годов добровольно принудительно в лоно православной церкви было возвращено более 200 тысяч униатов, другая часть униатов перешла в католичество. Были закрыты все униатские епархии Российской империи, кроме архиепископства Белорусского. А после восстания 1830-1831 годов отношение к униатам стало еще более негативным. Под нажимом властей 12 февраля 1839 года на соборе в Полоцке униатские епископы во главе с Иосифом Семашко провозгласили прекращение действия Брестской церковной унии и подали просьбу на имя Николая I присоединить униатов к православной церкви. В результате этого более чем 1,5 миллиона униатов вернулись в православие, более 500 тысяч – перешли в католичество [8].

В целом же, надо сказать, что включение белорусских земель в состав централизованного государства привело к определенной стабилизации, которая положила конец военным столкновениям и феодальной анархии. Беларусь постепенно втягивалась в хозяйственную общероссийскую систему, что способствовало расширению рынка сбыта продукции, специализации производства, развитию капитализма в целом. В этих условиях во второй половине XIX в. сформировалась белорусская нация, что способствовало дальнейшему, хотя и медленному росту национального самосознания.

Таким образом, несколько веков белорусский этнос формировался под влиянием двух мощных социокультурных потоков. Первый, приходящийся на середину XVI – середину XVIII вв. был связан с присоединением Беларуси к Речи Посполитой. Итогом чего стала «полонизация» белорусской национальной культуры, что проявилось в насаждении польского языка, польских обычаев и традиций как среди шляхты, так и крестьянства. Католическая церковь активно проникает во все сферы общественной

жизни, усиливает свое влияние и униатская церковь. В среде дворянства стала складываться такая ситуация, когда быть поляком и католиком экономически, социально и политически стала выгоднее, чем быть православным и белорусом. Но к 1792 г. ситуация коренным образом меняется: вся этническая Беларусь вошла в состав Российской империи и вновь на белорусскую нацию обрушиваются новые культурные нормы, идет трансформация белорусского национального характера и культуры в целом. Царская Россия принесла иные ценности: византийское православное христианство с его центральной идеей единой харизматической власти, отсутствие свободомыслия, сильное государственное начало. Все эти новые веяния отрицательно сказываются на укреплении и культивировании собственно национальных черт характера, изначально присущих белорусскому этносу.

В советский период после Октябрьской революции, с начала 20-х годов, в БССР стала активно проводиться политика белорусизации, которая с июля 1924 г. приняла силу закона. Политика белорусизации способствовала широкому развитию белорусской культуры, что проявлялось в создании школ, техникумов, ВУЗов на белорусском языке обучения, открытий культурно-просветительных учреждений, развитие белорусской литературы, издание на белорусском языке книг, газет, журналов и т.д.; а также в выдвижении белорусов на партийную, советскую и профсоюзную работу;

Обозначившиеся в это время процессы национального возрождения, стремление отдельных представителей белорусского этноса заявить о белорусах как самостоятельной, уникальной, самобытной нации, способной создать собственную государственность, качественно повлияли на оформление системы этнического самосознания белорусов, которое приобрело ряд черт, сохранившихся и до наших дней. Речь идет, прежде всего, об этнической самоидентификации жителей белорусских земель, которая нашла выражение в этнониме «белорусы», приобретающему общенациональный характер (данный этноним был принят большинством населения нашей страны на рубеже XIX-XX веков, что подтверждается данными переписи, проведенной в Российской империи в 1897 году), а также этнониме «Беларусь» (данный этноним был зафиксирован в титуле российских самодержцев еще в XVII веке – «Государь всея Великия, Малыя и Белья Руси»).

Национальное самосознание белорусов на данном этапе включало также представления:

- *о родном белорусском языке*, который к началу XX приобрел форму литературного языка;

- *о собственной этнической территории*, границы которой во второй половине XIX столетия были определены в этнографических и исторических исследованиях целого ряда ученых, в том числе М. Довнар-Запольского, Е. Карского, Н. Никифоровского, Е. Романова, П. Бессонова. Одной из самых признанных версий в определении границ расселения белорусского народа считается версия академика Е.Ф. Карского, который в первом томе своей монографии «Белорусы» доказал, что белорусы составляли большинство населения не только на исконно белорусских землях, но также и в ряде уездов Орловской, Виленской, Калужской, Ковенской, Курляндской, Псковской, Смоленской, Тверской, Черниговской губернии;

- *об общих антропологических чертах* (психике, чертах характера белорусов, внешнем виде). Антропологи свидетельствуют о преемственности физического типа у различных поколений белорусов, о схожести антропологического типа белорусов с русскими, украинцами, литовцами, латышами в приграничных с соответствующими государствами районах, что обусловлено этническими и генетическими связями в контактных зонах. Белорусы характеризуются такими качествами характера, как трудолюбие, рассудительность, мужественность, скромность. Они обладают высоким

уровнем образованности, широким культурным кругозором. Их идеалами являются совесть, доброта, любовь к людям, красота, гармония;

- *об особенностях культуры и общем историческом прошлом.*

Тем самым белорусизация оказала значительное влияние на развитие национального самосознания и менталитета белорусов. Однако последующие события советского периода в развитии белорусов связан командно-административной политикой И. Сталина и его окружения. Великий террор 1930-х годов в Советской Белоруссии был катастрофой для белорусской культуры и ее народа. В трех волнах арестов (1930, 1933, 1937-38 гг.) были уничтожены сотни тысяч людей, как правило, белорусской интеллигенции. Эта кампания проводилась под лозунгом борьбы с «нацдемами», которые были обвинены в космополитизме и сотрудничестве с капиталистическим странам.

В 1933 г. Советской властью была проведена языковая реформа, которая приблизила белорусскую орфографию и лексику к российской. Так, белорусский язык перестает использоваться в сфере образования и государственной документации. История Беларуси была переписана в интересах советской идеологии, а многие выдающиеся белорусские деятели (например, Ф. Скорина, К. Калиновский и др.) были объявлены реакционерами. В результате надолго был остановлен процесс формирования национальной белорусской интеллигенции, что не могло наложить свой отпечаток и на менталитет белорусов. Поэтому и неудивительно, что за годы тоталитарной сталинской, а затем авторитарной систем сформировался своеобразный тип «тоталитарного» человека, ментальность которого обычно характеризовалась чрезмерной заидеологизированностью, атеизмом, склонностью к ксенофобии (прежде всего ненавистью ко всяким внешним и местным «врагам», неприятием инакомыслия), нежеланием радикальных общественных и жизненных изменений, ограниченностью и искаженностью представлений о современном состоянии мировой культуры и мирового сообщества в целом.

Несмотря на сложные условия развития этнического самосознания, значительная часть коренного населения Беларуси, в том числе и национальная интеллигенция, проводила работу по воспитанию белорусов через учебные занятия, творческую деятельность народных и профессиональных художественных коллективов, музеев, СМИ, через обновление и сохранение культурного и исторического наследия, а также посредством семьи. Это положительно повлияло на сознание молодого поколения белорусов, которое на данный момент представляет собой наиболее действенный элемент социальной структуры белорусского общества, способный создать и поддерживать национальную идею.

Таким образом, процессы формирования национального самосознания белорусов продолжались всё XX столетие. На эти процессы серьезное влияние оказали многие факторы, в том числе и неоднократное изменение границ республики; политика белорусизации (20-е гг. XX века), способствовавшая национальному возрождению; тоталитарная система СССР, которая препятствовала развитию белорусской нации; изменение национального состава страны в связи с войнами, миграциями, репрессиями; урбанизация, изменение роли семьи в передаче этнического опыта, родного языка; в некоторой степени недоработка государственных учреждений образования, культуры, информации, которые не смогли обеспечить качественную трансляцию этнокультурной информации от поколения к поколению.

Коренные изменения в национальном самосознании белорусов произошли во второй половине 80-х годов, когда в Советском Союзе была начата «перестройка». В нашей республике с целью преодоления отставания национально-культурного развития коренного этноса, возрождения белорусского языка и народной культуры образовался

ряд новых общественных национальных объединений: «Талака», «Паходня», «Таварыства беларускай мовы імя Ф. Скарыны» и т.д. Их деятельность, а также позитивные изменения в функционировании государственных структур, молодежных и общественных организаций содействовали политическим новшествам: принятию Декларации о государственном суверенитете БССР (1990 г.), прекращению существования СССР и образованию СНГ (1991 г.) а также принятию Конституции Республики Беларусь (1994 г.) и провозглашения суверенитета страны.

В настоящее время Республика Беларусь находится на новом этапе становления национального самосознания и менталитета белорусов. Государственная политика в сфере сохранения и развития национальной культуры способствует развитию белорусского языка и литературы, искусства, изучения национальной истории и поддержанию характерных черт белорусского менталитета.

Выдающиеся творения культуры создают уникальные и творческие личности, но носителем культуры, в конечном счете, выступает не личность, а народ. Именно народ формирует в своей повседневной жизни *менталитет*, понимаемый как образ мышления и мировосприятия, духовной настроенности, который воплощает в себе национальное своеобразие данного народа, его культуры. А менталитет органично взаимосвязан с национальным характером, представляющим собой совокупность взглядов, оценок, норм, традиций, обычаев и правил поведения, общих для представителей данной национально-этнической общности и ее культуры. Именно своеобразие национально-этнического менталитета и национального характера в наибольшей степени влияют на типологические особенности и характерные черты, свойственные представителям определенного этноса или нации [9].

Традиционным чертами менталитета и национального характера белорусского народа является патриотизм, мужественность, гуманность, толерантность, «памяркоўнасць».

В контексте своеобразия исторического прошлого и функционирования национальной культуры важное значение имеет *толерантность* белорусов, т. е. их терпимость по отношению к иным, не своим взглядам, позициям, образцам культуры, глубинное достижение возможности и даже необходимости дружественного сосуществования с представителями иных наций, конфессий, социальных групп и т.д. Тем самым для белорусского менталитета характерно отсутствие чувства превосходства над другими народами. Поэтому толерантность белорусского этноса имеет конкретные исторические корни, так как белорусы долгое время жили в составе многонациональных государств. Поэтому сама жизнь научила белорусов думать об интересах общества в целом, а не только о своих собственных интересах.

Терпеливость, выносливость и неагрессивность белорусов связана с тем, что они всегда отрицали насилие, но сами нередко становились его жертвами. Вместе с тем белорусы вовсе не лишены свободолюбия, храбрости и решительности, о чем свидетельствует опыт Великой Отечественной войны, массовое партизанское движение на территории Беларуси [10].

Кроме того, белорусы характеризуются такими качествами характера, как трудолюбие, рассудительность, сдержанность и скромность. Они обладают высоким уровнем образованности, широким культурным кругозором. Их идеалами являются совесть, доброта, любовь к людям, красота, гармония с миром и внутри самого себя.

В контексте рассуждений о своеобразии национального менталитета белорусов необходимо также отметить и культурное пограничье Беларуси между Западом и Востоком, имеющее благоприятные возможности для самостоятельного развития белорусской нации. Поэтому, к важным чертам менталитета белорусов можно отнести

и «Пограничность», связанную с необходимостью осуществлять выбор между Западом и Востоком и постоянного поиска своего собственного пути развития.

Таким образом, формирование национального самосознания и менталитета белорусского народа проходило в сложных исторических условиях, что было обусловлено рядом событий и явлений политического, геополитического, религиозного, социального, культурного и иного характера. Анализируя истоки, предпосылки и факторы национального менталитета белорусов, можно выделить следующие основные моменты.

Во-первых, на формирование национального менталитета белорусов огромное влияние оказала природно-географическая среда, особенно на первоначальном этапе этого процесса. Тем самым природные условия позитивно отразились на мироощущении наших предков, что отражается в красоте родной природы и расположении белорусских земель в равнинной зоне с умеренно-континентальным климатом.

Во-вторых, на развитие менталитета белорусов большое воздействие оказала религия, и скорее несколько религий – прежде всего православие, а также католицизм, ислам, иудаизм. С православием на белорусскую землю была принесена идея соборности, которая противопоставлялась индивидуализму, поэтому в менталитете белорусского народа интуитивизм доминирует над рационализмом.

В-третьих, на формирование менталитета белорусов оказало влияние коллективно-родовое начало, основу которого составляет неконфронтационная социальная установка и замещение понятия свободы понятием общей воли, которая блокировала активность отдельно взятого человека. Стереотип белорусов «быть как все» кардинально отличается от западноевропейского «быть не хуже», под которым понимается «не хуже, а лучше». Таким образом, коллективно-родовое начало менталитета белорусов проявляется в ограничении активности отдельного человека и заботой об общем благе.

РЕЗЮМЕ

У статті досліджено історичний контекст формування менталітету білорусів. Авторка аналізує різні ментальні характеристики білоруського народу. У висновках вона зазначає, що формування національної ідентичності і менталітету відбувалося в тяжких історичних умовах, що було обумовлено подіями та явищами політичного, релігійного, соціального, культурного та іншого характеру.

Ключові слова: Білорусь, менталітет, етнічна ідентифікація, толерантність.

SUMMARY

The article presents the historical context of the formation of the mentality of the Belarusians. The author analyzes in detail the uniqueness of the mental characteristics of the Belarusian people, believing that the formation of national consciousness and mentality of the Belarusians took place in the complex historical conditions that have been caused by a number of events and the political, geopolitical, religious, social, cultural and otherwise.

Keywords: Belarus, the mentality, Paganism, Christianity, ethnicity, ethnic identity, and tolerance.

ССЫЛКИ И ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Мельников, А.П. Национальный менталитет белорусов / А.П. Мельников – Мн.: ИООО «Право и экономика», 2004. – С. 14.
2. Там же. – С. 65.

3. Вонсович, Л.В. Белорусоведение: учеб. пос. /Л.В. Вонсович. – Мн.: ТетраСистемс, 2005. – С. 29.
4. Там же. – С. 31.
5. Мельников, А.П. Указ. соч. – С. 20.
6. Вонсович, Л.В. Указ. соч. – С. 32.
7. Кириенко, В.В. Белорусская ментальность: истоки, современность, перспективы / В.В. Кириенко. – Гомель: ГГТУ им. П. О. Сухого, 2009.– с. 64.
8. Вонсович, Л.В. Указ. соч.– С. 33.
9. Чернявская, Ю.В. Народная культура и национальные традиции / Ю.В. Чернявская – Мн., 1998. – С. 46.
10. Мельнікаў, А. Характар і менталітэт беларусаў / А. Мельнікаў // Беларуская думка. –1997. – № 7. – С. 69.

Надійшла до редакції 30.03.2012 р.

ББК ТЗ(4ПОЛ)44-416,01

ПРИЧИНЫ ПОЛЬСКОГО ВОССТАНИЯ 1863-1864 ГОДОВ ГЛАЗАМИ РОССИЙСКОГО ДВОРЯНСТВА: ОПЫТ СРАВНИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА

Л.Б.Лихачева

АННОТАЦИЯ

В статье будут проанализированы записки и воспоминания российских дворян, ставших очевидцами событий, предшествовавших Январскому восстанию в Царстве Польском. Сравнив разные точки источники, автор выяснит, в чем российские военные и чиновники видели причины восстания 1863 года на польских землях Российской империи. Свидетельства российского дворянства будут сопоставлены с выводами современных российских и польских исследователей.

Ключевые слова: Российская империя, Царство Польское, Александр II, польское национально-освободительное движение, Январское восстание 1863 года, воспоминания, российское дворянство.

История так называемых разделенных народов в последние годы активно исследуется в мировой исторической науке. Более ста двадцати лет таким разделенным народом были поляки. На этнических польских землях, вошедших в состав трех империй, национальное движение практически не прекращалось. Оно лишь меняло формы – от создания организаций культурно-просветительного толка до радикальных выступлений и открытых восстаний. Одним из самых крупных восстаний на польских землях Российской империи стало Январское восстание 1863 года.

Это восстание привлекало внимание исследователей неоднократно [1]. Советские историки, идеализировавшие любые антимоноархические выступления, придерживались мысли о том, что в польских землях разворачивалась настоящая демократическая революция, направленная против тирании русского царя. Некоторые исследователи даже пытались объединить польских повстанцев и русских революционеров и доказать, что они вместе боролись с царизмом [2]. Однако в постсоветский период оценки причин январского выступления изменились. В немалой степени этому способствовали, во-первых, отход от идеологической заангажированности истории; во-вторых, расширение источниковой базы за счет обращения к запискам участников и очевидцев тех событий. Их воспоминания были опубликованы в дореволюционный период, однако

в советское время из-за дворянского происхождения их авторов считались тенденциозным источником и практически не использовались.

В данной статье автор ставит цель проанализировать записки и мемуары российской аристократии о положении в польских землях накануне январского восстания; выяснить, как современники определяли причины выступления поляков и сравнить их выводы с оценками современных российских и польских историков.

Одним из наиболее интересных мемуаристов можно считать Николая Васильевича Берга. Он во время польского восстания 1861-1863 годов был в Польше корреспондентом газеты «Санкт-Петербургские ведомости». В начале 1863 года, когда вспыхнула смута в Польше, Николай Васильевич отправился в Варшаву, Краков и Львов. Он наблюдал за развивающимися событиями и публиковал соответствующие заметки о движении поляков в своей газете. В конце 1864 года наместник Царства Польского граф Ф.Ф. Берг предложил ему собрать материал для истории польского восстания. Его «Записки о польских заговорах и восстаниях 1831-1862 годов» были основаны на нелегальной литературе и неопубликованных ранее документах официальных архивов. Отдельной книгой «Записки» были опубликованы в 1873 году. В наши дни его «Записки» были переизданы в 2008 году. Н.В.Берг как журналист очень старался сохранить нейтральную позицию и описать события максимально объективно.

Весьма интересным источником для нас стали «Записки лазутчика, во время умирения мятежа в Польше, в 1863 году», изданные в Петербурге в 1868 году. Составитель «Записок» - унтер-офицер из дворян Буланцов. Он в 1863 году поступил служить охотником в военный отдел города Плоцк. Зная отлично польский язык и местность края, он с разведывательными целями отправлялся переодетым в самые опасные места и сообщал ценные сведения о дислокации и передвижении отрядов повстанцев, о настроениях обывателей. Поэтому издатели назвали его записки «весьма любопытными и достойными внимания читателей, желающих ознакомиться с закулисными тайнами польского мятежа 1863 года» [3].

Немалую информационную ценность для исследователя представляют также записки анонимного автора под названием «Последняя польская смута. Рассказы очевидца. 1861-1864». Они были опубликованы в нескольких номерах журнала «Русская старина» в 1874 – 1875 гг. [4]. 1860-е гг. Воспоминания, описывающие события в Польше в 1860-е годы, вызвали весьма бурную реакцию читателей «Русской старины», что обусловило публикацию целого ряда замечаний и поправок к ним.

С текстами речей императора Александра II перед польским дворянством и членами варшавского дворянского комитета 11 и 15 мая 1856 года мы ознакомились в электронной версии книги «Описание священного коронавания Их Императорских Величеств Государя Императора Александра II и Государыни Императрицы Марии Александровны всея России» [5].

Отдельные фрагменты речей и выступлений наместников в Королевстве Польском М.Д.Горчакова, И.О.Сухозанета, К.К.Ламберта, командующего русскими войсками в Польше А.Д.Герштенцвейга взяты нами из книг современного российского историка А.Б.Широкограда [6].

Большинство современников польского восстания 1863-1864 годов не видят весомых причин для него. Они обращают внимание, что столь масштабное выступление против Российской империи нельзя считать ответной реакцией польского общества на антидемократическую политику царского режима. Напротив, после восшествия на престол Александра II в Царстве Польском было отменено военное положение, введенное после событий 1830-1831 года. Император также предоставил возможность полякам делать чиновничью и военную карьеру в России. В результате к концу 1850-х годов среди петербургского чиновничества доля поляков превысила 6%.

Еще больше поляков служило в русской армии – в 1862 г. каждый пятый офицер был поляком, хотя в составе населения России они не составляли и 6% [7]. Новый император также разрешил выпуск в Варшаве либеральных газет, дал согласие на создание Медико-хирургической академии и Сельскохозяйственного (Земледельческого) общества, которое объединило польских помещиков.

При всем этом Александр II совершенно однозначно дал понять полякам, что о воссоздании государственности их родины и речи быть не может. В мае 1856 г. он прибыл в Варшаву и на приеме дворянских предводителей, сенаторов и высшего католического духовенства произнес по-французски знаменательную речь: «Господа, я прибыл к вам с забвением прошлого, одушевленный наилучшими намерениями для края. От вас зависит помочь мне в их осуществлении. Но прежде всего я должен вам сказать, что взаимное наше положение необходимо выяснить. Я заключаю вас в сердце своем, как финляндцев и как прочих моих русских подданных, но хочу, чтобы сохранен был порядок, установленный моим отцом. Итак, господа, прежде всего оставьте мечтания! («Роінг de reveries!» - эти слова Александр II произнес дважды.) Тех, кто хотел бы оставаться при них, я сумею сдерживать, сумею воспрепятствовать их мечтам выступить из пределов их воображения. Счастье Польши зависит от полного слияния ее с народами моей империи... Но вам нужно знать, для блага самих поляков, что Польша должна пребывать навсегда в соединении с великой семьей русских императоров. Верьте, господа, что меня одушевляют лучшие намерения. Но ваше дело — облегчить мне мою задачу, и я снова повторяю: господа, оставьте мечтания! Оставьте мечтания!». Император настоятельно рекомендовал сенаторам следовать указаниям своего наместника, а епископов просил не забывать, «что основание доброй нравственности есть религия и что на вашей обязанности лежит внушить поселянам, что счастье их зависит единственно от полного их слияния со святою Русью» [8].

Вместе с тем, чтобы продемонстрировать полякам свое доброе расположение и убедить их в возможности мирного сосуществования с Россией, император 15 мая 1862 г., выступая перед варшавским дворянским комитетом, объявил об амнистии политзаключенным и своем желании сохранить все польские права и привилегии: «Сохраняя Польше ее права и учреждения в том виде, в каком даровал их ей мой отец, я твердо решил сделать добро и благоприятствовать процветанию края. Я хочу обеспечить ему все, что может быть ему полезно и что обещано или даровано моим отцом; я ничего не изменю..., но от вас зависит, господа, сделать эту мою задачу выполнимой; вы должны помочь мне в моем деле. На вас ляжет ответственность, если мои намерения встретят химерическое сопротивление. Чтобы доказать вам, что я помышляю об облегчениях, предупреждаю вас, что я только что подписал акт об амнистии; я позволяю возвращение в Польшу всем эмигрантам, которые будут о том просить... Им возвратят их прежние права и не будут производить над ними следствия... Все возвратившиеся эмигранты могут даже, по истечении трех лет раскаяния и доброго поведения, стать полезными, возвратясь на государственную службу. Но прежде всего, господа, поступайте так, чтобы предположенное добро было возможно и чтобы я не был вынужден обуздывать и наказывать» [9].

Однако поляки, по мнению многих представителей российской аристократии, расценили уступки, сделанные Александром II, как слабость режима. «Возвращение эмигрантов и «сибиряков», несомненно, влило в жилы, погрузившегося в спячку польского общества, новую энергию, дух протеста, накипевшей злобы», - пишет в своем историческом очерке специалист по Польше З.Ленский [10].

Русский поэт, переводчик, журналист и историк Николай Васильевич Берг в своих знаменитых «Записках о польских заговорах и восстаниях» и вовсе обвинил Александра II в том, что он своим либерализмом спровоцировал поляков на активные

антироссийские действия. «На всероссийский престол, - пишет он с изрядной долей иронии, - вступил великодушнейший из Государей... Начались громадные преобразования во всей империи... Развязано печатное слово, приподняты разные шлагбаумы... Все кипело, шел треск необыкновенный... Читатель, конечно помнит это необыкновенное, это странное, это страшное время. Враг, разумеется, не дремал. Именно пришли для поляков те минуты... Улегшееся чудовище, которому может быть, немного осталось, чтобы улечься спать на веки, снова проснулось. Польская интрига начала работать горячо и серьезно» [11].

По мнению Н.В.Берга, кроме слабости общероссийской власти польское восстание во многом подстегнула смена власти и в самом Царстве Польском. Идеалом польского наместника он считал графа Ивана Паскевича, который «без малого 25 лет держал Польшу в руках». В январе 1856 г. после смерти фельдмаршала Паскевича наместником в Царстве Польском был назначен генерал от артиллерии князь Михаил Дмитриевич Горчаков. Одновременно он был назначен и главнокомандующим вновь сформированной в Польше I армии. Горчаков был стар (родился в 1783 г.) и отличался от своего предшественника крайней мягкостью в обращении с поляками, выступая и в Петербурге усердным и постоянным ходатаем за них. Именно его покровительству поляки обязаны в самом начале царствования Александра II полученными льготами и преимуществу [12].

Современники весьма критически отзываются о новом наместнике. Н.В.Берг называет его «дряхлый, ветхий, во всех отношениях князь, только что разбитый турками и французами...». Ему вторит анонимный автор очерка «Последняя польская смута», скрывающийся под псевдонимом «Очевидец». Он подтверждает, что Михаил Горчаков, «благороднейший человек, храбрый воин и нерешительный администратор» оказался не готов к решению польского вопроса и «приготовил последующие бедствия» [13].

Пользуясь слабостью наместника, летом 1860 года в Варшаве начались политические манифестации, поводом для которых стали не реальные притеснения польского населения, а памятные даты подавленного восстания 1830-1831 года. Начало было положено 10 июля, в день, когда умерла вдова полковника Совинского, погибшего при штурме российскими войсками предместья Варшавы в 1831 году. Когда тело вдовы героя вынесли из церкви, толпа вытащила из гроба длинный белый шлейф. Его разорвали на множество мелких клочков, которые превратились в некие реликвии. После похорон польские студенты и городская беднота отправились на соседнее православное кладбище, где стали плевать на могилы и рвать посаженные там цветы. Наместник Горчаков приказал отнестись к этой акции как детской шалости, поэтому ни арестов, ни преследований не последовало [14].

Безнаказанность породила продолжение подобных мероприятий. Акции по большей части начинались в костелах. После службы прихожане, среди которых было много женщин и детей, а так же воспитанников учебных заведений, выходили на улицы с польскими национальными знаменами, эмблемами и портретами героя польского народа Тадеуша Костюшко. Они встречали насмешками русскую полицию и солдат [15]. Вслед за этим польская общественность начала кампанию против российской аристократии. Так, в домах, где проходили балы, неизвестные камнями выбивали стекла. С магазинов срывали вывески, написанные по-русски и на любом другом языке, кроме польского. Если хозяева заведений возмущались, то толпа врывается в торговый зал и творила там всяческие бесчинства. Русским жителям Варшавы начали присылать письма с угрозами. Дошло до того, что во время пребывания в Варшаве Александра II и его августейших властей – австрийского императора и прусского принца-регента, в день, назначенный для парадного спектакля, императорская ложа в Большом театре

была облита купоросом, а уличные мальчишки отрезали шлейфы у дам, которые ехали на бал к наместнику. По пути следования царя на улицах и площадях раздавались свистки [16].

Еще один очевидец тех событий унтер-офицер Буланцов в своих «Записках лазутчика» описывает период, предшествовавший восстанию так: «Поляки в своих действиях и поступках в отношении к русским стали чрезвычайно дерзки, нахальны. Русскому в Польше была жизнь не в жизнь: худо и дома, еще хуже вне его. Дома — русский каждую минуту мог ожидать, что или выбьют стекла его квартиры или устроят кошачью музыку. (Эта музыка состояла в том, что соберутся под окнами квартиры и начнут кричать, как кому вздумается: кто по-собачьи лает; кто мычит, как корова; кто мяукает по-кошачьи и т. д. И это делала толпа иной раз в две или три тысячи человек и более). Вне квартиры русский подвергался неприятности быть избитым или оплеванным» [17].

Организатором всех этих акций постепенно стало Земледельческое общество, которое было создано в 1857 году с разрешения Александра II для обсуждения аграрного вопроса. В начале февраля 1861 года члены общества съехались в Варшаву для обсуждения вопроса «О способах наилучшего разрешения в Царстве Польском вопроса о поземельных отношениях крестьян к землевладельцам». Это важное с точки зрения поляков заседание совпало с 30-й годовщиной сражения при Ольшинке Гроховской времен восстания 1830-1831 годов. Поэтому в городе появились печатные воззвания, призывающие народ собраться на площади Старого Моста и оттуда шествовать к дворцу наместника, где заседало Земледельческое общество. Князь М.Д.Горчаков решил не допустить этой манифестации. По его приказу обер-полицмейстер полковник Трепов во полицейских, солдат и конных жандармов разогнал толпу. Многие ее участники были арестованы, а следующая акция 27 февраля и вовсе была расстреляна. Погибло 5 человек, многие были ранены [18].

После этого Земледельческое общество официально возложило на себя функцию политического руководства набирающим обороты польским освободительным движением. Оно на своем заседании объявило о замене барщины оброком и потребовало передачи земли крестьянам за выкуп. По уже сложившейся традиции заседание завершилось патриотической манифестацией.

Николай Берг в своих «Записках» подчеркивает, что кровопролитие было спровоцировано участниками манифестации, которые сперва начали громить гарнизонную гауптвахту, устроили на улице несколько баррикад, а затем закидали в полицию и войска, которые пытались навести порядок, камнями. При этом, отмечает очевидец, «камни продолжали сыпаться преимущественно из второго (нашего третьего) этажа дома Малича, где в одном из окон сидели две дамы и за ними стояли мужчины, и они-то и пускали камни». Потом камни полетели и из толпы, которая полностью перекрыла центр Варшавы в районе Краковского предместья. Генерал Заболоцкий попробовал очистить улицу штыками, но это войскам и полиции не удалось. После этого Заболоцкий пригрозил толпе, что солдаты будут стрелять. «Генерал объявил, что будет стрелять. — «Не смеешь!», - возразили ему из толпы: «Наполеон запретил!», - описывает Н. Берг события 27 февраля. По его версии, стрелять на самом деле никто не собирался, все получилось спонтанно [19].

Российские революционеры резко осудили этот акт насилия. «Перед выстрелами по попам и детям, по распятиям и дамам, перед выстрелами по гимнам и молитвам, замолкли все вопросы, стерлись все различия», - писал Александр Иванович Герцен [20]. С ним были солидарны и многие российские офицеры Варшавского гарнизона. Они выказывали полякам свое сочувствие, а один из них, барон Корф, в порыве негодования и чувства позора за русскую армию пустил себе пулю в лоб [21].

Однако не все российские офицеры осуждали Заболоцкого. Н.Берг вспоминает, что сразу после стрельбы по демонстрантам в приемную графа Горчакова пришла «толпа военных», которая весьма громко выражала неудовольствие на бездействие власти. «Следовало бы давно занять все главные пункты войсками и военное положение.... Это, несомненно прекратило бы все беспорядки», - считали многие. Однако граф Горчаков на это не пошел.

Уже к вечеру 27 февраля к замку, в котором размещалась резиденция наместника, потянулись депутации возмущенных поляков. Граф принес извинения и пошел на серьезные уступки польским активистам. Прежде всего, он разрешил похоронить убитых с подобающим торжеством, освободить всех арестованных и дозволил особой депутации вручить ему адрес для подачи Государю Императору. Этот адрес был составлен по инициативе председателя Земледельческого общества графа Анджея Замойского представителями всех сословий Варшавы. В нем от имени «всей страны» выражались требования вернуть Польше национальную церковь, законодательство, воспитание и всю общественную организацию как необходимые условия народного существования [22].

Наместник М.Горчаков настолько растерялся, что не только принял адрес, но и пообещал доставить его императору, а также согласился на все предъявленные ему требования. Николай Берг описывает как «князь Горчаков бегал сконфуженный и потерявшийся как никогда. Это были его самые тяжкие минуты в жизни князя Горчакова. Какие бы горькие слезы потекли у него из глаз, когда бы он сообразил как глубоко пала русская власть в замке в Варшаве в ту минуту! Но он ничего тогда не соображал» [23].

Автор очерка «Последняя польская смута» согласен со столь уничижительной оценкой наместника. По его мнению, князь Горчаков не мог противопоставить разъяренной толпе грубую силу. «Удрученный летами и болезнями, герой Севастополя, князь Михаил Дмитриевич Горчаков внезапно увидел себя лицом к лицу с издавна готовящимся революционным переворотом. Мятежная толпа, внезапно явившаяся перед королевским замком, 15-го (27) февраля 1861 г., закрывала себя живою стеною из женщин и детей; князь Горчаков знал и умел громить полки неприятельские, но тут он впервые дрогнул; отступил в замок, принял депутации и адрес, разрешил торжественные похороны пяти убитых; и совершенно утратил всякую решимость» [24].

Очевидец объясняет это благородством души старого солдата, который «содрогнулся, увидев мятежников, прикрывших себя живою стеною из женщин и детей». Именно поэтому князь Горчаков предпочел насилию переговоры. По свидетельству Очевидца, наместник издал странный приказ: стрелять по манифестантам только в крайнем случае. Что это за «крайний случай» в приказе не уточнялось. Более того, в нем отмечалось, что «если во время следования караула или патруля по улицам из какого либо дома будут сделаны выстрелы и брошены камни, то не отвечать пальбой, а только заметить дом, откуда последовали выстрелы. «Бросилась в глаза его несообразность: какого же еще надо крайнего случая, если выстрелы по войскам не крайний случай», - недоумевает современник [25].

Недоволен политикой российских властей и Буланцов. «Начальство не приступало к решительным мерам, полагая, что поляки опомнятся, придут в себя, и действовало мерами кротости. Приведу в доказательство следующее наставление военным начальникам покойного наместника князя Горчакова: держать себя с приличною гордостью, не давая вида, что подобное положение дел унижает их значение. Это наставление было объявлено по случаю жалоб на то, что жители-поляки, при встрече на улице с военными, не взирая на звание, проходя мимо, или обгоняя их, нарочно задевали и толкали их, либо харкали и плевали. Все это я упоминаю, чтобы показать,

как обходились русские с поляками до мятежа и как поступали поляки с русскими. Всякая мера правительства, клонившаяся к восстановлению спокойствия, тишины и порядка, нарушаемых поляками, выставлялась ими в виде насилия; всякое бесчинство, публичное оскорбление, наносимое русским, оправдывались, по иезуитски, патриотизмом... Чем меры правительства были снисходительнее, тем поступки поляков были нахальнее» [26].

Однако российские после власти получения адреса от польских сословий решили не обострять ситуацию и вновь пошли на уступки. Это вынуждены констатировать даже польские историки: «было восстановлено гражданское правительство, вопросами просвещения занялась Правительственная комиссия в Варшаве» [27]. Такая политика «умиротворения» привела только к усилению протестных движений в польском обществе.

Без сомнения, непрекращающиеся волнения, охватившие Царство Польское беспокоили Александра II. «Новые тревожные слухи, полученные в Петербурге из Варшавы о преуспевании мятежа и болезненном состоянии главнокомандующего, требовали скорых и решительных мер; замена наместника другим лицом казалась неизбежной», - вспоминает Очевидец [28].

Новым наместником в мае 1861 года временно стал военный министр Николай Онуфриевич Сухозанет. Он прибыл в Варшаву 27 мая и уже не застал в живых М.Д.Горчакова. «Назначение этого, так же престарелого, генерала в Варшаву было совершенно внезапное и, кажется, основывалось на том, что он, как начальник артиллерии действующей армии при фельдмаршале Паскевиче жил весьма долго в Варшаве, имел тесное знакомство со всеми лучшими польскими фамилиями и принимал у себя избранное польское общество... Сухозанет знал и любил польский язык», - так характеризует временного наместника Очевидец.

Не удивительно, что погасить очаги готовящегося восстания военный министр хотел, как говорится, на личных связях. Прибыв в Варшаву, он приказал собрать в замке для представления ему всех знатных жителей города. Судя по всему, фигура нового наместника не произвела на поляков должного впечатления. «Он вошел, гремя волочившейся на португее саблюю, закинув на лоб синие очки и раскачиваясь на своих хилых ногах», - так описывают современники первую встречу Сухозанета с мятежной польской аристократией. Не удивительно, что уличные выступления не прекращались. «Полиция и обер-полицмейстер благоразумно уступили перед толпою, и если и производили аресты, то лишь для приличия, выпуская арестованных в тот же день и повторяя эту операцию по несколько раз в сутки. Приближенные Сухозанента рассказывали, что он в то время, по целым часам, шагал по террасам Бельведерского дворца и говорил стихи, кажется им же и сочиненные», - пишет Очевидец [29].

Такое попустительство неудовольствию поляков неизбежно привело к тому, что мирные, хотя и весьма дерзкие манифестации, начали постепенно эволюционировать в сторону подготовки вооруженного выступления. «Иные поляки после говорили: «Помилуйте, как же нам было не сбиться, когда вы сбились – правительственная сила! Ведь мы все-таки поляки; нельзя же нам идти против себя: смотрим, дают, дают, валится откуда-то – мы и стали хватать», - так сформулировал позицию польских мятежников Н.Берг [30].

Император Александр был вынужден искать нового наместника. Николая Сухозанета отозвали, а на его место 6 (18) августа 1861 года был назначен генерал от кавалерии граф Карл Карлович Ламберт. Это был сравнительно молодой, амбициозный политик, католик по вероисповеданию, поэтому царь возлагал на него большие надежды. «Назначая Вас исправляющим должность наместника моего в Царстве Польском и облакая вас полным доверием, я поручаю Вам принять все меры к

благоуспешному действию государственных учреждений, дарованных Царству указом моим», - пишет Александр в своем рескрипте.

Обращает внимание, что император не требует от Ламберта карательных акций, настаивая на ненасильственном умиротворении Польши. «Остаюсь при этом в твердой уверенности, что жители Царства просвещенным и здравым умом своим поймут, что только в правильном развитии этих учреждений они могут обрести залог дальнейшего успеха в самобытности управления и общественного благосостояния, а не в раздоре и народных волнениях, поставляющих преграды к осуществлению лучших намерений и предначертаний», - просит государь у нового наместника [31].

13 (25) августа К.Ламберт телеграфировал Александру II: «Имею счастье донести: вчера в городе все совершенно спокойно, повода к уличным арестованиям не было. Вступил в управление краем и армией». В своих последующих депешах граф сообщал императору, что «в городе спокойно» или «особых происшествий не было». На самом деле волнения в Варшаве не утихали. Более того, манифестации и массовые акции протеста перекинулись на Литву. Исходя из этого, из Петербурга было получено разрешение в случае необходимости вводить военное положение. Но граф Ламберт успокоил императора, заявив, что объявлять военное положение пока нет повода. По мнению дворянского историка З.Ленского «грозные телеграммы Александра II из Петербурга, в которых государь требовал бомбардировки города и заявлял, что он никаких уступок допускать не намерен – не могли оказывать решающего влияния на образ действий местной власти» [32]. Иными словами, с одной стороны наместник должен был проявить решимость, с другой – не хотел прибегать к чрезмерному насилию.

Первым испытанием для Ламберта стала 30-я годовщина взятия русскими войсками Варшавы в 1831 году. Поляки, которые не пропускали ни одной исторической даты, без всякого сомнения, намеревались организовать в этот день максимально массовую манифестацию. Понимая это, царь предписал Ламберту: «В день взятия Варшавы никаких демонстраций не допускать, и если, несмотря на принятые меры, таковые состоятся, то Варшаву объявить непременно в военном положении; тем же руководствоваться и в прочих местностях и приступить к немедленному обезоружению жителей». Возможно именно приготовления российских армии и полиции к годовщине взятия Варшавы остудили пыл манифестантов. Поэтому, вопреки ожиданиям, 26 августа (7 сентября) – день взятия Варшавы – прошел спокойно.

Однако, несколько дней спустя беспорядки прокатились по польской провинции, а в сентябре 1861 года вновь заволновалась Варшава. Новой датой для массовых выступлений стало празднование памяти великого польского политика Тадеуша Костюшко. 2 (14) октября граф Ламберт написал царю, что «в предупреждение новых возмутительных заявлений по случаю памяти о Костюшке, долженствующей праздноваться завтра, я признал необходимым безотложно объявить все Царство на военном положении. В городе войска занимают свои места нынешнею ночью». Александр II одобрил этот поступок наместника [33].

Введение военного положения означало запрет на любые массовые выступления. Однако уже на следующий день, 3 октября, в годовщину смерти Костюшко, в знак протеста огромные толпы народа пришли на богослужения в варшавские храмы [34]. После панихиды собравшиеся прямо в костелах начали распевать патриотические песни и революционные гимны. Это вызвало конфликт российских властей с польской церковью [35].

Беспорядки в Варшаве традиционно начались в костелах. Порядок было поручено навести вновь назначенному генерал-губернатору Александру Даниловичу Герштенцвейгу. В жилах генерал-лейтенанта Герштенцвейга текла и польская кровь,

однако он был сторонником строгих мер для прекращения волнений в Царстве Польском, в отличие от своего непосредственного начальника генерала графа Карла Ламберта. «Герштенцвейг вскоре убедился, что, благодаря слабости его предшественников разнузданность населения, охваченного анархией, дошла до крайних пределов. Не разделяя надежд наместника воздействовать на население полумерами, Герштенцвейг предложил принять решительные меры против грандиозной манифестации поляков и арестовать агитаторов. Когда же демонстранты укрылись в костелы, то было решено, взломать двери и, выпустив женщин, арестовать мужчин. Эта тяжелая миссия пала на Герштенцвейга, который в 3 ночи и арестовал 1.684 человек и отправил их в цитадель. Наместник, не сочувствовавший этому, ночью же донес телеграммой Государю и к утру получил ответ, в котором, между прочим указывалось, чтобы приняты меры не были круты», - вспоминают современники [36].

Граф Ламберт уже на утро приказал 1660 человек из арестованных отпустить «по старости или малолетству». Освобождение задержанных наместник поручил коменданту Варшавской цитадели. А.Д.Герштенцвейг об их освобождении не был даже предупрежден. Генерал-губернатора возмутило, что граф не поставил его в известность о своем решении: об освобождении мятежников он узнал от своих подчиненных. Оскорбленный Герштенцвейг помчался во дворец наместника, где между начальником и подчиненным произошел весьма резкий разговор, в ходе которого Герштенцвейг назвал графа Ламберта «изменником». Кроме того, как пишет мемуарист, генерал-губернатор обвинил наместника в подстрекании польского движения за независимость. Ламберт в ответ на это вызвал его на дуэль.

Поединок между высокопоставленными должностными лицами по такому поводу вызвал бы сильное недовольство правительства, поэтому подчиненные дуэлянтов пытались склонить их к примирению. После того как все попытки провалились, кто-то заговорил об «американской дуэли, называемой французами «duel a la courte paille». Посредник подал противникам два конца носового платка, на одном из которых был завязан узелок. Тот, кому он доставался, был обязан добровольно застрелиться. «Посредником этим был генерал Хрулев, и жребий пал на Герштенцвейга, который и вытащил злосчастный узелок, приведший его к самоубийству. На следующее утро он выстрелил себе в голову, но пуля лишь скользнула по черепу. Обливаясь кровью, генерал произвел второй выстрел. На сей раз пуля пробила лоб и остановилась в затылке. Александр Данилович умер через 19 дней в страшных мучениях [37].

Карл Ламберт, до последнего момента отговаривавший Герштенцвейга от самоубийства потребовал для себя отставки и наказания. Он отправил царю отчаянную телеграмму: «Ради Бога, пришлите кого-нибудь на наши места» [38]. Отставка его была принята. Находившийся в Ливадии Александр II тотчас вызвал туда из Одессы генерал-адъютанта А.Н.Лидерса и предложил ему должность наместника в Царстве Польском. А до его прибытия в Варшаву исполнять обязанности наместника должен был возвращавшийся через Царство Польское из заграничной поездки военный министр Н.Сухозанет, который ранее уже зарекомендовал себя противником силовых действий.

Таким образом, из воспоминаний русской аристократии видно, что многочисленные уступки наместников и их либерализм воспринимались частью польского общества как показатель слабости российской власти и подталкивали поляков к дальнейшим выступлениям. При этом никаких новых причин для роста недовольствия у них не было – император Александр II не ввел новых запретов, напротив, он значительно улучшил правовое положение Царства Польского, расширил культурно-просветительские возможности поляков.

Главной причиной того, что в Царстве Польском в 1863 году вспыхнуло кровопролитное восстание, авторы записок и воспоминаний считают кадровую чехарду

и отсутствие единой политики по отношению к все более втягивающейся в мятеж Польше. Кроме того, именно либерализм нового императора, по их мнению, стал дополнительным фактором, дестабилизирующим положение.

Даже польские историки вынуждены признать, что в начале 1860-х гг. никаких новых причин, которые могли бы побудить общество к волнению, в польских землях Российской империи не было. Так, М.Тымовский, Я.Кеневич и Е.Хольцер считают, что оживлению протестных настроений в Королевстве Польском способствовала атмосфера в самой России, которая жила в то время в ожидании глубоких реформ. Новый цар считался просвещенным и склонным к либерализму монархом, и это тоже побуждало к активизации выступлений. А.Дыбковская, М.Жарын и Я.Жарын также подчеркивают, что период «оттепели» начавшийся в России в восшествии на престол Александра II, породил у поляков надежды на реформы. Все послабления в общественной жизни, сделанные императором, казались им недостаточными – «жители Царства рассчитывали на большие уступки» [39].

Современный российский исследователь Александр Широкоград считает, что восстание 1863 г. было инспирировано исключительно сверху панами и ксендзами. Главным лозунгом панов была полная независимость Польши в границах 1772 года, «от можа до можа», т.е. от Балтийского до Черного моря. При этом он утверждает, что повстанцы не ставили своей целью провести какие-либо демократические или экономические реформы, что большинство польских шляхтичей с неудовольствием встретили известие о подготовке к освобождению крестьян.

Польские авторы вынуждены косвенно признать правоту А.Широкограда, утверждавшего, что главными движущими силами восстания стали паны, которые хотели сохранить своих холопов. Например, М.Тымовский, Я.Кеневич и Е.Хольцер отмечают, что «постановления царского Манифеста и Положений 19 февраля были очень запутанными, и наиболее выгодными они оказались для крестьян тех регионов, где преобладали польские помещики». Именно это привело к расколу среди участников национального движения. «Это разделение совпадало с различиями в социальных интересах, ибо одни были сторонниками освобождения крестьян без каких-либо условий, а другие стояли на более консервативной точке зрения, принимая во внимание интересы помещиков» [40].

РЕЗЮМЕ

У статті проаналізовано спомини та записки деяких представників російського дворянства, які мешкали у Царстві Польському наприкінці 1850-х – початку 1860-х років. Автори цих споминів стали свідками зростання протестних настроїв серед поляків та сучасниками Січневого повстання 1863 року. З'ясовано, у чому дворянство бачило основні причини початку повстання та як оцінювало події, які розгорталися на польських землях Російської імперії. Свідчення дворян співставлені з висновками сучасних російських та польських істориків.

Ключові слова: Російська імперія, Царство Польське, Олександр II, польський національно-визвольний рух, Січневе Повстання 1863 року, спомини, російське дворянство.

SUMMARY

This article analyzed reminiscences and notes of Russian noblemen who lived in the Kingdom of Poland in the late 1850-ties, early 1860-ties. The authors of those reminiscences became witnesses of the protest moods rising among Poles and participants of The January Uprising in 1863. The author of the article investigated which reasons were acknowledged as the causes the uprising by the noblemen and how they estimated events in Polish lands of

Russian Empire. Reminiscences of the noblemen are compared with deductions of modern Russian and Polish historians.

Key words: Russian Empire, Kingdom of Poland, Alexander II, Polish national liberation movement, January Uprising of 1863, reminiscences, Russian nobility

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Миско М. В. Польское восстание 1863 г./ М.В.Миско. - М.: Изд-во АН СССР, 1962; Смирнов А. Ф. Восстание 1863 г. в Литве и Белоруссии / А.Ф.Смирнов. - М., 1963; Дьяков В. А., Миллер И. С. Революционное движение в русской армии и восстание 1863 г. / В.А.Дьяков. - М., 1964; Марахов Г.И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине / Г.И.Марахов. - К., 1967 и др. .
2. Восстание 1863 г. и русско-польские революционные связи 60-х годов. Библиографический указатель литературы на русском языке. - М.: Изд-во АН СССР, 1962; Очерки революционных связей народов Польши и России 1815-1917гг. / Под ред. Дьякова В.А. - М.: Наука, 1979; Дьякова В. А. , Королук В. Д., Миллер И. С. Русско-польские связи 60-х годов и восстание 1863 года / В.А.Дьякова. – М.: Изд-во АН СССР. – 611 с.
3. Буланцов. Записки лазутчика, во время усмирения мятежа в Польше, в 1863 году [Электронный ресурс] / Буланцов. — СПб.: Типография Гогенфельдена и К°, 1868. – Режим доступа к кн.: <http://militera.lib.ru/memo/russian/bulantsov/index.html>
4. Последняя польская смута. Рассказы очевидца. 1861-1864. // Русская старина. - 1874. – Т. 11. - № 9. – С. 115-130; № 10. – С. 339-356; № 12. – С. 699-721; 1875. – Т. 12. - № 1. – С. 124-145; № 3. – С. 600-626.
5. Описание священного коронования Их Императорских Величеств Государя Императора Александра II и Государыни Императрицы Марии Александровны всея России [Электронный ресурс] - СПб.-Paris (Lemercier), 1856. – Режим доступа к кн.: <http://www.raruss.ru/ceremonies/56-coronationaii.html>
6. Широкоград А. Б. Польша. Непримириное соседство / А.Б.Широкоград. – М.: Вече, 2008. – 448 с.; Широкоград А. Утерянные земли России. От Петра I до Гражданской войны [Электронный ресурс] / А.Б.Широкоград. – М., 2006. – Режим доступа к кн.: http://www.e-reading.org.ua/chapter.php/1004336/16/Shirokorad_Aleksandr_-_Uteryannye_zemli_Rossii._Ot_Petra_I_do_Grazhdanskoy_voyny.html
7. Широкоград А. Б. Польша. Непримириное соседство / А.Б.Широкоград. – М.: Вече, 2008. – С.286 – 287.
8. Описание священного коронования Их Императорских Величеств Государя Императора Александра II и Государыни Императрицы Марии Александровны всея России [Электронный ресурс] - СПб.-Paris (Lemercier), 1856. – Режим доступа к кн.: <http://www.raruss.ru/ceremonies/56-coronationaii.html>
9. Там же.
10. Ленский З. Польское восстание 1863 г. / З.Ленский. // История России в 19 веке. - М.: Товарищество братьев А. и И. Гранат и К°, б. г. – С. 287-288.
11. Из записок Н.В.Берга о последнем польском восстании // Русский архив. - М., 1871. – С. 1827-1828.
12. Широкоград А. Утерянные земли России...
13. Последняя польская смута... - С. 123.
14. Из записок Н.В.Берга о последнем польском восстании... - С. 1871-1872.
15. Широкоград А. Польша. Непримириное соседство... – С. 288-289.
16. Из записок Н.В.Берга о последнем польском восстании... - С. 1876-1877.
17. Буланцов. Записки лазутчика...

18. Ленский З. Польское восстание 1863 г... С. 292.
19. Из записок Н.В.Берга о последнем польском восстании... - С. 1907-1908.
20. Герцен Былое и думы. Электронный ресурс. Режим доступа: http://az.lib.ru/g/gercen_a_i/text_0140.shtml
21. Ленский З. Польское восстание 1863 г... - С 292.
22. Ширококрад А. Польша. Непримириное соседство.... – С.289 – 290.
23. Из записок Н.В.Берга о последнем польском восстании... - С. 1921-1922.
24. Последняя польская смута... С.116-117.
25. Там же. - С. 124.
26. Буланцов. Записки лазутчика...
27. Дыбковская А., Жарын М., Жарын Я. История Польши с древнейших времен до наших дней / А.Дыбковская. – Варшава: Научное издательство ПВН, 1995. – С.190.
28. Последняя польская смута. - С. 117.
29. Там же. - С. 117, 119, 124.
30. Из записок Н.В.Берга о последнем польском восстании... - С. 1925-1926.
31. Большая биографическая энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа к кн.: http://dic.academic.ru/contents.nsf/enc_biography/
32. Ленский. Польское восстание 1863 г... - С. 292.
33. Большая биографическая энциклопедия...
34. Тымовский М., Кеневич Я., Хольцер Е. История Польши / М.Тымовский. – М.: Весь мир, 2004. – С.340.
35. Дильонгова Г. Історія Польщі. 1795 – 1990 / Г.Дильонгова. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2007. – С.52.
36. Большая биографическая энциклопедия...
37. Мартьянов П.К. Трагическая кончина генерала Александра Даниловича Герштенцвейга / П.К.Мартьянов // Мартьянов П.К. Дела и люди века: Отрывки из старой записной книжки, статьи и заметки. - Т. 3. - СПб., 1893.- С. 276, 286..
38. Цит. по: Ширококрад А. Польша. Непримириное соседство... – С. 291.
39. Дыбковская А., Жарын М., Жарын Я. История Польши с древнейших времен до наших дней... – С.190.
40. Тымовский М., Кеневич Я., Хольцер Е. История Польши... - С.338 – 339.

Надійшла до редакції 23.04.2012 р.

ББК ТЗ(4УКР)52-294

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ГІМНАСТИКИ В СТАНИЧНИХ ШКОЛАХ КУБАНСЬКОГО КОЗАЦТВА НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

В.В.Задунайський

АНОТАЦІЯ

Потреба запровадження гімнастики у станичних школах Кубанського козацького війська була обумовлена як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками. Відповідні заходи на Кубані розпочалися наприкінці 1910 р. За основу було взято досвід терських козаків та використано наробки кадетських корпусів. За своїм змістом гімнастика мала воєнізований характер і відповідала потребам майбутньої військової служби молодих козаків. Особливо помітними такі пріоритети були для учнів старшого віку. Гімнастичний вишкіл мав уніфікований характер, що заважало збереженню й розвитку української військово-козацької спадщини у царині виховання молоді. Введення

гімнастики було компромісом між уніфікаційними імперськими впливами, та традиціями українського військово-привілейованого козацького середовища, пріоритет в якому залишався за царатом.

Ключові слова: Кубанське козацьке військо, молоді козаки, станичні школи, гімнастика, рухливі ігри, загальна військова підготовка.

Історія українських козацьких формувань кінця ХІХ – початку ХХ ст. в першу чергу співвідноситься з Кубанським козацьким військом (виникло на основі Чорноморського козацького війська, в якому абсолютну більшість становили нащадки українських козаків-переселенців з колишньої Запорізької Січі та Гетьманщини [1]). Саме тому, значної уваги заслуговує ретельне вивчення різноманітних аспектів його функціонування в останній період існування – на початку ХХ ст., бо тут мали місце як збереження і певна трансформація української військово-козацької спадщини відповідно до тогочасних потреб, так і використання новітніх досягнень у тих чи інших царинах буття.

Слід наголосити, що у житті козацької громади поступово зростала вагомість навчання й виховання молодих козаків, зокрема й з урахуванням потреб подальшої військової служби. Одним із засобів такого виховання стало запровадження викладання спеціальної воєнізованої гімнастики у станичних козацьких школах Кубанського козацького війська, що набуло не лише значення певної складової відповідної ланки освіти, але й засвідчувало важливість військового спрямування навчального процесу у воєнізованому козацькому середовищі. Поряд із цим, викликає зацікавлення й зміст цієї гімнастики та підходи до її впровадження.

Попри зазначену актуальність, проблема запровадження воєнізованої гімнастики в навчальний процес козацьких станичних шкіл на Кубані досі не була належною мірою опрацьована в історіографії. Так, у праці Ф.Щербини козацьке формування на Кубані досліджено у загально-історичному контексті [2]. Проблему соціокультурного розвитку української кубанської спільноти (становлення певних соціальних ідентичностей) впродовж ХІХ – початку ХХ ст. розглянув Д.Білий [3]. Має місце й коротке узагальнення історії Кубанського козацького війська, здійснене Л.Маленко [4].

Звернемо увагу й на послідовне дослідження науковцями Росії (А.Малукалом, В.Чумаченком, Б.Фроловим, А.Авраменком) важливих складових військової системи Кубанського козацького війська [5]. Окремо відзначимо роботу А.Шахторіна «Підготовка козаків Кубанського козацького війська в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.», в якій йдеться й про запровадження гімнастики у військових формуваннях кубанських козаків, але відповідні заходи в шкільній освіті не розглядаються [6].

Автор також досліджував різноманітні аспекти військового життя кубанських козаків наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., але досі залишав поза увагою проблему становлення воєнізованої гімнастики у козацьких станичних школах [7].

Отже, в історіографії все ще не приділено належну увагу проблемі запровадження воєнізованої гімнастики у станичних школах Кубанського козацтва на початку ХХ ст., що обумовило наше звернення до цієї тематики та визначило мету представленої розробки.

Джерельну основу представленої статті становлять матеріали Державного архіву Краснодарського Краю (ДАКК), в якому особливо цінними стали документи Військового штабу Кубанського козацького війська спеціального спрямування (накази, розпорядження, проекти та рекомендації щодо введення воєнізованої гімнастики в станичні козацькі школи [8]). Зазначена джерельна база забезпечує достатню достовірність положень та висновків пропонованої розробки.

Актуальність пропонованої статті визначається потребою висвітлення процесу

запровадження воєнізованої гімнастики в козацьких станичних школах на Кубані (також і з'ясування її змісту) та можливістю введення до наукового обігу низки невідомих та маловідомих фактів і документів.

Окремо наголосимо, що результати представленої розробки можуть стати у пригоді учасникам сучасного козацького руху в Україні.

Наукова новизна розробки виявляється в тому, що на ґрунті доступних джерел і літератури досліджено як обставини запровадження воєнізованої гімнастики у згаданих учбових закладах, так і її зміст.

Ведучи мову про запровадження воєнізованої гімнастики в станичних школах на Кубані, необхідно чітко наголосити на тому, що такі заходи розпочалися у відповідь на розпорядження Головного управління козацьких військ від 27.10.1908. № 23106 [9]. У згаданому розпорядженні повідомлялось про схвалення імператором Миколою II досвіду Оренбурзького козацького війська щодо використання елементів військово-фізичної підготовки козацької молоді в навчальному процесі початкових шкіл. З огляду на це, відповідні новації рекомендувалось запровадити в усіх козацьких військах Російської імперії.

До речі, тут йшлося лише про представників чоловічої статі (хлопців та юнаків), які мали в майбутньому стати козаками й використовувати набуті навички у військовому житті.

Окреслений стан речей обумовив звернення проводу Кубанського козацтва за відповідними рекомендаціями та порадами як до козацьких, так і загально-військових установ [10]. Окремо наголосимо на розгортанні переписки з керівництвом Одеського та Тифліського кадетських корпусів, з огляду на їх значний досвід в царині військової освіти юнацтва й молоді. Одним із наслідків згаданого листування стало надсилання взірця програми гімнастичного вишколу з Одеського кадетського корпусу [11].

Серед усіх рекомендацій та порад, отриманих проводом Кубанського козацтва особливо цінним видається проект про військових/шкільних інструкторів, розроблений Терським козацьким військом (його було надіслано безпосередньо начальнику Військового штабу Кубанського козацького війська О.І.Кияшку) [12].

У згаданому документі було чітко виписано основні засади запровадження воєнізованої гімнастики в козацьких школах та визначено обов'язки тих козацьких інструкторів, які мали відповідати за цю справу. Особливу увагу спрямовано й на детальний опис вправ та нормативів щодо вишколу юнацтва й молоді [13]. Було приділено увагу й питанню матеріального забезпечення згаданого вишколу. В цілому, положення цього проекту відзначаються змістовністю, ретельністю та послідовністю, хоча й не позбавлені недоліків.

На Кубані процес підготовки власного положення про воєнізовану гімнастику для учнів станичних шкіл розпочався з оглошення схвалення імператором Миколою II ідеї відповідного вишколу (запровадження «потешних рот і команд») в наказі по Кубанському козацькому війську № 221 від 25 вересня 1910 р. [14].

Вже після ознайомлення з надісланими матеріалами керівництво Кубанського козацтва створило власний проект воєнізованої гімнастики для козацьких станичних шкіл, що нагадував розробку Терського козацького війська. Згаданий проект було схвалено 18 грудня 1910 р. й він набув чинності згідно наказу по Кубанському козацькому війську № 370 від 22 грудня 1910 р. [15]. В цьому ж наказі (у додатку) було надруковано й відповідну програму.

Згідно програми, у станичних школах гімнастику слід було проводити двічі на день (по 30 хвилин перед і після уроків) [16]. Таку вимогу можна пояснити потребами укріплення здоров'я та забезпечення чіткості в учбовому процесі.

Окремо слід наголосити на тому, що під час викладання згаданої гімнастики

передбачалось окрім фізичного вишколу ще й приділити значну увагу ознайомленню з загально-військовою й військово-козацькою інформацією, а також відомостями про Російську імперію й династію Романових. Такий підхід поєднував фізичне вдосконалення з певними вимогами подальшої військової козацької служби та передбачав відповідну ідеологічну обробку козацької молоді згідно тогочасних імперських взірців. Саме тому, згадану гімнастику варто вважати воєнізованою.

До речі, все вище зазначене підтверджує логічність призначення офіцерів, що перебували на пільзі, кураторами відповідної форми навчання козацької молоді (в разі відсутності належно підготовлених інструкторів ці ж офіцери й мусили проводити відповідний вишкіл у школах) [17].

Далі коротко розглянемо основний зміст військово-гімнастичного вишколу за роками навчання у станичних школах. Так, під час **першого року вишколу** козацьке юнацтво мало опанувати й здобути наступні вміння та знання:

- **Загально-військова підготовка:** віддання честі офіцерам та старшим; принципи шикуння, рівняння, стійки й козацької виправки; повороти на місці та крокування індивідуальне й строем;

- **Гімнастика:** вільні рухи (вперед-назад, ліворуч-праворуч) головою, тулубом і руками;

- **Рухливі ігри:** лапта, лунка, гуси, кішки-мишенята, шуліка, п'ятнашки, піжмурки, кидання м'яча у ціль, класики та горілки;

- **Ідеологічно-військове виховання:** титулування імператора та членів венценосної родини, виховання пошани до системи чинів, відомості щодо приналежності до станиці – відділу - козацького війська та отаманів зазначених структурних одиниць Кубанського козацького війська [18].

Впродовж **другого року** викладання згаданої гімнастики юнаки мусили опанувати такі вміння й знання:

- **Загально-військова підготовка:** закріплення пройденого матеріалу; принципи військового бігу й зупинки як індивідуально, так і шерегою-загоном; з'єднання та роз'єднання шиків; церемоніальний марш.

- **Гімнастика:** закріплення пройденого матеріалу; вільні рухи ногами (вперед-назад, ліворуч-праворуч, згинання в коліні-стегні, присідання, випаді вперед-вбоки); одночасні вільні рухи головою-руками, тулубом-головою, руками-тулубом, руками-ногами й руками-тулубом-головою; стрибки.

- **Рухливі ігри:** закріплення пройденого матеріалу; чехарда, гірки, навипередки, комар; взимку додаткові фізичні розваги: сніжки, фортеці-сніжки, снігові баби.

- **Ідеологічно-військове виховання:** закріплення пройденого матеріалу; титулування офіцерів та чиновників; знати отаманів усіх козацьких військ та Військового міністра [19].

Під час **третього року** вишколу з військової гімнастики козацька молодь мала оволодіти наступними навичками і знаннями:

- **Загально-військова підготовка:** закріплення пройденого матеріалу; принципи повертання відділеннями; крокування й біг колоною по 2-6 осіб; церемоніальний марш загоном.

- **Гімнастика:** закріплення пройденого матеріалу; різноманітні вправи з гімнастичною палкою.

- **Рухливі ігри:** закріплення пройденого матеріалу; стрибки через мотузку; ходулі; біг з перепонами; вправи з луком; биття глечиків із зав'язаними очима.

- **Ідеологічно-військове виховання:** закріплення пройденого матеріалу; призначення козака; значення й сутність присяги; ознайомлення зі структурою

Кубанського козацького війська та відповідних стройових частин (взвод-сотня-полк-бригада-дивізія); козаки та інші стани населення; козацька служба та статус.

- **Військово-прикладна підготовка:** знайомство з шашкою та іншою козацькою зброєю; теорія і практика маневрування (похід, просування, бівуак, патрульно-сторожова служба) [20].

Впродовж **четвертого року** вивчення основ військової гімнастики молоді козаки повинні були здобути такі вміння і навички:

- **Загально-військова підготовка:** закріплення пройденого матеріалу.
- **Гімнастика:** закріплення пройденого матеріалу; вправи на спортивних снарядах; біг на крутизну; лазити на шест та похилу драбину.
- **Рухливі ігри:** закріплення пройденого матеріалу.
- **Ідеологічно-військове виховання:** закріплення пройденого матеріалу та поглиблення відповідних знань.
- **Військово-прикладна підготовка:** закріплення пройденого матеріалу та поглиблення відповідних знань [21].

Під час **п'ятого (якщо є, то й шостого) року** вишколу з військової гімнастики козацька молодь мусила оволодіти наступними навичками і знаннями:

- **Загально-військова підготовка:** закріплення пройденого матеріалу.
- **Гімнастика:** закріплення пройденого матеріалу; поглиблення навичок на турніку й брусях.
- **Рухливі ігри:** закріплення пройденого матеріалу.
- **Ідеологічно-військове виховання:** закріплення пройденого матеріалу; поглиблене вивчення історії Кубанського козацького війська та сутності козацтва.
- **Військово-прикладна підготовка:** закріплення пройденого матеріалу та поглиблення відповідних знань; легкі саперні роботи (неглибокі шанці для стрільців) [22].

У наведеному переліку навичок і вмінь відразу помічається відмінність між I-III роками навчання (тут запропоновано значну кількість різноманітних навичок і вмінь, що поступово поглиблювались й ускладнювались) та IV-VI роками навчання (превалює повторення й закріплення попереднього матеріалу та деяке поглиблення загально-військового вишколу й історії Кубанського козацтва).

Поясненням такої вадминності є те, що існували станичні школи з різною кількістю років навчання (від 3 – до 5, а подекуди й до 6), а тому у програмі й передбачалась відповідна система навантаження, щоб забезпечити опанування мінімального рівня необхідних знань і вмінь усіма учнями незалежно від кількості років навчання у школах, бо всі вони мусили йти до війська з певним багажем знань. Зрозумілим було й те, що у разі тривалішого навчання козацька молодь поглиблювала й закріплювала згадані базисні військово-козацькі знання, навички і вміння.

Наприкінці програми було подано перелік літератури (на основі якої було укладено цей документ), що рекомендувалася для використання відповідними інструкторами [23]. На жаль, тут були відсутні розробки українських козацьких фахівців, засвідчивши наявність певної уніфікації вишколу молодого покоління козаків.

Далі слід зупинитись на успіхах та недоліках згаданої системи викладання воєнізованої гімнастики у станичних школах. Серед позитивних сторін нововведення слід відзначити наступні:

- 1) Козацьку молодь упродовж усіх років навчання спрямовували на фізичне вдосконалення, що було корисним як з огляду на укріплення здоров'я, так і формування вольового характеру.
- 2) Майбутні воїни під час вишколу привчалися до колективної співпраці та взаємовиручки, що відповідало потребам традиційного воєнізованого середовища.

- 3) Задля зацікавлення та урізноманітнення занять передбачалось застосовувати широкий перелік народних ігор-розваг.

- 4) Було корисним опанування основних навичок військової теорії й практики, що виявлялось у вишколі зі стрійових та тактичних вмінь. Такий підхід сприяв кращій підготовці майбутніх козаків-воїнів до стрійової військової служби.

- 5) Вповні доречним було ознайомлення юнацтва й молоді з історією Кубанського козацького війська, а також з основами військової системи козацьких формувань.

Поряд із цим, варто звернути увагу й на недоліки пропонованої системи воєнізованої гімнастики:

- 1) Обсяг часу на одне заняття дорівнював 30 хвилинам, що видається замалим для поєднання усіх напрямків вишколу. Варто було б збільшити обсяг часу, або винести суто військові (як теоретичні, так і прикладні) й ідеологічні питання в окремі заняття та не називати їх **гімнастичними**.

- 2) Пропоновані завдання щодо розвитку фізичних кондицій козацької молоді виглядають досить спрощеними (особливо на рівні **першого-третього року** навчання), бо вільні рухи кінцівками й тулубом, а також вправи з гімнастичною палкою вповні заслуговують на опанування впродовж **першого року** вишколу. Щодо вправ на спортивних снарядах та різноманітних бігах, то їх доречно поступово вводити вже з **другого-третього року** навчання, бо юнаки 11-12 річного віку вповні здатні опанувати відповідні вміння. Такий підхід більше відповідав би обсягу навичок і вмінь, що передбачалось здобути з **загально-військової та військово-прикладної підготовки**.

- 3) Передбачене виховання пошани до імперських цінностей сприяло створенню певних стереотипів, що суперечили українським козацьким традиціям військової демократії та потребам розвитку національної ідентичності.

- 4) Домінували уніфіковані підходи до фізичного та військового вишколу, натомість залишались поза увагою надбання родинного військово-козацького навчання (за виключенням деяких розваг), що становили базисні цінності української козацької спільноти на Кубані, а це не сприяло її збереженню та розвитку з урахуванням новітніх пріоритетів життя.

Таким чином, запровадження воєнізованої гімнастики (мала як недоліки, так і досягнення) у станичних школах Кубанського козацького війська було логічним явищем у тогочасних умовах існування козацької спільноти, яка дедалі більше залежала від загально-імперських стандартів. При цьому, згадана новація не лише сприяла уніфікації освіти й вишколу молодого покоління козаків згідно імперських цінностей, що суперечили військово-демократичним традиціям нащадків українських козаків на Кубані та тенденціям тогочасного розвитку їх національної ідентичності, але й відповідала пріоритетам військово-привілейованої козацької верстви, з огляду на воєнізований стиль повсякденного життя та потреби специфічної військової служби козаків.

Інакше кажучи, процес запровадження воєнізованої гімнастики мав ознаки компромісу між уніфікаційними імперськими впливами та традиціями місцевого українського військово-привілейованого козацького середовища, пріоритет в якому залишався за царатом (посилював контроль за козаками та покращував підготовку кадрів для козацьких військових формувань у складі Російської армії згідно потреб царату).

Представлена стаття не вичерпує зазначеної проблематики, висвітливши лише одну з її складових, що обумовлює доречність подальшої розробки як питання фізичного виховання козацької молоді, так і військової історії українських козацьких

формувань на початку ХХ ст.

РЕЗЮМЕ

Введение гимнастики в станичных школах Кубанского казачьего войска произошло в конце 1910 г. За основу взяли опыт терских казаков и разработки кадетских корпусов. Гимнастика имела военизированный характер и соответствовала требованиям будущей воинской службы молодых казаков. Обучение гимнастике было унифицировано, что мешало сохранению и развитию украинского казачьего наследия в сфере воспитания молодежи. Введение гимнастики стало компромисом между имперскими влияниями и традициями украинских казаков, приоритет в котором оставался за имперским центром.

Ключевые слова: Кубанское казачье войско, молодые казаки, станичные школы, гимнастика, игры, общая военная подготовка.

SAMMARY

Entering the atheletics in local school Kuban cossacks has occurred at the end 1910 For base have taken the experience of the Terek cossacks and development cadet school. The Atheletics had a military nature and was up to quality future soldierly service of the young cossacks. Education to atheletics was unified that disturbed the conservation and development of the heritage of the ukrainian cossacks in sphere of the education youth. Entering the atheletics became the compromise between imperial influences and tradition of the ukrainian cossacks, priority in which remained for imperial centre.

Keywords: the Kuban Cossacks, young cossacks, local schools, atheletics, plays, the general military preparation.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Кабузан В.М. Народы России в первой половине XIX в. Численность и этнический состав / В.М.Кабузан. – М.: Наука, 1992. – С. 23; Попко И.Д. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту / И.Д. Попко // Черноморские казаки. – М.: Вече 2009. – С. 31-32.
2. Щербина Ф. История Кубанского Казачьего Войска. В 2-х т. / Ф.Щербина. – Краснодар: Советская Кубань, 1992.
3. Білий Д.Д. Українці Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей / Д.Д.Білий. – Львів-Донецьк: Східний видавничий дім, 2009. – 543 с.
4. Маленко Л. Кубанське козацтво / Л.Маленко // Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колект. Ф.Г.Турченко; Відпов. Ред. С.Р.Лях. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – С. 322-327.
5. Малукало А. Кубанское казачье войско в 1860 – 1914 гг.: организация, система управления и функционирования, социально-экономический статус / А.Малукало. – Краснодар: «Кубанькино», 2003. – 216 с.; Авраменко А. Козацьке військо на Кубані / А.М.Авраменко, Б.Є.Фролов, В.К.Чумаченко // Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін.. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. II. – С. 364-414; Фролов Б.Е. Оружие кубанских казаков/Б.Е.Фролов. – Краснодар: Традиция, 2009.–128 с.
6. Шахторин А.А. Подготовка казаков Кубанского казачьего войска во второй половине XIX – начале XX веков / А.А. Шахторин. – Краснодар: КВВАУЛ, 2008. – 213 с.
7. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку ХХ ст. / В. Задунайський. – Донецьк : Норд-Прес – ДонНУ, 2006. – 335 с.: іл.; Його ж: Володіння холодною зброєю у військових формуваннях

України, Росії та Польщі (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.) / В.Задунайський. – Донецьк: Норд-Прес – ДонНУ, 2008. – 204 с.; Його ж: Рушниця у бойовій системі кубанських козаків (початок XX ст.) / В.Задунайський // Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П.В.Добров. – Донецьк, 2009. – № 2. – С. 58-64; Його ж: Кліматичні та епідеміологічні умови військової служби кубанських козаків на початку XX ст. / В.Задунайський // Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії. Випуск 5. / Укл. А.М.Авраменко. – Краснодар-Київ: ЕДВІ, 2011. – С. 211-215.

8. ДАКК. Ф. 396, оп. 1, спр. 10027, 172 арк.
9. Там само. – арк. 96.
10. Там само. – арк. 105-116.
11. Там само. – арк. 116-118.
12. Там само. – арк. 97-104.
13. Там само. – арк. 101-104.
14. Там само. – арк. 133.
15. Там само. – арк. 153.
16. Там само. – арк. 133.
17. Там само.
18. Там само. – арк. 148.
19. Там само.
20. Там само. – арк. 149.
21. Там само. – арк. 150-151.
22. Там само. – арк. 151.
23. Там само.

Надійшла до редакції 12.03.2012 р.

ББК ТЗ(2)63-725

ЄВАНГЕЛЬСЬКІ ЦЕРКВИ В КОНТЕКСТІ КРИЗИ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В СРСР НАПРИКІНЦІ 50-Х - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 60-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

С.В. Петров

АНОТАЦІЯ

В статті розглядається проблема кризи державно-церковних відносин в СРСР наприкінці 50-х - першій половині 60-х років ХХ століття, а також місце Євангельських церков у контексті цієї кризи. Особлива увага приділяється дослідженню передумов, генези та наслідків кризи у сфері державно-церковних відносин. Розглядаються напрямки діяльності державних органів влади, що опікувались питаннями релігійної політики. На основі аналізу джерел автор статті робить висновок, що відмова від поступок щодо релігії та релігійних інституцій за часів Й.В. Сталіна спричинила руйнування підвалин релігійної політики, що вибудовувалась роками. Саме ці дії призвели до кризи в державно-церковних відносинах: розколу в Євангельському русі, дискредитації Всесоюзної Ради євангельських християн-баптистів та виникненню радикальної релігійної опозиції, що була жорстко налаштована на боротьбу за права віруючих. Таким чином, автор вважає, що застосування жорстких системних дій, спрямованих на поступове знищення релігії та релігійних інститутів в СРСР, не принесли очікуваних результатів, а навпаки – радикалізували релігійне середовище та

посилили інтерес до релігії в суспільстві.

Ключові слова: Релігійні організації, Всесоюзна Рада євангельських християн-баптистів, Рада Церков євангельських християн-баптистів, Агітпроп, КДБ.

Нова релігійна політика в СРСР (1940-і – 1960-і) замислювалася Й.В. Сталіним як інструмент реалізації зовнішньополітичних та внутрішньополітичних завдань. Вона була своєрідним «суспільним договором», що повинен був забезпечити повну підтримку політики СРСР з боку релігійних лідерів в СРСР і за його межами, а також певну лібералізацію релігійного життя в СРСР, пов'язану з відновленням інституалізації релігійних організацій, свободою відправлення культу в зареєстрованих громадах, а також контакти з зарубіжними релігійними організаціями.

Кінець 50-х років ХХ століття відзначився кризою в системі релігійної політики СРСР. Формат відносин між церквою і державою, що був закладений в «новій релігійній політиці» Й.В.Сталіна, заважав реалізації грандіозних планів будівництва комунізму, що виношувало радянське керівництво. В силу специфіки Руської православної церкви, її ієрархічного управління, радянському керівництву вдалося практично повністю підпорядкувати собі діяльність РПЦ вже до 1960 року. З початку 1961 року почалася активна реалізація цієї ж мети щодо більш різноманітних і менш жорстко ієрархічно підпорядкованих Євангельських церков.

Головною метою статті є комплексний аналіз місця Євангельських церков в контексті кризи державно-церковних відносин в СРСР наприкінці 50-х - першій половині 60-х років ХХ століття. Для досягнення мети ми повинні вирішити такі завдання:

- з'ясувати передумови кризи державно-церковних відносин;
- визначити основні напрямки антирелігійної кампанії;
- дослідити, яке місце займали Євангельські церкви в контексті кризи державно-церковних відносин.

Одним з перших, хто підняв проблему державно-церковних відносин, був відомий російський науковець М.І. Одинцов. В своїх статтях «Путь длиной в семь десятилетий: от конфронтации к сотрудничеству: государственно-церковные отношения в истории советского общества» [1] та «Хождение по мукам (к истории государственно-церковных отношений в СССР)» [2] він першим намагався зробити аналіз проблем церковно-державних відносин в радянські часи. Паралельно з ним проблеми антицерковної кампанії кінця 50-х – початку 60-х років аналізує український науковець В. Єленський в своїй статті «Суворя «відлига». Замітки про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х років» [3]. Найбільш ґрунтовно проблеми релігійної політики в СРСР в 40-і – 60-і роки ХХ століття розглянув В.А. Войналович у своїй монографії «Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс» [4]. Науковець вважає, що волюнтаризм вищого радянського керівництва, що спостерігався в економіці, внутрішній та зовнішній політиці, безпосередньо торкнувся й релігійно-церковної сфери.

Серед досліджень західних істориків привертає увагу праця американського науковця Вальтера Заватські «Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны» [5], який дуже змістовно проаналізував проблеми релігійної політики СРСР в 40-і – 60-і роки ХХ століття, Роберта Катлера «Soviet Dissent under Khrushchev: An Analytical Study» [6], а також відомого канадського політолога Б.Р. Боцюрківа «Church - State Relations in the USSR» [7], в якій запропоновано аналіз дій радянського керівництва того часу.

Передумови кризи державно-церковних відносин

Головною передумовою кризи в державно-церковних відносинах стало

ідеологічне підґрунтя. Після того, як М.С. Хрущову вдалося остаточно затвердитись на чолі держави, СРСР активно проголошує початок будівництва комунізму. Побудова безкласового суспільства була призначена на 1980 рік. До цього часу передбачалося, що СРСР наздожене і пережене Америку у виробництві сільськогосподарської продукції, промисловому виробництві, науково-технічному прогресі. На XXII з'їзді радянське керівництво заявило про створення людини нового типу. На думку ідеологів, головні умови для побудови комунізму в СРСР були створені, а єдиною проблемою на шляху досягнення мети залишилась церква. Фактично, релігія була єдиним альтернативним світоглядом в СРСР, право на існування якого було закріплено на законодавчому рівні. У своєму докладі новопризначений голова Ради у справах РПЦ заявив, що «...перехід до комунізму передбачає не лише досягнення високого рівня продуктивних сил, розвинену економіку, а й формування нової людини, вільної від пережитків минулого», «коли побудова комунізму стала питанням повсякденної практики, боротьба з релігією - це нерозривна частина боротьби за виховання нової людини - громадянина комуністичного суспільства» [8].

Іншою передумовою кризи у церковно-державних відносинах стало підвищення релігійності населення та збільшення кількості членів релігійних громад. Ця тенденція була протилежною тому, чого намагалось досягти радянське керівництво. Порівнюючи статистичні показники, можна побачити цікаву тенденцію: в УРСР кількість релігійних громад в 1958 році порівняно з 1948 роком зменшилась з 1605 до 1346 громад, а кількість віруючих в зареєстрованих громадах в ті роки збільшилась з 74799 в 1948 році, до 102494 в 1958 році. Те саме стосується і адвентистів сьомого дня: якщо в 1948 році було зареєстровано 135 громад, то в 1958 році їх залишилось 115, але кількість членів зростає з 5037 в 1948 році до 9368 в 1958.[9]

Останньою передумовою кризи було невдоволення роботою керівництва Рад у справах РПЦ та релігійних культів, що було представлено вихідцями зі структур держбезпеки [10]. Постановою Ради міністрів СРСР від 28 травня 1957 року, на посаду голови Ради у справах релігійних культів замість померлого І.В. Полянського призначають О.О. Пузіна, який до того працював в партійному апараті [11]. О.О. Пузін займав високі посади в Агітпропі ЦК ВКП(б), очолював Головне Управління радіоінформації при Раді Міністрів СРСР. Деякі ідеологи вважали, що керівництво Рад надто довго працюючи з релігійними організаціями, потрапило під їхній вплив, і не може приймати жорсткі рішення щодо обмеження їхньої діяльності. 21 січня 1960 року Г.Г. Карпов після нещадної критики, був усунений з посади Голови Ради у справах РПЦ. На його місце був призначений В.О. Куроєдов, який також був висуванцем Агітпропу. Позиція радянського керівництва була чітко визначена перед працівниками Рад в докладі В.О. Куроєдова «Про заходи щодо ліквідації порушень духівництвом радянського законодавства про культу»: «У новому документі ЦК КПРС викриті серйозні недоліки роботи Рад у справах Руської православної церкви та релігійних культів і їхніх уповноважених було підкреслено, що порушення духівництвом радянського законодавства про культу стали можливими в результаті потурання з боку Ради у справах Руської православної церкви та колишнього керівництва Ради у справах релігійних культів. Головна помилка Ради у справах православної церкви полягала в тому, що вона непослідовно проводила лінію партії і держави щодо церкви і скочувалась найчастіше на позиції обслуговування церковних організацій» [12]. Зміни торкнулись практично усіх ланок Рад. Наприклад, наприкінці грудня 1958 року уповноважений Ради у справах релігійних культів по Сталінській області Гушчін був знятий з посади: причиною цьому стало велике зростання кількості віруючих у релігійних громадах, що спостерігалось в Сталінській області за рахунок молоді. Коли комсомолка Марія Мінашкіна (1937 р.н.) подала дві заяви – для прийняття водного хрещення та на вихід з комсомолу – рішення щодо

керівника було прийнято остаточно [13]. На відповідні керівні посади прийшли дуже амбітні люди, які були налаштовані на серйозні зміни. Вважалося, що нові люди активними діями зможуть не лише змінити негативні тенденції, а й забезпечити остаточне вирішення релігійної проблеми в СРСР. Але ідея повністю подолати релігію в СРСР була утопічною, а через сильну ідеологічну зашореність та некомпетентність виконавців у багатьох питаннях призвела до негативних наслідків у державно-церковних відносинах та повністю зруйнувала модель «нової релігійної політики», що була побудована Й.В. Сталіним.

Отже, можна зазначити, що головними передумовами кризи державно-церковних відносин були ідеологічно обумовлені рішення вищого радянського керівництва та його негативне ставлення до будь-якого прогресу у розвитку релігійних інститутів в СРСР.

Основні напрямки антирелігійної кампанії

Наступ на релігію в СРСР в період 1958-1964 рр. мав усі ознаки системного підходу та здійснювався за трьома головними напрямками.

- Ідеологічний наступ.
- Зміни в нормативній базі.
- Адміністративні дії.

Ідеологічний наступ почався з кінця 50-х і продовжувався до кінця зазначеного періоду, але його активність найбільш спостерігається з кінця 50-х та в перші роки 60-х. Головною метою ідеологічного наступу була активна секуляризація радянського суспільства, впровадження альтернатив релігійного побуту та відсіч потенційних членів, людей які замислювались над релігійними питаннями.

Головними напрямками в ідеологічній роботі стали:

- Посилення антирелігійної пропаганди серед населення, особливо молоді, в навчальних закладах та на підприємствах народного господарства. У ВНЗ проводилися теоретичні конференції з питань наукового атеїзму. Проводилися також семінари для вчителів шкіл. Активізувалася робота науково-атеїстичних секцій районних відділів товариства «Знання».
- Випуск атеїстичної літератури. В СРСР друкувалось чимало різноманітної атеїстичної літератури, але її якість була не дуже висока. Часто автори вдавалися до відвертої брехні. Цікавою є оцінка фахівця, доктора історичних наук інституту історії АН СРСР О.І. Клібанова, який на розширеному засіданні Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР зауважив: «Ми випускаємо великими накладками науково-атеїстичну літературу. Ось брошура Брудного «Бузувіри». Йдеться в ній про п'ятидесятників, при чому вони описуються як люди з пригніченою психікою. Адже жодна нормальна людина не погодиться робити те, що роблять, судячи по цій брошурі, п'ятидесятники. А п'ятидесятників у всьому світі 10 млн. осіб. Що ж виходить? Людство з розуму сходить? Після цього, звичайно, можна посадити мовчальника в божевільню, якщо п'ятидесятники - це божевільні. А візьміть, наприклад, видану книгу «Чорні привиди відступають». Чого тільки вартий опис там хрещення дорослих людей? «Оголені чоловіки і жінки повинні стояти під безсоромним поглядами пресвітерів, поки вони не закінчать ганебної процедури» [14].
- Художні та документальні фільми. Для кожного окремого християнського напрямку в СРСР в кінці 50-х – початку 60-х були створені художні фільми. Для боротьби з РПЦ знятий фільм «Чудотворная», для боротьби з УГКЦ – «Іванна», для боротьби з Євангельськими церквами – «Тучи над Борском». Також створено чималу кількість документальних фільмів; наприклад, «Это тревожит всех».
- Друк статей, що «викривали» церковників і сектантів в центральній та місцевій пресі. Статті в пресі зазвичай використовувались для інформаційної підтримки певних

дій влади проти релігійних організацій та окремих віруючих. Тим не менш статті в центральних газетах іноді були індикатором напрямку державної політики щодо релігії.

- Створення радянської обрядовості. Для того, щоб населення відмовилось від численних релігійних свят, було прийнято рішення про введення радянської обрядовості. Постановою Ради міністрів СРСР впроваджувались в побут радянських людей нові цивільні обряди (урочиста реєстрація новонароджених, вручення паспортів при досягненні 16 років, вступ молоді в трудове життя, проводи в армію, весілля, новосілля, поховання), свята (Праці, Урожаю, Весни, Руської зими) та інші радісні події в житті радянських людей. За рахунок держави будувались Палаці Щастя, Палаці культури, зали засідань, клуби, театри, обладнувались спеціальні приміщення [15].

- Відкриття факультетів атеїзму при університетах марксизму-ленінізму. При обкомах КПУ існували вечірні університети марксизму-ленінізму, що мали факультети атеїзму. В рік ці факультети закінчувало до 100 осіб. Водночас набір постійно збільшувався. Відкривалися клуби атеїстів, що проводили тематичні вечори, усні журнали, зустрічі з колишніми віруючими, впроваджували у побут проведення нерелігійних свят і радянської обрядовості.

- Створення груп сприяння місцевим радам щодо боротьби з релігійною свідомістю.

Зміни в нормативній базі мали на меті по-перше, створити нормативну базу для звуження діяльності церкви, по-друге, створити нормативне поле для здійснення активного наступу на релігійні об'єднання під видом захисту соціалістичної законності, по-третє, залякати віруючих, щоб зменшити їхню активну діяльність. 3 жовтня 1958 року були прийняті три важливі постанови: це постанова ЦК КПРС «Про докладну записку відділу пропаганди та агітації ЦК КПРС по союзним республікам щодо недоліків науково-атеїстичної пропаганди» (жовтень 1958р.), великий програмний документ «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» (січень 1960 р.) та постанова ЦК КПРС «Про заходи щодо ліквідації порушень духівництвом радянського законодавства про культу» [16].

На початку 1960 року після прийняття ЦК КПРС низки документів, спрямованих на подальшу боротьбу з релігією та нищення церковних інституцій, посилювався тотальний наступ на релігію взагалі та Євангельські церкви зокрема. В Постановах ЦК КПРС від 9 січня «Про завдання партійної пропаганди за сучасних умов» та від 13 січня «Про заходи щодо ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу» нещадній критиці піддавалося керівництво низки партійних організацій за пасивну позицію щодо ворожої марксизму-ленінізму релігійної ідеології, послаблення контролю з боку державних органів за діяльністю духовенства й релігійних об'єднань. Антирелігійна діяльність партійних і радянських органів в УРСР відзначалася особливою активністю, що пояснювалося, насамперед, значно складнішою порівняно з іншими радянськими республіками релігійною ситуацією, наявністю релігійних об'єднань різного конфесійного спрямування, широкої релігійно-церковної мережі та підвищеною релігійністю населення. На 1 січня 1961 р. із 11 237 релігійних об'єднань, що існували в СРСР, 7 192 (64%) - було в Україні, в той час, як у РРФСР - 2 512 (22,3%), Білорусії - 698 (6,2%), Молдові - 372 (3,3%). За результатами виконання партійних постанов, в СРСР було знято з реєстрації в 1960 – першому кварталі 1961 р. – 1775 релігійних організацій, у тому числі в Українській РСР – 1015, РРФСР – 330, Білоруській РСР – 250, Молдавській РСР – 169.

У квітні 1961 року була видана секретна інструкція щодо застосування законодавства про культу [17], а через півтори роки, в грудні 1962 року, Верховна Рада РРФСР схвалила зміни в законі 1929 року, що торкнулися більшої половини з його шістдесяти чотирьох статей. Це було офіційне закріплення положень, що містилися в інструкції 1961 року. Місцева влада мала право реєструвати громаду лише після узгод-

ження з керівництвом Ради у справах релігійних культів. До реєстрації не допускалися «релігійні громади і групи віруючих, що належать до сект, віровчення і характер яких на думку радянських керівників мало антидержавний і бузувірський характер» [18]; у цей список потрапили віруючі ХВС (п'ятидесятники). При цьому Рада у справах релігійних культів використовувала усі свої зусилля для реєстрації громад ХВС у ВРЄХБ.

4 травня 1961 року Президія Верховної Ради РРФСР видала Указ «Про посилення боротьби з особами, що ухиляються від суспільно корисної праці і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя», в народі його називали, «указ про дармоїдів». Найбільш активних проповідників та віруючих під тим чи іншим приводом звільняли з місця роботи, а потім, відповідно до Указу, постановою загальних зборів громадськості (робітників, колгоспників, службовців), що затверджувалось рішенням районного або міського виконкому, висилали у віддалені райони Півночі й інші, спеціально відведені місцевості строком на 5 років з обов'язковим залученням до фізичної праці за місцем поселення, іноді з конфіскацією майна [19].

Зміни торкнулись і Кримінального Кодексу. З'явились Ст. 142 КК РРФСР (Порушення законів про відділення церкви від держави і школи від церкви) та Ст. 227 КК РРФСР, відповідно ст. 209 КК УРСР, ст. 244 КК АрмРСР (Посягання на особу під виглядом виконання релігійних обрядів, спонукання до відмови від громадської діяльності або виконання громадянських обов'язків. Карається позбавленням волі строком до 5 років, з засланням до 5 років або без нього, з конфіскацією майна або без конфіскації майна). Тепер на підставі закону можна було застосовувати репресії проти віруючих, в першу чергу проти активних керівників.

Отже, можна зазначити, що держава використовувала законотворчий інструмент для того щоб обмежити права і свободи релігійних громад, окремих віруючих, та створити умови для подальшого адміністративного наступу на релігійні організації в Радянському Союзі.

Адміністративні дії мали на меті безпосереднє впровадження стратегії релігійної політики. Іноді зустрічається думка, що значні адміністративні перегини, що мали місце у зазначений період, були лише ексцесом виконавців. Але не коректно вважати, що вище радянське керівництво, створюючи за допомогою пропагандистського апарату образ релігії як ворога, штучно обмежуючи релігійні інститути в природній для них діяльності на законодавчому рівні, а з іншого боку – посилюючи відповідальність за порушення цих обмежень, вимагаючи від місцевих органів жорстких дій щодо релігійних організацій, не розуміло, що все це може призвести до жорстких адміністративних перегинів.

Головною зброєю проти віруючих на місцях було залякування. Отримавши установку партії і уряду, місцеві функціонери намагались вислужитися перед начальством. Голова виконкому Центрально-міської районної ради міста Макіївки А. Коновалова і секретар ради З. Байбакова у своєму листі від 14.04.1961 року за № 330 відповідають на запит секретаря облвиконкому Верховського: «В цілях поліпшення боротьби з сектою п'ятидесятників у нас в районі створено чотири групи захвату, до яких входять працівники райради, депутати, агітатори, представники санепідемстанції, пожежної охорони і міліції. Керівники груп п'ятидесятників і багато п'ятидесятників і їхні квартири взяті під спостереження і контролюються групами захвату» [20].

Справа М.К. Хмари – найбільш типовий приклад беззаконня в Радянському Союзі щодо віруючих в той період. Причому цей факт був визнаний самим радянським керівництвом після перевірки на весні 1965 року щодо порушень прав віруючих в СРСР. Микола Хмара був заарештований і засуджений до 3 років позбавлення волі по ст. 227 КК РРФСР. У СІЗО він був підданий тортурам, а пізніше, знаходячись у важкому стані

був етапований в табір, де не опритомнюючи помер.

Активну участь в адміністративних діях брав КДБ. На думку російського історика А.В. Горбатова, основними зняряддями праці структур держбезпеки в СРСР щодо релігійних об'єднань були контроль, профілактика, репресії [21]. Контроль зазначав негласний нагляд органів безпеки за внутрішнім життям релігійних об'єднань: активно застосовувались перлюстрація кореспонденції, агентурні джерела, незаконні обшуки. Профілактична і розкладницька робота серед церковників і сектантів виявлялась у проведенні превентивних акцій, спрямованих на послаблення і ліквідацію найбільш активних релігійних об'єднань, на обмеження діяльності духовенства і активістів. Органи безпеки цілеспрямовано намагались дискредитувати та компрометувати керівників релігійних громад через збір компрометуючих матеріалів та подальшої публікації їх в місцевій пресі. Коли контроль та профілактика не давали очікуваних результатів, а «небезпека» діяльності фігуранта для радянського суспільного устрою була очевидною, спецслужби застосовували репресивні заходи: керівники, активні члени незареєстрованих громад і груп піддавалися судовому переслідуванню.

Отже, можна стверджувати, що цілеспрямовані, системні дії радянського керівництва щодо релігії та релігійних інституцій кінця 50-х – початку 60-х були спрямовані на повне обмеження діяльності та поступове знищення релігії та релігійних інститутів в СРСР

Євангельські церкви в контексті кризи державно-церковних відносин

Слід зазначити, що на початок 1961 року велика кількість громад ЄХБ або так і не змогли отримати офіційну реєстрацію, або втратили її внаслідок активної діяльності. Іншою проблемою було те, що людина не могла зайняти будь-яку керівну позицію в релігійній громаді без офіційного затвердження Ради у справах релігійних культів. Використовуючи це право, РСРК жорстко контролювала кадрову політику церков, не допускаючи до керівних позицій людей молодих, які мали освіту, адміністраторський хист, ораторські здібності. Перевагу надавали людям літнім, неосвіченим, які б не за яких умов не йшли б на конфлікт з Уповноваженим РСРК. Останньою проблемою можна вважати проблему фінансів та молитовних будинків. Не так багато церков мали молитовні будинки, більшість орендувала їх. Але навіть маючи свій будинок, церква не мала на нього жодного права, він знаходився на балансі міської ради, яка за договором надавала церкві право користуватися ним. Якщо церква втрачала реєстрацію, в неї відбирали молитовний будинок, який за звичай переобладнувався під суспільні потреби. Якщо пізніше громаді вдавалось відновити реєстрацію, то будівлю не повертали колишнім власникам і треба було шукати нове місце для проведення зборів. Пожертви, що збирали церкви на своїх зібраннях, контролювались рахунковою комісією, а потім вносились до рахунку в ощадкасі, а з 1961 року – на рахунок Держбанку СРСР. Протягом наступного тижня пресвітер мав проінформувати Уповноваженого РСРК про кількість зібраних коштів. Для того, щоб використати ці кошти, пресвітер повинен був спочатку подати Уповноваженому Ради аргументи для цього, але Уповноважений Ради частіше за все відмовляв, знаходячи ті чи інші причини. Це призводило до того, що церкви роками не могли відремонтувати молитовні будинки, оновити меблі чи придбати музичні інструменти.

Останньою краплею накопиченого невдоволення та каталізатором розколу в Євангельському русі став «Лист до старших пресвітерів», що на початку 1961 року Всесоюзна Рада Євангельських християн-баптистів таємно розіслала по церквах. В ньому частково заборонялась, а частково значно обмежувалась природна діяльність церкви: благодійність, робота з дітьми, молоддю та новонаверненими (до хрещення допускались лише з 18 років та після трирічного випробувального терміну). 13 серпня 1961 року достатньо впливові керівники громад на місцях сформували ініціативну

групу. Її головною метою стало проведення Всесоюзного з'їзду ЄХБ та зміна керівництва ВРЄХБ, яке на думку ініціативників, стало зброєю в руках влади проти церкви.

В 1962 році, у лютому місяці Ініціативна група провела розширену конференцію на якій, згідно з законодавством, для проведення Всесоюзного з'їзду було прийнято рішення заснувати Оргкомітет. Це був відкритий виклик не лише керівництву ВРЄХБ, а і владі.

Основним проявом кризи державно-церковних відносин кінця 50-х – першої половини 60-х років ХХ століття стала проблема глибокої недовіри віруючих до радянської влади, розчарування та глибоке усвідомлення того, що держава не за яких умов не погодиться на мирне співіснування. Водночас це торкнулось не лише керівників релігійних організацій, а й звичайних віруючих. Як наслідок усвідомлення безперспективності будь-якого діалогу зароджується та інституалізується радикальна релігійна опозиція у вигляді спочатку Ініціативної групи, Оргкомітету, а потім Ради Церков Євангельських християн-баптистів (РЦ ЄХБ), яка на довгі роки стає серйозною проблемою для влади.

Щоб мати можливість протистояти гігантському пропагандистському апарату, РЦ ЄХБ створює такі важливі для своєї подальшої діяльності напрямки як, Рада родичів в'язнів РЦ ЄХБ, яка відслідковувала будь-які порушення прав віруючих, збирала різноманітну інформацію, документи, фото-матеріали, вела статистику по в'язнях та про їхній стан в місцях позбавлення волі та типографію «Християнин», яка використовувалась для розповсюдження як своїх поглядів, так і фактів порушення прав віруючих в СРСР. Активно використовувалось листування з різними рівнями державної влади, навіть з Президією Верховної Ради СРСР та генеральним секретарем ЦК КПРС. Рада Церков змогла побудувати канали зв'язку з Заходом, куди також регулярно направлялась інформація щодо порушень релігійної свободи в Радянському Союзі. Саме в цей час ми бачимо перші паростки руху за право на еміграцію, який набрав силу в середині 70-х років. А організована демонстрація більш ніж 500 віруючих з транспарантами з вимогами релігійної свободи біля будівлі ЦК КПРС в Москві стала жахом для радянського керівництва.

Останнім невтішним для влади фактом стало послаблення ролі ВРЄХБ в загальному Євангельському русі. Рада Церков об'єднала незареєстровані та деякі радикальні зареєстровані громади, підпорядкувавши близько половини з усіх баптистських церков. Християни віри євангельської, п'ятидесятники, які були невдоволені своїм положенням в штучно створеному органі, почали виходити зі складу ВРЄХБ, вимагаючи якщо не створення свого особистого союзу, то хоча б автономної реєстрації громад, яка почалась в 1968 році. ВРЄХБ було також дискредитоване в очах міжнародного Євангельського руху, хоча міжнародні контакти продовжились.

На початку 1965 року нове радянське керівництво ухвалило рішення про усунення порушень, що охопили весь Радянський Союз. 27 січня 1965 року вийшла Постанова Президії Верховної Ради СРСР «Про деякі факти порушення соціалістичної законності відносно віруючих» [22], в якій зазначалось, що при розслідуванні й розгляді кримінальних справ відносно осіб, що притягались до відповідальності, органами охорони громадського порядку, прокуратури і судами були допущені порушення соціалістичної законності, що призвели до засудження громадян фактично за їхні релігійні переконання. Це була спроба виправити помилки, але вже було пізно.

Отже, дії радянського керівництва спрямовані на жорстку боротьбу з будь-якими проявами релігії спричинили кризу у державно-церковних відносинах та призвели до втрати контролю за ситуацією в релігійному середовищі в СРСР, виникненню та інституалізації радикальної, релігійної опозиції, що була представлена Євангельськими

церквами, та дискредитації СРСР в очах світової спільноти.

Висновки

Слід зазначити, що криза у відносинах між церквою та державою була спричинена у першу чергу намірами вищого партійного керівництва відмовитись від поступок, що були зроблені за часів Й.В. Сталіна, та остаточно маргіналізувати релігійні організації. За радянських часів, після припинення антирелігійної компанії кінця 50-х – першої половини 60-х, була зроблена спроба перенести відповідальність за надзвичайно великі помилки та адміністративні перегини на рахунок виконавців, мовляв, керівництво держави не знало, що відбувалось на місцях. Але аналіз подій та архівних документів, вказують на те, що саме вищі керівники держави зажадали жорстких дій щодо релігійних організацій. Це була стратегічна лінія, яка чітко простежується в указах, постановах та інших нормативних актах вищих радянських органів влади. Деякі науковці вказують на те, що зараз неможливо чітко визначити, чим керувалось Політбюро ЦК КПРС, приймаючи ці рішення, а також хто з членів останнього керував релігійною політикою в той час, бо доступу до архівних документів Політбюро нема. Тим не менш, дуже важко уявити собі, що керівники Рад або навіть Л.Ф. Іллічев (деякі позиціонують його, як Людину, що визначала релігійну політику того часу), могли б вирішити особисто здійснювати такі масштабні дії без затвердження їх вищим партійним керівництвом.

Серйозні помилки щодо Євангельських церков призвели до розколу в Євангельському русі, дискредитації ВРЄХБ та виникнення радикальної релігійної опозиції, що була дуже жорстко налаштована на боротьбу за права віруючих. Отже, саме Євангельські церкви стали авангардом боротьби за свободу совісті в СРСР. Після відсторонення від влади Хрущова та його оточення в жовтні 1964 року, непримиренна політика в сфері релігії була кардинально переглянута та змінена. Однак, це вже не могло допомогти. Виникнення інституалізованої релігійної опозиції, її радикалізм в бажанні йти до кінця, аби здобути право вільно реалізовувати свої права у сфері сумління, призвело до того, що усі поступки, на які пішло радянське керівництво (а їх було немало), були вже недостатніми.

Отже, зруйнувавши підвалини релігійної політики, що вибудовувалась роками, радянські керівники не лише не зменшили релігійність, але радикалізували релігійне середовище та створили базу для підвищення інтересу до релігії.

З позиції демократичних поглядів, ця криза стала дуже сильним поштовхом для релігійних громад у боротьбі за своє право вільно сповідувати свої релігійні погляди. В цей час піднялась велика плеяда релігійних подвижників, які своїм прикладом самопожертви показали, що радянське суспільство потребує глибинних перетворень. У подальшому їхні зв'язки з дисидентським рухом дозволили створити серйозний міжнародний резонанс та привернути серйозну увагу з боку світового суспільства до проблем релігійної свободи в СРСР.

Перспектива дослідження кризи державно-церковних відносин в СРСР наприкінці 50-х - першій половині 60-х років ХХ століття, а також місце Євангельських церков у контексті цієї кризи, визначається можливістю подальшого використання матеріалу для історичного і політологічного дослідження Релігійної політики в СРСР в післявоєнний період щодо Євангельських церков.

РЕЗЮМЕ

Статья рассматривает предпосылки, генезис и последствия кризиса государственно-церковных отношений в СССР, в конце 50-х - первой половине 60-х годов ХХ века, а также место Евангельских церквей в контексте этого кризиса. События, которые исследуются в статье, привели к серьезным структурным и кадровым

изменениям в институтах, ответственных за реализацию государственной политики относительно религии и религиозных институтов.

Ключевые слова: Религиозные организации, Всесоюзный совет евангельских христиан-баптистов, Совет Церквей евангельских христиан-баптистов, Агитпроп, КГБ.

SUMMARY

The article examines the background, genesis and consequences of the crisis of state-church relations in the USSR at the end of 1950th and first half of 1960th as well as the place of evangelical churches in the context of thereof. Events that are being discussed in the article caused serious structural and personnel changes in the institutions responsible for implementation of the state policy on religion and religious institutions.

Keywords: Religious policy, church-state relations, religious organizations, The All-Union Council of Evangelical Christian-Baptists, The Council of Churches of Evangelical Christian-Baptists, Agitprop, KGB.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Одинцов М.И. Путь длинной в семь десятилетий: от конфронтации к сотрудничеству: государственно-церковные отношения в истории советского общества» та / М.И. Одинцов // На пути к свободе совести. – М.: Прогресс, 1989. – С. 29–72.
2. Одинцов М.И. Хождение по мукам (к истории государственно-церковных отношений в СССР) / М.И. Одинцов // Наука и религия. – 1990. – №5, 6, 7, 8; 1991. – №7.
3. Єленський В. Сувора «відлига». Замітки про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х років / В. Єленський // Людина і світ. – 1990. – №6. – С. 20–25; №7. – С. 24–28.
4. Войналович В.А. Парти́но-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / Віктор Анатолійович Войналович. - К.: Світогляд, 2005. – 741 с.
5. Заватски В. Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны / Вальтер Заватски. – М.: ИЦ-Гарант, 1995. – 559 с.
6. Cutler Robert. Soviet Dissent under Khrushchev: An Analytical Study / Robert M. Cutler. – Comparative Politics, 13, №.1 (October 1980) [Cited.], 5.05.2012. Available from: <http://www.robertcutler.org/download/html/ar80cpx.html>
7. Vociurkiw B.R. Church State Relations in the USSR // In Religion and the Soviet State: A Dilemma of Power, Edited by Max Hayward and William C. Fletcher. – New York, London, 1969. – pp. 71-104.
8. Державний архів Донецької області (далі ДАДО). – Ф.4022. – Оп.1. – Спр.38. – Доклад Председателя Совета по делам русской православной церкви при совете Министров СССР В.Куроедова на Всесоюзном совещании уполномоченных Совета 21 апреля 1960 года. – Арк. 78-120,81-82.
9. Центральний Державний Архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО). – Ф.4648. – Оп.4. – Спр.235. – Информации, докладные записки, справки, предоставляемые в высшие правительственные и партийные органы УССР, о положении и деятельности религиозных организаций в республике. – Арк.141.
10. Грідіна І.М. Православні віруючі України у роки Другої світової війни: Монографія. / Ірина Миколаївна Грідіна. – Донецьк: Норд-Прес, 2006. – С.164.
11. Державний архів Російської Федерації (далі ДАРФ). – Ф.6991. – Оп.4. – Д.1. – Постановления Совмина СССР, касающиеся деятельности Совета по делам религиозных культов при СМ СССР. – Арк.41.
12. ДАДО. – Ф.4022. – Оп.1. – Спр.38. – Арк. 83-84.

13. ЦДАВО. – Ф.4648 – Оп.2. – Спр.248. – Информации, докладные записки и справки уполномоченного Совета по УССР представленные в высшие правительственные и партийные органы республики за 1958 год. – Арк. 28-32.
14. ЦДАВО. – Ф.4648. – Оп. 4. – Спр.301. – Арк. 5-16.
15. ДАРФ. – Ф.6991. – Оп.4. – Спр.119. – Постановления Совмина СССР, касающиеся деятельности Совета по делам религиозных культов. – Арк.13.
16. ДАДО. – Ф.4022. – Оп.1. – Спр.38. – Арк. 83.
17. ДАДО. – Ф.4021. – Оп.1. – Спр.148. – 9 арк.
18. Там само. – Арк.7-8.
19. ДАРФ. – Ф.6991. – Оп.4. – Спр.173. – Материалы осужденных и высланных из числа верующих в 1961-1965гг. (справки, приговоры, жалобы, переписка). – Арк.24-25.
20. ДАДО. – Ф.4021. – Оп.1. – Спр.192. – Арк. 13.
21. Горбатов А.В. Государство и религиозные организации Сибири в 1940-е – 1960-е гг.: Дис. д-ра ист. наук: (07.00.02). Кемеровский гос. ун-т, науч. кон. д.и.н. Макаруч С.В. / А.В. Горбатов. - Кемерово, 2009. – С. 94-124.
22. ЦДАВО. – Ф.4648. – Оп.4. – Спр.366. – Информации, указания Совета по делам религиозных культов при СМ СССР по вопросам деятельности религиозных обществ – Арк. 3-4.

Надійшла до редакції 30.03.2012 р.

Відомості про авторів

- Безпалов М.Є. доктор історичних наук, професор кафедри історії слов'ян Донецького національного університету
- Боярчук Т.М. старший викладач кафедри культурології Гродненського державного університету імені Янки Купали, Республіка Білорусь
- Бредіхин А.В. доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету
- Бочаров С.В. кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету
- Васик О.В. асистент кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного університету
- Венцова М.І. аспірантка кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету
- Гедьо А.В. доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету
- Гіря К.С. кандидат історичних наук, доцент Донецького інституту міського господарства
- Грібанов Д.В. аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна
- Дубинец О.В. молодший науковий співробітник археологічної науково-дослідної групи історичного факультету Донецького національного університету
- Єсіп І.М. кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Донецького національного університету
- Задунайський В.В. доктор історичних наук, професор кафедри історії України Донецького національного університету
- Ізюмов В.І. кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Донецького національного університету
- Карачевська В.І. аспірантка кафедри історії України Донецького національного університету
- Касьянова Н.М. кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Донецького національного університету
- Ковальська Л.А. кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян Донецького національного університету
- Кравченко В.І. доктор історичних наук, професор Донецького юридичного інституту МВС України
- Кривоконь О.Г. кандидат філософських наук, доцент кафедри автомобіле- та тракторобудування Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»
- Кругляк М.Е. кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Житомирського державного технологічного університету
- Лихачева Л.Б. кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян Донецького національного університету
- Літвінова О.А. кандидат соціологічних наук Bangor University, Wales, United Kingdom
- Нікольський В.М. доктор історичних наук, професор кафедри історії України

Осипович І.А.	Донецького національного університету аспірантка кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету
Петров С.В.	пошукач кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету
Полякова О.А.	науковий співробітник археологічної науково-дослідної групи історичного факультету Донецького національного університету
Попов В.Ж.	кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології управління Донецького державного університету управління
Потемкіна Т.М.	старший науковий співробітник НИЧ кафедри історії України Донецького національного університету
Пятницькова І.В.	кандидат історичних наук, лаборант кафедри історії слов'ян Донецького національного університету
Ревенко В.К.	студент історичного факультету Донецького національного університету
Сараєва О.В.	асистент кафедри українознавства Приазовського державного технічного університету
Соболевська О.О.	кандидат культурології, доцент кафедри культурології Гродненського державного університету імені Янки Купали, Республіка Білорусь
Соркіна І.В.	кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Білорусі Гродненського державного університету імені Янки Купали, Республіка Білорусь
Стаценко Т.В.	аспірантка кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету
Стебляк С.О.	магістр спеціальності «історія» Донецького національного університету
Стріонова І.В.	аспірантка кафедри історії слов'ян Донецького національного університету
Стяжкіна О.В.	доктор історичних наук, професор кафедри історії слов'ян Донецького національного університету
Сучкова О.Ю.	кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Донецького національного університету

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

**ВИДАННЯ ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ,
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

№1 (49) / 2012

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор П.В. Добров доктор історичних наук, професор

Заступник головного редактора В.М.Нікольський доктор історичних наук, професор

Члени редколегії: Безпалов М.Є., доктор історичних наук, професор, Гедьо Г.В., доктор історичних наук, професор, Єрхов Г.П., доктор історичних наук, професор, Крапівін О.В., доктор історичних наук, професор, Лихолобова З.Г., доктор історичних наук, професор, Пірко В.О., доктор історичних наук, професор, Примуш М.В., доктор політичних наук, професор, Стяжкіна О.В., доктор історичних наук, професор, Темірова Н.Р., доктор історичних наук, професор.

Підписано до друку ... 2012 р. Формат ... Папір типографський. Офсетний друк. Умови друк. арк. ... Тираж 100 прим. Замовлення №
